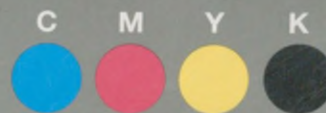

Grey Scale #13

DANES
-PICTA
.COM

A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

PRZEWODNIK
PO LITERATURZE RELIGIJNEJ
I POKREWNYCH DZIEDZINACH FILOZOFJI
I NAUK SPOŁECZNYCH

WYDAWNICTWO ZBIOROWE

POD REDAKCJĄ

O. JACKA WORONIECKIEGO O. P.

WYDANIE DRUGIE
ZNACZNIE ROZSZERZONE

UKŁAD KSIĘGARNI ŚW. WOJCIECHA
POZNAN WARSZAWA WILNO LUBLIN

1927

PRZEWODNIK
PO LITERATURZE RELIGIJNEJ
I POKREWNYCH DZIEDZINACH FILOZOFJI
I NAUK SPOŁECZNYCH

WYDAWNICTWO ZBIOROWE

POD REDAKCJĄ

O. JACKA WORONIECKIEGO O. P.

WYDANIE DRUGIE
ZNACZNIE ROZSZERZONE

SKŁAD KSIĘGARNI ŚW. WOJCIECHA
POZNAŃ - WARSZAWA - WILNO - LUBLIN

1927

PRZEWODNIK
PO LITERATURZE RELIGIJNEJ

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
100 N. 4TH ST. NEW YORK 17, N.Y.

PRZEWODNIK

PO LITERATURZE RELIGIJNEJ

I POKREWNYCH DZIEDZINACH FILOZOFJI I NAUK SPOŁECZNYCH

OPRACOWALI

KS. KS. PROFESOROWIE: WŁ. KORNIŁOWICZ,
P. KREMER, J. KRUSZYŃSKI, A. POBOŻY,
A. SZYMAŃSKI I J. UMIŃSKI

POD REDAKCJĄ

O. JACKA WORONIECKIEGO O. P.

WYDANIE DRUGIE
ZNACZNIE ROZSZERZONE

NAKŁAD KSIĘGARNI ŚW. WOJCIECHA
POZNAŃ - WARSZAWA - WILNO - LUBLIN

1927

SUPERIORUM PERMISSU.

NIHIL OBSTAT.

Poznań, dnia 21 lipca 1927.

Ks. A. Żychliński.

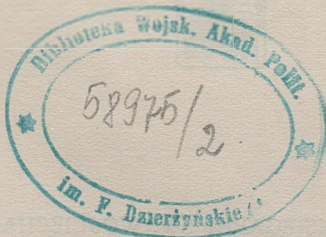
IMPRIMATUR.

Poznań, dnia 22 lipca 1927.

Ks. Meysner
Wikariusz Generalny.

(L. S.)
L. D. 5997/27.

Ks. St. Durzyński
Kancelarz Kurji Arcybiskupiej

TŁOCZONO W Drukarni św. Wojciecha w Poznaniu
na papierze z własnej fabryki papieru „MALTA”.

PRZEDMOWA DO DRUGIEGO WYDANIA.

Pierwsze wydanie niniejszego „Przewodnika“ ukazało się w handlu księgarskim w połowie lipca 1914 r., w przededniu wielkiej wojny, która na lat cztery przerwała komunikację z Zachodem, a u nas nawet na lat siedm odwróciła uwagę od najważniejszych potrzeb kultury ducha. Pierwsza przeto próba dania wskazówek metodycznych i bibliograficznych osobom, pragnącym uzupełnić wykształcenie religijne, nie mogła w tym okresie walk i niepokoju przynieść rezultatów, których się można było po niej spodziewać. O sprowadzaniu książek z zagranicy nie było mowy, a i na systematyczne czytanie tych, które były w kraju, nie było ani czasu, ani niemniej koniecznego spokoju.

Pomimo to „Przewodnik“ przy niewielkim nakładzie rozszedł się dość szybko i w 1919 r. był już wyczerpany; dane bibliograficzne nie mogły wprowadzić swych zadań wypełnić, ale wskazówki metodyczne wywołały pewne zainteresowanie. Wydało się przeto rzeczą konieczną pomyśleć o nowem wydaniu, a to tem bardziej, że i piśmiennictwo katolickie w ciągu dwunastoletniego okresu zrobiło znaczne postępy i wzbogaciło się wieloma bardzo cennymi pracami.

W Niemczech, a jeszcze bardziej we Francji, katolickie życie umysłowe bynajmniej nie stanęło w czasie wojny; to też ledwie zawarty został pokój, zaczął się w tych dwóch najbliższych nam krajach bardzo znamienity ruch wydawniczy, świadczący, jak głębokie podstawy ma tam odrodzenie katolickie.

Kto już przed wojną miał kontakt z literaturą religijną obu tych narodów, ten z podziwem spogląda na ogromny jej rozwój w okresie powojennym.

I u nas bardzo wyraźnie się zaznacza początek odrodzenia religijnego, to też możemy mieć nadzieję, że i dział piśmiennictwa katolickiego będzie się podnosił i coraz lepiej odpowiadał potrzebom naszych sfer wykształconych; już i dziś widać znaczny postęp na tym punkcie, nie może jednak być mowy o tem, abyśmy mogli obejść się bez katolickiej literatury francuskiej i niemieckiej.

To też i nasz „Przewodnik“, obejmując wszystko, co w języku polskim zasługuje na polecenie, uwzględni bardzo obficie i literaturę religijną katolicką francuską i niemiecką, nie pomijając i niektórych wybitniejszych dzieł włoskich lub angielskich.

Jesteśmy jednym ze społeczeństw Europy, w którym znajomość obcych języków wśród warstw wykształconych jest najbardziej rozpowszechniona; niestety nie służy ona dobrej sprawie, i znajomość zagranicznej literatury religijnej jest u nas wprost znikoma.

Temu to właśnie niedomaganiu ma zaradzić nasz „Przewodnik“. Pragnie on zapomocą danych bibliograficznych i wskazówek metodycznych pokierować lekturą religijną naszej inteligencji, wskazując jej w każdej dziedzinie nauk religijnych i im pokrewnych najlepsze i najdostępniejsze dla osób z ogólnem wykształceniem dzieła. Nie podaje on natomiast zbyt fachowych dzieł naukowych, niedostępnych dla szerszego ogółu, a także i podręczników na poziomie szkoły średniej.

Drugie wydanie „Przewodnika“ zostało powiększone o pięć nowych działów: filozoficzny, pedagogiczny, liturgiczny, społeczny i misyjny. Przytem każdy dział został opracowany przez specjalistę, który ponosi za swój rozdział wyłączną odpowiedzialność.

Dużą pomoc w ułożeniu bibliografii wyświadczyły nam różne firmy księgarskie, które nam chętnie przestały swe wydawnictwa: we Francji uczyniły to firmy: Lecoffre-Gabalda, Téqui, de Gigord, Maison de la Bonne Presse, Editions „Spes“, Desclée, Plon, Vitte, Mame.

W Belgii: L'Action Catholique, opactwa o. o. benedyktynów w Maredsous i Lowanjum, opactwo benedyktynek w Wépion.

W Niemczech firmy: Kösel i Pustet, Volksvereinsverlag, Manz, Schöningh, Theatinerverlag, Herder.

We Włoszech: Wydawnictwo „Vita e pensiero“ w Medjolanie.

W Austrii: Tyrolia.

Wszystkim im pragnę wyrazić podziękowanie, a jednocześnie i przekonanie, że nasz „Przewodnik“ będzie dla ich wydawnictw doniosłą reklamą w naszym społeczeństwie.

Opracowanie „Przewodnika“ zajęło więcej czasu niż się współpracownicy spodziewali, tem się tłumaczy, że obejmuje to, co było w handlu księgarskim przed 1926 i tylko wyjątkowo uwzględnia późniejsze wydawnictwa.

Wszelkie uwagi krytyczne, odnoszące się tak co do metody i układu, jak i do wyboru polecanych dzieł, będą z prawdziwą wdzięcznością przyjęte i w miarę możliwości uwzględnione przy następnych wydaniach.

O. Jacek Woroniecki

O. P.

ROZDZIAŁ I

WSTĘPNY

opracował O. Jacek Woroniecki O. P.

- § 1. Stan wykształcenia religijnego wyższych klas naszego społeczeństwa.
- § 2. Konieczność pogłębienia wykształcenia religijnego wyższych klas naszego społeczeństwa.
- § 3. Wykaz bibliograficzny ogólnych dzieł pomocniczych.

ROZDZIAŁ I

WSTĘP

opracował O. Jacek Wroniecki O. P.

- § 1. Stan wykształcenia religijnego wyznawców i ich stosunek do religii.
- § 2. Kształcenie duchowe i wykształcenie religijne wyznawców i ich stosunek do religii.
- § 3. Wykaz bibliograficzny ogłoszeń i literatury.

§ 1. Stan wykształcenia religijnego wyższych klas naszego społeczeństwa.

Nieraz się u nas słyszy narzekania na przysłowiową wprost nieznajomość katechizmu w wyższych sferach naszego społeczeństwa; mało kto jednak zdaje sobie sprawę, jak bardzo taki stan rzeczy jest niebezpieczny i jak pilną rzeczą jest przeciwstawić mu coś więcej niż proste utyskiwania.

Nieznajomość zasad wiary przybiera u nas pewne specjalne cechy, którym warto się zbliżka przyrzeć.

Najpierw spotkać ją można nietylko u tych, którzy z wiarą zerwali i którzy przeciwko niej powstają, nietylko u tych, którzy, nie zerwawszy z nią całkowicie, zachowali raczej zewnętrznie pewne praktyki religijne i w życiu katolickiem żadnego niemal udziału nie biorą; spotyka ją się, co gorzej, i to prawie na każdym kroku u tych, którzy się za dobrych katolików uważają, którzy w życiu Kościoła czynny pragną brać udział i nieraz nawet gorliwie sprawy katolickiej bronią, a którzy nie wiedzą, że pierwszym ich obowiązkiem byłoby gruntownie poznać te prawdy wiary, w których obronie gotowi są do walki wystąpić.

Następnie objaw ten, któryśmy nieznajomością prawd wiary nazwali, jest w samej rzeczy czemś gorszem od prostej nieznajomości; jest on nieraz obojętnością, jeśli nie na życiową wartość i społeczną doniosłość wiary, to w każdym razie na jej treść wewnętrzną, na gruntowne poznanie jej i przejęcie się nią; i nie jest to nawet zwykła obojętność ludzi, zajętych czemś innem i nie mających czasu na głębsze studia; nie, jest to nieraz obojętność podniesiona do godności zasady.

Możnaby ciekawą u nas zebrać kolekcję racyj, dla których ludzie czują się zwolnieni od obowiązku gruntownego poznania wyznawanej wiary, lub dla których nawet sądzą, iż są ściśle obowiązani wszelkich głębszych dociekań w tej dziedzinie zaniechać. Jeden obawia się bliżej poznać naukę wiary, sądząc, że może go to narazić na teźże wiary osłabienie lub utratę; drugi z zasady na kazania nie chodzi, bo ma umysł zbyt krytyczny i tylko wątpliwości w rzeczach wiary z kazań wynosi; trzeci będzie twierdził, że jemu wystarcza wiara prostaczków, „la foi du charbonnier“, która każe wierzyć, lecz nie rozumować; obojętność swą, a nawet pewne lenistwo umysłowe potrafi on ślicznie osłonić szumnemi zapewnieniami o zupełnem posłuszeństwie wyrokom Kościoła i przekonany jest, że największą zaletą zarówno wiary, jak i tej uległości, jaką jesteśmy Kościołowi winni, musi być zupełna bezmyślność i ślepota; słyszy się wtedy pochwały „ślepej wiary“ i „ślepego posłuszeństwa“. Wreszcie nieraz sprawa bywa przenoszona na grunt odrębności narodowych; nasza obojętność intelektualna wobec prawd wiary otrzymuje wtedy nazwę religii uczucia i serca i jako taka bywa przeciwstawiana chłodnemu i rozumowemu sposobowi wierzenia Niemców; naturalnie, że już na mocy samego porównania wyższość przyznana zostaje naszej wierze uczuciowej i mamy jedną rację więcej, usprawiedliwiającą w oczach ogółu nasze lenistwo umysłowe wobec prawd wiary.

Jest więc niewątpliwie w naszym życiu katolickiem poważne zboczenie na tym punkcie i to tem niebezpieczniejsze, że zostało z rozmaitych względów podniesione do godności zasady. I jeżeli mało kto z pośród katolików zdaje sobie z niego sprawę, tem bardziej ciekawe jest stwierdzić, jak jasno je spostrzegł i głęboko odczuł człowiek, u którego najmniejbyśmy się spodziewali zrozumienia zagadnień życia katolickiego — Stanisław Brzozowski. Gdy pod koniec krótkiego i smutnego życia zmuszony kraj opuścić, znalazł się w środowiskach, gdzie katolicyzm żywszem pulsuje tętnem, gdy powoli zaczęły mu się otwierać oczy na jego wielkość w wiekach minionych i siłę żywotną w naszym wieku, zrozumiał on nareszcie, jak powierzchowne

były te głupie przesady przeciw wierze i Kościołowi, które mu wpoili epigonowie warszawskiego pozytywizmu, nadużywając jego młodzieńczej łatwowierności. Ujrzał on jednak, i to z dziwną jasnością, że ten katolicyzm u nas jest jakiś niedomagający, i co go w tej niemocy najbardziej uderzało, była to podniesiona do godności zasady obojętność intelektualna wobec podstawowych zagadnień wiary.

„Jesteśmy katolikami — są to jego słowa — i zagadnienia, które świat cały szarpia, załatwione są dla nas w symbolu wiary.

„Katolicyzm jest dziwną budową.

„Kto nie usiłował wżyć się weń, nie zna jego tajemnic, jego czarów. Przeciętny Polak-katolik mało, lub wcale nic nie wie o tem, jak głębokim umie być katolicyzm, gdy się w nim szuka głębokości. Pierwszym pozorem, rzucającym się w oczy, jest subordynacja, brak krążenia krwi i ducha martwota. Posłuszeństwo hierarchiczne, podporządkowanie laików duchowieństwu, są to najbardziej uderzające rysy kościelnej budowy. Ale w granicach tego posłuszeństwa Kościół posiada swoje kaplice dla samotników, krypty dla myślicieli, baszty dla rycerzy: to, co orle, i to, co podziemne w duszy ludzkiej, znajduje tu schronienie. Istnieją całe systematy głębokich filozoficznych, artystycznych koncepcyj świata, które uzasadniają to posłuszeństwo Kościołowi, ale jednocześnie pozostawiają myśli indywidualnej bezgraniczny niemal przestwór dla spekulatywnych dociekań, intensywnej kultury ducha.

„Nigdzie chyba na całym świecie stosunki pomiędzy katolicyzmem, jako religią ludową, a katolicyzmem, jako głęboką dyscypliną moralną, obejmującą całe życie człowieka, pomiędzy katolicyzmem maluczkich i katolicyzmem doktorów nie ułożyły się w sposób tak straszliwie demoralizujący jak u nas. Nie wątpię, że pośród naszego duchowieństwa mogą istnieć jednostki o wybitnej wiedzy teologicznej, to pewna, że w życiu umysłowym oświeconych laików katolicyzm nie odgrywa niemal żadnej roli”¹.

¹ Stanisław Brzozowski: *Legenda młodej Polski*, str. 72 — 73. Rozumie się, że przytaczając tu ten ustęp Brzozowskiego, nie myślimy wcale polecać jego książki, która nosi wyraźnie na sobie cechy utworu

Gdzie tu teraz szukać przyczyn tego zupełnego zobojętnienia wobec prawd wiary, którem nawet gorliwe sfery naszego społeczeństwa się odznaczają? Czy mamy ich szukać już w minionych dziejach naszego narodu, w których zdaniem J. K. Kochanowskiego¹ zdawiendawna kierowaliśmy się w sprawach religijnych raczej uczuciem, niż rozumem? Zapewne, że temperament narodowy, sprzyjający pewnemu lenistwu umysłowemu, musi tu znaczną odgrywać rolę, jednak wywody prof. Kochanowskiego na tym punkcie zbyt wyraźnie noszą cechy konstrukcji a priori, aby można było je w całej rozciągłości przyjąć. Możliwy byłby cały szereg zjawisk historycznych przytoczyć, dowodzących wyraźnie, żeśmy umieli niegorzej od innych narodów kierować się w życiu religijnym i polityce kościelnej rozumem, choć niezawsze bardzo zdrowym.

Nie sięgając tak daleko, zatrzymajmy się na początku XIX wieku, a łatwo dojdziemy do przekonania, że to podnoszenie uczuciowej strony religii z równoczesnym zobojętnieniem albo nawet uprzedzeniem do jej rozumowego uzasadnienia było w tym czasie zjawiskiem bardzo rozpowszechnionym w Kościele katolickim. Złożyło się na nie wiele czynników, które trudno poszczególnie analizować: upadek studjów teologicznych w Kościele, zdyskredytowanie filozofii XVIII wieku, tak wybitnie racjonalistycznej, sentymentalizm i pojawiający się w literaturze pod jego wpływem kierunek romantyczny, wszystko to wytworzyło pewien nastrój umysłów, zwany fideizmem, którego dążeniem było uniezależnić wiarę od zawsze podejrzanego rozumu, a to przez wywyższanie pierwszej, a poniżanie drugiego. Najczystszy w intencjach, bardzo jednak niebezpieczny w swych skutkach, bo i fałszywy w założeniu, fide-

chorobliwego. W chaosie myśli, jakie ona w sobie zawiera, są jednak miejscami nadzwyczaj jasne i silne przebliski. Wyżej przytoczony ustęp doskonale charakteryzuje niedomaganie naszego społeczeństwa, wśród którego wyższych warstw katolicyzm w rzeczy samej „nie odgrywa niemal żadnej roli”.

¹ J. K. Kochanowski: *Nad Renem i nad Wisłą, antyteza dziejowa*. Warszawa, 1913.

izm nie mógł być długo tolerowany w Kościele; po kilku drobniejszych potępieniach został on ostatecznie napiętnowany na soborze watykańskim, jako doktryna obca nauce katolickiej.

Otóż ten nastrój myśli był i u nas szeroko rozpowszechniony w pierwszej połowie XIX wieku. Sprzyjał mu w wysokim stopniu tak bardzo u nas rozwinięty kierunek romantyczny w literaturze tego okresu i możnaby niewątpliwie niemal u wszystkich naszych romantyków, tak gorąco sercem do wiary przodków przywiązanych, znaleźć ślady fideizmu. Tak więc np. największy z nich, Mickiewicz, poświęcił stosunkowi rozumu i wiary osobny i bardzo charakterystyczny wiersz: „Rozum i wiara”, będący prawdziwym manifestem fideizmu¹. Piętnuje on w nim bardzo silnie nadużycia rozumu, ale jednocześnie idzie za daleko, odma-
wiając mu wszelkiej zdolności wzniesienia się wyżej w poznaniu prawdy i podporządkowując go zupełnie wierze; oto parę fideistycznych apostrof do rozumu skierowanych:

„...Twa fala nigdy ku niebu nie zbliża...” „...Tyś wiecznie na ziemi...” „...Ach, ty bez wiary byłbyś niewidomy...”

Niemniej ciekawa pod tym względem jest korespondencja filozoficzna między Józefem Morawskim z Oporowa, a filozofem Józefem Gołuchowskim². Przedmiotem kilku wymienionych listów jest właśnie stosunek rozumu do wiary, zagadnienie w owej chwili bardzo aktualne z powodu berlińskich wykładów Schellinga, które narobiły wiele wrzawy. W listach Morawskiego, gorliwego katolika, fideizm występuje z całą siłą, nieraz w formie tradycjonalizmu³; tymczasem Gołuchowski, niezawsze może szczęśliwie, ani zawsze bardzo jasno, w gruncie jednak słusznie broni praw rozumu i harmonijnego jego z wiarą związku.

¹ Adam Mickiewicz: *Dzieła*, Lwów 1893. Tom IV, str. 94.

² Korespondencja filozoficzna między Józefem Morawskim z Oporowa a Józefem Gołuchowskim (1842). Podał dr. Franciszek Chłapowski. Poznań, 1906.

³ Tamże str. 15, 23 — 24.

Fideizm był więc u nas niewątpliwie rozpowszechniony w latach, które poprzedziły sobór watykański¹. Nie miał on oficjalnych obrońców, jak na Zachodzie, był bardziej nieświadomy, ale też potępienie, jakiego się tam doczekał, dla tych właśnie powodów nie zdołało go u nas osiągnąć i można powiedzieć, że przetrwał do naszych dni. Nie znaczy to, żeby i na Zachodzie po 1871 roku zupełnie już go nie było; owszem i tam przetrwał w różnych przejściowych formach po dziś dzień, aby się odrodzić w znacznie ostrzejszej formie modernizmu. A jednak potępienie, jakiego doznał, głębiej weszło tam do świadomości katolików i przywróciło rozumowi w dziedzinie wiary odwieczne jego prawa. Zainteresowanie rzeczami wiary w ostatnich 50 latach uczyniło na Zachodzie ogromne postępy, pozostające w ścisłym związku z odrodzeniem studjów teologicznych. Powrotna fala, wychodząc z Francji, która jak zwykle jest wielkim siewcą myśli, szczególnie myśli katolickiej, ogarnęła Niemcy, Anglię, Włochy, wzbudzając wśród świeckich wyższych klas coraz większe zainteresowanie się sprawami religijnymi, szczególnie nauką wiary; najlepiej o tem świadczy katolicki ruch wydawniczy w tych krajach. Trzeba dopiero ten ruch zagranicą poznać, aby się przekonać, jak u nas pod tym względem jest smutno.

Naturalnie, że oprócz tych ogólnych przyczyn, które w całej Europie spowodowały pewne uprzedzenie do rozumowych podstaw wiary, u nas były jeszcze przyczyny specjalne, lokalnej natury, dzięki którym trudniej nam było otrząsnąć się z tego nieświadomego fideizmu, który tak silnie paraliżował i paraliżuje jeszcze nasze życie religijne. Skrępowanie Kościoła w jego działalności, brak duchowieństwa, a jeszcze bardziej brak duchowieństwa z wyższem wykształceniem teologicznem, bardzo nisko postawiona nauka religji w szkołach, brak lub skrępowanie zakonów, tych narządów, powstających w Kościele do wypełniania pewnych specjalnych zadań, których duchowieństwo świeckie, pochło-

¹ Fideizm innych naszych myślicieli XIX w. zbadał ks. Gabryl w swej „Polskiej filozofji religijnej XIX w.” T. II rozdz V: Kierunek filozofji tradycjonalistycznej.

nięte pracą parafjalną, nie jest w stanie wypełnić, brak niemal zupełny katolickiej literatury religijnej w języku polskim, któraby stała na poziomie wykształcenia wyższych klas naszego społeczeństwa — oto cały szereg czynników, wskutek których nie mogliśmy wziąć dotąd udziału w tak silnym na Zachodzie katolickim ruchu umysłowym. W tych ciężkich warunkach to głębokie przywiązanie do wiary przodków i do Kościoła katolickiego, którego społeczeństwo nasze tyle razy dawało dowody, bardzo było cenne, choć nieraz raczej z uczuciowych, niż z rozumowych motywów wpływało.

A jednak nie można oczu zamykać na niebezpieczeństwo, połączone z takim sposobem traktowania spraw religijnych.

Uczuciowe przywiązanie do wiary mogło wystarczyć do jej obrony w pewnych krytycznych momentach, tam, gdzie chodziło o brutalne napaści; nie wystarczy jednak nigdy do uchronienia jej od tej powolnej pracy destrukcyjnej, którą tak niezliczone czynniki współczesnej kultury przeciw niej prowadzą; ono nigdy nie będzie w stanie dać sferom katolickim silniejszego impulsu do ożywienia życia religijnego i do czynnego przystosowania doń nowych warunków życia współczesnego. Nie gdzie indziej trzeba szukać przyczyn tego osłabienia życia religijnego, które wszyscy u nas wśród wyższych warstw odczuwają, jak w tej obojętności naszego wykształconego ogółu do rozumowego poznania wiary, połączonej z mniemaniem, że samo uczuciowe przywiązanie do niej wystarcza na to, abyśmy się mogli nadal uważać za społeczeństwo katolickie.

W samej rzeczy u ogromnej większości osób ze sfer inteligentnych w Polsce nauka wiary pozostaje przez całe życie niemal że na poziomie elementarnym. W wieku dziecięcym otrzymało się w szkole, albo w czasie przygotowania do pierwszej spowiedzi i Komunii św. elementarne wiadomości katechizmowe jednocześnie z elementarnymi początkami języka ojczystego, arytmetyki, historii i innych nauk; we wszystkich tych dziedzinach wykład musiał być dostosowany do umysłów dziecięcych i nie mógł, rzecz prosta,

wymagać od nich głębszego zrozumienia przedmiotu. Były to raczej nasionka rzucone do tych młodych umysłów, które utrzymane w pamięci miały potem powoli się rozwijać, nimby owoc dojrzały wydać mogły.

I oto, kiedy w innych dziedzinach rozwój ten odbywał się normalnie, w nauce wiary zatrzymywał się zawsze zbyt wcześnie. Jeśli nawet w wykształceniu średnim postawiona ona była na tym samym poziomie, co i inne przedmioty, to jednak na tem się kończyła, i tego głębszego zrozumienia, jakie tylko wyższe studjum dać może, nigdy nie osiągała. A wiemy przecież, że i w wykształceniu średnim nauka wiary nie zajmowała przez długie lata i dotąd, pomimo znacznych postępów, nie zajmuje jeszcze tego stanowiska, jakie zajmować powinna. W ten sposób młody człowiek, kończący studia, w innych dziedzinach posiadał pogłębione i rozumnie uzasadnione wiadomości, a jedynie w dziedzinie wiary wykształcenie jego pozostawało na poziomie elementarnym lub mało co wyższym. Inne nasionka rozwinęły się normalnie, to jedno zostało w tym stanie, w jakim je w dziecięcym wieku do umysłu rzucono, lub najwyżej zaczęło kiełkować. I coś dziwnego, że później, otoczone cieniem tamtych, już się rozwinąć nie mogło, że one je swym bujnym rozrostem przytłoczyły.

Skąd też w wielkiej ilości wypadków powstają w młodych umysłach pierwsze wątpliwości w rzeczach wiary; umysł się powoli rozwinął, w innych dziedzinach coraz dojrzałej i samodzielniej zaczyna rozumować, a jedynie w dziedzinie wiary musi się zadowalać formułkami z lat dziecinnych, których mu nie pogłębiono i nie uzasadniono gruntownie. Dobrze, jeśli żadne wpływy zewnętrzne lub budzące się namietności nie podkopią wiary lat dziecinnych, jeśli tradycja i otoczenie wiarę tę w sercu zachowają; zabarwi ona życie pewnym powierzchownym polem religijnym, ale na działalność życiową głębszego wpływu nie wywrze. Jeśli znajdzie się jednostka gorliwsza, która pod wpływem tej wiary raczej uczuciowej niż rozumowej zechce bardziej czynny udział brać w życiu religijnem, to na ileż fałszywych kroków dzięki brakowi gruntownego wykształcenia w rzeczach wiary

będzie narażona! Jak łatwo stanie się jednym z tych bojowników za sprawę Bożą, których się nieraz spotyka i o których człowiek sam siebie zapytuje, czy bardziej sprawie służą, czy też jej bardziej szkodzą!

A w ilu wypadkach ani tradycje narodowe i rodzinne, ani otoczenie wiary w sercu nie uchronią, a złe wpływy i powstające namiętności do reszty ją wykorzenia! Wtedy z nierównomiernego rozwoju wiadomości z dziedziny religii i z dziedziny innych nauk zaczną powstawać tak zwane sprzeczności między wiedzą a wiarą, które już nieraz do końca życia z uprzedzonego umysłu usunąć się nie dadzą.

Większość zaś, obojętna na zgodność wiary z wiedzą, również jak i na ich mniemaną sprzeczność, zadowoli się może zewnętrznymi praktykami religijnymi i, nazywając tę swą obojętność ślepą wiarą, przejdzie przez to życie tak, jakby Chrystus nigdy nie był na świat zstąpił i za nas na krzyżu umarł.

Stan ten w początku XX wieku zaczął powoli ulegać zmianom na lepsze i dziś trzebaby być zatwardziałym pesymistą i dobrowolnie zamykać oczy na rzeczywistość, aby nie widzieć budzącego się i u nas odrodzenia religijnego. Zapewne że i pewne objawy zła, demoralizacji i niewiary też zaczynają przybierać wyrazistsze formy, ale i dobro także się wzmacza, nabiera sił i gotuje do energiczniejszej obrony zagrożonych zasad.

Najciekawszym objawem tej zorzy odrodzenia jest coraz silniej budzące się zainteresowanie prawdami wiary, coraz gorętsze pragnienie w środowiskach katolickich podniesienia poziomu wykształcenia religijnego. Fideizm jest już w pełnym odwrocie i młode pokolenia wydają się już zupełnie od niego uwolnione; ciąży on jednak zawsze w pewnym stopniu na umysłach starszych pokoleń i jego to wpływowi należy przypisać słabe promieniowanie ich życia religijnego.

Pomimo jednak widocznej zmiany na lepsze nie wolno nam ustawać w nawoływaniu wszystkich, którzy mają przekonania katolickie, aby nie zaniedbywali uzupełniać swego wykształcenia we wszystkich dziedzinach wiedzy religijnej.

W celu ułatwienia im tej pracy wydajemy niniejszy „Przewodnik”. Nie od rzeczy będzie chyba przed przystąpieniem do właściwych wskazówek metodycznych i bibliograficznych w poszczególnych działach, dać jeszcze w kilku słowach ogólne uzasadnienie obowiązku pogłębiania wykształcenia religijnego i pewne ogólne wskazówki, jak się do studjów religijnych zabierać.

§ 2. Konieczność pogłębienia wykształcenia religijnego wyższych klas naszego społeczeństwa.

Pierwszą i najważniejszą prawdą, którą należy naszej inteligencji przy każdej sposobności przypominać, jest ścisły obowiązek, jaki ma każdy chrześcijanin, dokładnie znać prawdy wiary i żywo się niemi interesować; od tego obowiązku pod żadnym pozorem uchylać się nie wolno.

Wykształcenie religijne każdego człowieka powinno być na tym samym poziomie, co i wykształcenie, jakie w innych dziedzinach wiedzy posiada. Kto nie miał szczęścia otrzymać w szkole gruntownego wykształcenia religijnego, ten ściśle w sumieniu obowiązany jest lukę tę własną pracą wypełnić; kto takie wykształcenie w szkole średniej otrzymał, później jednak wyższym studjom się oddawał, powinien i swe wykształcenie religijne podnieść na wyższy poziom, przynajmniej w dziedzinie tych zagadnień, które z jego specjalnemi studjami najwięcej mają styczności, tak iżby żadnej sprzeczności między niemi nie było.

Jest to niezmiernie ważne zarówno ze względu na własne osobiste życie religijne, jak i ze względu na wpływy, które się winno wywierać na otoczenie, czyli innemi słowy ze względu na akcję katolicką.

Trzeba nareszcie zdać sobie sprawę z tego, że, aby brać czynny udział w akcji, którą się toczy pod sztandarem katolickim, nie wystarcza być tylko katolikiem dobrej woli, ale że należy być katolikiem oświeconym, wykształconym, dobrze przygotowanym do pracy, znającym dokładnie zasady, któremi Kościół w danej dziedzinie się kieruje. Człowiek dobrej woli, a człowiek przygotowany do pracy, to

są dwie bardzo różne rzeczy; pierwszych mamy dzięki Bogu bardzo wielu, ale drugich niestety bardzo mało i tem się przeważnie tłumaczy, że tyle przedsięwzięć katolickich tak słabo się u nas rozwija, że tyle z nich, rodząc się z inicjatywy ludzi dobrej woli, ale zupełnie do pracy nieprzygotowanych, natychmiast zamiera.

O istnieniu obowiązku dokładnego poznania prawd wiary nie potrzeba się chyba dłużej rozwodzić, wypływa on bowiem jasno z celu objawienia chrześcijańskiego, jak również z celu, w jakim Chrystus Kościół ustanowił i misję nauczycielską mu polecił. Jeśli Kościół w nauczaniu tłumaczy i uzasadnia prawdy wiary, to jasną jest rzeczą, iż spodziewa się, że wierni przy całym poddaniu, jakie powadze jego nauczycielskiej są winni, postarają się nietylko zachować w pamięci i sercu same prawdy wiary, ale i zrozumieć te dowody, któremi on je uzasadnia. Obowiązek ten każdy ma nietylko względem samego siebie, ale i względem tych, którzy go otaczają i którym zawsze powinien być w stanie zdać sprawę ze swej wiary i dostatecznie ją uzasadnić; jest to pewien obowiązek apostołatu, który na każdym chrześcijaninie ciąży, a który św. Piotr apostoł jasno wyraził, mówiąc: „Bądźcie zawsze gotowi do zadośćuczynienia każdemu, pytającemu was o rację tej nadziei, jaka w was jest”¹. Nie wystarczy więc, zdaniem św. Piotra, ślepa wiara w to, czego Kościół naucza; każdy chrześcijanin obowiązany jest ponad to wiedzieć w tym stopniu, w jakim jest mu to dostępne, jak Kościół naukę uzasadnia, obowiązany jest on móc zdać z tego przed innymi sprawę. A i św. Paweł nie zdaje się nic wiedzieć o tak zachwalanej u nas ślepotce w wierze i posłuszeństwie dla Kościoła, skoro wiarę nazywa: „argumentum non apparentium”², dowód rzeczy niewidocznych, a posłuszeństwo: „rationabile obsequium”³, rozumne poddanie umysłu.

Rozumie się, że przeciwstawiając ślepą wiarę wierze rozumnej, nie myślimy zachęcać do zajmowania wobec

¹ I List św. Piotra 3, 15. ² Do Żydów 11, 1. ³ Do Rzymian 12, 1.

nauki Kościoła krytycznego stanowiska i do racjonalistycznego mędrkowania nad prawdami wiary; rozumna wiara daje się doskonale pogodzić z zupełnym poddaniem się Kościołowi, pełnem miłości i zaufania; staje się ona wtedy tem, co się w języku teologicznym nazywa: „sentire cum Ecclesia”, „myśleć z Kościołem”; takiej wiary Kościół od nas żąda, bo taka jedynie może naprawdę dać duszom naszym silne życie nadprzyrodzone, a sprawie Bożej dzielnych bojowników.

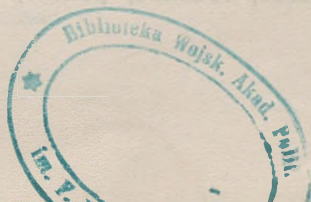
Niesposób tu dłużej rozwijać nauki o stosunku rozumu do wiary i określać roli, jaką rozum ma odgrywać przy uzasadnianiu i obronie wiary. W następnym rozdziale podamy parę dzieł specjalnych w tej materji, tu tylko zwrócimy jeszcze uwagę, że powinny one być u nas na pierwszym miejscu uwzględnione przez tych, którzyby zamierzali pogłębić swe wykształcenie religijne. Za dużo jeszcze u nas kursuje bredni Draperowskich o sprzecznościach między rozumem a wiarą, i z nich to wypływające uprzedzenia trzeba przedewszystkiem z umysłów wykorzeń. Jedynie gruntowne przestudjowanie stosunku rozumu do wiary może raz na zawsze rozwiązać tak bardzo rozpowszechnione u nas obawy osłabienia wiary przez jej dokładniejsze poznanie.

W sferach katolickich musi się tedy coraz bardziej rozpowszechniać to przekonanie, że poznanie wiary jest ścisłym obowiązkiem sumienia i że dla spełnienia tego obowiązku trzeba niejedno poświęcenie zrobić; że nie trzeba żałować pieniędzy na książki katolickie, ani czasu na ich przestudjowanie, że jeżeli można tak wiele dla innych celów podróżować (a gdzież się podróżuje w wyższych klasach więcej jak u nas), to można też pojechać zagranicę i na jaki zjazd katolicki, na kursa wakacyjne, tak często teraz organizowane dla rozpowszechnienia nauki wiary, lub wreszcie na dobre rekolekcje, mające życie religijne pogłębić, zagrzać, a nieraz i naprostować.

Obowiązek ten w szczególny sposób dotyczy dwóch kategorii osób: najpierw tych, którzy, mając dosyć wolnego czasu, dostateczne zdolności i przygotowanie, oddają się

studjom, lub przynajmniej poważnej lekturze. Jeśli przy tak pomyślnych warunkach, których tylu innym brak, nie postarają się oni luk w wykształceniu religijnem wypełnić i wiary swej na mocnych podstawach oprzeć, czekać ich będzie przed Bogiem ciężka odpowiedzialność; tem cięższa, jeśli pewne zaciekawienie sprawami religijnymi będą się starali zaspokoić w dziełach obcych wierze katolickiej, lub nawet jej wrogich i przez Kościół potępionych. Takie lekceważenie sobie nauki Kościoła przez tych, którzy się za katolików uważają i w życiu Kościoła udział biorą, musi być poczytane za ciężki grzech przeciw wierze.

Drugą kategorią osób, którym obowiązek poznania gruntownego prawd wiary ze szczególnym naciskiem przypominać należy, są ci, którzy w akcji katolickiej pragną brać czynny udział. Kto chce przodować, innych uczyć i nimi kierować, ten musi najpierw nad sobą popracować i odpowiednio się wykształcić, aby nie być ślepym wodzem. U nas, gdzie wykształcenie religijne tak nisko stoi, ci wszyscy, którzy w akcji katolickiej udział biorą, powinni nieraz poważnie zapytać samych siebie, czy w dziedzinie nauki wiary posiadają dostateczne przygotowanie do tej pracy, jakiej się podjęli; a jeśli odpowiedź nie wypadnie na ich korzyść, powinni choćby kosztem największych wysiłków odebrać na własne potrzeby trochę tego czasu, który nieraz tak wspaniałomyślnie oddali na potrzeby innych; powinni też i na przyszłość zawsze nieco czasu dla siebie zarezerwować, aby móc dopełnić w wykształceniu to, czego w niem brakuje, i pracować nad ciągłym jego rozwojem. Choć w ten sposób na pracę społeczną mniej czasu będą mogli poświęcać, praca ta będzie jednak stokroć owocniejsza i trwalsza. Jednym z najważniejszych rezultatów gruntowniejszego przygotowania się do akcji katolickiej naszych pracowników na tem polu, będzie zachęcenie do niej wielu jednostek dobrej woli i nieraz może nieźle przygotowanych, które dotąd trzymały się na uboczu, zrażone bezpłodnem miotaniem się tylu katolickich działaczy, nie posiadających gruntownego wykształcenia i przygotowania.

Cała ta praca nad pogłębieniem wykształcenia religijnego wyższych sfer naszego społeczeństwa będzie musiała się oprzeć na samokształceniu. Choć bowiem samokształcenie posiada wiele słabych stron i systematycznego wykształcenia szkolnego nie zastąpi nigdy, to jednak w naszym położeniu ono jedno może podnieść poziom wykształcenia religijnego, nim rozwój życia katolickiego da nam możność silniej wpłynąć na ducha ożywiającego szkolnictwo publiczne. Doniosłość posiadania w Lublinie uniwersytetu katolickiego nie powinna pod tym względem ująć niczyje uwagi, kto tylko sprawę odrodzenia religijnego gorąco bierze do siebie.

Wielkiem ułatwieniem w tej pracy będzie rozpowszechniona u nas, jak nigdzie, znajomość języków obcych, szczególnie francuskiego i niemieckiego; jeśli dotąd służyła ona przeważnie do czytania najlichszych nieraz romansów, to teraz czas już, abyśmy ją zużytkowali na korzyść dobrej sprawy. Francuska literatura katolicka jest nadzwyczaj bogata; wbrew bowiem temu, co się u nas o Francji myśli, katolicyzm francuski jest bardzo żywotny i coraz bardziej rośnie na siłach. Na nieszczęście francuskie dzieła katolickie są u nas zupełnie nieznane; niech się najgorsza powieść francuska w Paryżu ukaże, nazajutrz będzie i u nas na wystawach księgarskich, najlepsze zaś książki katolickie po kilkunastu latach do nas nie dochodzą. Niemiecka literatura religijna, choć ustępująca może francuskiej, zawiera także wiele bardzo cennych dzieł. Otóż do tych dwóch źródeł musimy koniecznie skierować nasze wykształcone sfery katolickie, w naszym bowiem piśmiennictwie polskim nie wiele stosunkowo posiadamy prac, któreby inteligentnego czytelnika z tych sfer mogły zainteresować i zadowolić. Naturalnie nie omieszkamy podać w niniejszej pracy wszystkich polskich książek, które stoją na wysokości zadania; w pierwszym jednak rzędzie „Przewodnik” ma służyć do zapoznania naszej czytającej publiczności z mniej niedostępną dla niej literaturą religijną francuską i niemiecką.

Celem przeto niniejszej pracy jest dać poznać bogactwa katolickiej literatury religijnej, zarówno francuskiej i niemieckiej jak i naszej rodzimej polskiej. Oprócz jednak spisu

odpowiednich dzieł będziemy dawać też i pewien program, podług którego należałoby się zabrać do studjum nauki katolickiej i związanych z nią dziedzin.

„Przewodnik” nasz podzieliliśmy na osiem rozdziałów. Po niniejszym wstępnym drugi poświęciliśmy filozofji; aczkolwiek bowiem filozofja ściśle biorąc do nauk religijnych nie należy, to jednak konieczna jest do ogólnego rozwoju umysłowego nato, aby móc właściwą dziedzinę życia religijnego głębiej przeniknąć. Katolicyzm ma własną, wybitnie uniwersalistyczną filozofję i do niej to pragnęliśmy wprowadzić czytelnika polskiego.

Po filozofji dwa następne rozdziały trzeci i czwarty poświęciliśmy nauce wiary, najpierw samej w sobie, a następnie w swem najważniejszym źródle, jakim jest Pismo św. Następujące po nich trzy rozdziały: piąty, szósty i siódmy obejmują całą moralną działalność człowieka; piąty zajmuje się jej ogólnemi zasadami i rozwojem raczej w zakresie stosunków indywidualnych, szósty społecznem życiem nadprzyrodzonym, jakim jest liturgia, siódmy wreszcie społecznem życiem nadprzyrodzonym t. j. katolicką akcją społeczną. Ostatni, ósmy rozdział poświęcony został historii Kościoła.

„Przewodnik” obejmuje tylko dzieła katolickie, właściwem bowiem zadaniem, które ma spełnić, jest ułatwienie dostępu do nauki katolickiej. Nie znaczy to bynajmniej, abyśmy chcieli doradzać naszym czytelnikom, iżby się zupełnie od literatury niekatolickiej odgradzili. Pierwszym obowiązkiem każdego katolika, który chce wykształcenie uzupełnić, jest zacząć w każdej dziedzinie od dokładnego poznania nauki Kościoła, ale gdy to uczynił, nikt nie myśli mu zakazać czytać różnych innych dzieł pisanych przez pisarzy niekatolickich, o ile nie zwalczają prawd wiary i nie szerzą przeciwnych jej poglądów.

Uwaga ta stosuje się szczególnie do zakresu filozofji, nauk społecznych i historii, w których to dziedzinach wiele dzieł niekatolickich autorów można z prawdziwym pożytkiem przestudjować. Znacznie ostrożniejszym trzeba być w dziedzinie teologii, a jeszcze bardziej Pisma św.; tu trzeba

się zawsze rachować z temi roztumnemi ograniczeniami, które Kościół czytelnictwu wiernych kładzie na to, aby ustrzec ich wiarę od zanieczyszczeń.

Jednak i te ograniczenia nie są tak bezwzględne, aby ich nie można było przy poważnych studiach przekroczyć, byleby na to uzyskać pozwolenie władz kościelnych, jak to kodeks prawa kanonicznego przewiduje (Can. 1402 — 1403). Jest w Kościele katolickim i dość ograniczeń, aby ustrzec wiernych od lekkomyślnego narażania na szwank swej wiary, i dość swobody, aby móc w każdej dziedzinie wiedzy bez skrupowania oddać się badaniom naukowym.

„Przewodnik” nasz zawiera przeszło 2480 tytułów dzieł i nie może być mowy, aby ktoś mógł to wszystko w ciągu swego życia przeczytać. Ale też do dostatecznego poznania całokształtu nauki wiary i związanych z nią dziedzin wystarczy przestudjować ogólniejsze dzieła, które podajemy na początku każdego rozdziału. Ktoby zaś chciał specjalnie zająć się jedną dziedziną lub poszczególnem zagadnieniem, ten w dalszym ciągu każdego rozdziału znajdzie bibliograficzne wskazówki, które mu to ułatwią.

Jasną jest rzeczą, że zestawiającym tak bądź co bądź obfity materiał bibliograficzny niesposób było wszystkie wymienione dzieła przeczytać. Pewną liczbę przeczytali oni dokładnie, inne częściowo poznali, co do innych zasięgnęli informacji w recenzjach poważniejszych pism fachowych, lub u kompetentnych znawców; czasami wreszcie musieli się zadowolić nazwiskiem autora, znanego im z innych prac.

Oprócz tego ci, którzy układali poszczególne działy niniejszego „Przewodnika”, zdawali sobie jednocześnie sprawę, że niewszystkie polecone przez nich dzieła są tej samej wartości i stoją na tym samym poziomie opracowania. To też i przy korzystaniu z naszej pracy każdy czytelnik winien będzie mieć to przed oczami i z obfitego materiału, który polecamy, jego rzeczą już będzie wybrać to, co najlepiej odpowiada jego poziomowi wykształcenia.

Na wypadek jednak, gdyby ta lub owa polecona praca niewszystkim trafiła do smaku lub przekonania, konieczną jest rzeczą zwrócić na to uwagę, że książek, odpowiadają-

cych wszystkim wymaganiom, niema. Każda z nich odpowiada pewnemu poziomowi wykształcenia, a nawet nastrojowi umysłu, który dla jednych może być za niski, dla drugich za wysoki. Rozumny jednak czytelnik nawet z dzieła, niezupełnie odpowiadającego jego wymaganiom intelektualnym, potrafi osiągnąć korzyść, lub w najgorszym razie odłożyć je, nie zrażając się przez to do samego studjum. Nieraz bowiem narzekania na brak dobrych książek, szczególnie w dziedzinie religijnej, dużo więcej świadczą przeciw narzekającym czytelnikom, niż przeciw książkom. Dobrych książek, poświęconych rzeczom wiary, jest dużo, lecz mało jest u nas rozumnych czytelników, traktujących czytanie poważnie, a nietylko jako rozrywkę, i nie zrażających się pierwszymi napotkanymi trudnościami. Naturalnie, że dla osób, czytających tylko gazety lub połykających setkami najgłupsze powieści i opowiadania à la Gyp lub Sherlock Holmes, działające jedynie na wyobraźnię, poważna książka wyda się nudną; ale to już nie książki winą, lecz czytelnika. Podobnież i osoby, które się dużo książek, lub, co częściej bywa, broszurek przeciw wierze skierowanych naczytały i nabrały z nich najrozmaitszych uprzedzeń, nieraz bez żadnego uzasadnienia narzekają na dzieła katolickie, które mniej im pochlebiają, a zato wymagają dłuższej i gruntniejszej pracy; ale tu także winy po stronie czytelnika szukać należy. Kto zaś zrozumiał, że książkę z tą samą wyrozumiałością traktować należy, co i każde dzieło ludzkie, ten dużo dobrych książek znajdzie i niejedna z nich przyniesie mu i prawdziwą korzyść i głębokie zadowolenie. Bardzo ważne będzie mieć w sprawie wyboru książek do czytania doświadczonego doradcę, dobrze obeznanego z piśmiennictwem katolickim; pozwoli to uniknąć i straty czasu i zniechęcenia, które nieraz są następstwem nieumiejętnego doboru książek.

Na zakończenie wreszcie jeszcze jedna uwaga: żeby czytać z korzyścią, trzeba umieć czytać, trzeba, żeby z prac przeczytanych pozostał w umyśle pewien całokształt wiadomości, któreby mogły być później zużytkowane czy to na korzyść samego czytelnika, czy też na korzyść innych.

Kto więc traktuje czytanie poważnie, jako obowiązek, nie jako rozrywkę tylko, temu nie powinno wystarczyć dorywczo chwilkę czasu mu poświęcać. W miarę, jak warunki, w których się znajduje, na to pozwalają, powinien on wydzielić w życiu pewien czas na czytanie i czas ten wiernie studjom poświęcać. Następnie ważną jest rzeczą ułożyć sobie, o ile to możliwe, zewnętrzne warunki, któreby pracy umysłowej sprzyjały; a więc pokój swój odpowiednio do studjum urządzić i założyć w nim choćby najmniejszą biblioteczkę podręczną, składającą się z dzieł najbardziej potrzebnych do tego studjum, któremu się kto oddaje. Kto może sobie na to pozwolić, będzie ją powoli kompletował; kogo nie stać na kupowanie wielu książek, ten nawiąże stosunki z najbliższą biblioteką publiczną i korzystając z jej zbiorów, będzie ze swej strony przyczyniał się do dalszego jej rozwoju. Niemożność bowiem posiadania większej biblioteki na własność nie powinna nikogo zrażać do studjum; przeciwnie powinna być raczej bodźcem do zakładania i popierania publicznych księgozbiorów, które dla społeczeństwa ważniejsze są od bibliotek prywatnych. Założenie w główniejszych naszych miastach bibliotek katolickich, uwzględniających katolicką literaturę zagraniczną, albo dokompletowanie pod tym względem istniejących bibliotek publicznych, chociażby w ramach podanej tu bibliografii, byłoby dla podniesienia wykształcenia religijnego wśród wyższych sfer naszego społeczeństwa rzeczą pierwszorzędną wagi. Za wzór może służyć np. otwarta w 1921 roku w Warszawie (ul. Litewska 6) „Biblioteka wiedzy religijnej“. Jest ona dowodem, jak wiele można w tej dziedzinie zrobić, gdy się umiejętnie zabierze do rzeczy.

Wreszcie gdy się już i czas dla studjum ustali i zewnętrzne warunki sprzyjające pracy sobie stworzy, gdy się będzie miało i swą biblioteczkę podręczną i możliwość korzystania z większych księgozbiorów, trzeba się jeszcze zastanowić nad metodą pracy. W tym celu dobrze będzie przeczytać jedno z tych dziełek, których tyle się w naszych czasach ukazało, a które zawierają nieraz bardzo

cenne wskazówki, jak z pożytkiem czytać i studjować należy; podamy z nich kilka w następnym § 3.

Nie znaczy to, żeby jednej z metod w nich podanych niewolniczo trzymać się należało; chodzi tylko o to, aby, poznaawszy ogólne zasady pracy metodycznej, samemu zorganizować sobie pewien porządek w pracy, któryby pozwolił więcej korzyści z niej osiągnąć i łatwiej jej owoce, gdy zajdzie potrzeba, zużytkować.

Niejednemu, który w połowie życia stojąc, nie znalazł jeszcze należytej orientacji, takie zorganizowanie sobie studjum, chociażby na najmniejszą skalę, byłoby w stanie życie przeobrazić. A ile sił, marnujących się dla społeczeństwa, dałoby się zczasem zaprząć do pracy! ile osób, które już są przy pracy, pogłębiwszy temi kilkoma chwilami studjum i skupienia swe wykształcenie, zaczęłoby wkrótce zdwojone owoce ze swej działalności zbierać!

Dla samego życia religijnego rozbudzenie zamięłowania do studjum mogłoby mieć pierwszorzędne znaczenie. Najpierw pogłębiłoby życie duchowe, nieraz tak słabo pulsujące w najzdolniejszych i najszlachetniejszych jednostkach; następnie uzdolniłoby do pracy katolickiej całe zastępy, dotąd dla niej niewyzyskane lub niedość wyzyskane; wreszcie pobudziłoby zczasem i do pióra tyle zdolnych jednostek, które nie zdają sobie sprawy, jak to łatwo przy systematycznej pracy samemu coś dorzucić do skarbnicy wiedzy ludzkiej, i leżąca dotąd odłogiem dziedzina naszej przeszłości chrześcijańskiej w Polsce, dziejów Kościoła, prac naszych wielkich świętych narodowych, doczekałaby się może nareszcie liczniejszych pracowników i badaczy. A ponadto dałoby ono tylu jednostkom to wielkie zadowolenie życia intelektualnego, które każde studjum daje, ale nade wszystko studjum rzeczy Bożych.

Do bibliograficznych danych w „Przewodniku” zawartych dodajemy następujące objaśnienia:

Cen książek w niniejszem drugim wydaniu „Przewodnika” nie podajemy wcale, a to ze względu na wahania walut, wywołane wojną. Przy każdym tytule dzieła podajemy, o ile możliwości wydanie, firmę wydawniczą, datę

ostatniego wydania, lub też numer ostatniego wydania, wreszcie liczbę stron przynajmniej w przybliżeniu i format. Format podajemy zapomocą trzech liter w. — większy, ś. — średni i m. — mały. Sądzymy, że dla celów informacyjnych, którym nasz „Przewodnik” ma służyć, dane te zupełnie powinny wystarczyć. Osobno podajemy spis firm wydawniczych z adresami, aby uniknąć powtarzań w samej bibliografii.

§ 3. Wykaz bibliograficzny ogólnych dzieł pomocniczych.

Na zakończenie niniejszego rozdziału wstępnego podamy pewną ilość dzieł ogólnych, mających służyć za środki pomocnicze przy studjum wszystkich omawianych przez nas dziedzin.

Zacniemy od podania kilku dziełek, dających ogólne wskazówki, jak się do studjum zabierać; na pierwszym miejscu postawimy doskonałą pracę:

Sertillanges, A. D., O. P. La vie intellectuelle, son esprit, ses conditions, ses méthodes. Desclée, 1921. S. 252. ś.

W niemieckim języku posiadamy:

Krier, J. B., Das Studium und die Privatlektüre. Herder, 1911. S. XIV i 371. m.

Wetzel, Die Lektüre. Ravensburg, Alber, 1898. S. 422. m.

Ahrens, B., S. J., Das Buch. Herder, 1920³. S. VIII i 154. ś.

Keiter H., Die Kunst Bücher zu lesen. Essen, Fredebeul, 1904.

Dla młodzieży doskonałe wskazówki, dotyczące początków systematycznej pracy umysłowej, zawiera:

Vuillermet, F. A., O. P., La mission de la jeunesse contemporaine. Lethielleux, 1908. S. 356. ś.

Poważniejsze wskazówki, jak sobie zorganizować pracę naukową, zawierają:

Fonck, L., S. J., Wissenschaftliches Arbeiten. Beiträge zur Methodik des Akademischen Studium. Rauch,

1908. S. 339. ś. Polski przekład w Bibl. Dzieł Chrześcijańskich.

Guyot-Daubés, L'art de classer les notes et de garder le fruit de ses lectures et de ses travaux. Paris, Guyot-Daubés, 1901. S. 144. m.

Bréhier et Desdevisse du Désert, Le travail historique. Bloud, 1907. S. 83. m.

Doskonałe uwagi na ten temat znaleźć też można i u O. Schulte, O. Cap., w ciekawej pracy, poświęconej życiu religijnemu inteligencji katolickiej w Niemczech.

Schulte, J. CH., O. Cap., Die Kirche und die Gebildeten.^{4*} Herder, 1919. S. XVI i 278.

Przechodząc następnie do encyklopedyj, podamy na pierwszym miejscu cenne choć nieco już przestarzałe i niestety niedokończone dzieło:

Encyklopedia Kościelna. Płock, 1873 — 1913, tomów 32 (doprowadzona do litery Z).

Nowsza i w stosunkowo szybkim czasie, bo od 1904 do 1915 r. wydana jest:

Podręczna Encyklopedia Kościelna. Tomów 22. Św. Wojciech.

We francuskim języku istnieją wprost pomnikowe encyklopedje poszczególnych dziedzin nauk teologicznych, których tu nie podajemy, gdyż przeznaczone są dla specjalistów. Zwrócimy jednak uwagę na dwa przystępniejsze dla ogółu wydawnictwa:

Dictionnaire pratique des connaissances religieuses. Letouzey. Wydawany jest pod redakcją ks. *Bricout* i obejmuje 6 tomów; dotąd ukazał się jeden.

Dictionnaire Apologétique de la foi catholique. Beauchesne. Wydawany pod kierunkiem O. *Adhemar d'Alès*, S. J., obejmuje 4 do 5 tomów; dotąd wyszło tomów 3.

W języku niemieckim niepozbawiony wartości, aczkolwiek przestarzały nieco, jest:

Kirchenlexikon. Wydany u Herdera w latach 1882 do 1901 przez *Wetzera i Weltego*; składa się on z 12 tomów.

* Liczby petitem podane oznaczają wydanie.

Znacznie nowszy jest podręczny leksykon wydany przed samą wojną:

Kirchliches Handlexikon. Herder, 1907 — 1912. Wydany przez ks. *M. Buchbergera*, obejmuje dwa tomy.

Wiele cennych informacji z dziedziny nauki katolickiej zawiera:

Herder's Konversationslexikon. Herder^s 1901 — 1922. Obejmuje tomów 11.

Dodajmy wreszcie doskonale opracowaną w języku angielskim i bardzo cenną jako pomoc przy studjum:

The Catholic Encyclopedia, wydana w 1911 r. w Waszyngtonie i obejmującą 16 tomów.

Większą trudność przedstawia polecenie czasopism, mających na celu kierowanie wykształceniem religijnem, a to zarówno z powodu ich wielkiej liczby, jak i różności.

Z ogólnych czasopism katolickich w języku polskim wskażemy:

Przegląd Powszechny, miesięcznik wydawany przez OO. Jezuitów w Krakowie, ul. Kopernika 26.

Prąd, miesięcznik wydawany przez Odrodzenie, Warszawa, Krakowskie Przedmieście 7, m. 15a.

Pro Christo. Wiara i Czyn. Organ młodych katolików. Miesięcznik. Warszawa, Moniuszki 3a.

Wiadomości Katolickie, dwutygodnik, Kraków, Pędzichów, Boczna 5.

Wykształceniu religijnemu w szczególny sposób poświęcony jest:

Wiara i Życie, miesięcznik wydawany przez OO. Jezuitów w Krakowie, ul. Kopernika 26.

Z francuskich czasopism, mogących ułatwić systematyczne kształcenie się w dziedzinie religijnej, podamy:

Revue d'Apologétique, dwutygodnik, wydawany przez profesorów Instytutu Katolickiego w Paryżu, Beauchesne.

Lumen, miesięcznik, wychodzący w Paryżu, rue des Saints Pères, 83.

Cahiers du cercle thomiste féminin, miesięcznik, wychodzący w Paryżu, rue Monsieur, 20.

L'Evangile dans la vie, miesięcznik wychodzący w Paryżu, rue d'Armaillé, 18.

Do nich można dodać kilka ogólniejszej treści czasopism, jak

Les Etudes, dwutygodnik wydawany przez OO. Jezuitów, Paris, Place du Président-Mithouard, 5.

Revue des Jeunes, dwutygodnik pod redakcją O. Barge, O. P. Paris, rue de Luynes, 3.

La vie catholique, tygodnik wydawany w Paryżu, rue Garancière, 3.

Z przeglądów bibliograficznych na pierwszym miejscu postawimy doskonale informującą o ruchu wydawniczym ze stanowiska katolickiego:

La Revue des Auteurs et des Livres, miesięcznik wychodzący w Brukseli, rue de Ligne, 25.

Poza tem polecić można:

Livres et revues, bulletin mensuel de bibliographie critique. Paris, rue Miromesnil, 13.

W Niemczech poświęcone wykształceniu religijnemu są:

Theologie und Glaube, miesięcznik wychodzący w Paderbornie u Schöningha.

Der Fels, Monatschrift für Gebildete aller Stände, wychodzi we Frankfurcie n. M.

Ogólniejszej treści są:

Stimmen der Zeit, miesięcznik wydawany przez OO. Jezuitów we Fryburgu u Herdera.

Bibliograficzne wskazówki, dotyczące niemieckiego piśmiennictwa katolickiego, można znaleźć albo w ściśle naukowej

Theologische Revue, miesięczniku wydawanym w Monasterze u Aschendorffa, albo też w bardziej popularnym

Literarischer Handweiser, miesięczniku wychodzącym we Fryburgu u Herdera.

Wreszcie zwrócimy jeszcze uwagę na parę wydań zbiorowych, obejmujących zagadnienia ze wszystkich dziedzin życia religijnego. Ze zbiorowych wydawnictw polskich na uwzględnienie na pierwszym miejscu zasługuje:

Biblioteka Dzieł Chrześcijańskich, która wydała bardzo wiele cennych prac rodzimych i obcych w polskich przekładach; poszczególne jej tomy zostaną wymienione w odpowiednich działach „Przewodnika.” Wydaje ją Księgarnia św. Wojciecha w Poznaniu. Krótsze i bardziej popularne są:

Głosy na czasie, zbiór studiów o charakterze apologetycznym, wydawanych w Poznaniu u św. Wojciecha; wyszło numerów 54.

Współczesne zagadnienia podstawowe, wydawane pod kierunkiem ks. bpa Sokołowskiego, natenczas profesora seminarjum warszawskiego, i wychodzące w Warszawie w „Kronice Rodzinnej”; niestety wydawnictwo zostało przerwane w r. 1916 na numerze 13.

We Francji mamy bardzo poważną co do treści i bogatą co do ilości kolekcję

Science et religion, wychodzącą u Blouda w Paryżu; wyszło już przeszło 600 numerów. Drugą podobną kolekcją w języku francuskim była

Science et foi, wydawana przez Action Catholique w Brukselli; wyszło około 40 numerów.

Etudes religieuses, wydawane przez OO. Dominikanów w Liège, Quai Mativa 38, w formie broszur i ukazujące się dwa razy na miesiąc; wyszło już 160 zeszytów.

W języku niemieckim istnieje więcej podobnych wydawnictw zbiorowych różnej objętości i na różnych poziomach: najpoważniejsze z nich, a jednak przystępne dla szerszego ogółu są:

Sammlung Kösel, wydawana w Monachjum przez firmę Kösel; wyszło około 40 numerów.

Glaube und Wissen, wydawana w Kevelear, Butzon u. Bercker, około 20 numerów.

Kultur und Katholizismus, wydawane pod kierunkiem prof. Marcina Spahna w Moguncji przez firmę Kirchheim.

O popularniejszym zakroju są:

Frankfurter Zeitgemässe Broschüren, wydawane przez Reicha w Hamm m. Westpl. w miesięcznych odstępach.

ROZDZIAŁ II.

FILOZOFJA

opracował ks. Antoni Poboży.

- § 1. Myśli wstępne.
- § 2. Wiadomości ogólne o filozofji i t. zw. „wstępy do filozofji”.
- § 3. Podręczniki i prace obejmujące mniej więcej całość filozofji.
- § 4. Logika.
- § 5. Teoria poznania (krytyka, kryterjologia, noetyka, epistemologia).
- § 6. Psychologia.
- § 7. Metafizyka.
- § 8. Filozofja przyrody (kosmologia).
- § 9. Historia filozofji.
- § 10. Czasopisma filozoficzne.

Wieloletni Dział Chłopski, który w latach 1845-1846 w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został, jest to pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży. W tym czasie w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży. W tym czasie w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży.

Głównym celem tego podręcznika jest wykształcenie młodzieży chłopskiej w zakresie czytania, pisania i rachowania. Podręcznik ten jest przeznaczony dla młodzieży chłopskiej, która chce zdobyć podstawowe umiejętności, które są niezbędne do życia w społeczeństwie.

Wydawcą tego podręcznika jest drukarnia "Pracy" w Warszawie. Podręcznik ten jest przeznaczony dla młodzieży chłopskiej, która chce zdobyć podstawowe umiejętności, które są niezbędne do życia w społeczeństwie. W tym czasie w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży.

Podręcznik ten jest przeznaczony dla młodzieży chłopskiej, która chce zdobyć podstawowe umiejętności, które są niezbędne do życia w społeczeństwie. W tym czasie w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży.

Podręcznik ten jest przeznaczony dla młodzieży chłopskiej, która chce zdobyć podstawowe umiejętności, które są niezbędne do życia w społeczeństwie. W tym czasie w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży.

Podręcznik ten jest przeznaczony dla młodzieży chłopskiej, która chce zdobyć podstawowe umiejętności, które są niezbędne do życia w społeczeństwie. W tym czasie w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży.

Podręcznik ten jest przeznaczony dla młodzieży chłopskiej, która chce zdobyć podstawowe umiejętności, które są niezbędne do życia w społeczeństwie. W tym czasie w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży.

Podręcznik ten jest przeznaczony dla młodzieży chłopskiej, która chce zdobyć podstawowe umiejętności, które są niezbędne do życia w społeczeństwie. W tym czasie w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży.

Podręcznik ten jest przeznaczony dla młodzieży chłopskiej, która chce zdobyć podstawowe umiejętności, które są niezbędne do życia w społeczeństwie. W tym czasie w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży.

Podręcznik ten jest przeznaczony dla młodzieży chłopskiej, która chce zdobyć podstawowe umiejętności, które są niezbędne do życia w społeczeństwie. W tym czasie w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży.

Podręcznik ten jest przeznaczony dla młodzieży chłopskiej, która chce zdobyć podstawowe umiejętności, które są niezbędne do życia w społeczeństwie. W tym czasie w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży.

Podręcznik ten jest przeznaczony dla młodzieży chłopskiej, która chce zdobyć podstawowe umiejętności, które są niezbędne do życia w społeczeństwie. W tym czasie w Warszawie, w drukarni "Pracy" wydany został pierwszy polski podręcznik dla chłopskiej młodzieży.

§ 1. Myśli wstępne.

„Człowiek otoczony jest zewsząd nieskończoną widownią zjawisk rozmaitości pełnych, — falą żywą, ruchomą, przepływającą bez spoczynku sceny duchowego i zmysłowego świata, — co godzina natłokiem cisną się nowe postacie i znów znikają, usuwając się następnym; — więc i cały żywot nasz jest pasmem wrażeń, to błogich i wesołych, to cierpkich i zaprawionych boleścią, a na dnie duszy naszej odbywają się ciągle przemiany i przeobrażenia treści wewnętrznej. — Uczucia, które niegdyś były najpiękniejszym serca kwiatem, więdną i giną i znów inne świeże rozciągają się pączkiem młodym; — prawdy, które dawniej jasnym słońcem świeciły w piersiach naszych, zgasły, a na miejscu ich zapaliły się nowe, by znów umrzeć z kolei, — więc dusza jest jakby firmamentem wiecznie wschodzących i zachodzących gwiazd. Nie dziw tedy, iż w chwilach pokoju, gdy zamilkną wrzawy zewnętrznego żywota, człowiek cofa się w siebie, a zostając sam na sam ze sobą ogarniony jest rzewną, niewypowiedzianą tęsknotą, — radby podsłuchać własnego serca bicie — samego siebie pyta, co w tych uczuciach jego jest prawdą, co jest prawdą w przemijającym dramacie świata, co jest twierdzą niewzruszoną i trzonem pod tym oceanem ciągle rodzących się, ciągle niknących obrazów, Te chwile powątpienia tak uroczyste i głębokie, są początkiem upamiętania się, są przebudzeniem się myśli i zarodem Filozofii”. (Józef Kremer.)

Barwnym jak zwykle, potoczystym stylem wypowiada w powyższych zdaniach nasz myśliciel Józef Kremer odwieczną prawdę, którą w swoim czasie mocno podkreślił

Arystoteles, że człowiek z natury jest i musi być pod pewnym względem filozofem, a zatem że filozofja jest najistotniejszą potrzebą umysłu ludzkiego, dążącego do prawdy niezależnie nawet od względów praktycznych, bo aspiracje człowieka nie dają się zamknąć w ciasnem kole zjawisk czy to zewnętrznych, badanych przez nauki szczegółowe, czy też wewnętrznych, będących treścią naszych przeżyć, lecz wybiegają ponad zmienność i skończoność.

I w dodatku nie zadowala się człowiek-filozof rozwiązaniem hipotetycznem, mętlem tego czy innego zagadnienia, lecz jak słusznie zauważył p. J. Rozwadowski¹ „ludzkość pragnie takiej filozofji, któraby dawała jasny pogląd na życie i wszechświat, któraby zaspokajała jej wielkie niepokoje, zagadki i tęsknoty, któraby oświećlała i dawała siłę do odbywania tej drogi; potrzeba takiej filozofji wypływa i wynika z całego naszego życia, musi zatem obejmować całość życia, i musi być nawzajem życiodajną”.

Całe dzieje myśli filozoficznej przynajmniej w osobach głównych jej przedstawicieli są dobitnem stwierdzeniem tej prawdy i jednocześnie w wielu wypadkach smutnem przyznaniem się do bezsilności, niemocy. Stąd to kryzys, jaki przechodzi obecnie umysłowość, stąd ta szarpanina wewnętrzna ludzi nie znających spokoju, bo nie znajdujących oparcia mocnego w poznaniu, szarpanina doprowadzająca dzisiejszego człowieka do charakterystycznego prześiąkniętego sceptycyzmem wyznania: „Wobec zagadek życia, wobec cierpienia, nieszczęścia, śmierci... wobec tych wszystkich niepokojów, bólów i tęsknot, jakie nami trzęsą, niby wichry jesienny liśćmi; wobec braku siły, zniechęcenia, beznadziejności i błakania poomacku stoi biedna filozofja i jej podręczniki bezradnie — tak biedna, jak biedną jest — teraz znowu bardzo — ludzkość”².

Biedną jest i bezradną pozostać musi wszelka filozofja, która za punkt wyjścia nie zechce wziąć świata takiego, jakim jest, nie zechce uwzględnić natury człowieka ze wszystkimi jego władzami i dążnościami, lecz tkwić będzie upor-

¹ Co to jest filozofja i czego jej trzeba. Kwartalnik Filozoficzny 1923.

² J. Rozwadowski — *ibid.*

czywie w materji samej lub też nie oglądając się na rzeczywistość, niezależnie od niej snuć będzie pewne aprioryczne koncepcje spirytualistyczne. Nie zadowoli naszych potrzeb dzisiejszy subiektywizm, czy przyjmie nazwę idealizmu, krytycyzmu, czy też pragmatyzmu, bo z natury tęsknimy za poznaniem mającem wartość bezwzględną, obiektywną; nic nie zdoła zatrzeć w nas potrzeby Absolutu, od którego chcą się odżegnać niektóre kierunki dzisiejszej filozofji, uważając relatywizm za alfę i omegę swoich dociekań. Słowem, umysł znudzony kinematograficznem wyświetlaniem na ekranie życia filozoficznego coraz to innych ciągle się zmieniających i wzajemnie się obalających doktryn, pragnie wartości stałych zarówno w spekulacji, jak i w praktyce, jedynie zdolnych pokierować naszą myślą i postępowaniem.

Powiedzmy sobie odrazu szczerze i otwarcie, że wszystkich bez wyjątku zagadnień, jakie tylko dręczą człowieka, sama filozofja nie rozwiąże: ograniczony umysł ludzki będzie musiał zwrócić się w pewnych wypadkach do Objawienia Bożego, do religji. Z drugiej jednak strony rozum ludzki do prawdy stworzony nie mógł być skazany na beznadziejne, nigdy nie kończące się błąkania po manowcach z wiecznem „ignoramus et ignorabimus“, lecz musiał wreszcie rozwiązać pewien splot zagadnień nie przekraczających jego sił i stworzyć w ten sposób pogląd na świat, zdolny zaspokoić potrzeby rozumu, uczucia i woli ludzkiej.

Tym wymaganiom odpowiada wspaniały teistyczno-teologiczny kierunek filozoficzny, pod który położył fundamenty Arystoteles, rozwijany w dalszym ciągu przez Ojców Kościoła i filozofów średniowiecza, w szczególniejszy zaś sposób przez św. Tomasza z Akwinu, broniony i uzasadniany w podstawowych przynajmniej punktach przez dzisiejszych uczonych, stojących na gruncie chrześcijańskim, zdobywający w walce z nowoczesnemi kierunkami coraz więcej pozycyj. Nosi on nazwę neoscholastycyzmu lub jak inni chcą — tomizmu.

Rozwój niepospolity zawdzięcza filozofja tomistyczna papieżowi Leonowi XIII, który w encyklice „Aeterni Patris“

1879 r.)¹⁾ zwrócił się do świata katolickiego z przypomnieniem i wskazówkami, gdzie należy szukać filozofji, któraby, mając niezbite uzasadnienie w intelekcie, mogła dać jednocześnie katolikom broń do walki z poglądami, godzącymi w podwaliny wiary katolickiej. Słuszną jest rzeczą, że „wówczas, gdy nieprzyjaciele wiary katolickiej do walki przeciwko religji używają broni zapożyczanej od filozofji, obrońcy nauki Bożej również w filozofji szukają środków do obrony dogmatów objawionych“ (Encykl. „Aeterni Patris“).

Pomiędzy innemi i dla tej ostatniej racji filozofję neoscholastyczną nazywają niejednokrotnie katolicką. Nazwa ta domaga się wyjaśnienia.

Właściwie mówiąc, niema „filozofji katolickiej“, jak to słusznie niegdyś zaznaczył mgr Sentroul, tak jak niema arytmetyki żydowskiej, w której 2×2 stanowiłoby 5, ani geologii jansenistowskiej z wulkanami wyrzucającymi zimną wodę, ani geografji anglikańskiej, któraby zaliczała Kongo do imperjum brytyjskiego. Najlepszy dowód, że właśnie ta filozofja, która uchodzi za katolicką, uznaje za swego twórcę pogańskiego filozofa Arystotelesa, który przecież z Kościołem katolickim nie mógł mieć nic wspólnego.

Zachodzi zatem zasadnicza różnica pomiędzy teologją katolicką a filozofją katolicką.

Pierwsza czerpie prawdy z Objawienia, przyjmuje je gotowe i dopiero wówczas stara się je w miarę możliwości z pomocą rozumu wyjaśnić, uprzystępnąć, usystematyzować, gdy tymczasem filozofja, choć katolicką się mianuje, nie otrzymuje doktryny od żadnej nawet boskiej powagi, lecz opiera się jedynie na przyrodzonych siłach rozumu ludzkiego, na jego odwiecznych niewzruszonych zasadach i na nich buduje swoje zapatrywania. Jest więc wewnątrznie niezależną i samodzielną nauką.

I jeśli mimo to nazwać ją możemy filozofją katolicką, to dlatego, że jako filozofja prawdziwa jest i musi być w zgodzie z jedyną religją prawdziwą, t. j. z religją katolicką.

¹ Należałoby przeczytać encyklikę tę w oryginale lub tłumaczeniu. Tekst łaciński i francuski znaleźć można w wydaniu: Société de Saint Augustin, Desclée-Lille (Lettre encyclique de notre très Saint Père le Pape Leon XIII sur la restauration de la Philosophie Chrétienne).

Umysł ludzki, twór Boga prawdziwego, dążąc poprzez wieki do wykrycia prawdy, wysnuł z siebie — niezależnie od uznawanych skądinąd zapatrywań religijnych — doktryny, które nie tylko w niczym nie naruszają dogmatów, przez tegoż Boga objawionych, lecz przeciwnie w pewnych razach te same prawdy rozumowo uzasadniają, w innych znowu co najmniej wykazują możliwość pogodzenia z rozumem tajemnic wiary.

Oto dlaczego dla katolika w szczególniejszy sposób narzuca się konieczność zaznajomienia się z filozofją „wieczną”.

Nie tylko znajdzie on tam odpowiedź jasną i dokładną na pytania, które interesują każdy umysł, nie tylko będzie miał możność odetchnąć czystym powietrzem, za którym tęskni wśród zaduchu wytworzonego przez sceptycyzm, tkwiący w mniejszym lub większym stopniu w dzisiejszych koncepcjach filozoficznych, lecz przygotuje mocny fundament do zrozumienia i należytego uzasadnienia prawd wiary sobie i bronienia jej przeciwko zakusom wszelkiego rodzaju wrogów.

A i dla serca i woli znajdzie tam czytelnik dużo pokarmu, bodajby dlatego że „są prawdy, które są wspólne filozofji i wierze chrześcijańskiej, a takimi są naprzód istnienie duszy różnej od ciała, powtórę jej żywot wiekuisty, który nie jest mrzonką, i na koniec istnienie Boga, będące nie wymysłem pustym, ale prawdą. Te prawdy są tak ważne, tak nieskończonego znaczenia, że gdy będą rozwinięte i zostaną pewnością i przekonaniem, zdołają tak przejąć człowieka, że go przeistoczą i odrodzą. Te prawdy i ich dowody nie zostają na zimno w naszej głowie, ale prawdziwy myśliciel weźmie je do serca, uczyni z nich gorącą sprawę całego jestestwa” (Józef Kremer).

Tym celom niechaj służy biblijografia podana poniżej. W cytowaniu i polecaniu dzieł ograniczamy się do prac natury ogólniejszej i bardziej przystępnych, pomijamy natomiast książki, poruszające zagadnienia zbyt specjalne, przeznaczone dla fachowców¹.

¹ Pragnący w swych studiach filozoficznych wyjść poza ramki naszej biblijografji znajdą obfite źródło informacji w pracy, podającej

Umieszczając zaś, jak tego wymaga zadanie „Przewodnika”, jedynie książki pisane przez katolików i w duchu filozofji chrześcijańskiej, nie chcemy kwestjonować wielkiej wartości mnóstwa prac myślicieli z innych obozów. Z prac tych może korzystać owocnie w wielu wypadkach i katolik, jeśli przedtem zapoznał się należycie z filozofją tomistyczną.

§ 2. Wiadomości ogólne o filozofji i t. zw. „wstępy do filozofji”.

Zagadnienia filozoficzne do najłatwiejszych nie należą. Zapoznawanie się z niemi wymaga wysiłku umysłowego, dużej dozy skupienia, słowem tego, co nazywamy w ekonomji politycznej „trudem”, i poza tem pewnego uprzedniego przygotowania. Nie mam na myśli przygotowania dalszego, polegającego na ogólnem wykształceniu potrzebnem do tego, ażebyśmy mogli wogóle korzystać z dzieł poważniejszych i przyswajać sobie dorobek myśli ludzkiej w różnych dziedzinach, lecz przygotowanie bliższe niezbędne do korzystania z prac filozoficznych.

Zresztą warunki życia nie pozwalają wszystkim na to, by móc poświęcić więcej czasu na studia filozoficzne, z drugiej znowu strony osobnik inteligentny pragnie posiadać ogólny przynajmniej pogląd na filozofję, jej zadania, na problematy, jakimi się zajmuje, i t. d.

Powyższym potrzebom ma odpowiedzieć lektura podana w tem miejscu.

Początkującemu narzuca się przedewszystkiem pytanie, co to jest filozofja, gdzie szukać należy filozofji, któraby zaspokoiła potrzeby ducha ludzkiego, jaki jest jej stosunek do nauk szczegółowych i do wiary.

Związłą i jednocześnie bardzo jasną odpowiedź znajdziemy w broszurze:

Sentrout, Ch. Dr., Qu'est-ce que la Philosophie.

Gabalda (Science et foi № 6) s. d. S. 46; ś.

w sposób systematyczny przeszło 2716 dzieł z dziedziny filozofji: *Hoffmanns, J. La Philosophie et les Philosophes.* Ouvrages généraux (Collection Repertoires des ouvrages à consulter) Bruxelles, Van Oest, 1920, s. XVII — 392.

Przystępnie i rzeczowo wprowadza czytelnika w problemy filozoficzne, uzasadnia potrzebę trzeźwego, jednolitego poglądu na świat, wskazując prawdziwą filozofję, która do niego doprowadzić może,

Funke, H. Dr., Philosophie und Weltanschauung. Skizzen zur Einführung in das Studium der Philosophie und zur philosophischen Orientierung für weitere gebildete Kreise. Bonifacius-Druckerei 1919. S. XV i 180; ś.

Odpowiedź na pytania: co to jest pogląd na świat, jego czynniki i zadania, jakie światopoglądy widzimy w dziejach myśli ludzkiej, jakim warunkom ma odpowiadać prawdziwy pogląd na świat, znajdziemy w niewielkiej, a bardzo ciekawej pracy:

Klimke, Fr. S. J., Die Hauptprobleme der Weltanschauung. Kösel 1919, s. 167; ś.

Streszczeniem powyższej pracy jest broszura:

Klimke, Fr. S. J., Społeczne światopoglądy. OO. Jezuici (Broszury o chwili obecnej z. XII). 1907; s. 39; w.

Zapoznanie się ze ścisłą terminologią filozoficzną może oddać wielkie usługi pragnącym korzystać z literatury filozoficznej, dlatego godną jest zanotowania praca:

Willmann, O., Die wichtigsten philosophischen Fachausdrücke in historischer Anordnung. Kösel (Sammlung Kösel 28) 1909.

Zwróćmy teraz uwagę na wstępy do filozofji, które mają za zadanie wprowadzić czytelnika w sposób metodyczny do przybytku wiedzy filozoficznej, dać ogólny rzut oka na filozofję, na poszczególne jej działy, na stosunek, jaki zachodzi pomiędzy filozofją, innymi gałęziami wiedzy ludzkiej i wiarą. Polecieć możemy prace:

Morawski, M. Ks., Filozofja i jej zadanie¹. Spółka Wydawnicza Polska 1899; XXIV i 433; ś.

Poza zagadnieniami ogólnymi dotyczącymi filozofji autor poddaje analizie i gruntownej ocenie trzy główne kierunki filozoficzne: idealistyczny, materialistyczny i empiryczno-idealny.

*Endres, J., Einleitung in die Philosophie*². Kösel (Philosophische Handbibliothek 1) 1922, s. 195; ś.

*Maritain, J., Introduction générale à la philosophie*³ (Eléments de philosophie I) Téqui 1921, s. XI i 228; ś.

Dzielny współpracownik kard. Mercier'a w dziele odrodzenia filozofii scholastycznej De Wulf w pracy

De Wulf, M., Introduction à la philosophie Néoscholastique. Alcan 1904, s. 350; ś.

stara się dać jasne pojęcie, na czym polega neo-scholastyka, usuwając w ten sposób różne przesady i uprzedzenia ludzkie do niej, i podkreśla stanowisko, jakie zajmuje wobec różnych problematów filozoficznych.

Od czasu kiedy De Wulf pisał swój „Wstęp”, rozwój kierunku neoscholastycznego przybrał rozmiary, które może nawet przewyższają oczekiwania pionierów. Stało się to dzięki niespożytej wartości, żywotności systematu, niezwyklej trzeźwości poglądów. Chcąc się o tem przekonać i wyrobić sobie wierny sąd i przekonanie, jakie skarby mieszczą się w filozofii tradycyjnej, weźmy do ręki wspaniałą pracę p. t.

*Richard, T. O. P., Introduction à l'Etude et à l'Enseignement de la Scolastique*². Bonne Presse, S. d. VIII i 373; ś.

Charakterystykę ogólną neoscholastyki daje również w książce, która mówiąc nawiasem ustępuje pod względem wartości wzmiankowanej przed chwilą pracy,

Petitot, H. O. P., Introduction à la philosophie traditionnelle ou classique. Beauchesne 1914, s. 227; ś. Wspomnę jeszcze w tem miejscu o dwóch pracach.

Maritain, J., Théonas ou Les entretiens d'un sage et de deux philosophes sur diverses matières inégalement actuelles. (Bibliothèque française de philosophie). Nouvelle librairie nationale 1921, s. 202.

Autor, mając na względzie szersze koła inteligentnych czytelników, porusza w formie dialogu najżywotniejsze i aktualne zagadnienia filozoficzne.

Jansen, B. S. J., Wege der Weltweisheit. Herder 1924, s. VIII i 368; ś.

P. Jansen daje możność umysłom niewyszkolonym filozoficznie zaznajomić się z wybitnymi myślicielami ludzkości, z ich poglądami przedewszystkiem teorjopoznawczemi i metafizycznemi i wyrobić sobie sąd o wyższości filozofji tomiśtycznej.

Wreszcie niezłe streszczenie całej filozofji chrześcijańskiej dał

Schuleman, G., Kern aller Philosophie. Habelschwerdt Franke, 1923. S. 157; m.

§ 3. Podręczniki i prace, obejmujące mniej więcej całość filozofji.

Aby zdobyć pogląd na całokształt zagadnień poruszanych przez filozofję i na sposób rozwiązywania ich, należałoby zapoznać się więcej lub mniej szczegółowo, zależnie od czasu, jakim rozporządzamy, z pracami ad hoc przeznaczonemi.

Z całego mnóstwa tego rodzaju dzieł, któremi może się szczycić w szczególniejszy sposób literatura francuska i niemiecka, wybieram niewielką ilość.

Literatura polska niezmiernie jest pod tym względem uboga. Ks. prof. Fr. Gabryl rozpoczął wydawać obszerniejszy kurs filozofji, śmierć jednak przedwczesna nie pozwoliła mu dokończyć rozpoczętego chlubnie dzieła. Pozostały po nim w danej dziedzinie następujące prace zresztą już wyczerpane.

Gabryl, F. Ks. Dr., Logika ogólna. Kraków 1912, s. 305

— *Psychologja.* Kraków 1906, s. 474

— *Noetyka.* Kraków 1900, s. 305

— *Metafizyka* ogólna czyli nauka o bycie. Kraków 1903, s. 528

— *Filozofja przyrody.* Warszawa Gebethner 1910, s. 465.

Na szczególniejsze wyróżnienie zasługują: *Noetyka* („Dzieło to jest nietylko najwybitniejszym objawem naszej nowo-scholastycznej literatury na polu teorji poznania, ale nadto zajmuje pokaźne miejsce wśród najlepszych dzieł w tym

zakresie, należących do innych lub nawet wprost przeciwnych kierunków filozoficznych" prof. Struwe), Psychologia („Jest to niewątpliwie najlepsza do r. 1906 oryginalnie po polsku napisana psychologia" prof. Straszewski) i Filozofja przyrody.

Wielką popularnością i uznaniem cieszy się we Francji (od 1901 r. doczekał się 24 wydań) podręcznik, który w świetle filozofji chrześcijańskiej porusza wszystkie zagadnienia filozofji nowoczesnej, p. t.

*Lahr, Ch. S. J., Cours de Philosophie suivi de l'histoire de la philosophie*²⁴ 2 vol. Beauchesne 1923, w.

T. I - Psychologie, Logique s. XII i 770,

T. II Morale, Métaphysique, Histoire de la philosophie s. VII i 782.

Z pośród prac poważniejszych, rozwiązujących problemy w duchu filozofji neoscholastycznej, wysuwa się na czoło „Kurs Filozofji", wydany przez profesorów Wyższego Instytutu Filozoficznego w Lowanjum, które stało się jakby ośrodkiem ruchu neoscholastycznego dzięki niedawno zmarłemu wielkiemu uczonemu kardynałowi Mercier'owi.

Zwracam uwagę przede wszystkim na jego prace filozoficzne; jemu to w 1910 r. jednogłośnie przyznało nagrodę jury, składające się z profesorów wszystkich uniwersytetów belgijskich, nie wyłączając liberalnego uniwersytetu w Brukseli.

Obok Mercier'a godnie reprezentują w tem wydawnictwie kierunek neoscholastyczny prof. Nys i De Wulf.

*Mercier, D. (Card.), Logique*⁷ Inst. Super. de philos. 1922, s. VIII i 408; ś.

— *Métaphysique générale ou Ontologie*⁷ 1923, XXIV i 620; ś.

— *Psychologie*¹¹ 1923, t. I: XII-404; t. II: s. 400.

— *Crétiologie générale ou traité général de la certitude*⁸ 1923, s. IV-448.

*Nys, D., Cosmologie ou Etude philosophique du monde inorganique*³. Institut Supérieur de philosophie.

Tome I Le Mécanisme, le Néo-Mécanisme, le Mécanisme dynamique, le Dynamisme, l'Energétisme 1918, s. 432.

Tome II La Théorie Scolastique 1918, s. IV-496.

Tome III La Notion de Temps 1925, s. 312.

Tome IV La Notion d'Espace 1922, s. 470.

*De Wulf, M., Histoire de la Philosophie médiévale*⁵. Institut Supérieur de Philosophie 1924.

t. I: Des origines jusqu'à Thomas d'Aquin, s. VIII-396.

t. II: De Thomas d'Aquin jusqu'à la fin du moyen âge, s. 328.

Dzieła Mercier'a zostały przetłumaczone na różne języki, a pomiędzy nimi i na polski w latach 1900 i 1901. Nieśledy polskiego tłumaczenia polecić nie można z powodu jego wadliwości, jak również i ze względu na przeróbki gruntowne, jakim podlegały późniejsze wydania francuskie.

Streszczeniem zacytowanego „Kursu filozofji” z dodaniem działów, powyższem wydawnictwem nie objętych, mianowicie kryterjologii specjalnej, teodycei, etyki, historii filozofji starożytnej i nowożytnej jest podręcznik p. t.

Traité élémentaire de Philosophie à l'usage des classes édité par des Professeurs de l'Institut Supérieur de Philosophie *D. Mercier — M. De Wulf D. Nys*⁷ 2 vol. Louvain, Instit. Supér. de Philos. 1926, t. I: s. 696; t. II: 590.

Ze względu na nadzwyczajną zwięzłość podręcznik ten mniej się nadaje do lektury domowej bez pomocy nauczyciela.

Niezwykłe przejrzystość i interesująco przedstawił mgr. Fargès w niżej podawanych pracach poglądy filozoficzne Arystotelesa i św. Tomasza w zestawieniu z obecnym stanem nauk szczegółowych i filozofją nowoczesną. Prace te zostały odznaczone przez Akademię Francuską i przetłumaczone na język włoski, hiszpański, arabski.

Fargès, A., Etudes philosophiques. Pour vulgariser les théories d'Aristote et de saint Thomas et montrer leur accord avec les sciences. Berche et Tralin.

I- Théorie fondamentale de l'acte et de la puissance ou du Mouvement: le Devenir, sa Causalité, sa Finalité, avec la critique de la Philosophie „nouvelle” de M. M. Bergson et Le Roy⁷ 1909, s. 443.

- II - Matière et forme en présence des sciences modernes⁷ s. 274.
- III - La Vie et l'Evolution des espèces avec une thèse sur l'évolution étendue à l'homme⁷ s. 335.
- IV - Le Cerveau, l'Ame et les Facultés. Critique du Matérialisme contemporain⁸. s. 491.
- V - L'objectivité de la perception des sens externes et les théories modernes⁸ s. 242.
- VI - L'idée du Continu dans l'Espace et le Temps. Critique du Kantisme, du Dynamisme et du Réalisme⁶. s. 278.
- VII - L'Idée de Dieu d'après la Raison et la Science. Questions actuelles sur l'existence de Dieu, sa nature et ses rapports avec le monde⁵. s. 575.
- VIII - La Liberté et le Devoir Fondements de la Morale et critique des Systèmes de morale contemporains² s. 396.
- IX - La Crise de la Certitude. Etude des bases de la Connaissance et de la Croyance, avec la critique du Neo-kantisme, du Pragmatisme, du Newmanisme etc. s. 396.

Myśli, zawarte w powyższych pracach Farges'a, są w skróceniu wyłożone systematycznie w podręczniku rozpowszechnionym we Francji.

*Farges, A. et Barbedette, D., Cours de Philosophie Scolastique*¹⁰. Berche et Tralin, 1905.

t. I: Logique, Ontologie, Cosmologie. S. XXIV i 526; w.

t. II: Psychologie, Théodicée, Morale. S. 542; w.

Łatwo daje się czytać napisana przejrzyście praca

*Blanc, E., Traité de Philosophie scolastique*³ 3 vol.

Vitte 1909.

t. I. Vocabulaire, Logique et Métaphisique générale s. 631.

t. II: Cosmologie et Psychologie s. 522.

t. III: Théodicée, Morale s. 502.

Zwracam również uwagę na następujące publikacje niemieckie:

Hagemann, D. Dr., Elemente der Philosophie. Ein Leitfaden für akademische Vorlesungen sowie zum Selbstunterricht, Herder t. I: Logik u. Noetik¹². Neu bearbeitet von Dr. Dyroff 1924, XII-298; t. II: Metaphysik⁸. Neu bearb. von Dr. J. Endres 1922, VIII-216; t. III: Psychologie¹⁰. Vollständig neu bearb. von Dr. Dyroff 1921, XII-348.

Lehmen, A. S. J., Lehrbuch der Philosophie auf aristotelisch-scholastischen Grundlage. 4 Bde, Herder, t. I: Logik, Kritik und Ontologie⁶ 1923, s. 458; t. II: 1. Teil — Kosmologie⁵, S. VIII i 232; 2. Teil — Psychologie⁵, S. XVI i 484; t. III: Theodizee³ 1923, XII-256; t. IV: Moralphilosophie² 1919, S. XX. i 370.

Gutberlet, K., Lehrbuch der Philosophie. Münster, Theissing 1900—1907 6 t. t. I: Logik u. Erkenntnistheorie S. 355; t. II: Allgemeine Metaphysik S. 328; t. III: Naturphilosophie S. 334; t. IV: Psychologie S. 383; t. V: Theodizee S. 317; t. VI: Ethik u. Naturrecht S. 222.

Z trzech ostatnich prac na pierwszym miejscu stawiam Hagemanna.

W zakończeniu zwracam uwagę na dwa doskonałe opracowania 24 tez tomistycznych, ogłoszonych przez Piusa X d. 27 lipca 1914 r. Pierwsze z nich w języku włoskim jest pióra bardzo zasłużonego dla ruchu tomistycznego jezuitę włoskiego:

Matiussi, G. S. J., Le XXIV tesi della filosofia di S. Tommas d'Aquino. Roma, Befani, 1917. S. XV i 310; w.

Hugon, E. O. P., Les vingt quatre thèses thomistes. Téqui, 1923. S. IX i 308; ś. Polski przekład ks. A. Żychlińskiego u Św. Wojciecha, 1927.

W poprzednim rozdziale omawialiśmy prace, w których autorowie dali mniej więcej całokształt zagadnień filozoficznych. Przejdziemy obecnie do poszczególnych działów filozofii, mając na względzie z jednej strony czytelników, oczekujących w szczególniejszy sposób potrzebę zaznajomie-

nia się z temi czy innemi problematami, z drugiej znów strony licząc się z koniecznością uwzględnienia autorów, którzy w tej czy innej dziedzinie myśli filozoficznej pozostawili prace godne uwagi.

Pomijać będziemy cały szereg dzieł częstokroć bardzo wybitnych, lecz zbyt specjalnych, przeznaczonych dla fachowców, natomiast przypominać będziemy książki poprzednio cytowane.

§ 4. Logika.

Zajmuje ona w zespole nauk filozoficznych miejsce niepoślednie. Badając prawa rozumu, wykazuje, jak się nim posługiwać należy, by dojść do zamierzonego celu — do prawdy.

Poza wzmiankowanemi powyżej pracami ks. dra Gabryła — *Logika ogólna*, Mercier'a — *Logique*, Hagemanna — *Elemente der Philosophie* t. I., Lahr — *Cours de Philosophie*, t. I, w którym, mówiąc nawiasem, znajdzie czytelnik obszerniej omówioną metodologję nauk, polecam książkę:

Maritain, J., L'ordre des concepts. Petite logique (*Logique formelle*)². *Eléments de Philosophie* II. Téquì 1923, s. XI-355; ś.

§ 5. Teorja poznania

(krytyka, kryterjologia, noetyka, epistemologia).

Może poniekąd z uszczerbkiem dla innych zagadnień filozoficznych uczeni zajmują się kwestjami wchodzącemi w zakres teorji poznania. Pytania to rzeczywiście kapitalne i niezwykle ciekawe.

Co to jest prawda i pewność, czy mają one pozostać jedynie w sferze nieosiągalnych ideałów, czy też stać się mogą naszą własnością, jeśli tak — jak daleko poznanie prawdziwe i pewne sięgać może i co jest jego sprawdzianem, jaką wartość przyznać musimy źródłom naszego poznania, porzucawszy od zmysłów a skończywszy na najbardziej skomplikowanych aktach poznania umysłowego — oto słaby obraz poruszanych w krytyce problemów.

Cytowani poprzednio:

Gabryl F. Ks. Dr. — Noetyka

Mercier Card. — Critériologie générale

Farges A. — La crise de la certitude (Etudes philosophiques IX)

zasługują tutaj na specjalną wzmiankę.

W sposób jasny i przystępny wyklada kierunki teorii poznawczej i poddaje je krytyce

*Michelitsch, A., Einleitung in die Erkenntnislehre*³

Styrja 1923, s. 304; ś.

Obszerniej niż wzmiankowany autor, porusza zagadnienia nas obchodzące, uwzględniając przytem w wielkim stopniu stronę historyczną (do r. 1890).

Schmid, A. Dr., Erkenntnislehre, 2 Bde. Herder 1890.
t. I: s. VII-498; t. II: V-428.

Myslicielem, który swoją doktryną dał impuls do zajmowania się zagadnieniami teorii poznawczych i wielki pod tym względem wywarł wpływ na dalsze dzieje, był bezsprzecznie Kant.

Warto zatem poznać jego zapatrywania w tych rzeczach, krytycznie je ocenić, by nie dać zasugerować się odzywającym się jeszcze tu i owdzie nawoływaniom „zurück zu Kant”.

Wielką pod tym względem przysługę wyświadczy nam lektura doskonałej pracy nagrodzonej w swoim czasie przez „Kantgesellschaft”, w której autor zestawia poglądy poznawcze Kanta z poglądami wielkiego filozofa greckiego Arystotelesa.

*Sentrout, Ch., Kant et Aristote*². Alcan 1913, s. VIII-343; ś.

W języku niemieckim:

Sentrout, Ch., Kant und Aristoteles. Kösel 1911, s. 318.

Dorzucam jeszcze 2 broszury, poruszające poszczególne zagadnienia z teorii poznania

Klimke, F. S. J., Agnostycyzm Kraków 1908.

— *Nowa filozofja (Pragmatyzm)* Kraków 1908.

§ 6. Psychologia.

W przeciwieństwie do wielu nowoczesnych psychologów wyróżniamy psychologię doświadczalną i racjonalną, którą niektórzy nazywają niezupełnie zresztą słusznie metafizyką duszy.

Pierwsza zajmuje się tylko zjawiskami psychicznymi, analizując je, starając się wykryć prawa, jakimi się one rządzą; druga, korzystając z materiału, dostarczonego przez psychologię doświadczalną, dociera do sedna rzeczy, do podłoża zjawisk, bez którego są one wprost niezrozumiałe, słowem, od człowieka-fenomenu z całą siłą logiki przechodzi do człowieka-substancji. Tutaj narzucają się umysłowi ludzkiemu takie arcyciekawe i niezmiernie ważne zagadnienia, jak natura człowieka, stosunek duszy do ciała, pochodzenie i przeznaczenie człowieka, nieśmiertelność duszy, wolność woli — wszystko to naturalnie w świetle rozumu.

Przy podawaniu bibliografii mamy na myśli psychologię w znaczeniu wyżej podanem.

A zatem zanotujemy prace:

- a) uwzględniające i materiał doświadczalny i rozważania metafizyczne¹,
 - b) zajmujące się tylko psychologią doświadczalną,
 - c) traktujące o zagadnieniach z zakresu psychologii racjonalnej,
 - d) omawiające specjalne problematy z dziedziny psychologii.
- a. W tej grupie nie możemy pominąć prac już wzmiankowanych:

Gabryl, F. Ks. Dr., Psychologia.

Mercier, Card., Psychologie.

Hagemann-Dyroff, Psychologie (Elemente der Philosophie t. III).

Polecam gorąco książkę, w której czytelnik znajdzie wyniki psychologii doświadczalnej doskonale zharmonizo-

¹ Dla lepszego zrozumienia zagadnień, będących treścią psychologii racjonalnej należałoby zapoznać się uprzednio bodajby w ogólnych zarysach z metafizyką ogólną czyli t. zw. ontologią.

wane z podstawowymi prawdami myśli neoscholastycznej
p. t.:

Geyser, J. Dr., Lehrbuch der allgemeinen Psychologie in positiver und kritischer Beleuchtung. Münster, Schöningh Heinrich 1920.

t. I: VIII-368; t. II: VIII-536.

Ta sama praca w formie skróconej:

Geyser, J., Abriss der allgemeinen Psychologie. Münster, Heinr. Schöningh 1922, s. VIII-152.

W języku polskim mamy jeszcze pracę:

Wais, K. Ks. Dr., Psychologia (Biblioteka Dzieł Chrześcijańskich) 4 t. Warszawa, Św. Wojciech 1902.

t. I: 260; t. II: 219; t. III: 192; t. IV: 176.

b. Kto chce zorientować się w ogromie wyników prac nad psychologią doświadczalną, powinien przeczytać dwutomowe dzieło Fröbesa, który przy tem nie zadowala się samem rejestrowaniem doświadczeń, lecz jednocześnie oświecla je i krytycznie roztrząsa.

Fröbes, J. S. J., Lehrbuch der experimentellen Psychologie² 2 Bde. Herder 1923.

t. I: XXVIII-630; t. II: XX-704.

Mniej obszerne, dające jednak dostateczne pojęcie o rzeczy, są książki:

Lindworsky, J. S. J., Experimentelle Psychologie² (V Bd. der Philos. Handbibliothek). Kösel 1922, s. XI-306.

De la Vaissière J. S. J., Eléments de psychologie expérimentale. Beauchesne 1924, s. XVIII-400.

c. Z kwestjami, dotyczącymi stosunku duszy do ciała, duchowości, nieśmiertelności, substancjalności duszy oraz wolności woli ludzkiej zapoznać się można, czytając:

Wais, K. Ks. Dr. Dusza ludzka. (Obrona religii katolickiej t. III) Kraków, Wydawn. diecezjalne książek treści relig. 1917, s. 304.

Gabryl, F. Ks. Dr., Nieśmiertelność duszy ludzkiej w świetle rozumu i nowoczesnej nauki. Kraków, nakł. autora 1895, s. 357.

Mainage, Th. O. P., Immortalité. Entretiens sur le problème de la survivance. Téqui, 1926. S. 315; ś.

Adamski, J. Ks. S. J., Substancjalność i nieśmiertelność duszy ludzkiej w świetle rozumu. Warszawa 1905, s. VIII-431.

Coconnier, Th. O. P., L'âme humaine. Existence et nature. Perrin, 1890. S. V i 495; ś.

Farges, A., Le cerveau, l'âme et les facultés. Berche et Tralin. S. 491.

Piat, C., La liberté. 2 vol. Lethieuleux 1895, s. 657.

T. I: Historique du problème au XIX siècle;

t. II: Le problème.

*Piat, C., La Destinée de l'homme*². Alcan 1912, s. VIII-248.

Gutbertet, C. Dr., Der Kampf um die Seele. Vorträge über die brennenden Fragen der modernen Psychologie. 2 Bde. Kirchheim 1903, s. XII-718.

— *Die Willensfreiheit und ihre Gegner.* Fulda, Fuldaer Actiendruckerei 1893, s. 272.

Bessmer, J. S. J., Das menschliche Wollen. Herder 1915, s. VIII-276, ś.

Kneib, Ph. Dr., Die Beweise für die Unsterblichkeit der Seele aus allgemeinen psychologischen Tatsachen neu geprüft. Herder 1903, s. VI-106, ś.

d. Pochodzenie i rozwój nowożytnej psychologii i jej stosunek do psychologii neotomistycznej przedstawia ze zwykłą jasnością i gruntownością w niezmiernie ciekawej pracy, pozwalającej jednocześnie zrozumieć nowe prądy filozoficzne.

*Mercier, D., Les origines de la psychologie contemporaine*³. Louvain, Instit. Super. de Philosophie 1925, s. 470; ś.

W tłumaczeniu polskim:

Mercier, D., Historia psychologii nowożytnej. Warszawa 1900; ś.

Stosunek psychologii do doświadczenia, przedmiot psychologii, eksperyment w psychologii, paralelizm psychofizyczny omawiają:

Alibert, C., La psychologie thomiste et les théories modernes. Paris, Beauchesne, 1903. S. VI i 417; ś.

Kobyłecki, S. Ks., Postulaty psychologii doświadczalnej. Kraków, nakł. Przeglądu Powszechnego 1906, s. 73; ś.

Niedorzeczność i konsekwencje paralelizmu psychofizycznego, który nazywa „niedołężnie maskującym się materializmem”, wykazuje w niewielkiej, lecz ciekawej broszurze

Klimke, T. S. J., Teoria paralelizmu psychofizycznego. Kraków, Nakł. Przegl. Powszechnego 1906; s. 45.

Kto chce zapoznać się gruntownie z ciekawym zagadnieniem poznania zmysłowego, wejrzeć w jego naturę, zdać sobie sprawę z jego wartości, powinien przeczytać pracę:

Schwertschläger, J., Die Sinneserkenntnis. Kösel 1924, s. IX-300; ś.

Autor w sprawie ujmowania t. zw. jakości drugorzędnych stoi na stanowisku krytycznego realizmu, utrzymującego, jak wiadomo, że powyższe jakości nie istnieją w ciablach formalnie, lecz tylko przyczynowo.

Argumenty, przemawiające za realizmem naturalnym lub, jak chcą inni, „naiwnym”, czytelnik znajduje w pracy

Gredt, J., Unsere Aussenwelt. Eine Untersuchung über den gegenständlichen Wert der Sinneserkenntnis. Innsbruck 1921.

Notuję tutaj jeszcze 2 książki, wzajemnie się uzupełniające, z których pierwsza

Schlöss, H. Dr., Einführung in die Psychiatrie für weitere Kreise². Herder 1919, s. V-185; ś.

jakby kataloguje i opisuje różne przejawy zbroceń psychicznych, druga zaś

Bessmer, J. S. J., Die Grundlagen der Seelenstörungen. Herder 1906, s. VIII-192,

omawiając anomalje psychiczne, stara się dotrzeć do przyczyn wywołujących je.

Poznanie stanów anormalnych pozwoli nam w wielu wypadkach lepiej zrozumieć normalny bieg życia psychicznego.

Z kwestją hipnotyzmu zaznajomią autorowie:

*Wais, K. Ks., Dziwy hipnotyzmu*². Biblioteka Religijna 1922, s. 348.

Coconnier, Th. O. P., L'hypnotisme franc. Lecoffre, 1897. S. XII i 438; ś.

Schneider, J. P., L'hypnotisme. Beauchesne 1925, s. VIII-391.

Dużo nieporozumień wśród inteligencji katolickiej panuje co do zjawisk spirytystycznych, tem bardziej, że wiadomości o spirytyzmie czerpią najczęściej z mętnych źródeł. Dowiedzieć się zatem cośniemożna o istocie spirytyzmu, o stanowisku jakie zajmuje względem niego nauka i Kościół, należy poniekąd do obowiązków uświadomionego katolika.

Polecam w tym celu książki:

Wais, K. Ks., Spirytyzm. Odczyt. Lwów, Przegląd Teologiczny 1920, s. 35.

Kwiatkowski, T. Ks. T. J., Spirytyzm czyli obcowanie z duchami. Poznań, Wyd. Ligi Katol. 1923, s. 40.

Mainage, Th. O. P., La religion spirite. Desclée, 1921, s. 189.

*Roure, L., Le merveilleux spirite*³. Paris, Beauchesne 1923, s. VII-354.

Nitecki, M. Ks. dr., Zjawiska spirytystyczne w oświeceniu nauki i Objawienia. Warszawa, Kronika Rodzinna 1920, s. XXVII-288.

§ 7. Metafizyka.

Wyraził się niegdyś ks. Morawski w książce „Filozofja i jej zadanie”, że „wielu autorów w używaniu wyrazu „metafizyka” przypomina próżnego chłopka, który podsłuchawszy u państwa albo w urzędzie jakieś słowo uczone, popisuje się niem na chybi trafi”.

Dzisiaj sytuacja pod tym względem zmieniła się cokolwiek na lepsze, uprzedzeń wszakże i nieporozumień jeszcze nie brak. Nie tu miejsce na obronę metafizyki i wykazywanie w szczegółach, jak wielce realnemi zagadnieniami zajmuje się ona. Przystudjowanie tego działu w większym lub

mniejszym zakresie pozwoli nam wyrobić sobie słuszne zapatrywanie na tę tak ważną i ciekawą dziedzinę myśli.

Wznieść się ponad zmienność zjawisk, wziąć sobie za przedmiot dociekań naukowych byt jako taki, jego naturę, najogólniejsze własności, kategorie i przyczyny (Metafizyka ogólna czyli ontologia), potem w świetle najwyższych zasad spojrzeć na świat, na człowieka i wreszcie w wędrówce filozoficznej — dotrzeć do Najwyższego Bytu, do Boga, — czy to nie są problemy, których rozważaniu warto poświęcić niejedną chwilę!

Tutaj mam na względzie głównie metafizykę ogólną, czyli ontologję, której przestudjowanie jest poniekąd niezbędne do zrozumienia treści metafizyki szczegółowej, t. j. kosmologii, psychologii racjonalnej i teodycei, jak również do owocnego korzystania z gruntowniejszych dzieł z dziedziny dogmatyki katolickiej i moralności.

Wskazane gdzieindziej prace:

Gabryl, F., *Metafizyka ogólna*,

Mercier, D., *Métaphysique générale*,

Hagemann, *Metaphysik (Elemente der Philos. t. II)*, dadzą nam dość dokładne pojęcie o tym przedmiocie.

Treściwie i krótko ujmuję rzecz

*Kaufmann, N. Dr., Elemente der aristotelischen Ontologie*² Luzern, Räder 1917, s. 172; ś.

Zasługuje na uwagę obszerniejsza, bardzo ceniona praca

Domet de Vorges — Abrégé de Métaphysique Etude historique et critique des doctrines de la métaphysique scolastique d'après les enseignements des principaux docteurs. 2 vol. Lethielleux 1906, t. I: IX-301; t. II: s. 253.

Całokształt zagadnień metafizycznych ujętych w 4 księgi (I Buch — Allgemeine Metaphysik (Ontologie), II. Metaphysische Fragen der Natur; III — Metaphysische Fragen der Psychologie; IV — Das absolut Seiende (natürliche Gotteslehre) podaje nam

Baur, L., Metaphysik. (Bd. VI der philos. Handbibliothek), Kösel 1922, s. XI-502.

Z poszczególnych studjów na osobne polecenie zasługuje:

Régnon, Th. S. J., Métaphysique des causes. (Rétaux) Téqui, 1906. S. XVIII i 663.

§ 8. Filozofja przyrody (kosmologia).

Nauki przyrodnicze, aczkolwiek szczyć się mogą ogromem swoich badań i rezultatami dociekań, to jednak nie są zdolne odpowiedzieć na wszystkie pytania dotyczące świata materialnego. Przychodzi im z pomocą kosmologia, która przekracza sferę zjawisk i w świetle przyczyn najwyższych i ostatecznych bada świat.

Przyczyny: sprawcza, materialna, formalna i celowa świata — oto treść tej gałęzi wiedzy filozoficznej.

Trzeba zauważyć, że niewszyscy filozofowie jednakowo się zapatrują na treść kosmologii. Jedni zajmują się tylko światem nieorganicznym, wychodząc z założenia, że wszystkie zagadnienia dotyczące życia z jego przejawami muszą należeć do psychologii, inni natomiast, ograniczając zakres badań psychologicznych do zjawisk psychicznych i natury duszy ludzkiej, najogólniejsze problemy życia czyli to, co możnaby nazwać biologją filozoficzną zaliczają do filozofji przyrody.

Przy podawaniu bibliografji uwzględniamy ten ostatni pogląd.

Całość zagadnień kosmologicznych dają

Gabryl, F. Dr., Filozofja przyrody. Kraków 1910, s. 465.

Schwertschlager, J., Philosophie der Natur. (Bde III u. IV der Philos. Handbibliothek), Kösel 1921; ś.

T. I: Natur und Körper im allgemeinen s. VI-317.

T. II: Die einzelnen Klassen der Körper im besonderen s. VII-276.

*Pesch, T., S. J., Die grossen Welträtsel*³. 2 Bde, Herder, 1907.

T. I: Philosophische Naturerklärung s. XXIII-781.

T. II: Naturphilosophische Weltauffassung s. XII-592.

Profesor Iowański Nys za przedmiot rozważań filozoficznych bierze tylko świat nieorganiczny.

Nys, D., Cosmologie ou étude philosophique du monde inorganique (patrz wyżej str. 38).

Poszczególne części filozofji przyrody znajdziemy opracowane w książkach:

Wais, K. Ks. Dr., Kosmologja ogólna. Gebethner 1907, s. 270.

Gutberlet, C., Der Kosmos. Sein Ursprung und seine Entwicklung. Schöningh, s. VII-625.

— *Der Mensch.* Sein Ursprung und seine Entwicklung. Eine Kritik der mechanisch-monistischen Anthropologie³. Schöningh, 1911, s. XI-684.

Braun, C. Dr. S. J., Ueber Kosmogonie vom Standpunkt christlicher Wissenschaft nebst einer Theorie der Sonne und einigen darauf bezüglichen Philosophischen Betrachtungen³. Aschendorff 1905, s. XXIII-490; ś. Zwracam uwagę na bardzo ciekawą pracę:

Guibert, J. et Chinchole, L., Les Origines. 22 ^e mille Letouzey et Ané 1923, s. 640.

Cosmogonie — Energie — Origine de la vie — Origine des espèces — Origine de l'homme — Unité de l'espèce humaine — Antiquité de l'espèce humaine — Etat de l'homme primitif.

W tłumaczeniu polskim:

Guibert, J., Początki. Kwestje apologetyczne. Przekład W. K. z szóstego wydania francuskiego. Wilno, Zawadzki 1913, s. 432.

Należy zauważyć, że nowe wydanie francuskie rozszerzono przez dodanie rozdziału o energii i poważne uzupełnienie rozdziałów dawnych.

Zagadnienie celowości w przyrodzie poruszają

Morawski, M. S. J., Celowość w naturze. Studium przyrodniczo-filozoficzne⁵ Kraków, Nakł. Redakcji Przegl. Powszechnego 1911, s. 322.

Rutkiewicz, B., Szkice o celowości w przyrodzie ze szczególnem uwzględnieniem świata organicznego. (Głosy na czasie n. 34) 1913, s. 98; ś.

Kwestja stałości, względnie ewolucji gatunków i związana z tem kwestja darwinizmu, choć może dzisiaj nie w tej mierze, co dawniej zajmuje umysły, nie przestała być aktualna. Powinienby katolik zdawać sobie jasno sprawę, jakie stanowisko wobec niej zajmuje nauka, filozofja chrześcijańska i Kościół.

Dużo danych w tej materji znajdzie w notowanym przed chwilą dziele Guiberta — *Les origines* etc.

Poza tem można korzystać z prac:

Wasman, E. S. J., *Trzy odczyty o ewolucji*. Warszawa, Biblioteka Prądu, 1910, s. 78.

Wasman, E. S. J., *Die moderne Biologie und die Entwicklungstheorien*³. Herder 1906, ś.

Polskie tłumaczenie:

Wasman, E., *Biologia nowoczesna a teoria rozwoju*. Tłumaczył Robert Wierzejski, Gebethner (Bibl. Dzieł Chrześcijańskich), 1913, s. XX-277.

Klimke, Fr., *Darwin i jego dzieło*. Kraków 1910, ś.

Mohl, A. Ks., *Ewolucja czy trwałość gatunków*. Św. Wojciech (Głosy na czasie 18) 1909, s. 75.

Wais, K. Ks., *O rozwoju gatunków*. Lwów-Przemysł. Juszyński 1907, s. 30.

— *O zwierzęcem pochodzeniu człowieka*. Lwów, Zienkowicz i Chęciński, 1911, s. 48.

Gemelli, Briot, Wasman etc., *Etude sur le Darwinisme*. Enquête publiée par la Revue de Philosophie. Gabalda 1910, s. 225.

de Dorlodot, *Le Darwinisme au point de vue de l'orthodoxie catholique*. L'origines des espèces. Bruxelles, Vromant, 1921, s. 193.

Z cyklu „Science et Foi” wydawanego u Gabalda:

Lebrun, H., *La théorie de l'Evolution*. Creation et Evolution. 1909, s. 37.

Daumont, O., *Les preuves, les Principes et les Limites de l'Evolution*. 1909, s. 97.

— *Le problème de l'Evolution de l'Homme*. 1910, s. 58.

— Les théories de l'Evolution. Darwinisme et Neo-Darwinisme 1910, s. 81.

Dane bibliograficzne z etyki, filozofji historii, filozofji prawa, filozofji religii znajdzie czytelnik w innych częściach „Przewodnika”.

§ 9. Historia filozofji.

Nawet ci, co niebardzo pochlebnie odzywają się o filozofji, co nie czują potrzeby wmyślenia się w zagadnienia przez nią poruszane, gdy chodzi o historję filozofji bez wahania głoszą, że każdy inteligentny osobnik powinien mieć mniej lub więcej dokładne o niej pojęcie.

Niepodobna kwestjonować słuszności tego twierdzenia, z drugiej jednak strony musimy zaakcentować, że w danym wypadku nie powinny odgrywać roli względy konwenansu, „wypada”, bo za studjum historii filozofji przemawiają poważniejsze racje.

Przyglądając się wysiłkom umysłu ludzkiego w dążeniu do wykrycia prawdy, jego wahaniom, wątpliwościom i wreszcie zboczeniom, nauczymy się więcej cenić prawdę samą; będąc świadkami ograniczoności rozumu ludzkiego przy rozwiązywaniu tych kwestyj, od których zależy stanowisko, jakie mamy zająć wobec życia, zrozumiemy potrzebę innego sposobu pouczenia ludzkości w tych sprawach niezależnie od filozofji — potrzebę Objawienia.

Nie mówię już o okoliczności, że w świetle napotykanym po drodze kierunków filozoficznych, które w swoim czasie robiły więcej lub mniej hałasu, przedstawi się nam w całej pełni piękno, trzeźwość i realność filozofji katolickiej i słuszność nazwy, jaką jej dajemy — „philosophia perennis”.

Z prawdziwą korzyścią czytać będziemy dzieła, opisujące historję filozofji, jeśli przedtem zaznajomimy się bodajby ogólnie ze wszystkimi gałęziami wiedzy filozoficznej. Inaczej lektura stanie się podobna męczącemu, bezcelowemu błędzeniu po manowcach i łatwo wywoła w nas zniechęce-

nie do tej nauki. W najlepszym razie, o ile nie zamknemy książki po przeczytaniu kilku czy kilkunastu stron, narażamy się na chorobę nazwaną przez kogoś „hipochondrją filozoficzną“, podobną do tej, jaką częstokroć przechodzą studenci medycyny przy studjowaniu poszczególnych chorób.

Całość dziejów myśli filozoficznej dają

Barbedette, D., Histoire de la philosophie. Baston 1923, s. VIII-559.

*Stöckl, A. Dr., Grundriss der Geschichte der Philosophie*³. Bearbeitet von Dr. G. Weingärtner, Kirchheim 1919, s. XV, 345; ś.

Obydwie książki dzięki przejrzystości i dobremu układowi materiału pozwolą czytelnikowi zorientować się w całości przy niewielkim względnie nakładzie pracy. Barbedette więcej uwzględnia filozofję średniowieczną i po wyłożeniu zapatrywań poszczególnych myślicieli daje ocenę krytyczną w świetle filozofji chrześcijańskiej, co niezwykle ułatwia zrozumienie kwestyj.

Dzieje myśli filozoficznej w osobach jej najwybitniejszych przedstawicieli poznać możemy z pracy prof. Sawickiego. Jasność niezwykła, umiejętność wyzyskania ciekawych momentów w nauce omawianych myślicieli, wynikająca z wczucia się w ducha czasu i osób, czynią lekturę miłą i wielce pouczającą.

Sawicki, F. Dr., Lebensanschauungen alter und neuer Denker. Schöningh, 4 tomy:

I t.: *Das heidnische Altertum*² 1923, s. VIII.175.

II t.: *Die christliche Antike und das Mittelalter*² 1923, s. 175.

III t.: *Von der Renaissance bis zu Aufklärung*² 1923, s. 196.

IV t.: *Lebensanschauungen moderner Denker*⁶ 1922, s. 264.

Gruntownie zapoznać się możemy z idealizmem w znaczeniu platońsko - chrześcijańskim i odchyleniami od niego w czasach nowszych pomimo zachowania dawnej nazwy w wielce wartościowym dziele

Willmann, O., Geschichte des Idealismus². 3 Bde. Braunschweig, Vieweg und Sohn, 1907.

T. I: Vorgeschichte und Geschichte des antiken Idealismus, s. IX i 696.

T. II: Der Idealismus der Kirchenväter und der Realismus der Scholastiker, s. 656.

T. III: Der Idealismus der Neuzeit, s. 1037.

Polecam też książkę ks. Krzezińskiego, która — jak mówi autor — ma za zadanie wyłożyć „poglądy filozofów na rzeczywistość, poznanie i prawdę w ich wzajemnem powiązaniu i czasowem następstwie

Krzeziński, A. Ks., Rzeczywistość, poznanie i prawda w dziejach filozofji. Kraków 1923, s. 132.

Przejdźmy do poszczególnych okresów.

Z pośród prac omawiających filozofję grecką wysuwa się na czoło dzieło, jakiego mogą nam pozazdrościć inne narody, a które wyszło z pod pióra o. Pawlickiego, „najlepszego u nas historyka filozofji greckiej, jednego z największych humanistów, jakich Polska wydała“ (T. Sinko). Opracowanie przedsokratyków uważał sam autor po ukończeniu II tomu za przestarzałe, to też miał zamiar opracować ten okres na nowo. Samym Platonem zajmuje się o. Pawlicki na 628 stronach.

Pawlicki, St. C. R., Historia filozofji greckiej 2 t.

T. I obejmuje przedsokratyków, Sokratesa i drobniejsze szkoły sokratyczne, Kraków 1890.

T. II Xenofont i Platon. Kraków, Gebethner 1903—1917, s. 736.

Historję filozofji starożytnej źródłowo opracował

Meyer, H., Geschichte der alten Philosophie. (Philosoph. Handbibliothek) Kösel 1925, s. 510.

Dzieje filozofji starożytnej i średniowiecznej opisuje:

Sortais, G., L'histoire de la Philosophie depuis l'époque présocratique jusqu'à la fin de la Renaissance². Lettielleux 1912, s. XVIII-627.

Specjalnie filozofją z czasów Ojców Kościoła zajmuje się

Stöckl, A. Dr., Geschichte der christlichen Philosophie zur Zeit der Kirchenväter. Kirchheim 1891, s. VII-435.

Badacze historii filozofji średniowiecznej dają w ostatnich czasach do rąk dużo prac bardzo cennych, które zdołały przekonać ludzi dotychczas uprzedzonych, że pomimo wszystko „średniowiecze zawiera znacznie więcej różnorodności i znacznie więcej wewnętrznego ruchu, niż często nawet dziś jeszcze przypisuje mu pospolite wyobrażenie” (Eucken), że niema prawie zagadnienia filozoficznego, któregoby wieki średnie w ten czy inny sposób nie poruszały.

Nie powinien ująć naszej uwagi przede wszystkim wspomniany wyżej profesor Iowański de Wulf.

*de Wulf, M., Histoire de la philosophie*⁵ 1924
Institut Supérieur de Philosophie.

T. I — S. VIII i 395; T. II — S. 326, ś.

Dawniejsze wydanie istnieje w tłumaczeniu niemieckim:

de Wulf, M., Geschichte der mittelalterischen Philosophie übersetzt von R. Eisler. Tübingen 1913.

Jasny pogląd na filozofję średniowieczną daje

Gilson, E., La philosophie au Moyen Age. 2 vol.
Payot, 1922.

T. I: De Scot Erigène à St. Bonaventure s. 160.

T. II: De St. Thomas à G. d'Occam s. 160.

Polecam jeszcze dwie niewielkie wprawdzie, lecz ciekawe książeczki przez znawców średniowiecza napisane.

Grabmann, M. Dr., Die Philosophie des Mittelalters. Berlin u. Leipzig, Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger (Sammlung Göschen) 1921, s. 122.

*Endres, A., Geschichte der mittelalterlichen Philosophie*². Kösel (Sammlung Kösel) 1911.

Z zakresu dziejów filozofji nowożytnej polecić możemy

Ettlinger, M., Geschichte der Philosophie von der Romantik bis zur Gegenwart. (Philosoph. Handbibliothek) Kösel 1924, s. VIII-326.

Stöckl, A., Geschichte der neueren Philosophie von Baco und Cartesius bis zur Gegenwart. Mainz 1883.

Sortais, G., La philosophie moderne depuis Bacon jusqu'à Leibniz. Etudes historiques. Lethielleux, 1922.

T. I: Introduction: Questions de méthode et d'autorité au XVI siècle. Livre I: L'Empirisme en Angleterre et en France. Article I: Francis Bacon s. X-592.

T. II: Livre I: L'Empirisme en Angleterre et en France (suite). Article II: Pierre Gassendi. Article III: Thomas Hobbes, s. XII-570.

Gabryl, F. Ks., Polska filozofia religijna w wieku XIX. 2 t. Św. Wojciech. t. I: s. 329; t. II: s. 376.

Bardzo poważne jest dzieło:

Klimke, Fr. S. J., Der Monismus und seine philosophischen Grundlagen. Beiträge zu einer Kritik moderner Geistesstörungen. Herder 1911, s. XXIII-620.

Autor omawia systematycznie problemat monizmu który wycisnął poniekąd specyficzne piętno na umysłowości lat ostatnich i daje nam możność doskonałego zorientowania się w nowoczesnych prądach filozoficznych.

Niżej podane monografie pozwolą nam zapoznać się bliżej z niektórymi wybitniejszymi myślicielami.

W zbiorze historycznym „Les Grands Philosophes” u Alcan ukazały się pomiędzy innemi następujące tomy obejmujące po 300—400 stron:

Piat, C. — Socrate.

— *Platon*

— *Aristote*

Martin, J. — Saint Augustin

Domet de Vorges — Saint Anselme

Couchoud, P. — Spinoza

Strowski, F. — Montaigne

Hatzfeld, A. — Pascal

Ruyssen, Th. — Kant

Sertillanges, A. — Taint Thomas d'Aquin 2 t.

Bréhier, E. — Schelling

Ruyssen, Th. — Schopenhauer

O św. Tomaszu z Akwinu, tej genialnej postaci średnio-wieczna oprócz b. cennej pracy Sertillanges'a mamy wiele innych, z których kilka tylko wymienię:

*Grabmann, M., Thomas von Aquin*⁵. Kösel 1926, s. 172.

W tłumaczeniu francuskim: *Grabmann, M., Saint Thomas d'Aquin*.

Forest, A., Saint Thomas d'Aquin. Paris, Mellotée (Collection des Philosophes) 1923, s. 147.

*Petitot, O. P., Saint Thomas d'Aquin. La vocation-l'oeuvre — la vie spirituelle*². Desclée, 1923. S. 157.

*Grabmann, M., Das Seelenleben des hl. Thomas von Aquin nach seinen Werken und den Heiligsprechungsakten*². Theathiner-Verlag (Der katholische Gedanke VII) 1924, s. 118.

Endres, A., Thomas von Aquin. Die Zeit der Hochscholastik. Kirchem 1910, s. 407.

Jako wstęp do studjum św. Tomasza może posłużyć:

Mandonnet, O. P. et Destrez, O. P., Bibliographie Thomiste. Kain, Revue des sciences philosophique et théologique, 1921. S. 116; ś.

Gilson, E., Le Thomisme Introduction au système de Saint Thomas d'Aquin. Vrin², 1923. S. 240.

Pègues, Th. O. P., Initiation Thomiste. Téqui, 1921. S. 418; ś.

Woroniecki, J. O. P., Katolickość Tomizmu. Biblioteka Uniwersytetu Lubelskiego, 1923. S. 96; ś.

Jeleńska, L., La construction du système philosophique de Saint Thomas d'Aquin. Fribourg, (Suisse) 1915. S. 110; ś.

O filozofji św. Augustyna piszą między innymi:

*Straszewski, M., Filozofja św. Augustyna na tle epoki*². „Biblioteka religijna” 1922, s. VIII-289.

Martin, I., Saint Augustin (patrz wyżej str. 57).

Grabmann, M., Die Grundgedanken des hl. Augustinus über Seele und Gott. Köln 1916.

Hessen, J., Der augustinische Gottesbeweis historisch und systematisch dargestellt. Münster, Schöningh 1920, s. 112.

Schilling, O., Staats- und Soziallehre des heil. Augustinus. Freiburg, Herder 1910, s. X-280.

Wymieniam jeszcze kilka tytułów książek zajmującemi się poszczególnymi myślicielami.

Lalo, A., Aristote. Paris, Mellottée s. d., s. 159.

Geyser, J., Die Erkenntnistheorie des Aristoteles. Münster 1917.

Wittman, H., Die Ethik des Aristoteles. Manz, 1920. S. XIX i 355.

Zegarliński, S. Ks., Nauka moralna Epikura a chrześcijańskie zapatrywanie na najwyższe dobro człowieka. Gebethner 1907, s. XII-324.

Nitecki, M. Ks., Bakon Werulamski wobec filozofii wiecznej. Kronika Rodzinna 1916, s. 159.

Chevalier, J., Descartes. Plon, 1923, s. VII-364.

Dunin-Borkowski, S. S. J., Der junge de Spinoza. Aschendorf, 1910.

Sentrout, Ch., La philosophie religieuse de Kant. Gabalda (Science et Foi n. 25).

Deneffe, A. S. J., Kant und die katholische Wahrheit. Herder, 1922, s. XII-200.

Maritain, J., Les trois reformateurs: Luther, Descartes, Rousseau. Plon, 1925, s. 285; s.

Zwracam wreszcie uwagę na 2 książki, traktujące o filozofii Bergsona, która aczkolwiek przywiodła wbrew jego intencjom pewne umysły do spirytualizmu i odwiodła od ateizmu, to jednak pomimo wszystko narobiła dużo spustoszenia w dziedzinie myśli.

Katolik musi sobie zdać dokładnie sprawę z wartości bergsonizmu i zająć wobec niego odpowiednie stanowisko. W tym celu gorąco polecam prace Farges'a i szczególnie Maritain'a, byłego ucznia i zwolennika Bergsona.

*Farges, A., La philosophie de M. Bergson. Exposé et critique*², Maison de la Bonne Presse 1914, s. 527.

Maritain, J., La philosophie bergsonienne. Etudes critiques. Rivière 1914, s. 475.

§ 10. Czasopisma filozoficzne.

Pragnącym śledzić ruch filozoficzny polecić można periodyki:

Revue de Philosophie (dwumiesięcznik) Paris, Rivière 31, rue Jacob.

Revue Neo-Scholastique de Philosophie (kwartalnik) Louvain, Institut Supérieur de Philosophie.

Revue des Sciences philosophiques et Théologiques (kwartalnik) Paris, Gabalda. Znany ze swoich „bulletins de philosophie“, dających nam treściwy obraz tego, co się dzieje na polu filozofji.

Divus Thomas. Kwartalnik, wychodzi we Fryburgu szwajcarskim, St. Hyacinthe.

Nasz „Przegląd Teologiczny“ — wychodzący we Lwowie umieszcza od czasu do czasu artykuły i daje oceny książek z dziedziny filozofji; podobnie „Ateneum Kapańskie“ (Włocławek) i „Kwartalnik Teologiczny“, (Wilno).

ROZDZIAŁ III.

NAUKA WIARY

opracował ks. P. Kremer.

- § 1. Całość zasad wiary katolickiej.
- § 2. Podstawowe prawdy religii katolickiej.
- § 3. Bóg.
- § 4. Człowiek.
- § 5. Religja.
- § 6. Wiara i nauka.
- § 7. Jezus Chrystus.
- § 8. Kościół.
- § 9. Cuda.
- § 10. Najśw. Marja Panna. Święci.
- § 11. Łaska Boża i Sakramenty św.
- § 12. Rzeczy ostateczne.
- § 13. Społeczności i kierunki niekatolickie w łonie chrześcijaństwa.
- § 14. Społeczności i kierunki niechrześcijańskie oraz antyreligijne.

§ 1. Całość zasad wiary św.

A. Wykłady systematyczne. B. Apologje wiary.

Wykład nauki chrześcijańskiej podają autorowie w dwójaki sposób: pozytywnie lub apologetycznie. W wykładach wiary pozytywnych uzasadniają i wyjaśniają na podstawie źródeł Objawienia dogmaty katolickie, układając je systematycznie i przy sposobności uwzględniając nasuwające się lub częściej spotykane trudności. W wykładach zaś apologetycznych mają na celu obronę nauki wiary chrześcijańskiej, — obronę oczywiście przez okazanie dowodów ze źródeł Objawienia, ale niekoniecznie z tych źródeł, lecz tylko o tyle, o ile te dowody mogą być skuteczne wobec przeciwników, do których wykład apologetyczny się zwraca. W przeciwnym razie te argumenty bywają pominięte i zastąpione przez inne. Wyjaśnienie prawd wiary jest także w dziełach apologetycznych, ale główny nacisk one kładą na obronę. Odbija się to na sposobie argumentowania na luźniejszym związku ze źródłami wiary, a także na wyjaśnieniu dogmatów i okazaniu ich związku, gdyż dzieła apologetyczne mniej się troszczą o systematyczne powiązanie dogmatów, niektóre nawet, jako nie wchodzące w zakres ich założeń apologetycznych, wprost pomijają.

Stąd już się wyjaśnia, którego rodzaju dziełom oddać pierwszeństwo, gdy mowa o pogłębieniu znajomości zasad wiary naszej św.: pozytywnym czy apologetycznym. Czytelnik sam widzi, że więcej mu dadzą wiedzy religijnej dzieła pierwszego rodzaju — pozytywne. Człowiek stworzony jest dla prawdy. Prawda jako odbicie i głos „Prawdy pierwszej“ — Boga ma dla umysłu powab boski: człowiek

dobrej woli ją odczuwa, poddaje się jej mistycznemu wpływowi. Nawet w człowieku, który jej nie przyjmuje, prawda budzi szacunek, gdy mu jest należycie przedstawiona. Dlatego u Ojców Kościoła, jak i u najwybitniejszych pisarzy późniejszych widzimy, że za najlepszy sposób trafiania do przekonania współczesnych, za najlepszą obronę dogmatów, uważali jasne a gruntowne dostosowanie do poziomu czytelnika pozytywne wyłożenie, w co wierzyć należy.

Zasadniczo więc winniśmy pogłębienie naszej wiedzy religijnej zacząć od dzieła pozytywnego, ujmującego systematycznie całość wiary św.

Ale przyznać należy, że nas silniej pociągają dzieła bardziej zbliżone do życia współczesnego, wolimy wykład nauki wiary, ujęty w płaszczyźnie warunków konkretnych, prądów dzisiejszych umysłowych i socjalnych, dlatego zaprawiony polemiką, okraszony tekstami autorów współczesnych...

Otóż nowsze systematyczne wykłady nauki katolickiej czynią zadość i tym żądaniom, bo dość szeroko uwzględniają współczesne kierunki myśli, najnowsze błędy i zarzuty przeciwko dogmatom religji. Ale apologje, biorące sobie za główne zadanie obronę nauki wiary, oczywiście w większej mierze to czynią. Dlatego wcale się nie dziwimy, że książka apologetyczna więcej znajduje czytelników, niż książka o treści pozytywnej. A wobec tego, choć uważamy, że lepsza i krótsza droga do poznania religji — to zaczynanie od wykładu pozytywnego, jednak nie ganimy i tych, coby chcieli pójść drogą inną. Bo niestety, za Graty'm powtórzyć musimy o swem społeczeństwie: „Nieszczęściem świata współczesnego jest nieznanomość przedmiotu własnych pożądań”. Religja jest przedmiotem naszych pożądań, i tego się niema co wypierać, dość rzucić okiem na aż nadto wydeptane u nas ścieżki do różnych okultystycznych i pseudomistycznych „kapliczek”. Gdy więc trzeba to nasze nieszczęście zażegnać, niech to się stanie jakąkolwiek drogą, czy pozytywnego, czy apologetycznego, czy całkowitego, czy cząstkowego zapoznania się z wiarą św., — byle robić coś w tym kierunku. A doświadczenie pokazuje, że kto

zapoznał się z jedną, czy z pewną grupą prawd wiary, kto je istotnie umiłował i uznał, ten przy łasce Bożej stawał się pojętny i dla prawd innych, dla wszystkich prawd wiary. Może ta droga rozpoczynania od szczegółu będzie dla kogo łatwiejsza, zgoda — byleby na nią wstępowało dusz jak najwięcej: zachęczone pójda po niej dalej i dojdą do pragnienia poznania całej nauki wiary św. W przepięknej świątyni chrześcijaństwa nie tylko całość, ale i szczegóły są arcydziełem i odzwierciedleniem prawdy Bożej; nie tylko szczegóły, ale i całość. A więc zaczynajcie, od czego chcecie, tylko „*Pójdźcie, a oglądajcie!*” (Jan 4, 29.)

A. Wykłady systematyczne nauki chrześcijańskiej.

1. Dzieła dla ogółu czytelników.

Na pierwszym miejscu stawiamy książkę, której nazwa jest u nas oddawna dyskredytowana. Wiedzieć jednak trzeba, że ten podawany przez nas niżej katechizm, to księga niezwykła, jest to bowiem jakby półurzędowy a świetny i gruntowny wykład całości prawd wiary, oddany do rąk wiernych jako najczystsze źródło nauki chrześcijańskiej. Ułożony został na żądanie papieża i soboru trydenckiego przez komisję, która nad nim pracowała pięć lat.

U nas jakoś zaniedbano czytania tego katechizmu. Dlatego znaleźć go można tylko w bibliotekach większych. Zagranicą natomiast, np. we Francji, i katolicy świeccy rozczytują się w tej książce chętnie, czego dowodem liczne wydania. Pełny tytuł:

Katechizm Rzymski, z wyroku S-go Soboru Trydenckiego ułożony, z rozkazu Piusa V Papieża wydany i od Klemensa XIII szczególnie zalecony. 3 t. Warszawa, 1827. Nowsze wydanie przez ks. J. Krukowskiego. Kraków 1880.

Z wykładów wiary współczesnych za bardzo dobre są uważane:

*Lesêtre, H., La foi catholique*²⁶. Beauchesne, 1925. S. X i 498. ś. Dzieło to przetłumaczone na język niemiecki.

*Girodon, P., Exposé de la doctrine catholique*²³. Plon, 1922. S. XVI i 483. ś. I. Notions préliminaires (Wiara, Objawienie, Pismo św., Kościół). II. Dogme. III. Morale.

*Morineau, A., S. J., Exposé succinct du dogme Catholique*². Beauchesne, 1925. S. XXXII i 394. ś.

Le Roy, A., Mgr., Credo. Cours exposé de la Foi catholique. Dogme, Morale, Culte. Beauchesne. 1925.

Pracę większą i już z pewnem zabarwieniem apologetycznym, bardzo aktualnie i żywo napisaną dał

Prunel, Louis, Cours supérieur de religion. Ouvrage couronné par l'Académie Française. Beauchesne. ś. Dotąd wyszło 5 tomów.

I. *Les fondements de la doctrine catholique.* 17 éd., 1923. S. XXXVI i 502.

II. *L'Eglise.* 13 éd. 1925. S. XVI i 376.

III. *Les Mystères: Trinité, Incarnation, Rédemption.* 11 éd., 1924. S. XII i 297.

IV. *La grâce.* 12 éd., 1922. S. VIII i 284.

V. *Les Sacrements.* 12 éd., 1923. S. VIII i 326.

W języku niemieckim cieszy się wziętością

Lippert, Peter, S. J., Credo. Darstellungen aus dem Gebiete der christlichen Glaubenslehre. (Dotąd wyszło I-VI małych tomików, około 150 str. każdy). Herder. Tomiki można nabywać pojedynczo.

Wykład, w postaci pięknych i głębokich rozważań na tle chrystjanizmu, wszystkich jego zasad, sprowadzonych do ich wewnętrznej jedności, daje w niewielkiej książce

Lingens, Emil, S. J., Die innere Schönheit des Christentums. 3 u. 4 Aufl. Herder, 1914. S. XIII i 234. ś.

Dzieło nieco starsze Gibbonsa z większą uwagą na protestantyzm, wielokrotnie wydane w języku francuskim, daje doskonały wykład całości wiary katolickiej. Tytuł:

*Gibbons, Cardinal, La foi de nos pères ou exposition complète de la Doctrine catholique*⁴. Traduit d'anglais sur la 28-e éd. par l'abbé Ad. Saurel. Téqui, 1921. S. XXVI i 474. ś.

Dla poznania całości nauki wiary w układzie św. Tomasa i według jego myśli posłużyć może

Pègues, Thomas, O. P., La Somme Théologique de S. Thomas d'Aquin en forme de catéchisme pour tous les fideles. Privat, 1919, S. XXXIX i 574. ś.

2. Podręczniki.

Dla osób, które chciałyby lub są zmuszone nauczać innych, naprz. w szkołach, zasad wiary i w tym celu potrzebują głębszej znajomości prawdy katolickiej, prócz dzieł podanych wyżej, możemy polecić następujące książki:

Chabin, P., S. J., La Science de la religion². Poussielgue, 1902. S. VI i 536. ś.

W tablicach synoptycznych, nie przekraczających jednej strony na lekcję, i w wyjaśnieniach do każdej z tablic przeprowadza wykład nauki katolickiej

Poe, l'abbé, Exposé nouveau et pratique de la doctrine catholique en tableaux synoptiques. Première partie — Dogme, 1908. S. 109. Deuxième partie — Morale. 1911. S. 100. Poussielgue — Gigord. ś.

Boulenger, A., Manuel d'Apologétique. Introduction à la Doctrine Catholique. 4 éd., Em. Vitte, Paris, 1923. S. 490. ś.

Tenże, La Doctrine Catholique. 3 fascicules (razem oprawne). I. Le Dogme. S. 200. II. La morale. S. 207. III. Les moyens de sanctification. La liturgie. S. 319. Vitte, 1923. ś.

B. Apologje wiary.

1. Dzieła apologetyczne, obejmujące całość obrony nauki wiary.

Wysoko cenione przez społeczeństwo zagranicą, w Niemczech i Francji, jest dzieło większych rozmiarów, przeprowadzające obronę dogmatów katolickich przeważnie ze stanowiska moralności, cywilizacji i dobra społecznego. Liczne wydania w Niemczech i Francji najlepiej świadczą, że dzieło to warte, by było czytane i przez nasze społeczeństwo, by znalazło się przynajmniej w zasobniejszych bibliotekach. Tytuł:

Weiss, Albert Maria, O. P., Apologie des Christentums. 5 t. Herder, 1904-1908. S. XCVI-5468. ś. Przekład francuski wyszedł u Beauchesne.

Niemniej cenne, podające w formie przystępnej dowody filozoficzne, historyczne, teologiczne, jest dzieło Hettingera, mające po kilka wydań w języku niemieckim i francuskim:

Hettinger, Franz, Dr., Apologie des Christentums. 5 t. Herder, 1906-1908. S. LXXVI i 2934. ś.

I-II: *Der Beweis des Christentums.*

III-V: *Die Dogmen des Christentums.*

Francuski przekład wyszedł u Bloud'a.

Krótszą o wiele i uwzględniającą nowsze kierunki myśli jest apologia francuska

Hugueny, Et., O. P., Critique et catholique. (2 t. w 3 książkach) Letouzey. ś.

I. *Apologétique* (Chrystus, Kościół, Wiara). 3 éd., 1921. S. XIV i 395.

II. *Apologie des dogmes:*

1-re partie: *Témoignages et origines de la révélation.* 1914. S. 272.

(Magisterium Kościoła, Podanie, Pismo św., Stwórca, Stworzenie, Opatrzność, Porządek nadnaturalny, Grzech pierworodny.)

2-me partie: *Les mystères du Salut.* 1914. S. 390.

(Trójca, Wcielenie, N. Marja P., Odkupienie i owoce łaski. Sakramenty, Eucharystja, Pokuta, Rzeczy ostateczne.)

Tomy nabywać można każdy osobno.

Apologię większą całej wiary katolickiej z pominięciem zaledwie niektórych dogmatów, napisaną przez Bougaud p. t. *Le Christianisme et les temps présents*, posiadamy w polskim przekładzie.

Bougaud, Ks. Biskup, Chrystjanizm i czasy obecne. 5 tomów.

I. *Wiara i niewiara.* Wyd. 3., 1913. S. XXI i 362.

II. *Jezus Chrystus.* 1905. S. V i 424.

III. **Dogmaty Credo.** 1910. S. 354.

IV. **Kościół.** Wyd. 2., 1926. X. 506.

V. **Życie chrześcijańskie.** Wyd. 2., 1926. S. 322.

I-III: Szczepkowski; IV-V: św. Wojciech. ś. Każdy tom można nabyć osobno.

Oryginalną polską apologię wiary usiłowano dać w dziele zbiorowem p. t. „**Obrona religji katolickiej**“, ale niestety, nie doprowadzono go do końca. Wyszły tylko tomy następujące:

I. *Pelczar, J., S. Dr., Ks. Biskup, Jak wielkim skarbem jest religja katolicka i dlaczego ta religja ma dzisiaj tytu przeciwników.* 2 wyd. Przemyśl, 1920. S. 393. ś.

II. *Wais, Kazimierz, Ks. Dr., Czy i jaki jest Bóg?* Przemyśl, 1912. S. 198. ś.

III. *Wais, Kaz., Ks. Dr., Dusza ludzka.* Kraków. 1917.

VII. *Pelczar, Józef Seb., Biskup Przemyski obrz. łac.,*

Religia katolicka, jej podstawy, jej źródła i jej prawdy wiary. Rozprawy dogmatyczne dla ludzi wykształconych. 2 wyd. Przemyśl, 1923. S. 588. ś. Tomy można nabywać osobno.

Niepodobna pominąć jeszcze dzieła, tłumaczonego z języka włoskiego, które jest praktyczną, przystępną i zajmującą apologją wiary, jakkolwiek w argumentacji niezawsze udatną. To dzieło ks. Gallerani'ego, T. J., w polskiej przeróbce wydane p. t.

Mohl, Aleksander, Ks., T. J., W pogoni za prawdą.

Listy do akademika, pożyteczne dla pań, słuchaczek wyższych kursów. Serja I-IV. Św. Wojciech, 1907-1909 Po 250 s. ś.

Choć pod tym samym tytułem, ale osobno co do treści stoi serja V, charakteryzująca objawy społeczne, polityczne, literackie i religijne w Polsce od 1863 r.; podajemy ją dla całości i dlatego, że zawiera spis alfabetyczny imion i rzeczy do wszystkich serji. Oto jej tytuł:

Jeske-Choiński, Teodor, W pogoni za prawdą. Św. Wojciech, 1910. S. 384. ś.

Z krótszych apologij wiary, a wielce pożytecznych, podają trzy następujące:

Vosen, Christian, Das Christentum und die Einsprüche seiner Gegner. Eine Apologie für jeden Gebildeten. 5 Aufl. bearbeitet von Dr. Simon Weber. Herder, 1905. S. XIV i 920. w.

Gratry, O. A., Credo w rozważaniu filozoficznym. Św. Wojciech (Biblioteka dzieł chrześcijańskich). S. 189. ś.

Następny autor krótko, jasno, prawie w zdaniach urywanych, podaje podstawy dogmatów i życia chrześcijańskiego. Jeśli komu jego własne słowa nie wystarczą, ma możność zwrócenia się do dzieł, które autor na początku wskazuje.

Barat, Jean-Léon, Aux Incroyants — La foi catholique. Paris, „Editions Spes“, 1924. S. 223. ś.

2. Dzieła apologetyczne, nie obejmujące całości obrony wiary.

Mają one na celu obronę a) albo tych tylko zasad wiary, które uważają za najważniejsze jako najwięcej związane z życiem duchowym lub moralnem dzisiejszego społeczeństwa, b) albo też mają na celu obronę niekiedy nawet całości wiary, jednak drogą okazania nie wszystkich, nawet nie zasadniczych jej argumentów, lecz tylko niektórych, tych mianowicie, które najlepiej, zdaniem autorów, odpowiadają usposobieniu lub poglądom pewnych kół. Tu należy zaliczyć przedewszystkiem pisarzy, którzy wykazują prawdziwość zasad wiary z ich zgodności z wyższymi aspiracjami duszy, z prawami życia i jego właściwą naturą.

Z pośród pierwszych podajemy dzieła:

Reinhold, Georg, Der alte und der neue Glaube. Ein Beitrag zur Verteidigung des katholischen Christentums gegen seine moderne Gegner. Für gebildete Katholiken geschrieben. 2 t. 2 Aufl. Kirsch, Wien. ś.

Klug, J., Dr., Der katholische Glaubensinhalt. Eine Darlegung und Verteidigung der christlichen Hauptdogmen. 2 Aufl. Schöningh. S. IX i 520. ś.

Bardzo przystępnie napisany jest szereg rozprawek na tematy religijne p. t.

Rutten, O. P., Croire? Bruxelles, Soc. d'etudes religieuses, 1923. S. VIII i 227. ś.

Z powodu bluźnierczych „Objaśnień katechizmu“ Andrzeja Niemojewskiego polemiczną i dłuższą odpowiedź dał ks. Charszewski, uwzględniając najważniejsze dogmaty wiary. Tytuł:

Charszewski, I., Ks., Wtóra podróż do Ciemnogrodu.

Z powodu zamachu na katechizm. Szczepkowski, 1909. S. XXXIII i 317. ś.

W niedługich rozprawkach oświeśla ważniejsze zagadnienia religijno-etyczne praca zbiorowa, wydana p. t.

Zbiór wykładów apologetycznych. Św. Wojciech, 1912. S. 174. ś.

Z pośród dzieł drugiego rodzaju, uwzględniających całość lub część dogmatów wiary, ale broniących ich tylko z pewnej określonej strony zapomocą wybranych w tym celu argumentów, podajemy najpierw apologię wiary, świetnie napisaną przez *Leona Ollé-Laprune'a*, wykazującą prawdziwość artykułów wiary katolickiej z tego, że one dają poznać istotną wartość życia. Tytuł dzieła:

*Ollé-Laprune, Léon, Le prix de la vie*²⁷. Belin Frères, Paris, 1911. S. XIV i 490. ś.

Warta też przeczytania drobniejsza praca tegoż autora:

*Les sources de la paix intellectuelle*⁴. Belin Frères, Paris, 1902. S. VIII i 130. m.

W polskim języku mamy tylko krótkie streszczenie pierwszego dzieła

Ollé-Laprune, O wartości życia. (Z cyklu „W imię postępu i prawdy“), Warszawa, 1906. S. 126. ś.

Apologię katolicyzmu specjalnie pod kątem wzniosłości jego nauki o wierze i miłości, przeprowadza J. Kirschkamp, dając dzieło pouczające i zajmujące nie tylko dla duchownych, ale i dla osób świeckich, dzieło, rozgrzewające miłość dla Kościoła i budzące otuchę w jego triumf.

Kirschkamp, J., Dr., Der Geist des Katholizismus in der Lehre vom Glauben und von der Liebe. Schöningh. S. 342. ś.

Inną zupełnie drogą idzie Hello, który przez swe krótkie, jakby błyskawiczne, ale ciągle drgające życiem słowa zlewa

obfitem i promiennem światłem najbardziej interesujące ludzkość zagadnienia filozoficzne, religijne i społeczne. Omawia specjalnie religję, Wcielenie, Odkupienie, ale na tle całości nauki religijno-moralnej chrześcijaństwa. Tytuł polskiego przekładu:

Hello, Ernest, Filozofia i ateizm. Przekład z 2 wyd. francuskiego. Gebethner i Wolff (Bibl. Dz. Chrześcij.), 1909. S. XV i 195. ś.

Bardzo do duszy przemawiają poufne, nacechowane szczerą przyjaźnią i miłością listy, zawierające w krótkości najważniejsze dowody wiary, trafnie dostosowane w swem ujęciu do poziomu osób inteligentnych, gdyż do takich te listy były skierowane. Autorką listów jest

Leseur, Elisabeth, Lettres à des incroyants. Précédées d'une préface du T. R. P. Garrigou-Lagrange, O. P. 7-me mille. Gigord, 1923. S. XVIII i 380. ś.

Starsze, ale niezupełnie utraciło aktualność dzieło polskiego znanego apologety, rektora Akademii Petersburskiej i Biskupa łucko-żytomierskiego. Autor z okazji różnych zjawisk we współczesnej mu literaturze i sztuce wykazuje wzniosłość i słuszność zasad chrześcijańskich.

Niedziałkowski, Karol, Ks., O chrześcijańską zasadę. 2 t. Warszawa, Saturnin Sikorski, 1895. S. VIII i 359. 476. ś.

Wreszcie praktyczną informację w rzeczach wiary podać naprędce mogą dwie książeczki, dając zarazem odpowiedź na najbardziej rozpowszechnione zarzuty przeciw wierze. Są to jakby miniaturowe w małym kieszonkowym formacie encyklopedje apologetyczne. Obie wzajemnie się uzupełniają. Ich tytuły:

Brors, Fr.-X., S. J., Modernes A B C für Katholiken aller Stände. Kurze Antworten auf die modernen Angriffe gegen die katholische Kirche. Leohospiz, Berlin. S. 413. m.

Tenze. Klipp und klar. Apologetisches Taschenlexikon für jedermann. 2. vermehrte und verbesserte Auflage. (21—40 Tausend). Jos. Bercker, Kevelaer, 1921. S. 576. m.

Encyklopedje większe Por. wyż. Rozdz. I, § 3.

§ 2. Podstawowe prawdy religii katolickiej. (Apologetyka).

A. Dzieła omawiające całość apologetyki. B. Dzieła obejmujące tylko niektóre zagadnienia z apologetyki.

Podamy tutaj szereg prac, poświęconych uzasadnieniu prawdziwości religii katolickiej w jej podstawach. Prace tego rodzaju noszą nazwę apologetyki lub apologji. Te podstawy religii katolickiej są to także prawdy religijne, ale użyte jako przesłanki, doprowadzają do wniosku o boskiem pochodzeniu i dlatego wiarogodności nauki katolickiej. Przesłanki te według systemu klasycznego, powszechnie przyjętego, są co do istoty jednakowe, ale zależnie od właściwości syntetycznej umysłu autora i od rodzaju środowiska, do którego autor pracę apologetyczną kieruje, układane i dobierane są różnie; stąd wielka różnorodność treści dzieł apologetycznych. Zasadniczo droga, którą wszystkie te dzieła prowadzą czytelnika do wskazanego wyżej wniosku ostatecznego, jest następująca: Człowiek, jako istota rozumna, stworzona przez Boga, musi pozostawać w stałej łączności ze swym Stwórcą i Panem, czyli musi posiadać religję. Religję co do szczegółów nie człowiek ma sobie sam stworzyć, gdyż Bóg od początku i ostatnio przez Chrystusa objawił, jaki ma być stosunek człowieka z Bogiem, czyli jaką ma być ta religja, dał więc religję objawioną. Chrystus mianowicie był posłańcem Bożym, owszem jest Synem Bożym, od którego otrzymaliśmy tę religję objawioną. Dla zachowania, nauczania i urzeczywistniania tej swojej religji założył Chrystus Królestwo niebieskie na ziemi — Kościół. Tym zaś Kościołem, założonym przez Chrystusa, jest nie żaden inny z podających się za Chrystusowy, lecz jedynie Kościół rzymsko-katolicki. Obowiązkiem przeto każdego człowieka jest należeć do Kościoła katolickiego.

Oto w krótkości schemat każdej apologetyki.

Zacniemy najpierw A) od dzieł, podających całokształt tak określonej apologetyki; następnie B) wskażemy takie prace, które są w tej dziedzinie monografiami, gdyż traktują tylko o niektórych zagadnieniach, wchodzących w całość systemu apologetycznego.

A. Dzieła omawiające całość apologetyki.

Podamy z tej kategorii dwojakiego rodzaju prace: 1) nadające się do czytania w tej dziedzinie, 2) również poważne, ale mogące służyć raczej za podręcznik dla osób, poszukujących materiału dla oświecenia innych (np. dla nauczających religii w szkołach).

1. Dzieła dla ogółu czytelników.

Por. w § 1: *Prunel, L.*, dz. przyt. T. I i II. *Lippert, P.*, pierwsze tomiki. *Hettinger, Fr.*, T. I i II. *Bougaud*, dz. przyt., T. I, II, IV. *Hugueny, Et.*, dz. przyt. T. I i część II, 1 partie, *Mohl Aleks.*, dz. przyt., Serje początkowe, i in.

Z dzieł specjalnych podajemy najpierw pracę ks. P. Buysse, bardzo odpowiednią na nasze czasy. Wielką wagę kładzie autor na argumenty wewnętrzne względem nauki chrześcijańskiej i względem naszej jaźni oraz na łączność wewnętrzną argumentów, jako wzajemnie się uzupełniających. Uwzględnia też najważniejsze i najnowsze kierunki krytyki historycznej i filozoficznej, i pod tym względem przewyższa innych współczesnych. Dzieło to nadaje się dla osób przywykłych do czytania rzeczy poważnych i metodycznie pisanych. Pełny tytuł brzmi:

Buysse, Paul, Vers la croyance. Dieu, l'âme et la religion devant la raison et le coeur de l'homme. Nouvelle éd. Lettre-preface de Paul Bourget. Ouvrage couronné par l'Académie Française. Desclée, 1922. S. VIII i 320.

*Vers la foi catholique. I. L'Eglise de Jésus devant la raison et le coeur de l'homme*³. Lettre-Préface de S. Em. le Cardinal Mercier. Desclée, 1926. S. VII i 474. ś.

Większe i wielkiej wartości jest dzieło napisane zbiorowo dla świeckich osób inteligentnych, p. t.:

Esser, Gerh., Mausbach, Jos., i in., Religion, Christentum, Kirche. 5 Auf., Kösel-Pustet, Kempten, 1923, 3 Bdd. S. 697, 575, 662. ś.

Oryginalnością układu i dostosowaniem do umysłowości współczesnej dodatnio się wyróżnia praca ks. Sawickiego, profesora w Pelplinie.

Sawicki, Franc, Dr., Die Wahrheit des Christentums. Schöningh 5/6 Auf. 1921, S. XI i 505. s.

Nieco starsze, gruntowne, a potoczyscie, bez szkolnych formułek jest napisane dzieło poniższe, w którego tytule wyrazu „Handbuch” nie należy brać w znaczeniu podręcznika szkolnego:

Kneib, Philipp, Dr., Handbuch der Apologetik als der wissenschaftlichen Begründung einer gläubigen Weltanschauung. Schöningh, 1912. S. XIII i 840. s.

Bardzo zaszczytnie jest znany w apologetyce ks. dr. J. Klug z prac. z których polecamy:

Klug, J., Dr., Apologetische Abhandlungen. Schöningh. m.

1. *Gottes Welt-Lebensfragen.* 5 Auf., 13-20 Tausend S. 326.

2. *Gottes Wort und Gottes Sohn.* 4 Auf. 11-15 Tausend. S. 392.

3. *Gottes Reich.* 4 Auf. 11-13 Tausend. S. 323.

Tomiki te nabywać można osobno.

W przekładzie polskim wyszedł t. I.

Kalinowski, Wacław, Ks. Dr., Świat Boży. Zagadnienia życiowe. Kijów, 1917. S. 317. m.

Piśmiennictwo polskie ubogie jest w dzieła apologetyczne; do przekładów dzieł poważnych Bougaud i Mohla, wspomnianych na początku (z § 1, B, 1) dodać możemy przekład starszej już Apologii Schanza. Zakrojona jest na szeroką skalę, uwzględnia argumenty z przyrody i z historii porównawczej religii. Tytuł:

Schanz, Paweł, Dr., Apologia Chrześcijaństwa. Część I: Bóg i Przyroda. Tom I-III. — Część II: Bóg i Objawienie. Tom. IV-VI. — Cz. III: Bóg i Kościół. Tom VII-VIII. Gebethner i Wolff (Bibl. Dz. Chrześcij.), 1905-1907. S. każdy tom 200-240. s.

Posiadamy jednak też oryginalne krótkie a dobre dzieło, obejmujące całość zagadnienia apologetycznego w formie dialogu. Dziś wymagałoby ono nieco uzupełnień wobec nowych trudności i stanu zagadnień.

Morawski, M., T. J., Wiezcry nad Lemanem. Kraków. Wyd. 6. S. 272. ś. Treść — I. Kwestja religijna wśród dzisiejszej ludzkości. II. Nauka dzisiejsza i religja. III. Bóg a zło w świecie. IV. Chrystjanizm między religjami. V. Postać Chrystusa. VI. Katolicyzm a innowierstwo. VII. Kościół katolicki a kościoły narodowe.

Z krótszych, w języku franc., wskazać możemy najpierw ciekawą próbę ujęcia całego problemu apologetycznego w osobie i nauce Chrystusa. Tytuł tego dzieła:

Bord, J.-B., Dr., L'Apologétique par le Christ. Aubanel, Avignon, 1923. S. XXXI i 499. ś.

Jeszcze krótsza jest praca Mgr. Tissier'a który w przedmowie zaznacza, że pisze dla tych „qui n'ont pas le temps de recourir à des études savantes personnelles”.

Tissier, Mgr., Les croyances fondamentales, avec un appendice sur les Mystères et les Miracles¹. Pour les gens du monde. Téqui, 1924. S. VI i 305. ś.

Znany i ceniony autor ks. Wiktor Cathrein pierwszą połowę swego dzieła, należącego właściwie do wykładów o moralności chrześcijańskiej, poświęca apologetyce:

Cathrein, Victor, S. J., Die katholische Weltanschauung in ihren Grundlinien mit besonderer Berücksichtigung der Moral. Ein apologetischer Wegweiser in den grossen Lebensfragen für alle Gebildete. Herder, 1921. S. XII i 522. ś.

Dla młodzieży inteligentnej, także i dla starszych, nadawać się może dzieło (z niem.), ułożone w formie dialogu prowadzonego między ludźmi z wykształceniem akademickim:

Brors, Fr., T. J., Prawda. 2 tomiki. Tłumaczył F. F. (ks. Franc. Flaczyński). Szczepkowski. T. I, 1910. S. 140. — T. II, 1911. S. 178. ś.

2. Podręczniki.

Oprócz wskazanych już wyżej:

Chabin, Boulenger A., Manuel d'Apologetique (por. § 1, A 2), tu dodać musimy pracę Mgr. Cauly. Jest to bardzo szczegółowa i systematycznie napisana Apologetyka-podręcznik, nadająca się dla ludzi świeckich. Całość wyłożona na 324 stronicach, resztę (228 str.) zajmują dodatki: O racjonalizmie, o Syllabusie Piusa IX i o Modernizmie, wreszcie o wielkich mężach chrześcijaństwa pierwotnego. Oto pełny tytuł:

*Cauly, E., Mgr., Recherche de la Vrai Religion*¹⁶ (jest to tom 3-ci z całości: *Cours d'instruction religieuse, à l'usage des Catéchismes de persévérance des Maisons d'éducation et des personnes du monde*). Gigord, 1920. S. XVIII i 552. ś.

B. Dzieła omawiające tylko niektóre zagadnienia z apologetyki.

Poszczególnym a ważniejszym zagadnieniom, należącym do apologetyki, poświęcimy osobne paragrafy (Ob. Bóg, Religja, Wiara, Wiedza, Chrystus, Kościół i Cuda). Tu mamy na uwadze takie prace, które nie nadają się do żadnego z powyżej wymienionych działów, bo 1) albo omawiają zagadnienia ogólniejsze, odnoszące się do wyżej określonego przedmiotu apologetyki, jako zagadnienia wstępne; albo 2) dają uzasadnienie nie wszystkich, lecz tylko pewnego szeregu podstawowych zasad apologetyki i to tylko ze specjalnego stanowiska, wreszcie 3) są zbiorem luźnych rozważań lub rozprawek z zakresu apologetyki, niekiedy nie połączonych nawet ogólną myślą przewodnią.

1. Zagadnienia ogólne i wstępne.

Najpierw dla ogólnego poinformowania się o współczesnej myśli filozoficz.-religijnej nie straciła na aktualności broszura

Klimke, Fr., Spółczesne światopoglądy (Broszury o chwili obecnej). Kraków, 1907. S. 39. ś.

Ob. także: *Klimke, Friedrich, S. J., Die Hauptprobleme der Weltanschauung*. (Sammlung Kösel). Kösel u. Pustet, Kempten. ś.

Obszerniej i gruntowniej stan umysłów współczesnych pod względem religijno-filozoficznym przedstawia znakomity apologeta A. M. Weiss, O. P. Celem jego pracy wskazać dzisiejszy kryzys wiary warstw oświecieńszych, usposobić do powrotu do niej i do trzymania się religii katolickiej. Tytuł:

Weiss, Albert-Maria, O. P., Lebens- und Gewissensfragen der Gegenwart. 2 t. Herder, 1911. S. T. I — XVI i 600; T. II — VI i 530. ś.

Podobnie trafnie ocenia i wskazuje drogę do wyjścia z labiryntu dziś jeszcze pokutujących u nas w zmienionej postaci prądów materializmu i pozytywizmu — F. Brunetière. Choć niektóre jego poglądy trącą semifideizmem lub nawet modernizmem, jednak czytanie podanych prac może być skądinąd wielce pożyteczne.

Brunetière, Ferdinand, Discours de Combat. Séries I-III. Perrin, 1912-1916. S. 341, 300, 265.

Oto tytuły niektórych rozdziałów: *Le Besoin de croire.* — *Les raisons actuelles de croire.* — *L'action catholique.* — *Les motifs d'espérer.* — *Le progrès religieux.* — *La renaissance du paganisme dans la morale contemporaine.* — *L'action sociale du christianisme.* — *Les difficultés de croire,* — *Le dogme et la libre pensée.* — *La réunion des Eglises* i t. p. Niektóre z tych rozprawek wyszły osobno w wydaw. „*Science et Religion*” u Bloud'a.

Pod koniec życia autor zakreślił plan apologetyki o własnej metodzie, ale zdążył wydać zaledwie pierwszą, rzec można, wstępną, jej część: „*Sur les chemins de la croyance*”, w której wskazał wyjście z pozytywizmu do metafizyki i religii. Dzieło to posiadamy w polskim przekładzie.

Brunetière, Ferd., czł. Akad. Franc. **Na drodze do wiary.** Tłum. K. Przewłocki. Św. Wojciech, 1922. S. 186. ś.

Również jako prawdziwą drogę wyjścia z ciasnych ram pozytywizmu, wskazuje powrót do katolicyzmu

Broglie, Ks., Reakcja przeciw pozytywizmowi.

Z oryginału przełożył Edward Jędrzejowicz. Kraków, nakł. Księgarni Dr. W. Miłkowskiego, 1901. S. 263. m.

Przeciw materializmowi broni poglądu religijnego, szczególnie dla młodzieży, znany doktor i przyrodnik

Reinke Johannes, Dr. med. u. phil., Naturwissenschaft, Weltanschauung, Religion. Bausteine für eine natürliche Grundlegung des Gottesglaubens. 2 und 3 Auf. Herder, 1925. S. 5 i 180. ś.

Najogólniejsze podstawy wiary poruszają też

Pacheu, J., Du positivisme au mysticisme. — Etude sur l'inquiétude religieuse contemporaine. Bloud. ś.

Muckermann, Hermann, S. J., Neues Leben. Herder, m. I. Der Urgrund unserer Lebensanschauung. 2 u. 3 Aufl. (6 bis 10 Tausend), 1921. S. VII i 106. II. Die Botschaft vom Gottesreich. 1 u. 2 Auf. (1—5 Tausend), 1925. S. 92. O III i IV tomiku będzie mowa niżej.

Najważniejszym zagadnieniem wstępnem apologetyki jest dziś bez wątpienia zagadnienie o wartości przedmiotowej naszego poznania, szczególnie poznania religijnego. Nie podajemy jednak dzieł specjalnych, uzasadniających przedmiotowość rezultatów naszego poznania wogóle, bo to należy do filozofji (ob. Rozdział: Filozofja). Co do wartości poznania religijnego, wzgl. teologicznego, wspomnimy tylko o gruntownej i — trudnej — pracy, podającej obfitą bibliografię:

Debaisieux, Maurice, Dr. en Théologie, Licencié ès Lettres-Philosophie, Analogie et Symbolisme. Etude critique de l'Analogie comparée au Symbolisme dans la connaissance métaphysique et religieuses. Beauchesne, 1921. S. VI i 330 w.

Przystępniej i krócej to zagadnienie opracowane znajdzie czytelnik w dziełach apologetycznych nowszych, podanych wyżej: *Sawicki, Brunetière, Muckermann*, oraz w tych, które podamy w działach: Bóg, Religja. (§§ 3 i 5.)

2. Zagadnienia apologetyczne, ich całość lub niektóre, rozważane ze szczególnego stanowiska.

Z jakiego stanowiska autor rzecz ujmuje, czytelnik domysli się z tytułu dzieła.

De Broglie, l'abbé, Les fondements intellectuels de foi chrétienne⁴. Bloud, 1907. S. 233. ś.

Senderens, J.-B., Docteur és sciences, Apologie scientifique de la foi chrétienne d'après l'ouvrage de Mgr. Duilhé de Saint-Projet, entièrement refondu... Gigord, 1921, S. 492. ś.

W języku polskim mamy przekład tego dzieła, jednak z wydania starego:

Duilhé de Saint-Projet, Apologia naukowa wiary chrześcijańskiej. Przekład z 3 wyd. franc. 2 wyd. Warszawa, 1907. S. II i 435. ś.

Grupp, Georg, Dr., Jenseitsreligion. Erwägungen über brennende Fragen der Gegenwart. 2. u. 3. Auf. Herder, 1916. S. XII i 256. Treść: I. Diesseitige Weltanschauungen. II. Drang nach dem Jenseits. III. Religion und Kultur. IV. Die wahre Jenseitsreligion.

Obronę religii katolickiej ze spoistości i wewnętrznej łączności jej zasad podaje krótko:

Żukowski, Jan, Ks. Dr., Objawienie jako jednolity system. Lwów, Zienkiewicz i Chęciński, 1912. S. 21. w.

Żukowski, Jan, Ks. Dr., Marja tarczą wiary czyli stanowisko Bogarodzicy w apologii chrystjanizmu. Szkic apologetyczny. 2 wyd. Lwów, 1912. S. 97. ś.

3. Zagadnienia różne z apologetyki nie ujęte w systematyczną całość.

Wymieniamy najpierw dzieło świetnego pisarza i mówcy

Mignot, Mgr., L'Eglise et la critique². Gabalda, 1910. S. XI i 315. ś. Treść: I. L'évolutionisme religieux; Base psychologique de la religion; Révélation et le miracle; La prophétie; Le Christ; Les dogmes. — II. Critique et Tradition. — III. L'Eglise et la science. — IV. La Bible et les religions.

Zawiera też piękne rzeczy w tej materji

Pascal, Myśli. Przełożył i wstępem opatrzył Tadeusz Żeleński (Boy). Św. Wojciech (Bibl. Dzieł Chrześcij.) S. XXIV i 365. ś.

W opisie przebiegu swego nawrócenia z anglikanizmu A. Baker daje poznać czytelnikowi nietylko dzieje swej

duszy, ale jednocześnie uzasadnienie głównych prawd wiary i bezwartościowość argumentów racjonalistycznych.

Baker, B. Anstice, Ku miastu światłości. Historia nawrócenia. Włocławek, Księgarnia Powszechna, 1914. S. 228. ś.

Obronę niektórych zagadnień apologetycznych w formie pełnych erudycji dialogów podają:

Charszewski, I., Ks., Dialogi filozoficzno-religijne. Wilno, Zawadzki, 1913. S. 311. ś.

Fahsel, Helmut, Gespräche mit einem Gottlosen. Herder, 1926. S. VIII i 214. ś.

Bardzo zajmującym i łatwo napisanym dziełem, zawierającym obronę chrześcijaństwa i Kościoła ze stanowiska historycznego, jest

Lilly, William, Samuel, Chrześcijaństwo i współczesna cywilizacja. Kilka rozdziałów z historii Europy. Tłum. z ang. St. Honesti (z cyklu: Wiedza i Prawda), Szczepkowski, 1912. S. 292. ś. Treść: Kościół powstający. Wiek Męczenników. Rewolucja chrześcijańska. Zwrotny punkt w Wiekach Średnich. Wiek wiary. Inkwizycja. Sakrament Małżeństwa.

§ 3. Bóg, Stwórca wszechrzeczy, w Trójcy Św. jedyny.

A. Bóg-Stworzyciel i Opatrzność. B. Trójca Św.

A. Bóg-Stworzyciel i Opatrzność.

O Bogu, jako najwyższej przyczynie wszechrzeczy co do powstawania ich i trwania, ze stanowiska rozumowego traktuje filozofja, mianowicie ta część metafizyki szczegółowej, która się nazywa teologią przyrodzoną lub teodyceą. Te same jednak zagadnienia o Bogu-Stworzycielu i Opatrzności mogą być rozważane także ze stanowiska wiary, w świetle Objawienia chrześcijańskiego i wtedy nabierają pełni pojęcia istoty Boga, Jego przymiotów, działania.

1. Całość zagadnienia o Bogu-Stworzycielu.

Por. dzieła ogólne, podane wyżej (§§ 1 i 2): *Prunel, Les fondements de la doctrine catholique, Buysse, Vers*

la croyance, Bougaud, T. I, Wais, Czy i jaki jest Bóg, Pelczar, bp., Religia katolicka. Ze stanowiska przyrodniczego: Duilhé de St. Projet, szczególnie w opracowaniu Senderens'a. Bardziej podręcznikowo: Boulenger i Cauly.

Z monografij wskazać można:

Farges, Albert, Mgr., L'idée de Dieu d'après la raison et la science. Questions actuelles sur l'existence de Dieu, sa nature et ses rapports avec le monde. Paris, Berche et Tralin, 1908. S. 578. ś.

W polskim języku pewne usługi oddać może dzieło podręcznik (już dziś w handlu księgarskim wyczerpane), którego tytuł brzmi:

Trznadel, Ks. Dr., Stwórca i stworzenie wobec rozumu i wiary. Przemyśl 1892. S. 250. ś.

Treść: Możliwość poznania Boga. Dowody istnienia Boga. Stworzenie świata. Opatrzność. O człowieku. Zagadnienia psychologiczne.

Charakter podręcznika, potoczyście napisanego, ma rozpoczęte dzieło ks. K. Lutosławskiego: O Bogu jako przyczynie. Autor chciał tu uprzystępnąć młodzieży i inteligencji bogactwo nauki Summy św. Tomasza z Akwinu, w celu okazania całej powagi podstaw wierzeń chrześcijańskich. Pełny tytuł tego dzieła:

Lutosławski, Kaz., Ks. Dr., Teologja. Wykład dla wykształconego ogółu. Cz. I.: Podstawy wiary i moralności. T. I. Bóg jako przyczyna. Gebethner i Wolff, 1919. S. 202. ś.

Podobne usiłowania przedsięwziął, ale już nie nadając swej pracy charakteru podręcznika

Post, Leo M., O. P., Die katholische Wahrheit. Nach der Summe des hl. Tomas von Aquin. I. Teil: Gott, Schöpfung, Weltregierung. Aschendorff, 1926. S. VIII i 224. ś.

Dyskusję o Bogu w postaci interesującej rozmowy daje

Bouyssonie, A., Batailles d'idées sur les problèmes de Dieu, du Bien, du Vrai. Beauchesne, 1923. S. 368. ś.

Treść: Istnienie Boga. Dobro i zło. Problem prawdy (krytyka kantyzmu). Udział uczucia w sprawie

pewności. Miłość prawdy. Poznanie przyrodzone i nadprzyrodzone. Moralność ewolucjonistyczna etc.

O stworzeniu świata por. (§§ 1 i 2) *Bougaud*: t. I i III, *Pelczar*, (*Obrona religji*, t. VII), *Schanz*, *Duilhé de St.-Projet* (*Senderens*), *Trznadel*. Ob. też niżej §§ 4 i 6, dzieła o ewolucjonizmie.

2. Możliwość naturalnego poznania Boga.

Chodzi tu o bardzo ważne i aktualne dla umysłów współczesnych zagadnienie. Agnostycyzm bowiem dzisiejszy — w przeróżnych formach — podrywa u ludzi wykształconych przekonanie o możliwości rzeczywistego poznania Boga i Jego przymiotów. Musimy się wśród tych prądów orjentować i przeciwstawić się im należycie.

Por. krótko o tem u *Prunel'a* t. I, (§ 1), *Muckermann*, *Debaisieux* (§ 2, B 1) i *Bouyssonie*, o którego pracy była już mowa. Ob. także dział: *Religja* (§ 5).

Nadto podajemy bardzo dobre dzieło *Michelet'a*, w którym autor w formie możliwie dostępnej daje ocenę krytyczną różnych postaci agnostycyzmu i wreszcie dokładnie usiłuje określić wartość naszych pojęć religijnych w stosunku do rzeczywistości. Tytuł dzieła:

*Michelet, Georges, Dieu et l'agnosticisme contemporain*⁴. Gabalda, 1920. S. XX i 416. ś.

Pogląd na te zagadnienia daje także

Kwiatkowski, W., Ks. Dr., O metodzie naukowej w dowodzeniu istnienia Boga. Wilno, 1925. S. 25. ś.

3. Dowody istnienia Boga.

Dał je w swoim czasie uczony profesor i świetny mówca *Sertillanges, A. D., Les sources de la croyance en Dieu*. Perrin et C-ie. 1906. S. 572. ś.

Z nowszych:

Sieniatycki, M., Ks. Dr., Problem istnienia Boga. Św. Wojciech, 1923. S. VIII i 218. ś.

Sawicki, Franz, Dr., Die Gottesbeweise. Schöningh, 1926. S. 206. ś.

Poszczególne dowody istnienia Boga podaje ks. O. Zimmermann, S. J., w książeczkach, które nabywać można osobno.

Zimmermann, Otto, S. J., Das Dasein Gottes. Herder. ś.

Z przypadkowości i zmienności świata daje dowód istnienia Boga:

Bd. I. *Der immergleiche Gott.* S. VIII i 136.

Z ograniczoności świata:

Bd. II. *Ohne Grenzen und Enden. Gedanken über den unendlichen Gott. Den Gebildeten dargelegt.* 2 u. 3 Auf. S. VIII i 208.

Podobnie dowody różne, jak widać z tytułów:

Bd. III. *Vom Vielen zum Einen.*

Bd. IV. *Das Gottesbedürfnis als Gottesbeweis. Den Gebildeten dargelegt.* 2 u. 3 Auf. S. VIII i 218.

Nieco starsze, ale mają swoją wartość:

Reinhold, G., Die Welt als Führerin zur Gottheit. Mergentheim, Ohlinger, 1912. S. 222. ś.

de Broglie, Preuves psychologiques de l'existence de Dieu². Bloud. ś.

Courbet, Piotr, inżynier, Naukowe dowody konieczności istnienia Boga. Na język polski przełożył ks. Jan Prusałajtys. Warszawa, Synowie Niemiry, 1898. S. 65. m.

4. Opatrzność.

O Opatrzności bożej nie posiadamy dzieł specjalnych nadających się tu do polecenia. Por. dzieła wskazane wyżej w punkcie 1. Także dzieło: *Gaston Sortais, La Providence et le miracle devant la science moderne*, o którym będzie mowa później w dziale Cuda (§ 9). Ob. też punkt następny 5.

Opatrzność bożą omawia specjalnie, pod kątem skuteczności modlitwy w dość trudnej i poważnej pracy

Thomin, Ernst, Dr., Weltordnung und Bittgebet. Eine apologetische Studie. Mainz, Kirchheim et C-o, 1912. S. XI i 219. ś.

5. Zło i cierpienie.

Zło i cierpienie w świecie jest wysuwane jako trudność przeciwko istnieniu Boga, przeciwko Jego wiedzy i świętości woli. Trudność ta szczególnie podczas i po ostatniej wojnie nabrała niezwykłej ostrości.

Z pośród autorów dzieł ogólnie-teologicznych pisze w tej sprawie b. pięknie i przekonująco *Bougaud* w t. I. oraz wielu innych, już przytaczanych w dziale ogólnym (§ 1) i na początku działu niniejszego o Bogu (§ 3, A 1).

Z monografij podajemy:

Mugnier, Francis, l'abbé, Souffrance et Rédemption. Blot, Paris, 1925. S. XI i 226. ś.

Vernhes, J., Amour et souffrance ou le problème de la douleur humaine ici-bas. Téqui, 1926. S. 154. ś.

Badet, P., Zagadnienie ludzkiego cierpienia. Trojakie rozwiązanie w świetle filozofji i religji chrześcijańskiej. Przekł. z francuskiego. Piotrogród, 1916. S. 76. ś.

Eymieu Antonin. En face de la douleur. Le rôle de Dieu, l'attitude de l'homme? Beauchesne. ś.

Zimmermann, O., S. J., Warum Schuld u. Schmerz? Herder, 1918. S. VII i 114. m.

Keppler, Paweł, Dr., Szkoła cierpienia. Z niem. przełożył ks. A. K. wyd. 2., Wilno, Św. Wojciech, 1926. S. VII i 148. ś.

Pewne uzupełnienie do powyższego stanowi dziełko:

Keppler, Paweł, Dr., Więcej radości! Tłumaczenie z niemieckiego. Warszawa, 1913 (Biblioteka „Prądu”). S. 133. m. (Oryginał niemiecki w nowem wydaniu jest powiększony i zmieniony.)

Żukowski, J. Dr., Cierpienia zwierząt a Opatrzność. Gubrynowicz, 1912.

B. Trójca św.

Por. dzieła ogólne (§ 1): *Lesêtre, Girodon, Prunel* (t. III), *Lingens, Boulenger* (*La doctrine catholique*), *Bougaud* (t. III), *Hugueny* (II, 2-e par.), *Pelczar* (*Obrona religji* t. VII), *Vosen*,

Gratry, Reinhold. Z monografij dostępnych dla niecieologów podać możemy dwie:

Lebreton, Jules, Le Dieu Vivant. La révélation de la Sainte Trinité dans le nouveau Testament. Beauchesne, 1919. S. 181. s.; i nieco trudniejszą:

*Hugon, Edouard, Le mystère de la Très Ste Trinité*⁴. Téqui, 1921. S. VIII i 374.

§ 4. Człowiek.

1. Teoria rozwoju gatunków w ogólności. 2. Teorje o pochodzeniu człowieka. 3. Starożytność rodzaju ludzkiego. 4. Stan pierwotny człowieka.

Dzieła, podane w § 3, mówiły o Bogu-Stworzycielu w ogólności, tutaj chcemy w związku z tem zagadnieniem wskazać biblijografię, dotyczącą stworzenia człowieka, a więc przede wszystkim teoryj przyrodniczych o pochodzeniu człowieka. W tym celu podamy najpierw prace, omawiające teorje przyrodnicze o rozwoju gatunków wogóle (wyłączające lub nie wyłączające kwestji pochodzenia człowieka), aby czytelnik mógł sobie zdać sprawę, jaka dziś jest wartość naukowa tych teoryj. Stoi to w związku ze stworzeniem świata wogóle. Następnie wskażemy szereg dzieł, specjalnie dotyczących pochodzenia człowieka. Dodamy także parę tytułów prac o starożytności rodu ludzkiego i pierwotnym stanie człowieka. Zagadnienia powyższe są tu na miejscu tem bardziej, że chodzi w nich o to, czy ludzkość pierwotna była duchowo uzdolniona do religji, czy też ta zdolność jest dopiero wynikiem stopniowej ewolucji fizycznej i duchowej. Zagadnienia więc powyższe są związane z problemem genezy religji i pierwotnego Objawienia o czem będzie niżej w § 5.

O duszy zob. Rozdział: Filozofja.

1. Teoria rozwoju gatunków w ogólności.

Przyrodnik sławy europejskiej, ceniony przez wszystkie obozy uczonych Grasset napisał dziełko poważne p. t.

Grasset, J., Le dogme transformiste. Paris, „La Renaissance du livre“, 1918. S. 158. s.

Bardziej u nas znane jest dzieło uczonego przyrodnika:

*Wasmann, Erich, S. J., Die moderne Biologie und die Entwicklungstheorie*⁸. Herder, 1907. S. XXX i 530. ś.

W języku polskim mamy, niestety, tylko część tej pracy:

Wasmann, Eryk, T. J., Biologia nowoczesna a teoria rozwoju. Tłum. z niem. Robert Wierzejski. Część I (Biblj. dzieł chrześcij.). Gebethner i Wolff, 1913. S. XX i 277. ś.

Dzieło to w Niemczech rozchwytywano, zwłaszcza gdy Wasmann urządził w lutym 1907 r. publiczne odczyty dyskusyjne o ewolucji. Gdy przeciwnicy fałszowali w sprawozdaniach jego myśli, sam autor napisał książkę p. t.

Wasmann, Erich, S. J., Der Kampf um das Entwicklungsproblem in Berlin. Ausführlicher Bericht über die im Februar 1907 gehaltenen Vorträge und den Diskussionsabend. Herder, 1907. S. XII i 162. ś.

W języku naszym posiadamy przekład samych tylko odczytów wtedy wygłoszonych.

Wasmann, E., S. J., Trzy odczyty o ewolucji. Tłum. z niemieckiego. Warszawa, „Prąd”, 1910. S. 78. ś.

Treść: I. Nauka o ewolucji jako naukowo-przyrodnicza hipoteza i teoria. II. Teistyczna i ateistyczna teoria ewolucji. Teoria ewolucji a darwinizm. III. Zastosowanie teorii ewolucji do pochodzenia człowieka.

Przebieg dysputy berlińskiej doskonale opisał, zapoznając czytelnika z treścią odczytów i z argumentacją Wasmanna:

Hortyński, Feliks, Ks. T. J., Walka o światopogląd. Z powodu książki Wasmanna (Broszury o chwili obecnej). Kraków, OO. Jezuici, 1907. S. 54. ś.

Poważne, może nawet dosyć trudne jest dziełko:

Frank, Karl, S. J., Die Entwicklungstheorie im Lichte der Tatsachen. Mit 48 Abbildungen. Herder, 1911. S. VIII i 164. ś.

Bardziej specjalne zagadnienie, czy życie na ziemi jest wynikiem ewolucji materji, omawiają:

Gregoire, V., Le matérialisme contemporain et le problème de la vie. Gabalda, 1910. S. 50. ś.

Szczodrowski, Henryk, Teorje przyrodnicze o powstaniu życia na ziemi. Studium krytyczne. „Kronika Rodzinna”, 1911. S. 51. ś.

Przystępniejsze, ale nieco starsze jest:

Gander, Martin, O. S. B., Die Abstammungslehre (z cyklu: Schöpfung u. Entwicklung III). Mit 29 Textillustrat. 2. Auf., Benzinger, Einsiedeln, 1907. S. VIII i 180. m. Łatwe i zastosowane dla młodzieży mamy polskie dziełko:

Mohl, Aleks., Ks., Ewolucja czy trwałość gatunków. (Głosy na czasie.) Św. Wojciech, 1909. S. 76. ś.

Poglądy znanego fizjologa Eliasza Cyon'a na teorię ewolucjonizmu daje nam

Radziszewski, Idzi, Ks. Dr., Credo nowożytnego fizjologa. Włocławek, 1913. S. 71. ś.

Specjalnie o darwinizmie informuje znany dziś filozof

Klimke, Fryderyk, Ks., T. J., Darwin i jego dzieło. (Broszury o chwili obecnej.) Kraków, OO. Jezuici, 1910. S. 31. ś.

Krótko zebrane wiadomości co do całego zagadnienia podają:

Wais, Kazimierz, Ks. Dr., O rozwoju gatunków. Odbitka z Gazety Kość. Lwów, 1907. S. 30. ś.

Chlebowski, Eugenjusz, Współczesny stan teorii ewolucji i darwinizmu. Treść odczytu wygłoszonego w Warszawie w sali Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w grudniu 1921 r. Wyd. 3., Łuków, 1922. S. 80. m. Por. też § 6 punkt 3.

2. O pochodzeniu człowieka.

Specjalnie traktują o tem dwa duże i poważne, choć dla szerszego ogółu przeznaczone, bogato ilustrowane tomy większego wydawnictwa, noszącego nazwę: „*Der Mensch aller Zeiten*“. Są to:

Obermaier, H., Der Mensch der Vorzeit. Berlin, Allgemeine Verlagsgesellschaft, 1912. S. 592. ś.

Birkner, F. Dr., Die Rassen und Völker der Menschheit. Berlin, Allgemeine Verlagsgesellschaft 1912. S. 542. ś.

Z mniejszych zasługują na uwagę:

Bumüller, Joh., Dr. Die Entwicklungstheorie u. der Mensch. München, „Natur u. Kultur“, 1907. S. 79. ś.

Schmitt, Alois, Dr., Der Ursprung des Menschen. Herder, 1911. S. XII i 118.

Ruf, Anton, Wie steht es mit den naturwissenschaftlichen Beweisen für die tierische Abstammung des Menschen. Verlagsbuchhandlung Karl Ohlinger, Mergentheim a. d. Tbr., 1916. S. 64. ś.

Ude, Johann, Dr., Kann der Mensch vom Tiere abstammen? 2. Aufl. Graz und Wien, Verlagsbuchhandlung „Styria“, 1926. S. VIII i 164. ś.

Szuca, Michał, O pochodzeniu człowieka. (Głosy na czasie.) Św. Wojciech, 1910. S. 95. ś.

Hortyński, F., Ks., Od Boga czy od małpy? Uwagi na marginesie procesu w Dayton. Wyd. XX. Jezuitów 1925. S. 31. ś.

Ponieważ najgorliwszym popularyzatorem zwierzęcego pochodzenia człowieka był Haeckel, przeciwko niemu tedy skierował swą pracę

Wasmann, Eryk, Dawne i nowe badania Haeckla nad zagadnieniem o człowieku. Z niem. przełożył R. W. (Współczesne zagadnienia podstawowe Nr. 1). „Kronika Rodzinna“, 1911. S. IV i 84. ś.

Wasmann, E., S. J., Ernst Haeckels Kulturarbeit. (Ergänzungshefte zu den Stimmen der Zeit. Erste Reihe: Kulturfragen. 1 Heft). Herder, 1916.

Jest znana nieco ogólniejsza praca, która mówiąc o stosunku teoryj przyrodniczych do zagadnień o początku świata, uwzględnia także pochodzenie człowieka. Jej tytuł:

Guibert, J. et Chincole, L., Les origines. Questions d'Apologétique. (Cosmogonie. — Energie. — Origine de la vie. — Origine des espèces. — Origine de l'homme. — Unité de l'espèce humaine. — Etat de l'homme primitif). 7-me éd. entièrement refondue, ornée de nombreuses figures. Letouzey, 1923. S. 640. ś.

W języku polskim posiadamy przekład tego dzieła, ale z szóstego wydania:

Guibert, J., Początki. Kwestje apologetyczne. Przekład W. K. z 6-go wydania francuskiego. Wilno, Zawadzki, 1913. S. 432. ś.

Por. też wyżej w punkcie 1. podane dzieło *Wasmanna: Trzy odczyty o ewolucji*, *Hortyński, Gander, Radziszewski, Klimke*. Nadto *Egger, Mausbach (Religion, Christentum, Kirche)*, *Senderens* (§ 2) i in.

3. O starożytności rodzaju ludzkiego.

Oprócz dzieł, podanych wyżej w p. 2 (szczególniej *Obermaier, Guibert*), pouczyć mogą w tej sprawie:

Hozakowski, Wład. Ks., Jak dawno człowiek żyje na świecie. (Głosy na czasie.) Św. Wojciech, 1907. S. 73. ś.

de Lapparent, A., de l'Académie des Sciences. Les Silex taillés et l'ancienneté de l'Homme. (Science et Religion), Bloud, 1909. S. 123. ś.

Por. także *Gander i Guibert* (p. 1), *Szuca* (p. 2), *Senderens* (§ 2), in.

4. Stan pierwotny ludzkości.

Por. w punkcie 2: *Obermaier, Birkner, Guibert*. Ob. też § 2: *Esser (Religion, Christent., Kirche)*, § 5: *Lemonnyer*.

Wogóle dzieła o historii religii ludów pierwotnych podają początkowy stan ludzkości inny, niż go przedstawiają niektórzy przyrodnicy i etnolodzy. Jako przyczynki w tej materji wskazać możemy:

Bumüller, Joh., Die Urzeit des Menschen. 4 Auf., Augsburg Filser, 1925. S. VII i 356.

Bumüller, Joh., Dr., Aus der Urzeit des Menschen. Köln, Bachem, 1907. S. VIII i 195. ś.

Birkner, F., Dr., Der diluviale Mensch in Europa. München, Isaria-Verlag, 1910. S. 56. w.

Stan pierwotny człowieka pod względem nadprzyrodzonym, przedstawiają dzieła dogmatyczne (§ 1). Z monografij:

Bainvel, S. J., Nature, surnaturel; élévation, déchéance, état présent de l'humanité. Beauchesne, 1903. S. 365. ś.

§ 5. Religia.

A. Pojęcie i istota religii wogóle wiary chrześcijańskiej. B. Historia i filozofia religii. C. Psychologia religii. D. Nawrócenia i ich psychologia.

O religii traktowały już prace podane §§ 1 i 2. Tu więc przytoczymy tylko dzieła monograficzne o religii; a obok nich postawimy dzieła o wierze, gdyż nie inaczej jak tylko przez wiarę dochodzimy do religii, wchodzimy w związek z Bogiem. A że przedmiotem wiary są prawdy religijne, objawione nam przez Boga i do wierzenia przez Kościół podane, przeto po uwzględnieniu pojęcia wiary w ogólności podamy bibliografię o przedmiocie wiary — t. j. o dogmatach.

Na tem jednak, mówiąc o religii, poprzestać nie możemy. Musimy zapoznać czytelnika dobrej woli z tem, co się dziś dzieje na polu nauki o religii mniej więcej od połowy w. XIX, do czego w tej dziedzinie różni uczeni zmierzają, i jakie z tego korzyści dotąd odniosła chrześcijańska nauka o religii.

Mianowicie, mamy tu na myśli Historję i Fenomenologję religij, Filozofję i Psychologję religii. Dziś katolik uświadomiony, wobec rozszerzania u nas stronnich i błędnych poglądów, podawanych za wyniki badań nad religjami, musi się temi naukami interesować i dlatego musi wiedzieć, gdzie się zwrócić po szczerą i bezstronną informację. Bo dziś możemy się poszczycić uczonymi katolickimi, z których niektórzy nawet przerośli niereligijnych badaczy o religii i zyskali sobie wśród nich niemałą powagę, zmusili do cofnięcia niektórych wniosków, podawanych za pewne, a przeciwnych nauce katolickiej.

A. Pojęcie i istota religii.

Należyte pojęcie katolickie, czem jest religja i wiara dają autorowie dzieł ogólnych, wskazani wyżej. Szczególniej zalecić można rozdziały o religii i wierze w dziełach: *Katechizm Rzymski*, *Girodon*, *Pègues* (2-e sect. II-IV), *Hugueny* (I), *Bougaud* (I i IV), *Pelczar* (*Obrona religii*, T. I i VII), *Kirschkamp*, *Esser-Mausbach* (*Religion, Chr., Kirche*). *Schanz*, *Morawski*, *Cauly*.

1. Natura religji i wiary w ogólności.

Z specjalnych podajemy dziełko, obejmujące całokształt nauki o religji: o jej istocie, konieczności, znaczeniu indywidualnem i socjalnem:

Gondal, M. I. L., Religion. Du spiritualisme au christianisme. Edition nouvelle. Chernoviz, 1904. S. XII i 230. ś.

W języku polskim posiadamy krótką rozprawę, uzasadniającą właściwe pojęcie religji na podkładzie historii rozmaitych poglądów na jej istotę:

Cieplucha, Z. Ks., O istocie religji. (Głosy na czasie.) Św. Wojciech, 1916. S. 79. ś.

O najważniejszym przymiocie religji — o jej konieczności dla wszystkich, doskonale pisze znany filozof

Sérol, Maurice, Dr., Le Besoin et le Devoir Religieux. Beauchesne, 1908. S. 216.

W języku polskim ze strony negatywnej ten sam temat omawia

Charszewski, Ign., Ks., Dyalog polemiczny o tolerancji religijnej. „Przegląd Katolicki“, 1907. S. 55. (Umieszczony także w dziele tegoż autora p. t. *Dyalogi filozoficzno-religijne*, str. 143-243. Wilno, Zawadzki, 1913. Por. wyżej § 2 punkt 3.)

Na gruncie bardziej praktycznym w związku z współczesną cywilizacją stawia te zagadnienia ks. Rademacher. Wykazuje, że człowiek, pragnący żyć pełnią szlachetnego człowieczeństwa, musi być chrześcijaninem. Religja bowiem i życie — to dwa najwyższe ideały, do których z konieczności człowiek dąży, muszą więc te dążenia iść równoległe i przenikać się wzajemnie, by nie ponieść fatalnych konsekwency rozbratu.

Rademacher, Arnold, Dr., Religion und Leben. Ein Beitrag zur Lösung des christlichen Kulturproblems. Herder, 1926. S. 223. ś.

O religji, ale z innej strony, wyłącznie jako o wierze, traktują liczni autorowie. Już poprzednie dzieła — o religji — dały wyjaśnienie, czym jest wiara, ale dzisiejsze błędne

pojęcia o naturze wiary, przenikające do naszego społeczeństwa przez literaturę, publicystykę, zmuszają nas do podania osobnej bibliografii w tym przedmiocie. Gruntowniejsze pojęcie o wierze rzuci sporo światła na naturę samej religii.

Napisane jest poważnie, ale zajmująco dzieło:

Bainvel, J. V., La Foi et l'acte de Foi. Lethielleux, 1908. S. 238. ś.

Nie będzie też bez korzyści zapoznanie się z głębokimi poglądami o wierze, jakie w różnych swych mowach wyraził znany konwertyta angielski Newman. Myśli jego o wierze zebrał ks. Bremond w książce:

Bremond, Henri, Newman. Psychologie de la Foi. Bloud, 1905. S. 364. ś.

Gruntowniej można poznać poglądy Newmana z jego własnej książki:

Newman, Grammaire de l'Assentiment. Traduction et Notes par Gaston. Bloud.

Przystępna, choć niemniej gruntowna i nieco większa jest praca o wierze znanego teologa Chr. Pescha, wydana w dwóch książkach, które się uzupełniają a które można nabywać osobno. Całość ma na celu dać poznać wiarę katolicką i nauczyć ją cenić, oraz rozwiązać wiele trudności i wątpliwości w wierze. Pierwsza ma na oku także i modernizm, który choć bez nazwy ciągle błąka się po książkach świeckich, pisanych przez naszych dyletantów w sprawach religii. Tytuły dzieł:

Pesch, Christian, S. J., Glaube, Dogmen und geschichtliche Tatsachen. (Theologische Zeitfragen, 4 Folge.) Herder, 1908. S. VIII i 243. ś.

Pesch, Christian, S. J., Glaubenspflicht u. Glaubenschwierigkeiten (Theol. Zeitfr., 5 Folge). Herder, 1908. S. 217. ś.

Zagadnienia podobne, jak książka ostatnia, omawia w trzech pięknych wykładach benedyktyn Feuling, dodając jeszcze wskazówki, jak pogłębić swe wiadomości religijne:

Feuling, Daniel, O. S. B., Glaubensgewissheit und Glaubenszweifel². Drei Vorträge für Gebildete. Beuron, 1921. S. 61. ś.

W języku polskim mamy systematycznie i popularnie napisane dziełko z niemieckiego:

Storchenau, Zygmunt, Ks., T. J., Wiara chrześcijanina jaka być powinna. Na nowo wydał ks. H. Hurter, T. J., przełożył z niemieckiego ks. Franciszek Starowieyski. Brody, Feliks West, 1911. S. 167. ś.

W formie bardzo zajmującej z właściwą sobie swadą oratorską pisze o wierze znany apologeta

Bougaud, Ks., biskup z Lavalu, Chrystjanizm i czasy obecne. I. Wiara z franc. tłumaczył B. Roszkowski. „Kronika Rodzinna“, 1905. S. 112. m. (wyjątek z V tomu).

Bardziej ogólnie zagadnienie o wierze z uwzględnieniem niektórych zagadnień z historii i psychologii religii, omawia książka, przeznaczona dla młodzieży akademickiej oraz dla wszystkich, którym los młodzieży polskiej leży na sercu. Mianowicie:

Żukowski, Jan, Ks. Dr., prof. Uniw. Lwow., O źródłach niewiary. Lwów, 1903. S. VI i 518. ś.

Zagadnienie również nader doniosłe w krótkości wyjaśnia

Schwalm, L'acte de foi est-il raisonnable. Bloud, 1911 (Science et Religion). ś.

2. Dogmat. Rozwój dogmatów.

Ponieważ przedmiotem wiary są prawdy religijne, na których opiera się nasz stosunek religijny do Boga, podamy nieco bibliografii o naturze tych prawd religijnych, czyli dogmatów, uwzględniając szczególnie najnowsze teorie błędne przeciw ich wartości. Dogmat bowiem jest rzeczywistością, bo wyraża w swej formie prawdę obiektywną. Dowodzi się tego w dziełach wskazanych wyżej w § 3. A 2. Nadto dogmat nie jest czemś martwym obcym w naszej duszy, lecz jest nieustannem źródłem życia, bo poznanie go, jak każde poznanie, ulega w Kościele postępowi, rozwija się pod wpływem działania łaski Ducha Św. i pod kierownictwem nieomylnem Kościoła nauczającego. Ten jednak rozwój poznania dogmatycznego tak się odbywa, że treść dogmatu nigdy się nie zmienia, ani nigdy nie powstaje

w tej dziedzinie coś nowego, bo rezultat rozwoju poznania religijnego, dzięki dwom wspomnianym czynnikom (Duch Św. i Kościół) jest tylko wydobyciem najaw tego, co już ubocznie było wyznawane w innych dogmatach, i jest jednorodny z poznaniem wieków poprzednich w danym przedmiocie. Wykazuje to bardzo dobrze z zastosowaniem dla osób świeckich

De la Barre, S. J., La Vie du Dogme catholique. Autorité-Evolution. Lethielleux, 1898. S. 288. ś.

Podstawy tego rozwoju doskonale podaje według Newman'a

Bremond, H., Newman. Le Développement du dogme chrétien⁷. Bloud, 1908. S. XXXV i 288. ś.

Ogólniej i przystępniej rzecz tę traktuje

Rademacher, Arnold, Dr., Der Entwicklungsgedanke in Religion und Dogma (z cyklu Rüstzeug der Gegenwart). Köln, Bachem.

Rackl, Michael, Dr., Lebenskräfte im Dogma. Schöningh, 1922.

Sokołowski, Czesław, Ks. Dr., Życie dogmatu. Odczyt publiczny. (Z cyklu: Współczesne zagadnienia podstawowe Nr. 7.) Kronika Rodzinna, 1913. S. 48. ś.

B. Historia religij. Filozofia religij.

Historia religij ma na celu opisać zjawiska religijne po całym świecie i w porządku chronologicznym, we wszystkich ich postaciach. Nie poprzestając wszakże na samym ich opisie, historycy religij zestawiają różne wierzenia i objawy religijności, wyprowadzają stąd pewne wnioski o jej naturze i przymiotach, o zależności i podobieństwie religij. W ten sposób powstaje historia porównawcza religij. Jest ona oczywiście bardziej interesująca i zawiera pewien element filozoficzny, ale w tem właśnie główna tkwi przyczyna różnicy zdań i kierunków w tej nauce.

Stosując pierwiastek filozoficzny do historii porównawczej religij, uczeni wytworzyli również inną nową naukę: fenomenologię religij, t. j. naukę o zjawiskach religij, o tych mianowicie, które są wspólne wszystkim religiom, pragnąc

w ten sposób wyprowadzić prawa ich istnienia i rozwoju. Niektórzy jednak łączą tę gałąź nauki o religii z inną, mianowicie z filozofią religii ogólną. Za cel tej filozofii religii wytykają badanie istoty, powstania, wartości i obiektywnej prawdziwości religii wogóle, oraz zdolności intelektualnej i etycznej człowieka do nabycia pewności w dziedzinie poznania religijnego, a także wskazanie roli religii w całości kształcie kulturalnego życia człowieka (Steffes i in.). To filozofia religii ogólna. Filozofia religii szczegółowa zajmuje się badaniem główniejszych pojęć i czynności religijnych pod kątem ich prawdziwości (np. istnienia Boga, zagadnienia celu człowieka, Opatrzności, modlitwy, ofiary i t. p.).

Mówimy tu o historii religii i o filozofii religii razem dlatego, że one rzeczywiście ściśle się łączą: ci sami często autorowie zajmują się jedną i drugą, i niekiedy te same zagadnienia zaliczają jedni do porównawczej historii religii, a drudzy do filozofii religii.

1. Historia religii.

Gruntowną charakterystykę ważniejszych religii, jak ludów niecywilizowanych, tak również stojących na wyższym poziomie kultury, aż do chrześcijaństwa włącznie, daje znakomite dzieło, które się już rozeszło w kilkunastu tysiącach:

*Huby Joseph, Christus. Manuel d'histoire des religions*³. Beauchesne, 1921. S. XX i 1322. m.

Dokładne pojęcie o stanie i wynikach badań w dziedzinie historii religii powziąć można też z dzieła:

Bricout, Où en est l'histoire comparée des religions. 2 vol. Paris, 1921.

Religię ludów pierwotnych badają uczeni:

*Bros, A., La religion des peuples non civilisés*². Lethielleux, 1912. S. 365.

Le Roy, A., Ks. biskup., Religja ludów pierwotnych. Dzieło uwieńczone przez Akademię Francuską. Przełożyli z franc. Ks. Dr. W. Kott i ks. Dr. A. Szymański. Warszawa (Biblj. dzieł chrześcij.), 1912. S. X i 367. s.

Poszczególne zagadnienia z religii różnych ludów podają:

Bros, A., La survivance de l'âme chez les peuples non civilisés. Bloud, 1909. S. 64. ś.

Schmidt, Wilh., S. V. D., Ethnologische Bemerkungen zu den theologischen Opfertheorien. Wien, Mödling, 1922.

Szydeliski, Ks., Kult ogniska domowego i przodków. Poznań, Spółka wydawnicza Ostoja, 1917. S. 45. ś.

Dla przekonania się, że błędny jest pogląd o zapożyczeniu zasad religii chrześcijańskiej od religii pogańskich (oprócz dzieł fachowych trudniejszych), wskazać można:

*de Broglie, l'abbé, Problèmes et conclusions de l'histoire des religions*⁴. Putois-Cretté, Paris. S. XXX i 428. ś.

Szydeliski, Ks. Dr., Historia Religij a Religja objawiona. Gebethner i Wolff, 1916. S. IV i 333. ś.

Bartmann, Bernhard, Dr., Dogma und Religionsgeschichte für weitere Kreise dargestellt. Schöningh, 1922. S. 110. ś.

Rauch, Fr. Dr., Völkerkundlich-religionswissenschaftlicher Anhang zu den katholischen apologetischen Religionsbüchern. Graz, 1925. S. VII i 63. ś.

Ogólnie o wartości historii i wartości metod, jakimi się posługują różni historycy religii, dla osób, nie zrażających się rozmiarami dzieła i chcących gruntowniej z tą nauką się zapoznać, wskazujemy:

Pinard de la Boullaye, S. J., L'étude comparée des religions. T. I — Histoire, T. II — Méthodes. Beauchesne, 1923. ś.

2. Filozofia religii.

Dla pragnących zapoznać się z całością filozofii religii i jej metodami polecamy dwa dobre i poważne dzieła:

Wunderle, Georg, Dr., Grundzüge der Religionsphilosophie. Schöningh, 1918. S. X i 224. ś.

Steffes, Joh. Peter, Religionsphilosophie. Kösel-Pustet, München, 1925. S. VIII i 280. ś.

Bardziej przystępna, występująca przeciw dzisiejszej fenomenologicznej filozofii religii, zainicjowanej przez Husserla i Schelera jest niewielka książka p. t.

Przywara, Erich, S. J., Religionsbegründung. Max Scheler — J. H. Newman. Herder, 1923. S. XVI i 298. ś.

O pochodzeniu i początkach religii podać możemy najpierw rozbiór krytyczny poglądów Tylora i Spencera

Borchert, A., Der Animismus oder Ursprung und Entwicklung der Religion aus dem Seelen- Ahnen- und Geisterkult. Ein kritischer Beitrag zur vergleichenden Religionswissenschaft. Freiburg, 1900. ś.

Wykazuje monoteistyczne początki religii

Szydelski, S., Ks. Dr., Studja nad początkami religii. Gebethner i Wolff, 1916. S. VIII i 463. ś.

Całość zagadnienia o pochodzeniu religii na tle historii porównawczej z uwzględnieniem psychologii ujmuje

Radziszewski, I., Ks. Dr., Geneza religii w świetle nauki i filozofii. Włocławek, 1911. S. 213. ś.

To samo nieco inną metodą w szeregu artykułów czyni

Kruszyński, Józef, Ks., Studja nad porównawczą Historją Religii. Św. Wojciech, Poznań, 1926. S. XII i 430. ś.

Że początek swój religja de facto wzięła z Objawienia, wykazuje na podstawie historii religij, z uwzględnieniem współczesnej krytyki liberalnej, znany uczony w omawianej dziedzinie Ks. Wilhelm Schmidt, w dziele, które podajemy we francuskiej przeróbce.

Lemonnyer, A., O. P., La Révélation primitive et les données actuelles de la science. D'après l'ouvrage allemand du R. P. G. Schmidt. Gabalda, 1914. S. XV i 359. ś. (Oryginał ob. Esser-Mausbach, dz. przyt. § 2, A, b).

Tenże uczony kapłan opracowywa dzieło o powstaniu idei Boga, którego wydał dopiero tom pierwszy:

Schmidt, Wilh., S. V. D., Der Ursprung der Gottesidee. 2. Auf. Aschendorf, 1912. ś.

To samo po francusku:

Schmidt, Guillaume, S. V. D., L'origine de l'idée de Dieu. Etude historico-critique et positive. 1-ère partie: historico-critique. Paris, Picard, 1910. S. XIII i 316. w.

Do tej kategorii zaliczyć również można pracę tegoż autora „*Menschheitswege zum Gotterkennen*“, którą podamy przy psychologii religii.

C. Psychologia religii.

Historja porównawcza religij dostarczyła materiału nie tylko do powstania filozofji religii, ale i jej psychologii. Psychologia religii, opierająca się na tym materiale, to psychologia religijna ludów; od niej zaś należy odróżnić psychologję religijną indywidualną, obejmującą jednostki lub pewne grupy i opartą na obserwacji osób innych i samego siebie. Psychologia religii, postępując empirycznie, ma na celu opisać, zbadać i wyjaśnić przeżycia religijne człowieka, wskazać rolę czynników (jak wiek, płeć, kultura, wychowanie i t. p.), wpływających na powstanie danego typu religijności, oraz wpływ samej religijności jednostek (zwykłej lub nadzwyczajnej) na stan fizyczny i duchowy człowieka, wreszcie określić socjalne znaczenie przeżyć i objawów religijnych (Wunderle).

Jak dziś wyznają szczerzy pracownicy na tem polu, niewszystkie wyniki psychologii religii są pewne i ustalone, dostatecznie sprawdzone, ale już dziś dać one mogą głębszy pogląd na zjawiska religijne, oraz niektóre cenne wskazówki ogólne w dziedzinie wychowania i duszpasterstwa.

Zagadnienia wstępne o tej gałęzi nauki o religii poznać można z dzieł:

de Munnynck, Z. K., W przedsionku psychologii religii. Wstęp ogólny do studjum psychologicznego nad zjawiskami religijności. Tłum. z franc. ks. R. Wierzejski (z cyklu Współczesne zagadnienia podstawowe). Kronika Rodzinna, 1916. S. 92 i XII. s.

Wunderle, Georg, Dr., Aufgaben und Methoden der modernen Religionspsychologie. Ein Beitrag zur Einführung. Eichstätt, 1915. S. 103. ś.

Wiele materiału z tej książki, czasem w skróceniu i w przeróbce, weszło do innego dzieła tegoż autora:

Wunderle, G., Dr., Einführung in die moderne Religionspsychologie. Kösel-Pustet, Kempten, 1922. S. IV i 140. m.

Ogólny pogląd na całość psychologii zjawisk religijnych dają, stając się poniekąd dobrą apologią wiary:

Roure Loucien, En face du fait religieux. Perrin, 1908. S. VII i 245. ś.

Wunderle, Georg, Dr., Das religiöse Erleben. Eine bedeutungsgeschichtliche und psychologische Studie. Schöningh, 1922. S. 92. m.

Wielkiego znaczenia dla eksperymentalnego określenia natury religii metodą historyczną i doświadczalno-psychologiczną jest dzieło wspomnianego już autora światowej sławy ks. W. Schmidta. Autor wykazuje, że czynnik nierozumowy jest w religii, ale nie stanowi jej podstawowego, istotnego składnika. U ludów pierwotnych, jak i u stojących na wyższym poziomie kultury, dominującą rolę w religii gra właśnie pierwiastek rozumowy, a nie inny. Oto tytuł tego dzieła:

Schmidt, W., S. V. D., Menschheitswege zum Gott-erkennen. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung. Kösel-Pustet, 1923. S. VIII i 228. ś.

Ciekawe i ważne pod względem wychowawczym i religijnym jest studjum przytaczanego już autora:

Wunderle, Georg, Frühkindliche religiöse Erlebnisse im Lichte späterer Erinnerung. Psychologische Studie im Anschluss an eine Umfrage. (Abhandlungen zur Philosophie und Psychologie der Religion.) Würzburg, C. J. Becker, 1923. S. 61. ś.

D. Psychologia nawróceń.

Nawróceniu, t. j. przejściu od niereligijności, często od zaniedbania moralnego, do religii, lub od jednej religii do innej, towarzyszą zjawiska psychiczne, często jaskrawe, które dlatego z wielkiem upodobaniem są badane przez przedstawicieli psychologii religii wszelkich obozów. Literatura o nawróceniach na religię katolicką jest tak olbrzymia, że podamy tylko drobną jej część. Opisy nawróceń nie tylko jednak mają znaczenie dla psychologii religii, ale, podając racje nawrócenia, są niekiedy zarazem apologją wiary, utwierdzającą czytelnika w wierze i zachęcającą do pobożności.

1. Psychologia nawrócenia w ogólności.

Chodzi o niewierzących, dobrze więc naprzód poznać ich psychologię, do czego służyć może dziełko:

Moisant, Xavier, Psychologie de l'Incroyant. Beauchesne, 1908. S. 339. ś.

O psychologii nawrócenia gruntownie i w sposób dostępny a ciekawy traktują w swych pracach:

Mainage, Th., O. P., Introduction à la psychologie des convertis. Gabalda, 1913. S. VI i 129. ś.

Mainage, Th., O. P., La psychologie de la conversion⁴. Beauchesne, 1919. S. XII i 434. ś.

Huby, Joseph, La conversion. Beauchesne, 1919. S. 121. ś.

Podobnie niewielka praca następna kreśli drogę logiczną i psychologiczną nawrócenia, stronę naturalną i nadnaturalną. Jednocześnie całość jest niezłą apologetyką. Tytuł dziełka:

Ehrhard, R. P., Le Phénomène de la Conversion. Avignon, Aubanel Frères, 1923. S. 262. m.

Do tych dzieł ogólnych dodać można dwa niewielkie, traktujące o psychologii nawrócenia nie w całej rozciągłości problemu, lecz tylko fragmentarycznie, okazynie. Zalecają się jednak do przeczytania dla swej aktualności i krótkości.

Sokołowski, Czesław, Ks. Dr., *Problemat nawrócenia w najnowszej powieści Żeromskiego*. Szkic krytyczny. (Współczesne Zagadnienia Podstawowe.) Kronika Rodzinna, 1917. S. 30. ś.

Retté, Adolf, Kilka uwag nad psychologią nawrócenia. Z franc. tłum. M. de Latour. Przedmowę dodał X. Dr. Cz. Sokołowski. (Współczesne Zagadnienia Podstawowe.) Kronika Rodzinna, 1914. S. 87 i III. ś.

2. Dzieje nawróceń.

Wskazujemy najpierw książki, w których razem są skreślone dzieje kilku dusz nawróconych, lub niektóre etapy z ich drogi do Boga.

Tak Baunard daje opis i analizę nawrócenia sześciu wybitnych osób z połowy XIX w.:

Baunard, Mgr., La foi et ses victoires. Gigord. T. I, éd. 10, 1923. S. VIII i 440; T. II, éd. 9, 1924. S. XI i 358.

Bardziej współczesne nawrócenia opisuje:

Crosnier, Alexis, Les convertis d'hier (Fr. Coppée, Ad. Retté, J. K. Huysmans, Paul Bourget, Ferd. Brunetière^s). Beauchesne, 1910. S. VIII i 80. ś.

Mainage daje zarazem wyjątki z dzieł osób, których dzieje nawrócenia kreśli, mianowicie Alberta de Ruville'a, pani Baker i Jana Joergensena:

Mainage, Th., De l'intellectualisme moderne à la Foi. Lethielleux, 1912. S. 199, ś.

W następnym 1913 r. to dziełko wyszło pod tytułem: *L'heure des âmes*. Première série. Lethielleux. O kilku nawróceniach opowiada także

Retté, Adolf, Kiedy Duch tchnie... Opowieści z dziejów nawróceń. (Współczesne Zagad. Podstawowe). Kronika Rodzinna. S. 255. m.

3. Autobiografje i biografje nawróconych.

Niewszystkie te opisy wskazują należycie psychiczne czynniki i momenty procesu duchowego, częściej malują

one tylko w porządku chronologicznym przeżycia religijne i moralne nawróconych, są więc dopiero materiałem dla psychologa. Ale nietylko. Bo, wskazując racje swego nawrócenia, autobiografowie dają jakby apologetykę, która swą bezpośredniością budzi sympatię lub nawet miłość religii, utwierdza w wierzącym przekonanie i zachęca do cnót, których niemal bohaterskie przykłady przedstawia. Oto kilkanaście tytułów opisów nawróceń:

a) Nawrócenia z niewiary:

*Huysmans, J. K., En Route*³⁶. Plon, 1913. S. XI i 458. ś.

Retté, Adolf, Z przepaści ku wyżynom (Du diable à Dieu) z przedmową Franciszka Coppée. Tłum. z franc. Z. Ł. Warszawa, Szczepkowski, 1909. S. 169. ś.

Książka, którą niżej podajemy, posiada niemałą wartość artystyczną i psychologiczną choć wydana w szacie zewnętrznej mniej niż skromnej. Jest to opis przeżyć Polki współczesnej, nawróconej do wiary, dokonany przez nią samą:

L. T., Powrót do Boga. Z własnego przeżycia. Warszawa, druk „Polaka-Katolika”, 1925. S. 139. ś.

Zasługują też na gorące polecenie:

Salsmans, J., Ze śmierci do życia. Dzieje młodego anarchisty. Przeł. z franc. Helena Adamowa Łubieńska. OO. Jezuici. S. 227. ś.

du Bourg, Z pola bitwy do Tapisztów. Brat Gabriel Mossier (1836—1897). OO. Jezuici, 1926 S. 340. ś.

Charakterystykę i etapy rozwoju religijnego Brunetière'a, filozofa — literata — konwertyty, podaje dzieło poniższe. Gazety rozniosły wieść po jego śmierci, że wrócił w ostatnich latach życia do niewiary, a inne, że stał się modernistą. Oto opis ostatnich chwil Brunetière'a, pozostawiony przez naocznego świadka, w całkiem innem świetle rzecz przedstawia:

Fortin, Pierre, Brunetière et Besançon. Les étapes de son évolution religieuse. Besançon, Jacques et Demontrond, 1912. S. XXVIII i 236. ś.

Psichari, Głosy wołającego na puszcy. Wspomnienia z Afryki. Fiszer w Poznaniu.

b) Nawrócenia z protestantyzmu.

Są one o tyle podobne do pierwszych, że protestanci, o których mowa, często byli zupełnie niewierzącymi.

*van der Meer de Walcheren, Pierre, Journal d'un converti*². Traduit du hollandais par l'auteur. Téqui, 1921. S. XVI i 285. ś.

Krogh-Tonning, Dr., Erinnerungen eines Konvertiten. Trier, Paulinus-Druckerei, 1907. S. XIV i 462. ś.

v. Ruville, A., Dr., Powrót do Kościoła powszechnego. Przeżycia i doświadczenia nawróconego. Warszawa (Bibl. dzieł chrześcij.). S. 129. ś.

*Bull, George, J., Dr., Pourquoi je suis devenu catholique*². Lecoffre, 1906. S. VI i 73. m.

To samo po polsku:

Bull, Jerzy, Dr., Wyznania nawróconego doktora medycyny. Tłum. M. B. Włocławek, 1914. S. 86. ś.

Nawrócenie Jana Joergensena, poety duńskiego, znalazło odbicie w trzech jego pracach (*Livets Trae* 1893, *Bekendelse* 1894, *Reisebogen* 1895), ale nie jest nigdzie dokładnie zanalizowane. Wiele jednak cennych pierwiastków dla psychologii daje autor w ostatniej z wymienionych, która jest w polskim przekładzie, p. t.:

Joergensen, Z drogi. Św. Wojciech, 1914. S. 207. ś.

Tu należą także inne drobne prace sławnego konwertyty:

Joergensen, J., Przypowieści. Tłumaczył M. Wołański. Św. Wojciech 1914. S. 114. ś.

— *Jak trawa.* Św. Wojciech, 1914. S. 93. ś.

— *Kłamstwo życia i prawda życia.* Św. Wojciech 1914. S. 64. ś.

— *Dzień ostateczny.* Św. Wojciech, 1914. S. 169. ś.

Hammerstein, Ludwig, Erinnerungen eines alten Lutheraners. 5 Auf., Herder, 1904. S. XV i 329. ś.

Autor następny, kapłan, którego rodzice, ludzie wierzący, nawrócili się z protestantyzmu, wyraża myśl, że dusze, pragnące żyć w ściślejszem zjednoczeniu z Bogiem,

odczuwają brak Eucharystji w protestantyzmie i dlatego znajdują zaspokojenie dopiero w Kościele katolickim:

*Abt., Emmanuel, S. J., Une conversion de Protestants par la Sainte-Eucharistie*². Beauchesne, 1911. S. VIII i 116. ś.

Z innych warte są przeczytania:

Armfeld, Gustav, bar., Mein Weg zur Kirche. Aus dem schwedischen übersetzt von P. Fritz Esser, S. J., Essen, Fredebeul, 1923. S. 54. ś.

Weiss, Jos., Ringen und Reifen. Bekenntnisse eines amerikanischen Konvertiten. Innsbruck, Rauch. S. XXV i 396. ś.

Brentano, Maria, Rafaele, O. S. B., Wie Gott mich rief. Mein Weg vom Protestantismus in die Schule St. Benedikts. 1925.

Steren, M., O. S. B., Gott und die Wahrheit. Lebensbild der Konvertitin Agnes Freifrau v. Hermann. Herder, 1920. S. XII i 132. ś.

*de Mathies, Paul, Baron, Mgr., Dr., Epistulae redi-vivae. Reisebriefe eines Konvertiten*². Herder. S. XI i 310. ś. (Druk łaciński.)

Chapman, Horace E., Ministre anglican converti, L'âme anglicane. Traduction et introduction par le Père Ragey. J. Briquet, Paris, 1899. S. 309. ś.

c) Nawrócenia z prawosławia.

Choć konwertytów z prawosławia była dość pokaźna liczba, jednak nie zostawili swych wspomnień w książkach. Mamy w języku francuskim:

*Schouvaloff, Grégoire, le comte, Ma conversion et ma vocation*³. Téqui, 1901. S. XXXV i 369. ś.

O nim też pisze wspomniany wyżej (p. 2) *Baunard* (T. I)

O nawróceniu W. Sołowjewa daje pojęcie ks. d'Herbigny T. J. w dziele:

D'Herbigny M., S. J., Un Newman Russe — Vladimir Soloviev (1853—1909). Beauchesne, 1911. S. XVI i 336. ś.

§ 6. Wiara i nauka.

1. Wiara i rozum. — 2. Wiara i nauki w ogólności. — 3. Wiara i nauki przyrodnicze. — 4. Wiara i uczeni.

Zasady stosunku prawd religijnych objawionych do prawd i postulatów rozumu i nauki, sformułowane przez sobór watykański i encykliki Leona XIII i Piusa X (Pascendi), można znaleźć w dziełach ogólnych, podanych wyżej: *Girodon, Bougaud*, (T. I, rozdz. VIII. IX), *Reinhold, Kneib* (5 Abschnitt), *Schanz* (passim), *Morawski, Reinke-Senderens, Mignot*.

1. Wiara i rozum.

Choć niezawsze łatwo stosunek ten oddzielić od stosunku wiary do nauki, jednak są dzieła, które główny nacisk kładą na ten pierwszy.

*de Broglie, l'abbé, Les relations entre la foi et la raison. Exposé historique*⁵. Bloud, 1908. S. 127. ś.

Barda, Franciszek, Ks. Dr., Wiedza i wiara. Zarys dziejów i zasad ich stosunku. Św. Wojciech, 1910. S. 125. ś.

*de Broglie, l'abbé, Les conditions modernes de l'accord entre la foi et la raison*⁴. 2 vol. Bloud (Science et Religion), 1905. S. 128. ś.

Rademacher, Arnold, Dr., Vernünftiger Glaube. Altes und neues zu religiösen Zeitfragen. Herder, 1923. S. VII i 223. ś.

Lavoillée, René, Raison et Foi. Meditations philosophiques et religieuses. Gigord, 1926. S. XI i 330. ś.

Myśl ludzka pozostawiona sobie, bez autorytetu wiary nadprzyrodzonej, prowadzi jednostki i społeczeństwa na manowce. Dlatego wiara nie tylko nie uwłacza prawom rozumu, ale go dzielnie wspomaga. Ta jest myśl przewodnia dziełka:

Kopyciński, Adam, Ks., Dr., Wolna myśl. Tarnów, Księg. Zyg. Jelenia, 1912. S. 104. ś.

2. Wiara i nauka w ogólności (historja, filozofja, nauki przyrodnicze; kultura.

Pohl, W., Dr., Religion und Wissenschaft. Regensburg. Manz, 1923. S. 88. ś.

Rademacher, A., Religion und Leben. Herder, 1926. S. VIII i 224. ś.

Zach, Franz, Modernes oder katholisches Kulturideal? Ein Wegweiser zum Verständnis der Gegenwart. 3. Auf., Herder, 1925. S. 404. ś.

Znany przyrodnik, franciszkanin, A. Gemelli, rektor uniwersytetu katolickiego w Medjolanie, napisał gruntowną pracę:

Gemelli Agostino, Religione e Scienza. 1920. S. 343. ś.

Starsze, które nie utraciły do dziś wartości, są z tego zakresu dzieła następujące:

Cathrein, V., S. J., Glauben und Wissen. Eine Orientierung in mehrerer religiösen Grundproblemen der Gegenwart für alle Gebildeten. Herder, 1911. S. X i 306. ś.

*de Broglie, l'Abbé, Religion et critique*³. Oeuvre posthume, recueillie par M. l'abbé C. Piat. Lecoffre, 1906. S. LX i 360. ś.

Livre I. Définition de la religion. Livre II. Religion et l'histoire. Livre III. Religion et science. Livre IV. Religion et philosophie.

*Fonsegrive, George, L., L'attitude du catholique devant la science*⁸. Bloud. S. 63. ś.

Tyszkiewicz, Józef, Uwagi o chrystjanizmie i nauce. Według Bettexe'a ułożył Iwanow, przetłumaczył i uzupełnił. Lwów, 1906. S. VII i 269. ś.

v. Hertling, Georg, Freiherr, Das Prinzip des Katholicismus und die Wissenschaft. Herder. S. 102. (. . . Das Prinzip des Katholicismus. Die Wissenschaft und ihre Voraussetzungen, Freiheit der Wissenschaft . . . Gibt es eine katholische Wissenschaft).

Konsekwencję zgodności wiary i nauki, mianowicie wolność tej ostatniej wykazuje

Donat, J., S. J. Die Freiheit der Wissenschaft. Ein Gang durch das moderne Geistesleben. 3. Auf. Innsbruck, F. Rauch, 1925. S. XII i 520. ś.

Również o tem mówi w niektórych rozdziałach swej książki:

Maritain, Jacques, Antimoderne. Paris, Revue des Jeunes, 1922. S. 247. ś.

Treść: La science moderne et la raison. La liberté intellectuelle. De quelques conditions de la renaissances thomiste. Reflexions sur le temps présent, Ernest Psichari.

Wiele myśli o stosunku wiary i nauki podaje też dziełko popularniejsze:

Eger, Feliks, Religja w wiedzy. Warszawa, St. Niemira, 1904. S. 284. ś.

Niewielkie, ale treściwe i dla orjentacji pożyteczne mamy z tej samej dziedziny książeczki:

Lamine, Jak., prof., Nauka Kościoła wobec nowożytnej wiedzy. Tłum. ks. B. Pawłowski. Trepte 1910. S. 48. m.

Prawdźic, Bogusław, Nauka i Religja. Kraków (Wydaw. popularno-naukowe „Prawdy“, 1913. S. 68. ś.

Abrantowicz, F., Ks., Magister św. Teol., Kościół a nauka. Wilno, J. Zapaśnik, 1912. S. 32. ś.

Ob. też § 8: Kościół, punkt 4: Cywilizacyjne znaczenie Kościoła.

3. Wiara i nauki przyrodnicze.

Specjalnie o tym stosunku traktuje dzieł najwięcej.

Dla zorientowania się w całości ob. też Rozdział: Filozofja — kosmologia. Tu szczególnie przydatne być może dzieło:

Gabryl, Fr., Ks. Dr., Filozofja przyrody. Gebethner i Wolff, 1910. S. 468. ś.

Spokojnie, pozytywnie i przystępnie całokształt zagadnień przyrodniczych, związanych z powstaniem i dziejami wszechświata, z pochodzeniem człowieka i t. p. przedstawia w sposób, wielce dla naszej kwestji pożyteczny, dy-

rektor obserwatorium w Bourges, znany z wielu cennych dzieł astronomicznych. —

Moreux, Teofil, Tajemnica bytu. Św. Wojciech. 1926. Część I-IV. S. XX i 556. Z 448 ilustracjami.

Część I. Skąd pochodzimy? Część II. Kim jesteśmy? Część III. Gdzie jesteśmy? Część IV. Dokąd dążymy?

Wprost o zagadnieniu naszym traktują

*Guibert, J., Les croyances religieuses et les sciences de la nature*³. Paris, 1909. S. 320. ś.

To samo w języku polskim:

Guibert, J., Wiara a nauki przyrodnicze. Wilno, Zawadzki, 1909. S. 242. ś.

Por. tegoż autora dzieło w § 4. Człowiek, punkt 2, p. t. *Les origines.*

Krótko ale treściwie rzecz przedstawia:

Radziszewski, Idzi, Ks. Dr., Teologia a nauki przyrodnicze. Odczyt wygłoszony w Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie 12 maja 1910 r. Włocławek, 1910. S. 40. ś.

Do bardziej specjalnych a bardzo ważnych należy tu zagadnienie o stosunku teorii ewolucji gatunków do wiary, szczególnie w sprawie pochodzenia człowieka. Omawiają to już dzieła wyżej wskazane w § 4, punkt 2.

Z monografij podajemy najpierw dziełko przyrodnicze wspomniane:

Frank, Karl, S. J., Die Entwicklungstheorie im Lichte der Tatsachen. Mit 48 Abbildungen. Herder, 1911. S. VIII i 164. ś.

oraz dzieło znanego przyrodnika współczesnego:

Grasset, J., Les limites de la biologie. Alcan, Paris, 1914. S. 203. ś.

Poucządzają wprost o stosunku tej teorii do chrześcijaństwa:

Aigner, Damasus, Dr., O. F. M., Die Entwicklungslehre in ihrem Verhältnis zum Christentum. München, Verlag „Natur u. Kultur“. S. 141. m.

Schneider, Karl Camillo, Dr., A. O. Professor der Zoologie an der Universität Wien. Die Grundgesetze der Deszendenztheorie in ihrer Beziehung zum reli-

giösen Standpunkt. Mit 73 Abbildungen. Herder 1911. S. XXII i 266. ś.

Dorlodot, Le Darwinisme au point de vue de l'orthodoxie catholique. Bruxelles 1921, vol. I. S. 193. ś.

4. Wiara i uczeni.

Praktyczne przykłady pogodzenia wiary z nauką i często teoretyczne podstawy tego faktu podają:

Riche, J., Les savants sont-ils des croyants? Téqui, 1926. S. 125. ś.

Eymieu, Antonin, La part des croyants dans le progrès de la science au XIX-e siècle. Perrin, 1920, 2 vol. S. 272 i 308.

Kneller, Karol Alojzy, Ks., T. J., Chrześcijaństwo a przedstawiciele nowoczesnej wiedzy przyrodniczej. Przełożył z drugiego wydania niem. S. Barszczewski. Warszawa, Gebethner i Wolff (Bibl. Dzieł Chrześcij.), 1909. S. 277 i III i II. ś. (W jęz. niem. są wydania nowsze.)

Zahm, R. P., Ks., prof. fizyki, Uczeni katoliccy. Szkice z dziedziny wiedzy. Warszawa, Nakład Red. „Niwy”, 1896. S. 139. ś.

§ 7. Jezus Chrystus i Jego nauka.

1. Historyczne istnienie Chrystusa.
2. Bóstwo Chrystusa i Boskość Jego nauki.
3. Wcielenie Słowa Bożego — Odkupienie.

Por. o tem §§ 1 i 2. Szczególniej: *Prunel, Lippert, Boulenger (Manuel d'apologétique), Weiss, Bougaud (T. II), Hugueny (T. II), Esser-Mausbach, Buyse (Vers la foi catholique I, II), Klug (B. 2), Bord, Kneib.*

O źródłach do życia Chrystusa i do Jego nauki ob. autorów wymienionych, a także podanych niżej. Specjalnie por. Rozdział: Pismo św. Tamże bibliografia do rozwiązania problemów biblijnych, które dotyczą zagadnień naszego paragrafu.

1. Historyczne istnienie Jezusa Chrystusa.

Ogólne pojęcie o teorjach, powstałych przeciwko istnieniu historycznemu Chrystusa, daje L. Fillion, którego

dziełko mamy przełożone i uzupełnione w dostosowaniu do poglądów, jakie przedostały się do nas.

Fillion, L., Historyczne istnienie Jezusa Chrystusa a racjonalizm współczesny. Tłum. R. K. Włocławek, Księgarnia Powszechna, 1913. S. 114. ś.

W związku z powyższem zasługuje na poznanie inne dzieło tegoż autora

Fillion, L., Les étapes du rationalisme dans ses attaques contre les évangiles et la vie de Notre-Seigneur Jésus-Christ. Lethielleux, 1912. S. VIII i 364. ś.

Dobre też jest dzieło niemieckie:

Meffert, Die geschichtliche Existenz Christi. (Apologetische Tagesfrage). M. Gladbach, 1910. S. 188. ś.

Najbardziej ruchliwymi szerzycielami teoryj, rzekomo obalających historyczność postaci Chrystusa, byli i są socjaliści, dlatego powstały przeciwko nim prace:

Kiefl, F. X., Die Theorien des modernen Sozialismus über den Ursprung des Christentums. Kempten. Köfelsche Buchhandlung, 1915. S. XXXII i 222. ś.

Biegelman, Andreas, Dr., Zur Frage des Sozialismus und Kommunismus im Christentum der ersten drei Jahrhunderte (w dziele zbiorowem: *Königer, Beiträge zur Geschichte des chrstl. Altertums*). Kurt-Schroeder Verlag, Bonn u. Leipzig, 1922. S. 73—93. ś.

Stach, P., Ks. Dr., Komunizm w pierwotnem chrześcijaństwie a czasy obecne. Nakł. „Bibl. Rel.” Lwów, 1926.

U nas po wystąpieniu A. Niemojewskiego z dziełem „Bóg Jezus” pisali w obronie prawdy:

Wiszniewski, Włodzimierz, kandydat praw, Bóg Jezus. Studium krytyczne nad dziełem Andrzeja Niemojewskiego: „Bóg Jezus w świetle badań cudzych i własnych”. Odesa, 1911. S. 83. ś.

Szydelki, Ks. Dr., Początki chrześcijaństwa. Warszawa (Bibl. dzieł chrześcij.), 1911. S. XXI i 323. ś. (Rozdz. VIII: P. Niemojewski w imię nauki).

Trzeciak, Stanisław, Ks. Dr., **Rozwój naturalny chrystjanizmu z innych religij, albo teorie p. Andrzeja Niemojewskiego w świetle nauki.** Petersburg, 1912. S. 82. ś.

Większą i ogólniejszą pracę z tej dziedziny dał

Szymeczko, Jan, Ks. Dr., **Jezus Chrystus w świetle najstarszych dokumentów literackich.** Kraków, 1913. S. 311. ś.

Tu też należy doskonale i poważne dziełko, związane z historją narodzenia Jezusa Chrystusa:

Klawek, Aleksy, Ks. Dr., **Noc Betlejemaska. Historia czy legenda? Obrona wiarogodności Łuk. 2, 1—20.** Św. Wojciech, 1921. S. 64. ś.

2. Bóstwo Chrystusa Pana i boskość Jego nauki.

a) Całość zagadnienia z uwzględnieniem najnowszych poglądów liberalnych dają

Felder, Hilarin, Dr., O. M. Cap., **Jesus Christus. Apologie seiner Messianität und Gottheit gegenüber der neuesten ungläubigen Jesus-Forschung.** Schöningh. I. Band: Das Bewusstsein Jesu. 3. Auf. 1923. S. VI i 439. II. Band: Die Beweise Jesu. 2. Auf., 1921. S. V i 582. ś.

Lahousse, Gustave, S. J., **Apologie de la divinité de Jésus-Christ.** 2 vol. Anvers, Office des oeuvres catholiques, 1923. S. 298 i 209. ś.

Bardziej podręcznikowo i krócej to samo podaje:

Mailhet, J., Dr., **Jésus, Fils de Dieu, d'après les Evangiles** (z cyklu: Croyance et Science). Roger et Chernoviz, Paris, 1906. S. XI i 230. ś.

Oryginalnie tę samą całość ujmuję w pracy konkursowej:

Tual, Maurice, Dr., **Jésus-Christ, son propre apologiste** (Prix Hugues, Institut Catholique de Paris, 1919). Gigord, 1924. S. X i 215. ś.

Tenże, **La personne de Jésus dans l'apologétique. Les Apôtres apologistes du Christ.** Gigord, 1926. S. VI i 267. ś.

Przystępnie uzasadniają Bóstwo Chrystusa:

de Pully, Henry, La divinité de Jésus-Christ. Beauchesne, 1924. S. 114. ś.

Murphy, J., Jésus-Christ est vraiment Dieu d'après les Evangiles. Liethelleux, 1926. S. 70. ś.

Z innego stanowiska — psychologicznego — na podstawie danych biblijnych, a w świetle trudności modernistycznych postać Chrystusa rozpatrują:

Lépin, M., Jésus Messie et Fils de Dieu, d'après les évangiles synoptiques. Letouzey, 1923. S. LXXV i 510. ś.

Tenze, Jésus-Christ. Sa vie et son oeuvre. Esquisse des origines chrétiennes, précédée d'une Introduction sur la valeur historique des Evangiles. Beauchesne (avec une carte de la Palestine au temps de N. Seigneur). S. 270. ś.

Wybitne świadectwo V wieku o wierze w Bóstwo Chrystusa podaje nam w pracy specjalnej i poważnej:

Grzelak, Władysław, Ks. Dr., Nauka Chrystologiczna Pap. Gelazego I. Lwów (Biblioteka religijna), 1925. S. 103. ś.

Niektóre poszczególne dowody Bóstwa Chrystusa i boskości Jego nauki omawiają:

Wilanowski, Bolesław, Ks., Proroctwa Starego Testamentu a chrystyanizm. Szkic krytyczno-porównawczy o początkach chrześcijaństwa. Przedmowę dodał ks. Cz. Sokołowski, prof. Sem. Metrop. Warsz. „Kronika Rodzinna“, 1912 (Współczesne zagadnienia podstawowe). S. XX i 95. m.

Heinisch, F., Die Weissagungen des A. T. von dem kommenden Erlöser. 2. Auf. Paderborn, Schöningh, 1925. S. 187. ś.

Allard, Paweł, O męczeństwie. Tłum. z franc. ks. Jan Piotrowski. Warszawa, (Bibl. dzieł chrześcij.). Gebethner i Wolff, 1914. S. 245. ś.

W odpowiedzi na dzieło Harnacka o rozkrzewieniu chrześcijaństwa jako naturalnym wyniku sprzyjających okoliczności politycznych, socjalnych i kulturalnych, napisał,

wykazując niewystarczalność tych warunków i konieczność nadzwyczajnego wdania się Opatrzności,

Rivière, J., Rozkrzewienie chrystjanizmu w pierwszych trzech wiekach po Chrystusie. Z franc. tłum. ks. Jan Piotrowski. Przedmowę dodał ks. Czesław Sokołowski M. S. T. (Współczesne zagadnienia podstawowe). Kronika Rodzinna. S. XXIV i 119 i IX. m. Oryginalnie ujęty argument Bóstwa Chrystusa przedstawia:

Żukowski, Jan., Ks. Dr., Uczucia ludzkości względem Chrystusa Pana. Dowód Bóstwa Chrystusowego i prawdziwości Kościoła katolickiego. Lwów, 1901. S. 47. ś. Dowody z cudów i prorocत्व zob. § 9 Cuda.

b) Dzieła, dające odpowiedzi na zarzuty racjonalistów i modernistów przeciwko Bóstwu Chrystusa.

Odpowiedzi te znaleźć można już w dziełach przytoczonych, szczególnie u *Feldera i Lépin*. Podamy tu monografie.

Przeciwko opinjom Renana polecić możemy:

*Lagrange, M. J., O. P., La vie de Jésus d'après Renan*³. Lecoffre, 1923. S. 144. ś.

Brunetière, F., Cinq lettres sur Renan, Perrin.

Guilloux, P., L'esprit de Renan. Gigord 1920. S. 412. m.
de Grandmaison, Leonce, Jésus dans l'Histoire et dans le Mystère. Bloud et Gay, 1924. S. 19. ś.

Morawski, Marjan, Ks., W czym tkwi siła Renana? (Odbitka z „Przegl. Powsz.”, luty 1893). Wyd. 2. Kraków. S. 47. m.

Harnack i in., wskazując istotę chrześcijaństwa, usuwał z niego Bóstwo Chrystusa. Odpowiedź na to znaleźć można w dziele:

Kaczmarczyk, Józef, Ks. Dr., Bóstwo Chrystusa istotą Ewangelji. Kraków, 1910. S. 138. ś.

Krócej i przystępniej tę samą rzecz autor daje w broszurze:

Kaczmarczyk, J., Ks. Dr., Bóstwo Chrystusa podstawową prawdą chrześcijaństwa. Św. Wojciech (Głosy na czasie), 1911. S. 109. ś.

Warta przeczytania dobrze napisana książeczka o tem samem

Reinhold, Georg, Dr., Das Wesen des Christentums. Eine Entgegnung auf Harnacks gleichnamiges Buch. 2 Auf., Mergentheim. S. 96. ś.

Zarzuty przeciw naturze postaci Chrystusa omawiają specjalnie:

Rohr, Ignaz, Dr., Ersatzversuche für das biblische Christusbild. Aschendorff, 4 Auf., 1912. S. 45. ś.

Stach, Piotr, Ks. Dr., Nieomyślność Chrystusa w kwestji eschatologicznej. Studium egzegetyczno-apologetyczne. Lwów, 1920. S. XI i 72. ś.

Trudności, podnoszone przeciw osobie Chrystusa Pana i Jego nauce na podstawie rzekomo ustalonych wyników historii porównawczej religij, rozpatrują:

Valensin, Albert, Jésus-Christ et l'étude comparée des religions. Gabalda, 1912. S. 232. ś.

Steinmetzer, Franz X., Dr., Jesus, der Jungfrauensohn und die altorientalische Mythe. Münster i W. Aschendorff, 1917. S. 48. ś.

Bricout, J., L'histoire des religions et la foi chrétienne. A propos de l'Orpheus de M. Salomon Reinach. Bloud (Science et Religion), 1910. S. 128. ś.

Por. też rozdział: Pismo św.

Zarzuty przeciw osobie Chrystusa ze stanowiska psychiatrij i psychopatji uwzględniają przytaczani już *Kneib (Handbuch der Apologetik)*, *Felder* i in. Najlepszą odpowiedzią na te zarzuty jest wzniosłość nauki Chrystusa i jej struktura logiczna. Znaleźć o tem można w apologjach wyżej podanych.

4. Wcielenie Słowa Bożego. — Odkupienie.

Por. o tem w dziełach podanych wyżej (§ 1), szczególnie: *Lesêtre, Girodon, Morineau, Le Roy, Prunel* (T. III), *Lingens, Pègues, Chabin, Boulenger, Hugueny* (T. II, 2-e partie), *Bougaud* (T. III), *Pelczar* (Obrona rel. T. VII), *Reinhold, Hello*.

Wskazać możemy kilka monografij.

Choć dzieło prof. Lamine'a, które podajemy, ma podtytuł — *étude dogmatique*, ale sam autor zaświadcza, że przeznacza swą książkę także dla świeckich, którzy chcą uzupełnić swe wiadomości religijne; oraz zapewnia, że znajdą tu zadowalający wykład tej zasadniczej prawdy naszej wiary. Tytuł dzieła:

Laminne, Jacque, La Rédemption. Etude dogmatique (z cyklu: *Etudes religieuses*). Bruxelles, Librairie de l'Action catholique, 1911. S. 249. ś.

Dzieła O. Hugon'a należą naogół do popularyzujących wiedzę teologiczną, ale są bardziej spekulatywne i wymagają większego skupienia. Są jednak osoby świeckie, które je czytają z upodobaniem właśnie dla ich głębokości. Podajemy więc dwie jego prace:

Hugon, Edouard, Le mystère de l'Incarnation. Téqui, 1913. S. VIII i 350. ś.

Hugon, Edouard, Le mystère de la Rédemption². Téqui, 1916. S. VI i 302. ś.

Pesch, Chr., S. J., Das Sühneleiden unseres göttlichen Erlösers. Herder, 1916. S. VIII i 178. ś

§ 8. Kościół.

1. O Kościele Chrystusowym w ogólności. 2. Ustrój Kościoła.
3. Nadprzyrodzone życie i przymioty Kościoła. 4. Cywilizacyjne znaczenie Kościoła. 5. Papieństwo. 6. Kwestja rzymska.

Naukę katolicką o Kościele znaleźć można w dziełach ogólnych, już przytoczonych wyżej (§§ 1 i 2): *Lesêtre, Girardon, Prunel* (T. II), *Hettinger, Bougaud*, (T. IV), *Hugueny*, (T. I), *Buyse* (*Vers la foi catholique I*), *Schanz, Pelczar*, (*Obrona religji*, T. VII), *Klug* (*Apolog. Abhand T. III*), *Morawski, Mignot*.

1. O Kościele Chrystusowym w ogólności.

Znakomity mówca i stylistą francuski Sertillanges dał doskonały wykład nauki o Kościele, wykład, który jest zarazem świetną apologią wobec najnowszych zarzutów:

*Sertillanges, A.-D., L'Eglise*⁵. 2 vol. Gabalda, 1921. s. T. I — S. VIII i 318; T. II — S. 358.

Podobnież całość w krótszym dziele oryginalnie ujętą daje dziełko:

Brunhes, Gabriel, Christianisme et catholicisme. Préface du R. P. d'Herbigny S. J. Beauchesne, 1924. S. XXIX i 460. s.

Bardzo ciekawa jest poniższa praca znanego doktora medycyny, człowieka świeckiego, który w swoich rozważaniach przeprowadza świetną obronę Kościoła, kleru, nauki i kultu katolickiego:

Clément, G., Dr., Pour les mieux connaître. Réflexions d'un médecin suisse sur les Autorités, doctrines et usages de l'Eglise catholique. Edition nouvelle. Victor Attinger, Paris et Neuchâtel. S. 316. s.

W mniejszym zakresie najważniejsze punkty nauki o Kościele znaleźć można w bardzo ładnie napisanej książeczce:

Weber, Simon, Dr., Die katholische Kirche die wahre Kirche Christi. 2. verbesserte Aufl., Herder, 1925. S. 117. s.

Po polsku dobre studjum o Kościele dał nam

Kopyciński, A., Ks., Wierzę w święty Kościół powszechny. Tarnów, Jeleń, 1912. S. 107. s.

Metodą historyczną, z rozszerzenia się i walk Kościoła w pierwszych trzech wiekach, wykazuje, że Kościół w III w. jest identyczny z Kościołem, założonym przez Chrystusa

Bournet, Léon, Le christianisme naissant. Expansion et lutttes. Téqui, 1923. S. X i 482. s.

Prawdziwość Kościoła katolickiego współczesnego z dwóch innych argumentów wyprowadza

Eymieu, Antonin, Deux Arguments pour le Catholicisme. Editions Spes, Paris, 1924. S. 257. s. I. Partie. La cohérence de la doctrine. II. Partie. La stabilité de la doctrine.

2. Ustrój Kościoła.

Organizację Kościoła katolickiego dzisiejszego, na podstawie głębokich badań historycznych nad ustrojem

chrześcijaństwa do V wieku, uzasadnia znany uczony katolicki

Batiffol, Pierre, Le Catholicisme des origines à saint Léon. Lecoffre. ś.

I. *L'Eglise naissante et le Catholicisme.* Neuvième mille. 1922. S. XXVI i 520.

II. *La paix Constantinienne et le Catholicisme*². 1914. S. VIII i 542.

III. *Le catholicisme de S. Augustin*². 2 vol., 1920. S. VIII, 276 i 555.

IV. *Le Siège Apostolique (359—451).* 1924. S. VII i 642. (Tomy można nabywać osobno.)

Ten sam cel wytknął sobie Dieckmann, na podstawie mniejszej ilości źródeł dając monografię dość trudną do czytania, wszakże przeznaczoną dla ludzi świeckich:

Dieckmann, H, S. J., Die Verfassung der Urkirche, dargestellt auf Grund der Paulusbriefe und der Apostelgeschichte. Verlag der Germania A.-G., Berlin, 1923. S. 144. ś.

Krótsze i przystępniejsze jest dzieło w tej samej materji:

Gondal, M. I. L., Au temps des Apôtres. Vie de l'Eglise de l'Ascension du Sauveur à la mort de Saint Jean. Roger et Chernoviz. S. VIII i 450. Avec plan et cartes.

Tenże ustrój Kościoła ze stanowiska prawniczego krótko przedstawia:

Insadowski, H., Dr. Ks., Ustrój prawny Kościoła katolickiego. Biblioteka Uniwersytetu Lubelskiego. Lublin, 1927. S. 220. ś.

Bardziej ograniczone tematy z zagadnienia o organizacji Kościoła omawiają:

Rostworowski, J., Ks., T. J., Charakter i znaczenie biskupstwa w pierwszych dwóch wiekach dziejów Kościoła. OO. Jezuici, S. 304. ś.

Michalski, Karol, Ks., C. M., Episkopat i Prezbyterat w Piśmie św. Nowego Testamentu. Św. Wojciech, 1910. S. 67. ś.

Czuj, Jan., Ks. Dr., **Hierarchja kościelna u św. Augustyna.** (Biblioteka Uniwersytetu Lubelskiego.) Lublin, nakładem Uniw. Lubel., 1925. S. 128. ś.

Racjonalność obecnego ustroju Kościoła katolickiego nie ze źródeł Objawienia, lecz z rozumu, z doświadczenia wieków, przeciwko fałszywym prądom współczesnym wykazuje

Neyron, Gustave, S. J., **Le gouvernement de l'Eglise.** Beauchesne, 1919. S. VIII i 346. ś.

3. Nadprzyrodzone życie i przymioty Kościoła.

Por. o tem dzieła ogólne (*Sertillanges, Bougaud, szczególnie Lingens i in.*).

Ciekawe są w tej mierze spostrzeżenia w dziele:

Benson, R. H., **Chrystus w życiu Kościoła.** Z ang. przetł. J. Masłowska. Św. Wojciech, 1921 (Bibl. dzieł chrześcij.) S. 159. ś.

Widzialność Kościoła obok jego nadprzyrodzoności uzasadnia w poważnej monografii

Walz, Joh. Bap., Dr., **Die Sichtbarkeit der Kirche. Ein Beitrag zur Grundfrage des Katholicismus.** Würzburg, St.-Ritta-Verlag, 1924. S. XX i 375. ś.

W imię powszechności i jedności Kościoła, zestawiając z nim w krótkiej i jasnej charakterystyce wierzenia pogan, mahometan, żydów, wszelkich dysydentów, ks. Sinthern wskazuje Rzym, jako pomost do zjednoczenia i zachęca do modlitwy o jedność wszystkich w Chrystusie:

Sinthern, Peter, S. J., **Religionen und Konfessionen im Lichte des religiösen Einheitsgedankens.** Herder, 1923, S. VII i 192. ś.

O konieczności należenia do Kościoła rozprawiają poniżsi autorowie, wyjaśniając wyrażenie: „poza Kościołem niema zbawienia” fałszywie przez wielu rozumiane:

Bainvel, J. V., **Hors de l'Eglise pas de salut.** Beauchesne, 1913. ś.

Hugon, Edouard, O. P., **Hors de l'Eglise point de salut².** Téqui, 1914. S. XIX i 365. ś.

Wesołowski, St., Ks., „Poza Kościołem niema zbawienia“ (Głosy na czasie). Św. Wojciech, 1911. S. 143. ś.

O nieomyślności Kościoła jasno i poważnie poucza

Chełmiński, B., Ks., **Nieomyślność Kościoła katolickiego.** (Głosy na czasie.) Św. Wojciech, 1914. S. 104. ś.

4. Cywilizacyjne znaczenie Kościoła.

Stosunek Kościoła do postępu, zasługi dla cywilizacji oraz czynniki kultury, tkwiące w samym Kościele, wskazują, dając tem samem jego apologję:

Der Katholizismus als Kulturfaktor. Herausgegeben vom akademischen Verein „Logos“. Innsbruck, Tyrolia, 1925. S. 155. ś.

Rost, Hans, Dr., **Die Kulturkraft des Katholizismus.** 3. Auf., Paderborn, Bonifacius-Druckerei. S. XX i 608. ś.

Rost, H., Dr., **Die katholische Kirche nach Zeugnissen von Nichtkatholiken.** Kösel u. Pustet.

Devas, Karol, Stanton, Dr., **Postęp świata a Kościół.** Z ang. przełożył ks. Jan Piotrowski. Warszawa (Biblj. Dzieł Chrześcij.), 1913. S. VI i 184. ś.

Ruczyński, Bronisław, **Kościół i kultura.** (Głosy na czasie.) Św. Wojciech, 1907. S. 109. ś.

Dziś są już mało u nas znane, a zawierają wiele głębokich myśli dwa listy pasterskie kard. Joach. Pecci (pap. Leona XIII):

Joachim, kard. Pecci, **Kościół i cywilizacja.** Przetłumaczył ks. Walery Kalinka. Kraków, Anczyc, 1878. S. 115. m.

Usuwa wiele przesądów o stosunku Kościoła do postępu:

Schulte, Joh. Chrys. Dr., Prof., O. M. C., **Unsere Lebensideale und die Kultur der Gegenwart. Zeitgeschichtliche Erwägungen und grundsätzliche Erörterungen für Gebildete.** Herder. S. 270.

Por. też wyżej § 6, z (str. 107) dzieła Rademachera (**Religion und Leben**) i Zach'a (**Modernes oder kathol. Kulturideal?**)

5. Papiestwo.

Rozprawy, czy traktaty zasadnicze o papieżu ob. dzieła ogólne o Kościele (por. wyż.), szczególnie wskazane już w punkcie 2: *Batiffol, Gondal, Neyron, Dieckmann, Czuj;* w punkcie 4: *Chelmiński, Devas.*

Tu dodać można interesująco napisaną książkę p. t.

Fouard, G., Ks., Św. Piotr i pierwsze lata chrześcijaństwa. Tł. z 8 wyd. franc. X. J. Bromski. Piotrków, 1908. S. XIV i 415. ś.

Świadectwo o prymacie w wieku V daje w naukowej pracy

Grzelak, Wład., Ks., Nauka Papieża Gelazego I. o autorytecie Stolicy Apostolskiej. Przyczynek do historii Prymatu i polityki papieskiej. Wydano z zasiłkiem M. W. R. i O. P. Gebethner i Wolff, Poznań (Poznańskie Tow. Przyjaciół nauk). S. XI i 96. ś.

W odpowiedzi modernistcie Schnitzerowi napisał o papiestwie rzecz krótką, ale poważną i gruntowną

Tillmann, Fritz, Dr., Jesus und das Papsttum. Eine Antwort auf die Frage: Hat Jesus das Papsttum gestiftet? Köln, Bachem, 1910. S. 78. ś.

Polemiczny również charakter przeciwko Głubokowskiemu, Pullerowi i in. ma dziełko Batiffola, ale przystępniej i bardziej interesująco napisane niż poprzednie. Dotyczy roli biskupa rzymskiego w Kościele pierwotnym. Tytuł:

Batiffol, Pierre, Catholicisme et papauté. Les difficultés anglicanes et russes. Gabalda, 1925. S. 127. ś.

Łatwe i ciekawe są dziełka o papiestwie, powstałe z okazji wielkiej wojny:

Adamski, J. St., Ks., Czem jest papież dla świata? Kraków (Broszury o chwili obecnej), 1916. S. 39. ś.

Działalność Ojca świętego w czasie obecnej wojny, treściwie opisana na podstawie dokumentów autentycznych, staraniem „Civiltà Cattolica”. Włocławek. Nakładem Księgarni Powszechnej. S. 60. ś.

Farges, A., La prophétie des Papes dite de s. Malachie et la Grande Guerre. Bonne Presse, 1920. S. 60. ś.

Firnstein, F., Des hl. Malachias Weissagung über die römischen Päpste. 3. Auf., Regensburg, 1919.

Poważniejszą pracę rozpoczął

Yves de la Brière. L'Organisation internationale du monde contemporain et la Papauté souveraine. 1-re série (1885—1924). Paris, Editions Spes, 1924. S. 320. ś.

6. Kwestja rzymska.

Tak się nazywa zagadnienie, w jaki sposób należy zabezpieczyć dziś papieżowi nieodzowną dla Głowy Kościoła wolność i niezależność, a usunąć nienaturalne i nieznośne położenie, w którym znajduje się papieństwo z powodu zaboru państwa kościelnego. Tak zwane prawo gwarancyjne włoskie tej niezależności nie zabezpieczyło. Umiedzynarodowienie jakiej innej umowy byłoby też niedostateczne. Czy konieczną tedy jest dla papieństwa, jako podstawa rzeczywistej niezależności, posiadłość terytorjalna? Jeżeli tak, to w jaki sposób jej papieżowi udzielić wobec konieczności zachowania niepodzielności Włoch? Oto pytania — a jest ich z tej dziedziny więcej — które wystąpiły ze szczególną siłą podczas ostatniej wojny i które dla dobra Kościoła, państwa włoskiego i katolików całego świata powinny być co rychlej rozwiązane.

Dla orientacji ogólnej podajemy dwie krótkie, ale treściwie napisane broszury w języku polskim:

Matzel, Ernest, Ks., Nowy pogląd w kwestji rzymskiej. Kraków (Broszury o chwili obecnej), 1916. S. 16 ś.

K. G., Ks. Dr., Kwestja rzymska. Św. Wojciech, 1915. S. 16. ś.

Z niemieckich dobrze oświetlają zagadnienie z różnych punktów i poruszają różne sposoby rozwiązania:

Blatz, Josef, Die Freiheit des Papstes und das italienische Garantiesgesetz im Lichte des Weltkrieges. Bühl (Baden), 1915. S. 76. ś.

Ebers, G. J., Dr., Italien und Garantiesgesetz. Köln, Bachem, 1915 (z cyklu Zeit- und Streitfragen der Gegenwart, 4 Band). S. 62. ś.

Löffler, Klemens, Dr., Die Römische Frage. Hamm (Westf.), 1916. S. 62. ś.

Hoerber, Karl, Dr., Der Papst und die römische Frage in religiös-kirchlicher, geschichtlicher und völkerrechtlicher Beziehung. Köln, Bachem, 1916 (z cyklu: Zeit- und Streitfragen der Gegenwart). S. 63. ś.

Obszerniej o tem traktują autorzy prawa kościelnego. Kościół i państwo por. Rozdział: Nauki społeczne.

§ 9. Cuda.

1. Cuda w ogólności. — 2. Cuda Chrystusa Pana. — 3. Cuda w Kościele Chrystusowym.

Por. dzieła ogólne § 1: *Prunel* (T. I), *Boulenger* (*Manuel d'Apologétique*), *Bougaud* (T. II), *Hugueny* (T. I); § 2: *Buyse* (*Vers la foi catholique I i II*), *Sawicki*, *Kneib*, *Bord*, *Brors* (*Prawda*), *Cauly*, *Senderens*, *Duilhé de St.-Projet*, *Mignot*, *Felder* (II B), *Tual*, *Lépin*, *Schanz*.

1. Cuda w ogólności.

Monografię o cudach krótką i jasną dał nam

Gondal, M. I. L., Miracle (*Croyance et science*). Roger et Chernoviz, 1905. S. XI i 192. ś.

Gruntowne studjum o stosunku współczesnych prądów filozoficznych do cudów i o metodzie stwierdzenia zjawisk cudownych napisał

*de Tonquédec, Joseph, Introduction à l'étude du merveilleux et du miracle*². Beauchesne, 1916. S. XVI i 461. ś.

Zagadnieniem możliwości cudów wobec twierdzeń nauki i filozofji zajmuje się w sposób dosyć przystępny

*Sortais, Gaston, La providence et le miracle devant la science moderne*². Beauchesne, 1905. S. 189. ś.

Wbrew poglądom pozytywistów, które nie są do dziś zarzucone i powtarzają się w książkach polskich i zagranicznych, możliwość stwierdzenia nadprzyrodzoności zjawisk cudownych wykazuje krótko i jasno

Leroy, Is., *La constatation du miracle et l'objection positiviste* (Litttré, Renan, Charcot, Zola etc.). Bloud (Science et Religion), 1901. S. 64. ś.

Znacznie trudniejsze, ale bardzo gruntowne jest w tej samej materji dzieło uczonego i znanego teologom doktora medycyny, dotyczące tylko uzdrowień cudownych:

Van der Elst, Robert, docteur en Médecine. Vraies et fausses guérisons miraculeuses (stanowi T. I dzieła p. t. *Phénomènes surnaturels et phénomènes nerveux*)². Beauchesne, 1925. S. 173.

Wcześniej jeszcze wydał swą tezę doktorską, gdzie jest kilka stron o Lourdes:

Van der Elst Robert, Contribution apportée à la notion d'hystérie par l'étude de l'hypnose spécialement considérée dans son histoire, dans son essence et dans ses effets. 1908.

Ktoby chciał w krótkości o tem samem przeczytać, temu możemy wskazać książeczkę:

De la Barre, A., Faits surnaturels et forces naturelles: chimiques, psychiques, physiques. (Quest. scientifiques.) Paris, Bloud, 1907. S. 63. ś.

O możliwości nadzwyczajnych zjawisk wywoływanych przez szatana rozprawia

*Maréchaux, D. B.-M., Le merveilleux divin et le merveilleux démoniaque*². Bloud. ś.

Por. też niżej (punkt 3) dzieło *Louis Bremond*.

Te same zagadnienia wstępne o cudach, ale krótko opracowane, znajdzie czytelnik w niektórych dziełach o cudach Chrystusa Pana, a częściej w książkach o cudach późniejszych (w Lourdes i in.).

Podajemy je w punktach następnych.

2. Cuda w księgach Ewangelji.

Jako wstęp do cudów Chrystusa Pana dobre jest dziełko Dauscha, które podajemy niżej. Mowa w niem o prze-różnych, dawnych i nowych doktrynach, przeciwnych cudom, i o prawdziwości cudów Chrystusowych wogóle, wreszcie

o każdym ważniejszym cudzie ze strony jego historyczności i nadprzyrodzonego charakteru.

Dausch, P., Dr., Die Wunder Jesu. Aschendorff, 1912. S. 92. ś.

To samo ale obszerniej, jaśniej daje

Fillion, L.-Cl., Les miracles de N. S. Jésus-Christ. 2 t. Lethielleux, 1909—1910. T. I.: *Etude d'ensemble.* 2 éd. S. XI i 191. — T. II.: *Les miracles de Jésus étudiés isolément.* 3 éd. S. II i 416. ś.

Ujęcie apologetyczne mają bardzo interesujące wykłady publiczne uniwersyteckie przez Jacquier i Bouchany o cudach Chrystusa. Aktualność swoją zawdzięczają uwzględnieniu najważniejszych nowych antychrześcijańskich interpretacji opowieści o cudach Zbawiciela. Tytuł:

Jacquier et Bouchany. La résurrection de Jésus-Christ. Les miracles évangéliques². Conférences apologetiques données aux Facultés Catholiques de Lyon. Gabalda, 1911. S. XXI i 312. ś.

Ze stanowiska lekarskiego bada uzdrowienia cudowne, dokonane przez Chrystusa, w bardzo ciekawej i przystępnie napisanej broszurze pani Dr. Knur. W niemieckim oryginale jest podtytuł, opuszczony w polskim przekładzie: „Ein Wort an die Kollegen und die akademisch Gebildeten überhaupt“:

Knur, K., Dr. medycyny, Christus medicus? (Uzdrowienia, dokonane przez Chrystusa, wobec krytyki lekarskiej). Z niem. przełożył Z. Rieff. (Współczesne zagadnienia podstawowe.) Kronika Rodzinna, 1912. S. 139. ś.

Cud Zmartwychwstania Chrystusa ma bardzo dużo monografij, których wiele niepodobna tu przytaczać. Podajemy tylko kilka, a w nich chętny czytelnik znajdzie wskazówki co do innych dzieł na ten temat.

Nie straciło do dziś na znaczeniu dzieło ks. Mangenota; czytelnik tem chętniej się z tem dziełem zapozna, że przy tej okazji znajdzie w niem krytykę błędnych poglądów na mękę Chrystusa i wyjaśnienie Wniebowstąpienia:

Le Bec, Dr. en médecine, Critique et contrôle médical des guérisons surnaturelles. Beauchesne. S. 264. ś.

*Marchand, A. Dr., vice-président du Bureau des constatations médicales de Lourdes. Les Faits de Lourdes et le Bureau des constatations médicales*³. Téqui, 1923. S. XV i 167. ś.

*Tenze, Président du Bureau des constatations médicales de Lourdes. Les Faits de Lourdes. Trente guérisons enregistrées au Bureau médical 1919—1922*³. Préface de René Gaell. Téqui, 1924. S. XIX i 296. ś. Por. wyżej (p. 1, str. 123 i 124) dzieła *Van der Elst*.

Niemniej ważne i interesujące ze stanowiska przyrodniczo-lekarskiego są cztery drobniejsze prace:

Lavrand, H., Dr. en médecine, La suggestion et les guérisons de Lourdes. Bloud (Science et Religion), 1908. S. 72. ś.

Vourch, La Foi qui guérit? Etude médicale de, quelques cas de guérisons de Lourdes. Lethielleux 1911. ś.

Deschamps, Alf., S. J., Docteur en médecine et en sciences naturelles, Un miracle contemporain (Pierre de Ruder). Bloud, 3 éd. (Science et Religion), 1905. S. 64. ś.

Bertrin, Georges, Un miracle d'aujourd'hui. Discussion scientifique. Avec une radiographie. Lecoffre, 1909. S. 158. ś.

Z przyjemnością przeczyta też każdy powieść, opartą na zbadanem z całą dokładnością uzdrowieniu Ernestyny Guilloteau w r. 1908 w Lurd:

Gaell, René, Celle qui ressuscita. 7-me mille. Téqui, 1924. S. VIII i 242. ś.

Znane jest u nas „Lourdes“ *Huysmansa*, a może jeszcze więcej „Lourdes“ *Zoli*. Warto choć krótko zapoznać się z ich wartością na podstawie broszur polskich:

Wiecki, Wiktor, Ks., T. J., „Lourdes“ Zoli i „Lourdes“ Huysmansa. Kraków, 1907. S. 33. ś.

Służalek, Wład., Ks., M. T., Zola a Lourdes. Włocławek, 1917. S. 24. ś.

Cuda wszakże nie tylko działy się i dzieją w Lourdes, spotykają się na innych miejscach, i nie tylko są to uzdrowienia. Badaniem ich zajmują się różni autorowie.

Stara się być bardzo ścisłym i krytycznym, ostrożnym prawie do przesady ks. Grabiński, który w swem dziele obejmuje nie tylko cuda w Lourdes, ale i cud krwi św. Januarego, bada cud ciernia (Andria), krwawiącej hostji i pewnego obrazu Serca Jezusowego, cud w Lempdes i inne. Poddaje też krytyce bardziej znane wypadki stygmatyzacji i opętania. Tytuł tego dzieła:

Grabiński, Bruno, Wunder, Stigmatisation und Bessenseinheit in der Gegenwart. Eine kritische Untersuchung. Mit 55 photographischen Original-Aufnahmen. Fr. Borgmeyer, Hildesheim, 1923. S. 348. ś.

Popularnie napisana jest książeczka o cudach:

Mohl, Aleksander, Ks., T. J., Prawdziwe i fałszywe cuda. Św. Wojciech 1913. S. 135. ś.

O samem Lempdes warta przeczytania broszurka:

Hoppe, Aleksander, Ks., Lempdes. Widzenia przy wizerunku konającego Chrystusa w Lempdes w Hiszpanji. Tłumaczenie z niemieckiego. Św. Wojciech. S. 64. m.

Aby się przekonać, że i dziś zdarzają się wypadki opętania, o jakich czytamy w Ewangelji, można przeczytać książkę:

Champault, Une possédée contemporaine (1834-1914), Hélène Poirier de Coullons (Loiret). Téqui, 1924. S. 543. ś.

Zasadniczo omawia zagadnienie opętania, odróżniając je od chorób nerwowych, oraz zagadnienia inne z temtem pokrewne:

*Brémond, Louis, Le diable existe-t-il? Que fait-il?*³ Téqui, 1924. S. 157. ś.

Por. wyżej (w punkcie 1) dzieło *Maréchaux.*

§ 10. Najśw. Marja Panna. Święci.

A. Najśw. Marja Panna: 1. Wielkość i cześć N. Marji P. w ogólności. 2. Niepokalane Poczęcie. 3. Wniebowzięcie. 4. Pośrednictwo Najśw. Marji Panny. — B. Święci Pańscy.

A. Najśw. Marja Panna.

Dogmatyczne podstawy i wyjaśnienie natury czci Najśw. Marji Panny, historję Jej kultu i t. p., znajdzie czytelnik w dziełach ogólnych (§§ 1 i 2): *Lesêtre, Girodon, Gibbons, Prunel* (T. III), *Boulenger (Doctrīne Catholique)*, *Lingens, Hugueny* (T. II, 2 partie), *Pelczar (Obrona religji, T. VII)*, *Reinhold, Żukowski (Marja — tarcza wiary)*, *Biblijografia polska* aż do r. 1902 ob. niżej podaną *Księgę Pamiątkową Marjańską*, T. II, cz. I.

Sprawozdania ze zjazdów katolickich i szczególnie dla wielu kongresów Marjańskich mogą być z źródłem cennych wiadomości w sprawie nauki Kościoła o wielkości i czci Najśw. Marji Panny i Jej przywilejach, które szczegółowiej omawiają dzieła, podane niżej. Z takich sprawozdań bardzo bogate jest w treść i ładnie wydane

Compte-Rendu du Congrès Marial tenu du 18—21 Août 1901 à Fribourg en Suisse. 2 vol. Blois, 1903. S. 612 i 549. w.

1. Wielkość i cześć Najśw. Marji Panny w ogólności.

Dwa dzieła dość gruntowne, ale łatwo, potoczyscie pisane, ujmujące niemal całokształt nauki katolickiej o Bogarodzicy daje nam

Terrien, J.-B., S. J., La Mère de Dieu et la Mère des hommes d'après les Pères et la théologie. 2 vol. Lethielleux, 1900. S. 396 i 430. ś.

W tem dziele autor dał tylko pierwszą część — O Matce Boga. Część druga — o Marji jako Matce ludzi — wyszła niedawno p. t.:

Terrien, J.-B., S. J., La Mère des hommes. 2 vol. Lethielleux, 1924. ś.

Że w Piśmie św. nietylko niema nic przeciwko czci Matki Bożej, lecz przeciwnie są wskazówki o Jej wysokiej roli wobec Boga, wykazuje przeciw protestantom

Schüth, Christus, ein Gegner des Marienkultus?
Paderborn, 1909. ś.

Bardzo pouczające są dwie następujące prace:

Neubert, E., Dr., Marie dans l'Eglise antenicéenne.
Gabalda, 1908. S. 283. ś.

Cabrol, La dévotion liturgique à la Ste Vierge.
Paris, 1905. ś.

Por. także opisy nawróceń, szczególnie z protestantyzmu (§ 5. D. 3, b). Spotkać tam można doskonałą obronę czci Matki Bożej.

2. Niepokolane Poczęcie Najśw. Marji Panny.

Por. *Terrien, Marie la Mère de Dieu*. T. I. Także dzieła ogólne wskazane na początku niniejszego paragrafu.

Wiele z tej dziedziny podają wydawnictwa jubileuszowe z r. 1904 i sprawozdania z Kongresów Marjańskich.

Przegląd Powszechny. Zeszyt jubileuszowy 1904, t. 84 — Grudzień. OO. Jezuici. ś.

Tretiak, Józef, Najśw. Panna w poezji polskiej. Spółka wydawnicza, Kraków, 1904. S. 119. ś.

Księga Pamiątkowa Marjańska. Wstęp i 2 tomy. Gebethner, 1905. Wstęp — S. 319, T. I — 687, T. II, cz. I — 314, cz. II — 401 ś.

Wstęp: Sprawozdanie z Kongresu Marjańskiego we Lwowie w d. 28—30 września 1904.

T. I. 1. Cześć Najśw. Panny w Polsce. 2. Cześć N. P. w literaturze, muzyce i architekturze. 3. Cześć N. M. P. w życiu społecznem. 4 . . . w zakonach polskich. 5. . . . w Sodalicjach Marjańskich.

T. II. . . . 7. Bibliografia Marjologii Polskiej do r. 1902 i t. d.

Bardziej specjalna i poważniejsza jest praca następująca:

Vacandard, E., Les origines de la fête et du dogme de l'Immaculée Conception. Rozprawa w jego: *Etudes de critique et d'histoire religieuse.* 3-me série. Ga-

balda², 1912. S. 215—311. ś. (Serje nabywać można każdą osobno.)

3. Wniebowzięcie N. Marji Panny.

Długie badania nad uzasadnieniem tego przywileju Bogarodzicy, za przykładem autorów wieków ubiegłych, prowadził benedyktyn Renaudin i zebrał je w dziele:

Renaudin, Paul, O. S. B., La doctrine de l'Assomption de la T. S. Vierge. Sa définibilité comme dogme de foi divine catholique. Téqui, 1913. S. 321. ś.

Przedtem wydał w tej sprawie krótszą broszurę p. t.:

Renaudin, Paul, O. S. B., L'Assomption de la Sainte Vierge². Exposé et histoire d'une croyance catholique. Bloud, 1907. S. 63. ś.

W polskim języku są dwie nieduże prace z tej dziedziny:

Sieniatycki, M., Ks. Dr., Wniebowzięcie Najśw. Marji Panny. Lwów, 1904. ś.

Kremer, Piotr, Ks. Dr., Wniebowzięcie Bogarodzicy w wierze i teologii współczesnego Kościoła. Włocławek, 1918. S. 100. ś.

J. Ernst, choć uznaje prawdopodobieństwo tego przywileju Marji nie znajduje jednak dostatecznych podstaw do ogłoszenia go za dogmat, co uzasadnia w dziełku:

Ernst, Johann, Dr., Die leibliche Himmelfahrt Mariä, historisch-dogmatisch nach ihrer Definierbarkeit beleuchtet. Regensburg, Manz, 1921. S. 64. ś.

Innego zdania, zgodnie z Dom Renaudin, broni:

Mattiussi, G., L'assunzione corporea della Vergine Madre di Dio nel dogma cattolico. Milano, Soc. Ed. Tipogr. Ferrari, 1924. S. VII i 395. ś.

Od r. 1918 wychodzi we Francji dwumiesięcznik, poświęcony pracy teologicznej i szerzeniu czci Wniebowzięcia Bogarodzicy. Tytuł tego miesięcznika:

L'Assomption de la Sainte Vierge, Revue Mariale illustrée. Directeur: M. l'abbé Broussolle. Téqui.

4. Pośrednictwo Najśw. Marji Panny.

W ostatnich kilkunastu latach żywotną się stała w teologii i wśród wiernych, głównie dzięki inicjatywie wiekopomnej pamięci kardynała Mercier'a, sprawa ogłoszenia dogmatu o tem, że wszystkie łaski otrzymujemy od Boga przez pośrednictwo Najśw. Marji Panny. Dla zapoznania z zagadnieniem i dla obudzenia tem większej ufności w pośrednictwo Najśw. Panny, podajemy najpierw bardzo przejrzyste napisany list pasterski kard. Mercier'a:

Mercier, D. J., Card., La Médiation universelle de la très Sainte Vierge et la „Vraie dévotion“ à Marie selon le B. L.-M. Grignon de Montfort. Louvain, Chez les Pères Montfortains, 1925. S. 31. ś.

Pracą bodaj najlepszą w tej dziedzinie i przystępnie napisaną jest dzieło wspomnianego wyżej autora:

Terrien, J. B., S. J., La Mère des hommes. T. I. Paris, 1924. ś.

Z następnych trzech trudniejsze są szczególnie pierwsze dwie i wymagają uważnego skupienia:

Hugon, Ed., O. P., La Mère de la divine grâce. Paris 1904. ś.

Pesch, Christian, S. J., Die selige Jungfrau Maria, die Vermittlerin aller Gnaden. Herder, 1923. S. VII i 183. ś.

De la Broise et Bainvel, Marie, Mère de Grâce. Téqui, 1921. ś.

B. Święci Pańscy.

Podstawy dogmatyczne kultu Świętych i ich rolę u Boga względem świata omawiają dzieła ogólne, niemal te same, które wyszczególniliśmy na początku niniejszego działu o Najśw. Marji Pannie (§ 10, A).

Ze specjalnych podajemy prace następujące:

Gerlaud, Marie-Joseph, O. P., L'intercession des Saints. Téqui, 1925. S. IX i 106. ś.

Vacandard, E., Les origines du culte des Saint (Les Saints sont-ils les successeurs des dieux?) Roz-

prawa w dziele tegoż autora: *Etudes de critique et d'histoire religieuse*². 3-me série, Gabalda, 1912. S. 57—212. (Serje nabywać można osobno.)

Huber, M., Die Nachahmung der Heiligen in Theorie und Praxis. 4. und 5. gekürzte Aufl., vom M. Burgstaller. Herder, 1926. S. XVI i 619. ś.

Por. niżej § 12 Świętych obcowanie.

§ 11. Łaska Boża i Sakramenta św.

A. Łaska. B Sakramenta św.

A. Łaska boża.

Por. z dzieł ogólnych § 1: *Katechizm Rzymski*, *Lesêtre*, *Girodon*, *Le Roy*, *Morineau*, *Prunel* (T. IV), *Lingens*, *Bou-lenger*, *Hugueny* (T. II), *Pelczar* (*Obrona religji*, T. VII, rozdz. XII i XIII).

Z monografij polecić możemy

l'abbé de Broglie, Le surnaturel. Avec préface et notes par Augustin Largent. T. I-II. Bloud (Science et Religion), 1905. S. 64 i 64. ś.

Morawski, Marjan, Ks., Dogmat łaski. 19 wykładów o „Porządku nadprzyrodzonym“. Z papierów pośmiertnych autora. OO. Jezuici, 1924. S. 319. ś.

Adamski, Józef Stanisław, Ks., T. J., Łaska Boża. Tom I: Łaska poświęcająca. S. 357; T. II: Łaska uczynkowa. S. 304. OO. Jezuici, 1924. ś.

Niewielka książka ks. Sadet'a przeznaczona jest dla osób inteligentnych, które, jak mówi na wstępie „sont animés de l'esprit de piété et observent intégralement leur religion“:

*Sadet, Camille, Dr., La Grâce sanctifiante*². Lethielleux, 1920. S. 128. ś.

O łasce, bardziej ze stanowiska ascetyki, mówią dwa następujące dziełka:

*Fraget, Barthélemy, O. P., De l'habitation du Saint-Esprit dans les âmes justes d'après la doctrine de Saint Thomas d'Aquin*³. Lethielleux. S. XVI i 493. m.

*Janvier, E., Exposition de la morale catholique*⁵.
VIII: **La Grâce**. Lethielleux, 1910. S. 464. ś.

B. Sakramenta św.

Całość nauki o Sakramentach św. por. w dziełach ogólnych (§ 1): *Lesêtre, Girodon, Prunel* (T. V), *Boulenger (La doctrine catholique)*, *Lingens, Bougaud* (T. V), *Hugueny* (T. II, 2 partie), *Pelczar (Obrona religji* T. VII).

1. O sakramentach w ogólności.

Z nauką katolicką (w jej historycznym rozwoju) o wszystkich Sakramentach zapoznaje czytelnika

*Pourrat, La théologie sacramentaire*⁴. Etude de théologie positive. Gabalda, 1910. S. XV i 376. ś.

Jest polski przekład tego dzieła, p. t. **Studjum pozytywno teologiczne o Sakramentach**. Z 3 wyd. franc. przełożył ks. J. Piotrowski. Warszawa, 1912. S. 381. ś.

Piątkiewicz, Włodzim., Ks., T. J., Mistyczne ciało Chrystusa a charaktery sakramentalne. Kraków, 1903. ś.

2. Eucharystja.

Całość nauki o Eucharystji podają w dziełach głębszych:

*Batifol, Pierre, Mgr., L'Eucharistie, la présence réelle et la transsubstantiation*⁷. Gabalda, 1924.

*Hugon, Edouard, La sainte Eucharistie*². Téqui, 1917. S. VI i 372. ś.

O tem samem prace przystępniejsze:

Cichoń, L., Ks., T. J., Eucharystja. Dogmatyczno-popularne studjum o Najśw. Sakramencie. OO. Jezuici. S. 258. ś.

Mańkowski, Piotr, Ks., Biskup Kamieniecki, Z nami Bóg. Rzecz o Eucharystji. Św. Wojciech, 1919. S. VIII i 284. ś.

Labauche, Lettres à un étudiant sur la sainte Eucharistie. Bloud, 1912. S. 308. ś.

Wiseman, Bp., Przeistoczenie. Trzy konferencje wygłoszone r. 1836 w Londynie. Lublin, 1912. S. 112. w.

Z zabytkami sztuki piśmiennictwa i innych pomników wiary i czci pierwotnego Kościoła dla Eucharystji zapoznać się możemy z dzieł:

Bilczewski, Józef, Ks. Dr., Eucharystja w świetle najdawniejszych pomników piśmiennych, ikonograficznych, epigraficznych. Z 47 rycinami w tekście i jedną tablicą w heljograwurze. Praca odznaczona nagrodą Akademji Umiejętności w Krakowie. Kraków, Spółka wydawnicza Polska, 1898. S. XVI i 328. w.

*Ermoni, L'Eucharistie dans l'Eglise primitive*². 1904. ś.

Lebreton, J., La Sainte Eucharistie d'après la tradition et les Saints Pères. Beauchesne.

Marucchi, H., Le dogme de l'Eucharistie dans les monuments des premiers siècles. Gabalda, 1910. S. 30. ś.

Bardzo interesujące zagadnienie o jednym ze skutków Komunii św. omawia gruntownie i w pięknej szacie językowej

Szlagowski, A., Ks., Ciało Pańskie a ciała zmarłych. Kronika Rodzinna, 1912. S. 38. ś.

Ze strony życia praktycznego o Eucharystji rozprawiają:

Gasque, C., L'eucharistie et le corps mystique. Paris, pes, 1924. S. 248. ś.

Muckermann, Hermann, Sinn und Wert der Eucharistie. (Z serji: Neues Leben, IV. Bd.). Herder, 1926. S. VII i 74. m.

Ze czcżą św. Eucharystji łączy się cześć Najśw. Serca Jezusowego. Dogmatyczne i historyczne wyjaśnienia obu nabożeństw podają:

Garriguet, L., Eucharistie et Sacré Coeur. Etude comparative de théologie et d'histoire sur les deux dévotions. Téqui, 1925. S. 357. ś.

Bainvel, J. V., La dévotion au Sacré Coeur de Jésus. Doctrine. Histoire. Beauchesne, 1906. S. VIII i 373. ś.

O Mszy św. (w szczególności) ze stanowiska historycznego mówią:

Hozakowski, Wład., Ks., Dzieje Mszy św. Z angielskiego. Poznań, 1914. S. XII i 208. ś.

Nowowiejski, Antoni, Julian, Ks., Biskup płocki, Msza w okresie przedniecejskim. Lwów, Biblioteka Religijna, 1922. S. 122. ś.

Bilczewski, Józef, Ks. Arcyb., Metropolita Lwowski. Eucharystja jako ofiara. Mowa wygłoszona na XXIII Międzynarodowym Kongresie Eucharystycznym w Wiedniu d. 13/VIII 1912 r. Św. Wojciech, 1913. S. 23. ś.

Por. Rozdziały: Ascetyka, Liturgia.

3. Sakrament Pokuty.

Dzieje spowiedzi w formie przystępnej i interesującej podaje

Gartmeier, J., Dr., Die Beichtpflicht, historisch-dogmatische dargestellt. Manz, Regensburg, 1905. S. VII i 172. ś.

Uzasadnienie i wyjaśnienie oraz obronę spowiedzi w pięknej formie literackiej znaleźć można u Bougaud, w V. tomie dz. przyt.; rozdziały odnośne zostały wydane osobno:

Bougaud, Biskup, Spowiedź. Z franc. tłumaczył B. Roszkowski. Kronika Rodzinna, 1910. S. 117. m.

Naukę o odpustach oprócz dzieł ogólnych i zupełnie fachowych, (jak Beringera) poznać można historycznie i dogmatycznie z dziełka:

Pascal, G., Dr., Les indulgences. Doctrine et histoire. Bloud (Science et Religion), 1907. S. 63. ś.

Trudniejsze, ale gruntowniejsze jest dzieło:

Paulus, N., Geschichte des Ablasses im Mittelalter, vom Ursprung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Schöningh, 1923. S. 354. ś.

4. Sakrament Kapłaństwa.

Oprócz dzieł ogólnych o Sakramentach, przytoczonych na początku punktu B., por. § 8, Kościół, punkt 2. (o ustroju kościelnym): *Ks. Rostworowski, Michalski K., Czuj J.*

Tutaj jeszcze podajemy:

Woroniecki, Jacek, Dr., Z. K., Królewskie Kapłaństwo. Studium o powołaniu i wychowaniu kapłana katolickiego. Św. Wojciech, 1920. S. 168. ś.

Wzniosłość kapłaństwa przedstawiają książki, napisane w celu budzenia powołań duchownych, czem nasze społeczeństwo powinno się zainteresować.

Grimaud, Ch., Prêtre? ... Pourquoi pas? Téqui, 1925 (broшуra). ś.

Le Floch, H., Les élites sociales et le sacerdoce. Téqui, 1925. S. 42. ś.

Twardowski, Bolesław, Ks. Arcybiskup, Kapłaństwo Chrystusowe. Lwów, 1925. S. 48 ś. (List Pastorski.)

Doyle, Wiliam, Ks., T. J., Czy będę księdzem? Tłumaczenie z angielskiego. OO. Jezuici, 1924. S. 40. ś.

O powołaniu zakonnym mówi do chłopców:

Doyle, Wiliam, Ks., T. J., Powołanie. Przekład z angielskiego. OO. Jezuici, 1925. S. 57. ś.

a do dziewcząt się zwraca:

Milliot, J., Suis-je appelée à la vie religieuse?

Por. niżej Rozdz. V., § 3, ob. też „Ateneum Kapłańskie” 1926 (Tom 17). S. 431—432.

5. Sakrament Małżeństwa.

Głębokie zrozumienie nauki chrześcijańskiej o tym Sakramencie uzbroić nas powinno przeciwko zamachom niewiary, wyrażającym się przez projekt o „ślubach” cywilnych i rozwodach. Oddać przysługę tu mogą (oprócz dzieł ogólnych):

O małżeństwie chrześcijańskim. Encyklika pap. Leona XIII (Arcanum divinae Sapientiae, po polsku) „Polak-Katolik”.

List Pastorski Biskupów Polskich o małżeństwie. Dodatek do Kroniki diecezji Kujawsko-Kaliskiej. Włocławek, Księgarnia Powszechna, 1922. S. 29. w.

Bilz, Jakob., Dr., Die Ehe im Lichte der katholischen Glaubenslehre. Herder, 1918. S. 52. ś.

Dermine, J., La doctrine du mariage chrétien. Bruxelles, Action catholique, 1925. S. 164. ś.

Muckermann, H., Ehe und Familie im Gottesreich (Z serji: Neues Leben, III Bd.), Herder 1925. S. VI i 84. m.

Adamski, St., Ks., T. J., Wobec ruchu rozwodowego. Refleksje o istocie małżeństwa. Kraków, Przegl. Powsz., 1907. S. 57. ś.

Kwiatkowski, Fr., Ks., T. J. O nierozzerwalności węzła małżeńskiego. Św. Wojciech, 1922. S. 32. m.

Mirek, Fr., Ks. Dr., W obronie małżeństwa. Św. Wojciech, 1926. S. 128.

Podoleński, Stan., Ks., T. J., Rozwód a zdrowie narodu. OO. Jezuici, 1926. S. 264. ś.

§ 12. Rzeczy ostateczne.

Por. § 1: *Lesêtre, Girodon, Pègues* (III-me partie, XLIV do końca), *Boulenger, Hugueny* (T. II, 2-me partie), *Bougaud* (T. V), *Pelczar (Obrona religji)*, *Charszewski (Wtóra podróż...)*.

Całokształt nauki chrześcijańskiej o rzeczach ostatecznych, gruntowny, a jednak napisany w formie przystępnej, nawet sympatycznej, podaje

*Schneider, Wilh., Dr., Das andere Leben. Ernst und Trost der christlichen Welt und Lebensanschauung*⁷. Schöningh, 1925. S. 770. ś.

W języku polskim mamy broszurę, przekład z francuskiego, wyciąg z dzieła Bougaud (T. V); traktuje o niebie, czyściu, piekle, końcu świata i liczbie wybranych:

Bougaud, Biskup, O wiecznem przeznaczeniu dusz. Z franc. tłum. B. Roszkowski. Kronika Rodzinna, 1909. S. 150. m.

Mamy wprowadzić także dzieło znacznie większe na ten temat, przetłumaczone z francuskiego, ale już starsze, dziś trudne do zdobycia, a ze względu na treść warte przeczytania, bo niektóre zaledwie części są przestarzałe. Porusza zagadnienia, gdzie indziej rzadko spotykane, jak: poprzednie istnienie dusz, metempsychozę, uwielbienie ciał, liczbę wybranych, przypuszczenie o złagodzeniu kar potępionych. Tytuł:

Meric, Eljasz, Ks. Dr., życie przyszłe. Z 3-go wyd. przełożył ks. Jan Prusałajtys. 2 t. Warszawa, 1885. S. VIII i 240 i 249. ś.

O związku dusz na ziemi między sobą z duszami w niebie i w czyście czyli o Świętych obcowaniu gruntownie, jasno i przystępnie poucza:

Gounin, P., La communion des Saints. Bloud, 1922. S. 217. m.

W polskim języku tę prawdę tylko częściowo wyłożył znany skądinąd autor

Morawski, Marjan, Ks., Świętych obcowanie. Cz. I. Komunia między duszami. Wyd. II. OO. Jezuici. S. 292. ś.

Obok tych dwóch dzieł postawić można bardzo dobrą książeczkę, której treść oparta na Piśmie św. i dziełach Ojców Kościoła, wlać może, jak już świadczy sam tytuł, balsam pociechy w serca zbolełe po stracie swych ukochanych:

Blot, W., Poznamy się w niebie. Przekł. z franc. Druk. Koziańskich w Krakowie, 1913. S. 160 i VII.

Z monografij o czyście i piekle wskazać możemy tylko broszury niedawno wydane:

Belmond, J., Le Purgatoire. Beauchesne.

Michel, A., L'enfer et la règle de la foi. Beauchesne.

Rozwiązanie trudności przeciw wieczności kar piekielnych znajdzie czytelnik polski także w dziele treści ogólniejszej:

Adamski, St., Ks., T. J., Substancjalność i nieśmiertelność duszy ludzkiej w świetle rozumu. Warszawa, 1905. S. VII i 431. ś.

O reinkarnacji nie mamy niestety monografij. Wartość i stosunek tej nauki do dogmatu katolickiego ob. *Meric, Adamski St. (Substancjalność....)*. Por. też niżej § 14, z pośród dzieł o teozofji: ks. *Wais Kaz.* (str. 71), *Mainage Th. (Les principes de théosophie, chap. VI)*. Zasługuje na uwagę artykuł ks. *prof. Świrskiego* (z powodu dzieła W. Lutosławskiego): *O palingenezie słów kilka* (Kwart. Teol. Wil., Rok III, 1925. S. 121—142). Także polemika jego z prof. Winc. Lutosławskim: „W sprawie palingenezy”. (Tamże, str. 191—194).

§ 13. Społeczności i kierunki religijne niekatolickie w łonie chrześcijaństwa.

1. Kościoły wschodnie. 2. Protestantyzm. 3. Modernizm. 4. Sekty.

1. Kościoły wschodnie (t. zw. prawosławne).

Ogólne pojęcie o przyczynach i historii rozłamu religijnego między Wschodem a Zachodem chrześcijańskim dają dzieła z Historji Kościoła. O różnicach zaś dogmatycznych, organizacyjnych i obrzędowych, wreszcie o środkach przywrócenia jedności kościelnej z Rzymem mówią prace następujące:

Bousquet, Joseph. L'unité de l'Eglise et le schisme grec. Beauchesne 1913. S. III i 403.

Janin, Raymond, des Augustins de l'Assomption, Les Eglises orientales et les rites orientaux. Avec 48 illustrations et 9 cartes. Paris, 1922. S. VIII i 720. ś.

Jugie, Martin, Joseph de Maistre et l'Eglise gréco-russe. Bonne Presse, 1922. S. XVIII i 195. ś.

Quénet, Ch., L'unité de l'eglise. Les églises séparées d'Orient et la Réunion des Eglises. Gigord, 1924. S. 171. m.

Duchesne, L., Eglises séparées. Paris, 1896, S. 356. ś.

Dzieł teologicznych, roztrząsających różnice dogmatyczne, które dzielą nas od wschodnich dysydentów, jest sporo. Podaję tylko niektóre łatwiejsze i bardziej interesujące dla nefachowców:

Solovjev, Vladimir, Rossija i vselenskaja cerkov'. Perevod z francuskago. Krakov, 1908. S. 206. m.

Pis'ma katoliceskago bogosłova k pravosławnomu. Krakov, izdanie I. Smirnova. Tipogr. V. L. Anczica i C-o, 1904. S. 144. m.

Zabużnyj, I. A., Pravosławje i katoliczestvo. 3 izdanie. Car'grad, 1922. S. 322. m. (Pierwsze dwa wydania nosiły tytuł: „V zaszcztu viery”. Trzecie wydanie jest nieco skrócone i przerobione).

d'Herbigny, Michel, S. J., L'Unité dans le Christ. (Orientalia Christiana. Num. I. 1923) Roma 1. Pontificio Istituto Orientale. S. 32. ś.

Ślužalek, W., Ks., M. T., Nauka Cerkwi rosyjskiej o sakramencie pokuty. Gebethner i Wolff, 1912. S. 79. ś.

Bukowski, Alois, S. J. Die russische orthodoxe Lehre von der Erbsünde. Ein Beitrag zur Würdigung der Lehrunterschiede zwischen der morgenländisch-orthodoxen und der römisch-katholischen Kirche. Innsbruck, Rauch, 1916. S. IV i 108. ś.

Tutaj też należy interesująca polemika Batiffol'a z historykiem rosyjskim, prof. Głubokowskim, zamieszczona w dziełku:

Batiffol, Pierre, Catholicisme et Papauté. Les difficultés anglicanes et russes. Gabalda, 1925. S. 127. ś.

Jako przyczynki do zrozumienia sytuacji i ducha oraz nastrojów rosyjskiego prawosławia dzisiejszego przydać się mogą:

d'Herbigny, Michel, S. J., La tyrannie soviétique et le malheur russe. Paris, Action Populaire, 1923. ś.

La législation soviétique contre la religion. Traduction des documents officiels du commissariat du peuple à la justice (Orientalia Christiana 18). Roma, 1925. S. 134. ś.

Obszerniej i bardziej wyczerpująco podaje dokumenty sowieckie antyreligijne, ilustrując je wyciągami z gazet, danymi statystycznymi i t. p., dzieło rosyjskie:

Valentinov, Czernaja Kniża. Paryż, 1925. S. 295. ś. (Nabyć można w Warszawie.)

Woroniecki, H., O, P., Les malheurs de la Russie. Bruxelles (Etudes Religieuses, Nr. 106), 1924. S. 43. m.

d'Herbigny, Michał, Ks., T. J. Anglikanizm i Prawosławie grecko-słowiańskie. Z upoważ. autora przeł. z franc. W. Glinka. Księg. Perzyński, Niklewicz i S-ka, 1924. S. 168. ś.

d'Herbigny, Michel, Un Newman Russe, Vladimir Soloviev². Beauchesne, 1911. S. XVI i 336. ś.

— *La vraie notion d'orthodoxie. (Orientalia Christiana 7), Roma, 1923. S. 36. ś.*

Haase, Fel., Die religiöse Psyche des russischen Volkes. Leipzig, Teubner, 1921. S. VI i 250. ś.

d'Herbigny, M., S. J., L'âme religieuse des Russes d'après leurs plus récentes publications (Orientalia Christiana 11), Roma, 1924. S. 123.

— *L'aide Pontificale aux enfants affamés de Russie. (Orientalia Christiana 14), Roma, 1925. S. 79. ś.*

— *Après la mort du Patriarche Tykhon. (Orientalia Christiana 15), Roma, 1925. S. 88. ś.*

— *Pour l'unité chrétienne. Croire en Jésus-Christ. (Orientalia Christiana 17)), Roma, 1925. S. 30. ś.*

— *L'aspect religieux de Moscou en octobre 1925. (Orientalia Christiana 20), Roma, 1926. S. 96.*

Kologrivov, I., Maklakov, M.... Pensées russes sur l'Eglise. (Orientalia Christiana 24). Roma, 1926. S. 40.

Czerwiński, M., Ks., T. J., Na górze Athos — wśród mniejszej republiki. 57 rycin i mapa. OO. Jezuici. 1908. S. 278.

Mohl, Aleksander, Ks. F. J., Duchowieństwo zakonne w cerkwi rosyjskiej. Św. Wojciech (Głosy na czasie), 1912. S. 92. ś.

Prawosławie w Polsce omawia popierając statystyką swe rozważania:

Sochaniewicz, K., Z zagadnień Kościoła wschodniego w Polsce. (Odbitka z mies. „Drogi Polski” p. t. „Autokefalia Kościoła Wschodniego w Polsce.”) Warszawa, 1922. S. 24. ś.

Do połączenia dysydenckiego Wschodu z Rzymem usiłują się przyczynić, już to wyjaśniając drogi i metody unji, już to wzywając do modlitwy o przywrócenie jedności, oprócz wszystkich powyżej przytoczonych książek szczególnie następujące:

Urban, Jan., Ks., Katolicyzm a prawosławie. Kraków, 1912. S. VIII i 129. ś.

Calvet, J., *Le problème catholique de l'Union des Eglises*. Gigord, 1921. S. 111. m.

Jugie, Martin, *La Prière pour l'unité chrétienne. Motifs spéciaux de prier pour le retour des chrétiens dissidents d'Orient à l'unité catholique*. Bonne Presse, 1920. S. IX i 356. m.

Woroniecki, H., O. P. *Le catholicisme et l'avenir de la Russie. (A propos de l'Union des Eglises)*. Liège, Société des Etudes Religieuses, 1925. S. 44. m.

Scriptor, *Pis'ma k sootieczestvennikam*. I. Gdie vy-chod? 1924. S. 11. II. Jedinstvo cerkvi. 1925. S. 14. Belgrad, Kniznyj magazin „Russkaja Mysl“, ul. Stiszka 8.

Mohl, Aleksander, Ks., *Polacy — przeszkodą do unii z Zachodem? Odpowiedź autorowi dzieła: „La chiesa russa“ (A. Palmieri'emu)*. Kraków, 1908. S. 104 m.

— *Potwarz czy nieporozumienie? Odpowiedź autorowi dzieła: „La chiesa russa“*. Warszawa, 1909. S. 192. m.

2. Protestantyzm.

Mamy tu na uwadze nie protestantyzm w znaczeniu ogólnem, lecz w znaczeniu ścisłym, zainicjowany przez Marcina Lutra, w tych formach, w jakich występuje dziś w Niemczech i u nas pod nazwą ewangelicyzmu. Tylko więc ubocznie dotykamy kalwinizmu i anglikanizmu. O sektach mówić będziemy osobno.

O protestantyzmie traktują już dzieła o Kościele (por. § 8), szczególniej obszernie go omawia *Bougaud* (T. IV).

Z dzieł specjalnie poświęconych protestantyzmowi, podajemy najpierw świetną pracę Goyau przedstawiającą dzieje protestantyzmu w Niemczech w jego rozwoju doktrynalnym, organizacyjnym, społecznym:

Goyau, Georges, *Le protestantisme* (z cyklu: *L'Allemagne religieuse*)⁸. Perrin, 1911. S. XXXIII i 360. ś.

Christiani, Léon, *Luther et Lutheranisme*. Paris, Bloud, 1909. S. 350. ś.

Christiani, Léon, Du Lutheranisme au protestantisme. Evolution de Luther de 1517 à 1528. Paris, Bloud, 1911. S. 400. ś.

Julien, E., Bossuet et les protestants. Paris, Beauchesne, 1910. S. VIII i 383. ś.

Znacznie gruntowniejsze jest skrócone dzieło Grisara, p. t.

Grisar, Martin Luthers Leben und sein Werk, zusammenfassend dargestellt. Herder, 1926. S. 596. w.

Poza odłamek ortodoksyjnego protestantyzmu, ogół protestancki jest pod wszechwładnym wpływem liberalizmu religijnego, który pozostawiając nietkniętym tytuł kościoła „ewangelickiego”, „chrześcijańskiego”, rujnuje prawdy wiary chrześcijańskiej, uważane niegdyś przez twórców protestantyzmu za pewne i podstawowe. Autor, którego niżej podajemy, na podstawie olbrzymiej literatury wykazuje, jaki wpływ destrukcyjny wywiera teologia liberalna w protestantyzmie na nauczanie kaznodziejów o Kościele, Piśmie św., Bóstwie Chrystusa, o cudach, o chrzcie i komunji, o świętach roku kościelnego, o katolicyzmie i t. p. Można bez przesady powiedzieć, że teologia protestancka współczesna w zastosowaniu kaznodziejskiem prowadzi do ateizmu. Tytuł dzieła:

Rieder, Karl, Dr., Zur innerkirchlichen Krisis des heutigen Protestantismus. Eine Orientierung über moderne Evangeliumsverkündigung. Herder, 1910. S. XVI i 235. ś.

Krótko na temat podobny mówi w swej broszurze:

Trzeciak, Stanisław, Ks. Dr., Obraz rozkładu w protestantyzmie, wykazany na podstawie tłumaczenia Pisma św. o Zmartwychwstaniu Chrystusa. Warszawa, 1903.

Krótką ocenę protestantyzmu ze stanowiska katolickiego daje w poważnej, ale jasno napisanej pracy apologetycznej

Proux, Gonzalve, O. P., Tradition et Protestantisme. Gabalda, 1924. S. VIII i 330. ś.

Również polecić można stare już, ale mimo to nie starzejące się dzieło Bossueta:

Bossuet, Exposition de la doctrine de l'Eglise catholique. Edité par M. Vogt. Paris, Bloud, 1911. S. 214. ś.

Do tej oceny protestantyzmu przydać się może także starsze dzieło, które mamy w polskim przekładzie:

Scheffmacher, J. J., T. J., Katechizm Polemiczny, czyli wykład nauki wiary chrześcijańskiej przez zwolenników Lutra i Kalwina i innych z nimi spokrewnionych, zaprzeczanych lub przekształcanych... **z poprzedzeniem listów dwóch nawróconych pastorów...** Z niemieckiego na język polski przełożył i uwagami objaśnił X. Nestor Higin Soter Bieroński. Częstochowa 1883. S. II i 261. ś.

Również dla oceny protestantyzmu służyć mogą spokojne, pełne miłości Boga i bliźniego autobiografie, czy wspomnienia nawróconych z protestantyzmu, jak

Hammerstein, L. S. J., Edgar oder vom Atheismus zur vollen Wahrheit. Trier, 2 Auf., 1886. S. 278. (wyczerpane).

Ob. § 5: Religja, punkt d: Nawrócenia z protestantyzmu, szczególnie *Ruville, Hammerstein* i nowsi.

Kościół katolicki dąży do jedności nie tylko z dysydenckim Wschodem, ale pragnie także połączenia wszystkich wyznań protestanckich z Kościołem Chrystusowym. Są wprawdzie nawrócenia poszczególne i to wybitnych jednostek na katolicyzm, ale Kościół nie przestaje nawoływać rzez swych pisarzy i kaznodziejów do liczniejszych nawróceń. Oto przykład gorliwości w pracy nad zjednoczeniem dał, w stosunku do anglikanów, kardynał Mercier, który część swą akcji opisuje w broszurze:

Mercier, D. J., Cardinal, Les conversations de Malines. Paris, Revue des Jeunes. S. 24. ś.

Cztery następne dziełka mają na uwadze przedewszystkiem niemiecko-protestanckie stosunki religijne, ale podają argumenty i metody połączenia, z których niektóre i u nas miałyby wartość:

Kolb, Victor, S. J., Die Glaubenspaltung und ihre Folgen in der Gegenwart. Vorträge für die

gebildete Männerwelt. Münster i W. Verlag der Alphonsus-Buchhandlung, 1902. S. VIII i 173. ś.

Menge, Gisbert, Die Wiedervereinigung im Glauben. Ein Friedensruf an das deutsche Volk. 1 Band: Die Glaubenseinheit. Herder, 1914.

Grabinski, Bruno, Wiedervereinigung der protestantischen mit der katholischen Kirche? Potthof, Bochum, 1921.

Pheilschifter, Georg, Die kirchlichen Wiedervereinigungsbestrebungen der Nachkriegszeit. München, 1923. S. 43. ś.

Dla celów praktycznych przy doprowadzaniu kogoś do wiary katolickiej z protestantyzmu służyć może dzieło, które niżej podajemy. Jest ono przydatne także dla samych protestantów, pragnących zapoznać się z zasadami katolicyzmu w stosunku do zasad protestanckich.

Bitter, F., Konvertiten - Unterricht. Praktische Anleitung zur Unterweisung oder zum Selbstunterricht im Glauben der hl. katholischen Kirche für solche, die zu ihr übertreten wollen. Dülmen i W., A Laumann, 2 Auf., 1919. S. 224.

3. Modernizm.

Modernizm zrodził się, jak wiadomo, z protestantyzmu liberalnego, dlatego mówimy o modernizmie zaraz po protestantyzmie.

Tekst encykliki „Pascendi“, która świetnie scharakteryzowała i potępiła modernizm, mamy w dwóch polskich przekładach, z których lepszy jest pierwszy:

Okoniewski, Stanisław, Ks., Piusa X Encyklika o zasadach modernizmu. Na język polski przełożył i wstępem opatrzył... Św. Wojciech, 1908. S. XVI i 54. ś.

List okólny Piusa X Papieża o zasadach modernizmu. Włocławek, Drukarnia Diecezjalna, 1908. S. 116 (Tekst łac. i polski). ś.

Całość modernizmu omawiają i zbijają go w jego podstawach dzieła, z których pierwsze jest trudniejsze, inne pisane bardziej przystępnie:

Gisler, Anton, Dr., Der Modernismus. Dargestellet und gewürdigt von ...Verlagsanstalt Benzinger, Einsiedeln, 1912. S. XXVIII i 686. ś.

Bessmer, Julius, S. J., Philosophie und Theologie des Modernismus. Eine Erklärung des Lehrgehaltes der Enzyklika Pascendi, des Dekretes Lamentabili und des Eides wider den Modernismus. Herder, 1912. S. XII i 612. ś.

Szkice o modernizmie. Kraków, „Przegląd Powszechny“, 1911. S. 301. ś.

Maumus, O., Moderniści. Z drugiego wydania przetłomaczył ks. Dr. Jan Żochowski. Szczepkowski, 1910. (Prawda i Wiedza I.) S. 199. m.

Mercier, Card., Le modernisme, sa position vis-à-vis de la science, sa condamnation par le Pape Pie X. Paris, Lecoffre, 1910. S. 48. ś.

Krótko i dosyć gruntownie, choć popularnie pouczają o zasadach modernizmu i jego zgubnych skutkach dla religji wogóle:

Macko, Andrzej, Ks. Dr., Znaczenie encykliki o modernizmie. Nakładem Dwutygodnika katechetycznego. Tarnów, 1909. S. 60. ś.

Dobroniewski, Andrzej, Ks. Dr., Modernizm i moderniści. Św. Wojciech, (Głosy na czasie), 1911. S. 160. ś.

Miłkowski, Stanisław, Ks., O modernizmie. Wilno, 1911. S. 67. ś.

Kneib, Philipp, Dr., Wesen und Bedeutung der Enzyklika gegen den Modernismus, dargestellt im Anschluss an ihre Kritiker. Mainz, Kirchheim. S. 80. ś.

Charszewski, Ignacy, Ks., Moderniści, modernizanci, antymoderniści. Płock, nakł. ks. B. Skarzyńskiego, 1910. S. 127. ś.

Przyczyny i źródła modernizmu przedstawiają:

Ciemniewski, Jan, Ks. Dr., U źródeł modernizmu. Studium filozoficzno-teologiczne. Włocławek, 1910. S. 101. ś.

Tomczak, K., Ks., Prof., Modernizm a protestantyzm liberalny (Współczesne zagadnienia podstawowe), Kronika Rodzinna, 1911. S. 62. ś.

Manser, S. M., Prof., Teoria modernizmu i współczesny filozoficzny fenomenalizm. Przełożył K. Schott. Kronika Rodzinna, 1914. S. II i 72. ś.

Wyjaśnienie i krótkie zbiecie opinii modernistycznych, wymienionych w t. zw. Syllabusie Piusa X, daje

Heiner, Franz, Dr., Der neue Syllabus Pius'X oder Dekret des hl. Offiziums „Lamentabili“ vom 3 Juli 1907. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage. Mainz, 1908. S. VIII i 330. w.

Tu też przydać się może dzieło Ch. Pescha, przytaczane już wyżej (§ 5):

Pesch, Christian, Glaube, Dogmen und gesch. Tatsachen. Eine Untersuchung über den Modernismus. Herder, 1908. S. VIII i 243. ś.

4. Sekty.

a) Marjawityzm. O marjawitach vulgo mankietnikach niema poważnej pracy, bo ich sekta na to nie zasługiwała. Są tylko krótkie dogmatyczne i historyczno-obyczajowe studia, z których podajemy:

Honorat, O. Kapucyn, Prawda o Marjawitach. Warszawa, 1906. S. 51. ś.

Kantak, K. J., Ks., Mankietnicy i mankietnictwo. Św. Wojciech (Głosy na czasie), 1910. S. 100. m.

X., *List pasterski O. Jana Marji Michała, Biskupa Marjawitów, pod względem dogmatycznym i etycznym.* Płock, 1910. S. 20. w.

Urban, J., Ks., T. J., Z domu zaczadzonych. Odbitka z „Przeglądu Powszechnego“. OO. Jezuici, 1924. ś.

Skwara, Grzegorz, Marjawici. Szkic historyczny ruchu marjawickiego w Polsce. Płock, 1925. S. 39. ś.

b) Sekty wśród prawosławnych w Rosji i na naszych kresach.

U nas mało są znane, można je poznać z książki:

Dębiński, Karol, Ks., Raskoł i sekty prawosławnej Cerkwi rosyjskiej. Warszawa, Biblj. dzieł chrześcij., 1910. S. 177. ś.

c) Sekty protestanckie.

Jest ich wiele i szczególnie po wojnie poczęły się u nas szerzyć, niektóre drogą filantropji dla ofiar wojny. Zatruta jest duchem sekciarskim różnych zabarwień t. zw. YMCA. Pisał w tej sprawie:

Mystkowski, St., Ks. Dr., Y. M. C. A. w Polsce. Warszawa, Polak-Katolik, 1923. S. 32. ś.

Z innych mniej znanych choć niebezpiecznych ugrupowań religijnych jest Christian Science. O niej podajemy dwie prace:

Bellwald, A. M., S. M., Christian Science and the catholic faith. New York, The Macmillian Company, 1922. S. XVI i 209. ś.

Heimbucher, Max, Dr., Willst du dich nicht auch Gesundbeten? Eine Aufklärung über die „Christliche Wissenschaft“ und die „Scientisten“. Regensburg, Manz, 1919. S. IV. i 86. ś.

„Badacze Pisma św.“ są u nas bardzo liczni i mają sporo wydawnictw, mają swych przedstawicieli w wielu stronach kraju, należą do sekt bardzo popieranych przez partje lewicowe. O nich bardzo dobrze pisze:

Heimbucher, Max, Dr., Was sind denn die „Ersten Bibelforscher“ für Leute? Zugleich eine Aufklärung für das „Tausendjährige Reich“ Christi. Regensburg, Mainz, 2 Auf., 1923. S. 85. ś.

O nich też mówi w pierwszej części swej książki w trzech rozprawach (str. 1—85):

Allgeier, Arthur, Dr., Religiöse Volksströmungen der Gegenwart. Herder, 1924. S. VII i 154. ś.

O innych jeszcze sektach mówią:

Heimbucher, Max, Dr., Methodisten, Adventisten und Neu-Apostolische Gemeinde: Eine kurze Darstellung ihrer Geschichte und ihrer Lehren für Gebildete und das Volk. Regensburg, Manz, 3. Aufl., 1924. S. IV i 112. ś.

Roetzer, Joh. B., Dr., Was ist vom Adventismus zu halten? M. Gladbach, Volksvereins-Verlag, 1920. S. 24. ś.

Heimbucher, Max, Dr., Was ist von den Baptisten zu halten? Regensburg, Manz, 2. Aufl., 1920. S. IV i 112. ś.

d) Naszym własnym tworem, zainicjowanym przez Polaków w Ameryce, jest t. zw. kościół narodowy, sekta importowana do Polski z Ameryki, pod nazwą Hodurowców. W zasadach swoich ma sporo pierwiastków protestanckich.

U nas pisał przeciwko nim:

Kwiatkowski, Ks., Prof., Polski kościół narodowy. Poznań, Wyd. Ligi Katolickiej, 1923. S. 39. m.

Ogórkiewicz, Aleksander, Ks. Dr., Co to jest „Kościół Narodowy”? Warszawa, 1924. S. 14. ś.

Dużo poważniejszych myśli dla zrozumienia błędności idei Kościoła narodowego można znaleźć w niemieckim dziełku:

Zimmermann, Otto, S. J., Soll die Religion national sein? Erläuterungen und Untercheidungen. Herder, 1916. S. 121. ś.

§ 14. Społeczności i kierunki religijne niechrześcijańskie oraz antyreligijne.

1. Buddyzm. 2. Okultyzm. 3. Spirytyzm. 4. Teozofia i Antropozofia. 5. MASONERIA.

Wraz z powstaniem znajomości religij Wschodu rozpoczęło się w Europie zachodniej zainteresowanie szczególnie buddyzmem, w różnych jego odcieniach. Zainteresowanie to do dziś nie słabnie, lecz coraz więcej się potęguje, owszem rozszerza się do całej filozofii, szczególnie do psychologii, najbardziej na Wschodzie wyrobionej — hinduskiej. Wyrzekłszy się chrześcijaństwa, a spragnione religijnego

stosunku z zaświatem, dusze wielu Europejczyków zwróciły się do mistycyzmu buddyjskiego. Potworzyły się we Francji i w Niemczech gminy buddyjskie — europejskie, powstały książki do nabożeństwa buddyjskiego i t. p.

Dlatego musimy poznać dzieła, informujące lub gruntownie i rzeczowo omawiające przedewszystkiem buddyzm, wskazujące istotne jego oblicze i stosunek do chrześcijaństwa. A że filozofją indyjską nasiąkłe są także nauki t. zw. okultystyczne, przeto i o nich podamy tu szereg dzieł, t. j. o okultyzmie wogóle, następnie o spirytyzmie i teozofji. Wreszcie wskażemy nieco prac o wrogiej chrześcijaństwu masonerji, spowitej dotąd gęstą mgłą tajemnicy, lecz coraz wyraźniej zdradzającej swą akcję i zasady.

1. Buddyzm.

Źródłową i gruntowną pracę pozytywną o buddyzmie wraz z rozdziałem porównującym go z chrześcijaństwem daje

Hardy, Ed., Der Buddhismus nach älteren Pali-Werken. Neue Ausgabe besorgt von Richard Schmidt. Nebst eine Karte „Das heilige Land des Buddhismus“. Aschendorff, 1919. S. 233. w.

Nie ustępuje mu w gruntowności, ale łatwiej się czyta i więcej ma charakter historjo-porównawczy:

de la Vallée Poussin, L., Bouddhisme. Opinions sur histoire de la dogmatique. Beauchesne Nouvelle édition. S. XVI i 420. ś.

de la Vallée Poussin, L., Nirvâna. Beauchesne, S. XXIII i 191. ś.

Ponieważ buddyzm uczynił konkurencję swemu poprzednikowi, brahmanizmowi, dobrze więc zapoznać się z tym ostatnim, by zrozumieć podłoże buddyzmu. Jest o tem w dziele:

de la Vallée, Poussin, L., Notions sur les religions de l'Inde. Le Brahmanisme. Paris, 1910. S. 126. ś.

Bardziej bezpośrednio zmierzają do wykazania wyższości i niezależności chrześcijaństwa w swem powstaniu od buddyzmu:

Englert, W. Ph., Dr., Christus und Buddha in ihrem himmlischen Vorleben. Mayer, Wien, 1898. S. 124. ś.

Koch, W. i Wecker, O., Dr., **Chrystjanizm a religje świata**. Tłum. F. F. Kronika Rodzinna, 1913. S. 103. ś.
Nie utraciła do dziś swej wartości jasno i zajmująco napisana praca następująca:

Dębicki, Władysław Michał, Ks., **Studja i Szkice religijno-filozoficzne. Serja I.: Buddyzm i chrystjanizm...** S. 1—53. Gebethner i Wolff (Bibljoj. dzieł chrześcij.), 1901. S. 228. ś.

Dwie niewielkie książeczki polskich autorów dobrze informują czytelnika o całym zagadnieniu:

Czuj, Jan., Ks. Dr., **Buddyzm**. Św. Wojciech (Głosy na czasie), 1917. S. 102. m.

Taczak, Ks., Prof. Dr., **Buddyzm a chrześcijaństwo**. Św. Wojciech, 1918. S. 61. m.

2. Okultyzm.

Okultyzm zajmuje się zjawiskami, które pochodzą od sił nieznanych, ukrytych, nie dających się naukowo ustalić. Do takich zjawisk należą: np. telepatja, jasnowidzenie, wpływ na ruchy przedmiotów otaczających nawet odległych, i t. p. Jedni okultyści przypisują te zjawiska ukrytym, tajemniczym siłom przyrody, tkwiącym w wszechświecie albo w głębiach istoty ludzkiej; te ludzkie siły ujawniają się przy pewnych okolicznościach, a badaniem ich zajmuje się dziś metapsychologia i parapsychologia. Inni odpowiedzi co do przyczyny tych zjawisk szukają w filozofji, w wiedzy tajemniczej Wschodu. Inni, przynajmniej część tych zjawisk, tłumaczą hipnotyzmem lub spirytyzmem.

Niektórzy autorowie nazwą nauk okultystycznych obejmują wszelkie teorie i doktryny, które nietylko w wytłumaczeniu zjawisk, ale w swych poglądach teoretycznych, filozoficzno-religijnych, zawierają nauki ezoteryczne, dla wtajemniczonych. W tem znaczeniu także teozofja należy do nauk okultystycznych. Tak obszernie okultyzm pojmują w swych dziełach:

Roure, Lucien, **Au pays de l'occultisme ou par delà le Catholicisme²**. Beauchesne, 1925. S. 348. ś.
Tytuły rozdziałów:

L'occultisme moderne. Le Théosophisme. La „Christian Science“ ou l'Eglise Scientiste. Un prophète contemporain Antoine le Guérisseur. Les „Amitiés spirituelles“ de Sédir. La philosophie Cosmique. Les Adventistes du septième jour. Le Panfreudianisme. Superstitions du Front de Guerre 1914—1918.

Świeżo wyszło poważne dzieło w tej materji:

Seitz, A., Okkultismus, Wissenschaft und Religion. 1 Bd. *Die Welt des Okkultismus.* (Zur religiösen Lage der Gegenwart, 11 Heft), München, Pfeiffer, 1926. S. 240. ś.

Do popularniejszych należą:

Beyer, Der Okkultismus unserer Tage. Kevelaer Verlagsbuchhandlung Joseph Bercher, 1923. S. 192. ś.

Bappert, Kritik des Okkultismus vom Standpunkt der Philosophie und der Religion. Frankfurt a. M. Patmos-Verlag, 1921. S. 184. ś.

Wrzoł, Ludwik, Ks. Dr., Prawda o „wiedzy tajemnej“. Cieszyn. S. 48. ś.

Szczególnie wojna, jak u nas, tak i zagranicą, skierowała umysły, nie mające oparcia w wierze, ku różnej miary przedstawicielom okultyzmu.

Opisuje to i poddaje krytyce:

Grabinski, Bruno, „Neuere Mystik“. Der Weltkrieg im Aberglauben und im Lichte der Prophetie. Fr. Borgmeyer, Hildesheim.

Przyznaje wszakże autor, że działy się zjawiska niezwykłe podczas ostatniej wojny i próbuje je wyjaśnić:

Grabinski, Bruno, Das Uebersinnliche im Weltkriege. Allerlei merkwürdige Vorkommnisse im Felde und daheim. Fr. Borgmeyer, Hildesheim.

Część zjawisk nad któremi biedził się okultyzm, wyjaśniło się dziś przez hipnotyzm. O hipnotyzmie por. rozdział: Filozofja. Tu się przydać mogą szczególnie:

Wais, Kazimierz, Dr., prof. Uniw. Lwowskiego, Dziwy Hipnotyzmu. Wyd. 2 przerobione. Lwów, Biblioteka Religijna, 1923. S. 349. ś.

Rybkowski, Adam, Dr., Hipnotyzm i Spirytyzm. Lwów. S. 48. m. (z dodatkiem bibliografii pro i contra.)

Część zjawisk okultystycznych usiłuje wytłumaczyć również spirytyzm.

3. Spirytyzm.

Podajemy o nim bibliografię osobno nietylko dlatego, że okultyści odżegnywają się często od spirytyzmu, wyrzekają się go, ale przede wszystkim dlatego, że spirytyzm jest dziś najwydatniejszą formą okultyzmu i, szczególnie od czasów wojny, bardzo zajmuje umysły naszego społeczeństwa. Spirytyzm przez niektórych swych przedstawicieli dąży do zachwiania zasad wiary chrześcijańskiej w swych adeptach i stworzenia na podstawie rzekomych objawień duchów religii nowej, sprzecznej w wielu punktach z chrześcijaństwem, — religii rzekomo jedynie prawdziwej, religii przyszłości.

Ogólne pojęcie o zjawiskach spirytystycznych mieć można, oprócz podanych dzieł o okultyzmie, z pracy następującej:

Roure, Lucien, Le spiritisme d'aujourd'hui et d'hier. Beauchesne, 1923. S. VIII i 170. m.

Tytuły niektórych rozdziałów: I. Le Spiritisme et la Guerre. III. Les Spirites honteux. V. Maisons hantées. Apparitions. Fantômes.

Krótko i treściwie rzecz ujmuje

Wais, Kazimierz, Ks. Dr., Spirytyzm. Lwów, Przegląd Teologiczny, 1920. S. 32. ś.

oraz przytaczany już wyżej

Allgeier, A., Dr., Religiöse Volksströmungen der Gegenwart. Herder, 1924. Str. 101—123. Tamże nieco bibliografii.

Doktryny spirytystyczne, które, rzekomo przyniesione z zaświatów przez duchy-proroków, są najzupełniej sprzeczne z wiarą chrześcijańską, poznać można z dzieła:

Mainage, T., La religion spirite. Revue des Jeunes, 1921. S. 188. ś.

Tytuły rozdziałów: I. Spiritisme et Christianisme. II. Les inductions scientifiques du spiritisme. III. Critique de faits spirites. IV. Le Corps astral. V. Spiritisme sans esprits. V. Les messages. L'Eglise en face du spiritisme.

Por. także niżej podane dzieło *ks. Niteckiego*.

Naturę zjawisk spirytystycznych omawiają różni współczesni uczeni wszelkich obozów w ankiecie, urządzonej przez „L'Opinion”, a zebranej przez współpracownika tego czasopisma, Paul Heuzé:

Heuzé, Paul, Les morts vivent-ils? Enquête sur l'état présent des sciences psychiques. Paris, La Renaissance du Livre, 1921. S. 247. ś.

To samo po polsku:

— *Czy umarli żyją?* Biblj. dzieł chrześcij., Warszawa. S. 142. ś.

Dla wytłumaczenia zjawisk spirytystycznych, o ile są sprawdzone, przypisywanych przez spirytystów duchom umarłych, istnieją dziś dwie teorie. Teoria naturalistyczna zjawiska psychiczne i fizyczne spirytyzmu tłumaczy przez działanie podświadomości i niezwykłych uzdolnień psychofizycznych, które posiadają medja. Tę teorię podają

Staudenmeier, Die Magie als experimentelle Naturwissenschaft. 2. Aufl., Leipzig, 1921. ś.

Baerwald, Richard, Dr., Okkultismus, Spiritismus und unterbewusste Seelenzustände. Teubner, 1920. ś.

Druga teoria — demonistyczna tłumaczy zjawiska spirytystyczne sztuczkami djabelskimi, choć nie zaprzecza, że niektóre mogą być rezultatem oszustwa, halucynacji i t. p. Z przedstawicieli tej teorii podają:

Raupert, J., Godfrey, Der Spiritismus im Lichte der vollen Wahrheit. Tyrolia, Innsbruck, 1925. ś.

Nitecki, Marjan, Ks. Dr., Zjawiska spirytystyczne w oświeceniu nauki i Objawienia. Kronika, Rodzinna, 1920. S. 291. ś.

Warta też przeczytania powieść *Jana Łady: Białe i czarne duchy*, popularyzująca teorię demonistyczną.

Przy tej sposobności, gdy mowa o szatanie, podaję dwie prace o jego istnieniu i działaniu, wskazywane już wyżej:

*Brémond, Louis, Le diable existe-t-il? Que fait-il?*³

Téqui, 1924. S. 157. ś.

Od najdawniejszych opowieści, przechodzi do nowszych kończąc na wypadkach św. Proboszcza z Ars, benedyktyn

Maréchaux, Bernard-Marie, La réalité des apparitions démoniaques. Téqui (Bibliothèque des Sciences psychiques), 1899. S. XXX i 83. ś.

Po polsku zajmując o tem pisał ks. K. Niedziałkowski: *Nieco o djable*, w książce swojej: *Miraże mądrości*.

4. Teozofja i Antropozofja.

Są to kierunki i stowarzyszenia także o charakterze okultystycznym, które wymierzone są przeciwko religii chrześcijańskiej, a szerzą się u nas z siłą i szybkością poważną. W ważniejszych ośrodkach kraju istnieją Towarzystwa Teozoficzne, które tworzą „ogniska”, by wciągnąć pod swój wpływ nieletnich i dzieci (Por. Przegląd Katolicki 1926, N. 7, str. 120—122: Teozoficzne niebezpieczeństwo). To chyba dostateczna racja, byśmy katolicy zapoznali się z teozofją i zorjentowali się w jej doktrynach i celach. Antropozofja (rodzaj schizmy w łonie teozofji, wywołanej przez Rud. Steinera w r. 1913) ma też swoje Koło w Wilnie, które wydało jedno z dzieł Steinera w polskim przekładzie.

Informacje i oświecenie obu tych kierunków, czy sekt, znaleźć można w dziełku:

Wais, Kaz., Ks. Dr., Teozofja nowoczesna. Lwów, Biblioteka Religijna, 1924. S. 96. ś.

Głównie wyklada zasady teozofji i wykazuje ich wartość:

Mainage, Th., Les principes de la Théosophie. Etude critique. Revue des Jeunes, 1922. S. 303. ś.

Nieco starsza, ale daje cenne informacje broszura:

Jasionowski, Czesław, Ks. Dr., Teozofja i teozofowie współcześni. Warszawa, Kronika Rodzinna, 1914. S. 32 (z cyklu: „Studja na dobie”). ś.

Z tego samego czasu jest poważny artykuł *ks. Dr. Jana Szmigielskiego*, p. t. *Teozofja*, umieszczony w Podręcznej Encyklopedji Kościelnej (T. 39-40, str. 114-122). Nadto, jako dobrze i interesująco napisane, podać możemy:

Heimbucher, Max, Dr., Theosophie und Anthroposophie vom Standpunkte des Christentums aus, für Gebildete und das Volk beleuchtet. Regensburg, Manz, 1922. S. 134.

Mager, Alois, O. S. B., Theosophie und Christentum. 2 Auf., Berlin, F. Dümler, 1926. S. 119. ś.

Janssens, Henri-Laurent, Mgr., O. S. B., Peut-on être à la fois chrétien et théosophe? Téqui, 1913. S. 54. ś.

de Grandmaison, L., La nouvelle théosophie. Paris Action Populaire, Maison Bleu. S. 56. ś.

Mager, O. S. B., Moderne Theosophie. Eine Wertung der Lehre Steiners. München, 1922.

Teozofja ma niewątpliwy związek organizacyjny z masonerją: przewodniczący organizacji teozoficznych i ezoterycznych są obowiązkowo członkami łóż masońskich (La Lumière Maçonnique, Sept-Oct. 1912. Por. Przegl. Kat. 1926, N. 7, str. 122), dlatego podajemy nieco bibliografii o masonerji.

5. Masonerja.

Ogólnie poinformować się można o masonerji z krótkiej, ale na poważnych źródłach opartej broszury:

Cavagnis, Feliks, Kardynał, Masonerja. Co to jest Masonerja? Co zrobiła, do czego dąży? Przetłum. i przerobił z włoskiego 1910. Ks. Dubowski. Warszawa, S. 44. ś.

Mamy też w naszej literaturze dwa większe dzieła w tej materji, z których drugie, choć bardziej historyczne

pozwała nam źródłowo i gruntownie poznać doktryny i metody masońskie:

Pelczar, J. S., Biskup przemyski, Masonerja. Wyd. 2. Lwów 1910. ś.

Załęski, Stanisław, Ks., O Masonerji w Polsce od r. 1742—1822. Na źródłach wyłącznie masońskich. 2. wyd. Kraków, 1908. S. VII i 274 i 248. ś.

Bardziej popularnie napisane są dwie broszury:

F. E., Kilka słów o masonerji. Kronika Rodzinna 1901. S. 104. ś.

Oksza-Grabowski, Ignacy, Masonerja. Warszawa, 1923. S. 97. ś.

Wpływy masońskie szczególnie w Polsce wykazuje

Skrudlik, Mieczysław, Dr., Z tajemnic masonerji. Warszawa, Nakł. Druk. „Polak-Katolik“, 1924. S. 144. m.

Z dzieł obcych na przeczytanie zasługuje dzieło autora znawcy literatury i stosunków masońskich, ujmującego dzieje masonerji i jej doktryny w związku z rewolucjami:

Grüber, H., La Franc-Maçonnerie et la revolution universelle. Regensburg, 1901. ś.

Nowsze czasy rozpatruje

Michel, A. G., La dictature de la Franc-Maçonnerie sur la France. Documents. Paris, Editions Spes.

ROZDZIAŁ IV.

PISMO ŚWIĘTE

opracował ks. Józef Kruszyński.

- § 1. Kościół katolicki a czytanie Pisma św. przez świeckich.
- § 2. Pismo święte. Tekst i komentarze.
- § 3. Nauki pomocnicze: Wstępy, historia, archeologia, monografie.
- § 4. Żywoty Pana Jezusa.
- § 5. Historia religii a Ewangelja.

ROZDZIAŁ IV.

PISMO ŚWIĘTE

opracował ks. Józef Kirszyński.

- § 1. Kościół katolicki a całe pismo św. przez twórców.
- § 2. Pismo święte. Tekst i komentarz.
- § 3. Nauki promowane: Wstęp, historia, archeologia, monoteizm.
- § 4. Ewangelia Ewangelii.
- § 5. Historia religii a Ewangelia.

§ 1. Kościół katolicki a czytanie Pisma św. przez świeckich.

W czasach dzisiejszych słyszymy często nieuzasadnione przekonanie, nawet wśród inteligencji katolickiej, że Kościół św. jest przeciwny czytaniu Pisma św. przez wiernych, że nawet drogą specjalnych zakazów zabronił rozpowszechniania tekstu Ksiąg świętych. Niema potrzeby dowodzić, że źródłem tych błędnych przekonań, są bezustanne napady w słowie pisanem i nauczaniu ustnem, stosowane przez różne wyznania protestanckie, nieprzychylnie Kościołowi katolickiemu i zawzięcie zwalczające jego naukę w dziedzinie wiary.

Uczeni protestanci stworzyli bogatą literaturę, posiłkując się nowymi odkryciami na polu archeologii, historii, lingwistyki, byle pracom swoim, nawet tam, gdzie chodzi o zagadnienia natury wyłącznie religijnej, nadać pozory naukowości.

Oczywiście, że tego rodzaju wysiłki nie pozostały bez skutku i bez wpływu na ludzi, należących do obozu katolickiego. W początkach np. XX wieku byliśmy świadkami rozgłosnego ruchu, zwanego modernistycznym, któremu pod wpływem doktryn protestanckich uległo wielu uczonych katolickich, wprowadzając błędne zasady do wykładu Pisma św. i wogóle nauki Kościoła. Stolica Apostolska, stojąca na straży wiary i obyczajów zgodnie z myślą nauki Jezusa Chrystusa, wystąpiła przeciwko temu ruchowi. D. 3 lipca 1907 r. Pius X ogłosił **Syllabus**, w którym potępił błędy teologów, pragnących wprowadzić nowinki do nauczania kościelnego, a wkrótce potem d. 8 września tegoż roku, ogłasza encyklikę **Pascendi dominici gregis** i w niej wytyka błędy no-

watorów, nazywając ich **modernistami**. Encyklika głosi, że „na drogę tę (burzenia religii) wstąpił najprzód błąd protestancki; kroczy nią błąd modernistyczny, podąży niebawem ateizm”.

Sąd protestancki, uwłaczający w tym względzie powadze Kościoła, wypływa z następujących założeń. Gdy w początkach XVI wieku, idąc za namową zbuntowanego augustjańskiego mnicha, Marcina Lutra, liczne rzesze naprzód na ziemiach niemieckich, odpadły od Kościoła katolickiego, przywódcy odszczepieńczego ruchu, na czele z Lutrem, musieli wskazać swoim wyznawcom jakieś źródło wiary, skądby mogli oni czerpać prawdy religijne do zbawienia wiódące. Takim źródłem nie mogło być nic innego, jak tylko Pismo św., skąd też powstała nauka, że każdy chrześcijanin obowiązany jest je czytać i w niem przy pomocy Ducha Św. prawd zbawienia szukać. Nowym kierunkom, zezwalającym na wydawanie osobistego sądu o wartości i znaczeniu Pisma św., przeciwstawił Kościół starą społeczną naukę chrześcijańską, w myśl której pierwszym i bezpośrednim źródłem wiary dla chrześcijan jest sam Kościół św., jego żywy urząd nauczania (magisterium), jego niemilkący nigdy głos nauczycielski. Kto chce wiedzieć, w co ma wierzyć, nie powinien wyłącznie szukać w Piśmie św., lecz zwrócić się do Kościoła, który nato został przez Chrystusa Pana ustanowiony, iżby naukę Jego w czystości zachował i do końca wieków opowiadał „wszelkiemu stworzeniu”. Nauka ta zawarta jest w Piśmie św. i tradycji, czyli podaniu kościelnem. Nie są to jednak dwa odrębne źródła; podanie obejmuje i Pismo św., ono jedno jest zdolne bowiem uzasadnić zarówno tę wartość nadprzyrodzoną, jaką Kościół Pismu św. przypisuje, jak i jego autentyczność i pierwotność.

W tem się więc streszcza różnica między nową nauką, którą protestanci nazywają reformowaną, a starą chrześcijańską, wyprowadzającą swój początek od Chrystusa i wspierającą się dzisiaj na Piśmie św., zarówno jak i na tradycji. Pierwsza, t. j. nauka protestancka, zobowiązuje do czytania Biblii, którą uważa za pierwszą bezpośrednią i jedyną normę wiary, podczas gdy Kościół tak zrozumianego obowiązku za-

przecza, nauczając, że Pismo św. nie jest ani pierwszą i bezpośrednią, ani jedyną normą wiary. Broni się on tedy zarówno przeciw uczynieniu z wiary przedmiotu osobistego zapatrywania, któreby pozwoliło każdemu wierzyć w to, co by mu się zdawało, iż w Piśmie św. zrozumiał, jak i przeciw zakazaniu wiary przez odrzucenie prawd, nie znajdujących się w Piśmie św., a przechowanych przez podanie Kościoła.

Oto jest ogólny przebieg i podstawa zarzutu, stawianego przez protestantów Kościołowi katolickiemu, jakoby był przeciwny czytaniu Pisma św. przez świeckich. Rozpatrzmy w świetle historii pewne ograniczenia stosowane przez Kościół, gdy chodzi o czytanie Pisma św., i zwróćmy uwagę, dla jakich powodów takie ograniczenia były wprowadzane.

W pierwszych wiekach czytanie Pisma św. nietylko w językach oryginalnych, ale tłumaczonego na języki swoje, nie napotykało na ograniczenia, jak to stwierdzają dzisiaj uczeni protestanccy¹⁾. Wielu uważało, że należy odczytywać Księgi święte, aby pogłębić w sobie zrozumienie prawd wiary, zarówno — aby nabyć ducha religijnego. Mając na względzie te szlachetne pobudki, Kościół św., jak zobaczymy nieco dalej, zachęcał zawsze do czytania Ksiąg św. i dzisiaj nie odstępuje od tego samego zlecenia.

Ogólne przekonanie o potrzebie czytania Pisma św. zostało zakłócone dopiero pod koniec XII wieku, gdy biskup z Metzu odniósł się do Inocentego III (1199) w sprawie potajemnych zebrań obojga płci wiernych dla czytania Pisma św. w języku francuskim. Odniesienie się biskupa do Stolicy Apostolskiej było spowodowane tem, że wśród czytających, którzy nie rozumieli dobrze słów Bożych, niezgodnie z nauką Kościoła je tłumaczyli, zaczęły się szerzyć błędne poglądy, godzące wprost w nauczanie i praktykę kościelną. Stolica Apostolska, której obowiązkiem jest czuwanie nad stałością i nieskazitelnością nauki Chrystusowej, poleca biskupom,

¹⁾ Por. A. Harnack, *Ueber den privaten Gebrauch der heiligen Schriften in der alten Kirche* (Beitrag zur Einleitung in N. T., V. Heft) Leipzig, 1912.

aby powstrzymali swawolę wiernych co do tłumaczenia Ksiąg św.¹⁾.

Od tego czasu, zaczęły mnożyć się na zachodzie Europy różne sekty, uprawiające niezgodny z prawdą wykład Pisma św. Powstają więc waldensi, albigensi, a najdalej posunął swoją śmiałość pod tym względem Wiklef, który przetłumaczył Księgi św. na język angielski i starał się przekonywać wiernych, że z wyraźnej woli Chrystusa Pana obowiązani są czytać Pismo św. w języku swojskim. Przekład Wiklefa, jako posiadający liczne błędy, co do prawd religijnych, został potępiony przez synod w Oxfordzie (1408) i jednocześnie ten sam synod wydał rozporządzenie, aby tylko przekłady potwierdzone przez władzę duchowną dawane były wiernym do czytania.

Wyraźne określenia Kościoła, a zarazem ich uzasadnienie, powstają dopiero w wieku XVI, kiedy mianowicie protestantyzm, zarówno jak różne sekty z niego biorące początek, głosiły publicznie, że czytanie Pisma św. nie tylko jest godziwe dla wszystkich, lecz i konieczne i że Kościół nie ma żadnego prawa ograniczać czytania. Równocześnie powstały przekłady przepełnione błędami, wyrządzając pod względem religijnym, wielkie szkody wśród wiernych. Dla tych też powodów Kościół św. wystąpił przeciwko nowym przekładom i potępił je. Indeks Piusa IV (reguły 3 i 4) odrzuca wszystkie przekłady, dokonane przez heretyków, wyjąwszy, gdyby zostały oczyszczone z błędów; zabrania także wiernym czytania przekładów katolickich w języku swojskim bez wyraźnego pozwolenia władzy duchownej²⁾.

¹⁾ W r. 1229 Synod w Tuluzie postanawia (kanon 14), aby wierni nie nabywali przekładów Pisma św. na języki swojskie, ponieważ ukazywały się przekłady błędne, niezgodne z oryginałem. Podobny zakaz wydał także Synod w Terracone w r. 1233. Por. *Ks. Józef Kruszyński, Wstęp ogólny do Pisma św. Włocławek, 1915, str. 378.*

²⁾ Zakaz ten wywołany był okolicznościami, wpływającymi z ówczesnych nastrojów, którym podlegały szerokie sfery społeczeństwa katolickiego na zachodzie Europy. Pismo św. zaczęto uważać jako skarbnicę wszelkich umiejętności i szukano w niem rozwiązania różnych zagadnień tak z dziedziny życia religijnego, jak i społecznego. Stosując

Janseniści pod wodzą Kwesnela odnowili błędy protestanckie, stąd też Klemens XI w bulli „Unigenitus” (1713) potępił niektóre ich zasady (79—85)¹⁾.

Kościół zabierał jeszcze głos w sprawie czytania Ksiąg św. w języku swojskim, gdy w początkach ub. wieku różne stowarzyszenia biblijne protestanckie zaczęły tłumaczyć Pismo św. na języki współczesne i rozszerzać pomiędzy chrześcijanami, zarówno jak i niewiernymi.

Zaznaczywszy historyczny przebieg zakazów kościelnych co do czytania Pisma św. w językach swojskich, zwracamy uwagę na następujące wyjaśnienia.

1. Czytanie Pisma św. nie jest konieczne do zbawienia. Jakkolwiek Pismo św. jest źródłem Objawienia i zawiera rzeczy, które znać winniśmy, czytanie atoli tegoż Pisma nie jest dla wszystkich konieczne potrzebne do zbawienia²⁾. Gdyby bowiem było konieczne, musielibyśmy o tem wiedzieć albo z samego charakteru Ksiąg św., albo też na mocy pozytywnego rozkazu Bożego.

Charakter Ksiąg św. nic o tem nie mówi. Czytanie tych Ksiąg nie jest warunkiem koniecznym do zbawienia, bo gdyby tak było, tedy ci ludzie tylko mogliby dostąpić zbawienia, którzyby czytali, lub przynajmniej mieli odczytywane prawdy

wadliwą metodą wykładu, dochodzili nieopatrzni tłumacze do niepożądanych wyników. Kościół św. był zmuszony w tych wypadkach uciekać się do swej władzy.

¹⁾ Wśród zdań potępionych znajduje się też takie: „Utile et necessarium est omni tempore, omni loco et omni personarum generi studere et cognoscere spiritum, pietatem et mysteria Scripturae; lectio s. Scripturae est pro omnibus.” itd. „Jest rzeczą pożyteczną i konieczną aby w każdym czasie, bez względu na miejsce i stanowisko osób, oddawać się zgłębianiu i poznawaniu ducha, pobożności i tajemnic Pisma św., na wszystkich ciąży obowiązek czytania Pisma św.” Por. *Denzinger, Enchyr. Sym.* Wyd. 10, n. 1430.

²⁾ Sw. Paweł zaleca Tymoteuszowi czytanie Ksiąg św. (1 Tym. 4, 13), lecz obowiązek ten raczej dotyczy biskupów i kapłanów, a nie wszystkich bez wyjątku wiernych. W tym też sensie słowa Apostoła wykladały różne koncylja, np. koncyl. nicejski II (w r. 387, can. 2), toletańskie IV (w r. 640, rozdz. 24) itd. Por. *Ks. J. Kruszyński, Wstęp ogólny...* cyt. w., str. 379.

zawarte w Piśmie św. Tymczasem wprzód, zanim Księgi powstały, już byli ludzie święci, lub też wtedy, gdy te Księgi istniały niewszyscy wiedzieli o nich. Pan Jezus nie wziął Pisma św. za główny i konieczny środek do rozszerzania prawd Bożych, lecz polecił opowiadanie ustne (Mar. 16, 15). Gdyby zresztą Pismo św. było koniecznym środkiem do zbawienia człowieka, podówczas nie dostąpiliby tego zbawienia ci wszyscy, którzy dla różnych przeszkód, od siebie niezależnych, nie mogliby czytać Ksiąg św.

Nie znajdujemy również pozytywnego rozkazu Bożego ani w Piśmie św., ani w powszechnem nauczaniu Kościoła, aby wszyscy wierni bez żadnego wyjątku obowiązani byli czytać Księgi św. Klasyczny tekst, na który często powołują się protestanci, „Badajcie Pisma”, (Jan 5, 39), zawiera słowa, któremi Zbawca zachęca żydów, zwłaszcza faryzeuszów, do badania Pism i przekonania się tą drogą o bóstwie Chrystusowem. Nie zawierają powyższe słowa rozkazu obowiązującego dla wszystkich, lecz tylko zachętę, aby ci, którzy mogą czytać, dowiedzieli się, że proroctwa Starego Testamentu były głoszone o Chrystusie.

2. Czytanie Pisma św. nie dla wszystkich bez wyjątku jest pożyteczne. Użyteczność Pisma św., rozpatrywanego samego w sobie, nie może być kwestjonowana. Św. Paweł bowiem naucza, że „wszelkie Pismo, od Boga natchnione, jest pożyteczne ku nauczaniu, ku strofowaniu, ku naprawianiu, ku ćwiczeniu w sprawiedliwości, aby człowiek Boży był doskonały, ku wszelkiej sprawie dobrej wyćwiczony” (2 Tym. 3, 16—17).

Nie ulega wszakże wątpliwości, że w Księgach św. znajdują się miejsca trudne. Księgi te, jak wszelkie inne dokumenty pisane, noszą cechy swej epoki. Poza prawdami religijnymi posiadają wiele opisów o charakterze historycznym, archeologicznym itp. Opisowa forma wielu zwyczajów z zamierzchłej przeszłości nie mogłaby dzisiaj być przyjęta w tej szacie, jaką jej nadali autorowie biblijni. Niewszystkie części tych opisów mogą być dane do czytania młodzieży, na co godzą się sami protestanci. Niewszystko w Piśmie św. może być i dla dorosłych zrozumiałe, skoro nie znaję ducha czasu,

języka i środowiska historycznego, w którym księgi biblijne powstały. Kościół w ciągu tyłowiekowego istnienia nieraz widział odszczepieństwa, nieraz nawet najgorsze zboczenia moralne, wynikające ze złego zrozumienia Pisma św., i to go skłoniło do wprowadzenia pewnych ograniczeń w sprawie czytania Biblii przez wiernych, które to ograniczenia w miarę potrzeby zaostrzał, lub też rozszerzał.

Mając te trudności na względzie, jasno pojmujemy zasadę, że czytanie Pisma św. dla wszystkich bez żadnej różnicy nie może być pożyteczne.

3. Kościół nigdy bezwzględnie nie zabraniał wiernym czytania Pisma św. W pierwszych wiekach zakazy, jak to widzieliśmy wyżej, były zupełnie nieznane. Rozpoczynając od XII wieku Kościół ograniczał czytanie ze względu na błędy, jakie z tego czytania wynikały. W pewnych miejscowościach i w pewnych chwilach dziejowych, gdy niebezpieczeństwa, z czytaniem Biblii połączone, wydawały się groźniejsze, Kościół zabraniał czytania prywatnego przez wiernych. W innych czasach i warunkach żądano tylko od wiernych uzyskania pozwolenia na czytanie, przez co władze kościelne mogły w każdym wypadku osądzić, komu prywatne czytanie Pisma św. będzie pożyteczne, a komu szkodliwe. Otóż tego rodzaju ograniczenia zostały wszystkie zniesione przez Leona XIII konstytucją „*Officiorum ac munerum*” z d. 25 stycznia 1897. Aby wszakże nie została otwarta droga do pewnych nadużyć, papież Leon XIII we wspomnianej konstytucji pozostawił konieczne zastrzeżenia (rozdz. 2 i 3), a mianowicie:

1) Wydania Pisma św. w językach oryginalnych, zarówno jak i w starożytnych przekładach katolickich, mogą być czytane przez oddających się studjom i ludzi uczonych, choćby te wydania wykonane zostały przez akatolików, byleby tylko były wierne i w dopiskach nie zawierały uwag, błędnie oświetlających znaczenie tekstu biblijnego.

2) Co się tyczy tłumaczeń na języki nowożytne, wolno czytać Pismo św. w tych tłumaczeniach, o ile zostały potwierdzone przez Stolicę Apostolską, lub o ile zostały wydane z objaśnieniami wyjętymi z dzieł Ojców Kościoła lub

katolickich uczonych i uzyskały aprobatę biskupią. Ktoby więc po polsku chciał czytać Pismo św., winien to czynić w wydaniu zaopatrzonem w komentarz katolicki¹⁾.

4. Przy zachowaniu warunków Kościół gorąco życzy, aby wierni czytali Pismo św. Trudno przytaczać cały szereg dowodów, jak bardzo Kościół sobie życzy, aby w tym duchu i w tych granicach, jakieśmy wyżej wskazali, wierni jak najlepiej poznawali Pismo św., w szczególności Nowy Testament, a jeszcze bardziej Ewangelje. Chcąc te wszystkie dowody zestawić, trzeba by sięgnąć pierwszych czasów chrześcijańskich, przebiec dzieła Ojców, przytoczyć nawet tych papieży, którzy wprowadzili ograniczenia w czytaniu Pisma św., a nie omieszkali nigdy zaznaczyć, że czytanie Pisma św. w dobrym duchu uważają za bardzo pożyteczne, a jeśli je ograniczają, to dlatego tylko, iż w danych warunkach obawiają się bardziej związanych z niem niebezpieczeństw. Myśl i pragnienie w tym względzie Kościoła poznamy, jeżeli powołamy się choćby tylko na stanowisko dwóch papieży z ostatnich czasów, to jest na Leona XIII i Piusa X.

Już za pontyfikatu Leona XIII, jeszcze przed zniesieniem dawniejszych ograniczeń, zaczęły powstawać w środowiskach społeczeństw katolickich towarzystwa, mające na celu rozpowszechnianie Pisma św., w szczególności zaś Ewangelij, zapomocą dobrych i tanich wydawnictw. Tak więc we Francji powstało w r. 1888 „L'oeuvre catholique de la diffu-

¹⁾ Z tych określeń wynika, że Pismo św. w przekładach można czytać, o ile jest potwierdzone przez Stolicę Apostolską. Gdyby brakło potwierdzenia Stolicy Ap., godzi się jeszcze czytać, jeżeli przekład dokonany, jest przez katolika, zaopatrzony komentarzem i potwierdzony przez władzę duchowną, to jest przez biskupa diecezji, w której książka była drukowana. Takie potwierdzenie władzy duchownej (prymasa gnieźnieńskiego) posiada polski przekład ks. Jakóba Wujka. O ile przekład na języki nowe posiada wszystkie wymienione warunki, tedy do czytania nie jest potrzebne specjalne pozwolenie biskupa, wyjąwszy, gdyby dla pewnych przyczyn biskup zastrzegł, że bez wyraźnego pozwolenia wiernym w jego diecezji nie wolno czytać Pisma św. Gdy chodzi o dokładniejsze w tym względzie objaśnienia, por. *ks. J. Kruszyński. Wstęp ogólny...* cyt. w., str. 381 i 382.

sion du St. Evangile" w mieście Verdun, zaś w r. 1902 założona została w Rzymie o analogicznym celu „Pia Società di San Girolamo". U nas w 1908 r. zawiązało się w Warszawie Towarzystwo ks. Jakóba Wujka, kładąc sobie za cel rozszerzanie Ewangelij¹⁾. Chcąc zaś tem więcej zachęcić wiernych do stałego czytania Pisma św., Leon XIII, dekretem św. Kongregacji Odpustów z d. 13 grudnia 1898 r. udzielił szczególnych łask tym, którzyby pobożną praktykę uprawiali; za czytanie więc Ewangelji przez kwadrans można za każdym razem dostąpić 300 dni odpustu, zaś osoby czyniące to codzień regularnie, mogą raz na miesiąc dostąpić odpustu zupełnego, przy zachowaniu oczywiście zwykłych warunków.

Pius X, który jeszcze jako patriarcha wenecki gorliwie zajmował się rozpowszechnianiem Ewangelij wśród wiernych (w ostatnich trzech miesiącach swych rządów w diecezji weneckiej kazał rozdać swym kosztem 5000 egzempl. nowego ludowego wydania Ewangelij, wstąpiwszy na tron papieski, nie przestał w dalszym ciągu popierać wysiłków w tym kierunku. Gdy ukazały się dwa nowe wydania Pisma św. w języku niemieckim, Ojciec św. nie omieszkiał osobnemi listami pochwalić ich wydawców, O. Grundla O. S. B. i O. Arndta, S. J., zachęcając jednocześnie gorąco wiernych w krajach niemieckich do jak najszerzego korzystania z nowych wydawnictw. Tak samo i wzmiankowane wyżej Towarzystwo św. Hieronima w Rzymie doznało nieraz od niego serdecznych słów zachęty. Listem z d. 21 stycznia 1907 r. do kardynała Cassetty, protektora Towarzystwa, Pius X gorąco pochwalił cel jego i działalność; „chcąc wszystko odnowić w Chrystusie, są słowa Ojca św., niczego tak nie pragniemy, jak żeby nasze dzieci powzięły zwyczaj posiadania na własność egzemplarze Ewangelij i nie tylko czasami do niej winny zaglądać, ale codzień regularnie ją czytać".

* * *

¹⁾ Staraniem tego Tow., którego duszą był ks. prof. J. Archutowski, wyszły Ewangelje i Dzieje Apost. w opracowaniu ks. J. Kruszyńskiego. Dzisiaj trzecie wydanie. Tow., niestety, nie ożywiło swej działalności.

Widzimy tedy, że w mniemaniu Kościoła niebezpieczeństwa, związane z czytaniem Pisma św. przez świeckich, tak wielkie w czasach walk minionych wieków, w dobie obecnej nie są już zbyt groźne. Przeciwnie zaś niebezpieczeństwa naszych czasów, a mianowicie zewsząd wciskający się materializm życiowy, a z nim i obojętność religijna, wymagają lepszego zapoznania się wiernych z Pismem św., które lepiej od innych środków ustrzeże ich od ułud i pokus kultury współczesnej.

U nas znajomość Pisma św., w stosunku do katolickich środowisk na zachodzie Europy, jest bardzo mała. Można to w szczególniejszy sposób powiedzieć o warstwach wykształconych, które zagadnieniami religijnymi wogóle bardzo mało się interesują. Ponieważ rzadko uczęszczają na kazania, skutkiem czego nie mają możliwości wysłuchania nawet perykop ewangelicznych, należałoby w szczególny sposób rozbudzić zamiłowanie do czytania Ksiąg św., aby pobudzić te warstwy do rozmyślenia i zastanawiania się nad prawdami Bożemi zawartymi w Piśmie św. W czytaniu Ewangelji znajdują najsilniejszy przeciwważnik na truciznę, którą pisma i powieści codziennie sączą do ich duszy. Rozpowszechnienie tedy czytania Pisma św., szczególnie zaś Nowego Testamentu wśród naszej inteligencji byłoby bardzo ważną sprawą i należałoby jej jaknajwięcej wysiłków i zachodów poświęcić.

Na to jednak, żeby czytanie Pisma św. prawdziwą korzyść przyniosło, musi być odbywane zawsze z dobrym komentarzem w ręku. Tylko bowiem w tym razie można dokładnie zrozumieć znaczenie tekstu świętego, gdy się ma przed oczami dobre objaśnienie zarówno środowiska historycznego, w którym rzecz się dzieje, jak i właściwości języka oryginału niedającego się w zupełności zastąpić, choćby nawet najlepszym przekładem. Bez tego pozostaną z czytania Pisma św. zaledwie powierzchowne wiadomości.

5. Jak należy czytać Pismo święte? Pismo św. jest Słowem Bożem, Słowo zaś Boże ten tylko może dobrze zrozumieć i odnieść korzyści z rozważania go, kto posiada odpowiednio przygotowanie duchowe. Według nauki Ojców Ko-

ścioła, tego należy uważać za odpowiednio przygotowanego, czyli posiadającego wymagane usposobienie ducha, kto czyta z właściwym zamiarem, z uwagą, z pokorą, i z całkowitem zaufaniem w to, co Pismo św. zawiera.

1) **Z właściwym zamiarem.** Ten czyta z właściwym zamiarem, kto nie szuka zaspokojenia choćby nawet godziwej ciekawości, lub powiększenia wiedzy, lecz dla zdobycia korzyści duchowych. Według słów św. Augustyna powinno się czytać „dla przypomnienia wiary naszej, dla rozradowania nadziei naszej, dla pobudzenia miłości naszej”.

2) **Z uwagą** każdy roztropny człowiek czyta książkę, gdy ma przeświadczenie o wielkiej jej wartości. Św. Augustyn temi słowy podnosi ważność Ksiąg św.: „Czcij Pismo Boże, czcij Słowo Boże, nawet niestworzone; pobożnością uchwyc zrozumienie. Nie bądź zuchwały, nie oskarżaj Pisma o zawilóść, czy nawet o przewrotność. Przewrotności żadnej w niem niemasz, zawilóści jest cokolwiek nie dlatego, aby ci odmawiano tego, co masz otrzymać, lecz aby cię wyćwiczono. Zatem, gdy Pismo św. jest zawile, sprawił to ów lekarz, abyś kołatał, chciał bowiem, abyś ćwiczył się kołając: bo chciał kołającemu otworzyć, kołając, wyćwiczysz się, wyćwiczony rozleglejszego nabędziesz pojęcia, a rozleglejsze mając pojęcie, weźmiesz, co ci dają. Nie gniewaj się więc, że Pismo jest zamknięte, nie wierzgaj przeciwko zawiłym ustępom i nie mów: lepiejby było powiedziane, gdyby tak powiedziano¹⁾).

3) **Z pokorą.** Pan Jezus powiedział do uczniów: „Jeśli się nie nawrócicie i nie staniecie się jako dzieci, nie wnieście do królestwa niebieskiego” (Mt. 18, 3). Temi słowy zaznaczył, że pokora jest nieodzownym warunkiem do zrozumienia Słowa Bożego i do postępu w doskonałości. Św. Augustyn skarży się, że w młodości badał Pisma nie z pobożnością i pokorą, lecz z przenikliwością ludzką i dlatego nie mógł znaleźć prawdy. „Ja nieszczęsny, gdym uważał się za zdolnego do lotu, opuściłem gniazdo i pierwszej upadłem, niż się wzbiłem²⁾). Uczucie pokory domaga się modlitwy i dla-

¹⁾ In Psal. 146, 6.

²⁾ Sermo, 51,5.

tego też, pragnąc zrozumieć Słowo Boże i odnieść z czytania korzyści dla duszy, powinniśmy modlić się słowy Samuela proroka: „Mów, Panie, bo słucha sługa twój” (1 Sam 3, 10) i Psalmisty: „Sługaciem ja twój: daj mi zrozumienie, abym umiał świadectwo twoje” (Ps. 118, 25). Bóg dał ludziom Pismo św., dał też jego zrozumienie, o które jednak jako o łaskę winniśmy się modlić. Orygenes uzasadnia potrzebę modlitwy dla zrozumienia Ksiąg św.¹⁾; do tego samego zachęca św. Augustyn²⁾.

4) **Z całkowitem zaufaniem** winniśmy czytać Pismo św. Ten, kto z dozą krytycyzmu zabiera się do czytania Ksiąg św., aby wyszukiwać w nich niedokładności, nie rozumie Słów Bożych, nie odnajdzie sensu duchowego. Św. Augustyn uważa pychę, jako najważniejszą przeszkodę do zrozumienia Pisma św. Gdy chory człowiek nie słucha lekarza, nie będzie korzystał ze stosowanych przezeń środków i ulgi w chorobie nie znajdzie. „Gdzie chorym jest człowiek, a lekarzem Bóg, tam początkiem pobożności i świętości będzie to, że zanim dowiesz się, dlaczego co powiedziane, uwierzysz, że tak należało powiedzieć. Takie pobożne usposobienie twoje sprawi, że staniesz się odpowiednio przygotowanym do badania tego, co rzeczone, i gdy badać będziesz, znajdziesz, a odnalazłszy, radować się będziesz”³⁾.

Aby ułatwić orjentowanie się w wyborze literatury tak co do tekstu Pisma św., jak i nauk pomocniczych, przytaczamy spis książek z następujących działów: 1) Pismo święte; 2) Nauki pomocnicze: wstępy, historia, archeologia, komentarze, monografie; 3) Żywoty Pana Jezusa; 4) Historia religii.

§ 2. Pismo święte. Tekst i komentarze.

1. Wydania w języku polskim. W języku polskim nie ma przekładów, któreby posiadały potwierdzenie Stolicy Apostolskiej. Do dawnych przekładów i używanych powszechnie należy:

¹⁾ Ep. ad Gregor. Neoc. 3.

²⁾ De Doctr. Chr'ist. 3, 37.

³⁾ In Psal. 147, 2.

Biblia łacińsko-polska, czyli Pismo Św. Starego i Nowego Testamentu, podług tekstu łacińskiego Wulgaty i przekładu polskiego *X. Jakóba Wujka, T. J.*, z komentarzem Menochjusza przełożony na język polski. Wydanie *ks. S. Kozłowskiego*, Arcybiskupa Metropolity Mohylowskiego. Wilno, Zawadzki, 1907, 4 tomy. S. XXIV-3119; f. w.

Jest to dokładny przedruk z 1-ego wydania przekładu *ks. Jakóba Wujka*, który ukazał się drukiem w Krakowie, 1599 r. Ostatnie wydanie wileńskie z r. 1907 jest czternastem zrzędu i obecnie już wyczerpane w handlu księgarskim. Księgarnia *św. Wojciecha* w Poznaniu podjęła się nowego wydania przekładu Wujkowego, wprowadzając doń zmiany w pisowni, zastępując przestarzałe wyrazy nowocześnie, tudzież zaopatrując oryginalnym komentarzem. Pierwszy tom tego wydania ukazał się w r. 1926 i nosi tytuł:

Stary Testament, tom pierwszy zawiera wstęp ogólny do Ksiąg Starego Testamentu *ks. prof. W. Michalskiego*. Pięcioksiąg Mojżesza w opracowaniu *ks. prof. W. Hoza-kowskiego*, oraz księgi Jozuego, Sędziów, Rut w opracowaniu *ks. dr. Fr. Roślańca*. Poznań, Św. Wojciech, 1926. S. XIII+656.

Tom drugi obejmuje księgi Samuela, Królewskie, Paralipomenon, Ezdrasza, Nehemjasza, Tobiasza, Judyty, Estery w opracowaniu *ks. prof. J. Kruszyńskiego*. Całość, obejmująca 6 tomów, wyjdzie z druku przed końcem r. 1927. Wydanie bardzo piękne na papierze czerpanym z ilustracjami i na papierze japońskim bez ilustracyj.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu podług tekstu łacińskiego Wulgaty. Przekład *ks. Jakóba Wujka*, z objaśnieniami podług *I. F. Allioli*, ozdobione przeszło 1000 ilustracjami. Wydanie nowe pod kierunkiem *ks. H. Kossowskiego*, biskupa sufragana diecezji kujawsko-łaskiej. Warszawa, 1893, 2 tomy f. w.

Na podstawie tekstu *ks. J. Wujka* zostało wydanych kilka poszczególnych ksiąg względnie zbiorów. W tych wydaniach tłumaczenie zostało zasadniczo to samo, wy-

dawcy zmienili jedynie pisownię i zmodernizowali wyrazy przestarzałe. Jednocześnie wydania zostały opatrzone krótkim komentarzem, ułatwiającym zrozumienie tekstu. Do tych wydań przedewszystkiem należą:

Nowy Testament Jezusa Chrystusa³. Wydał *ks. Antoni Szlagowski*. OO. Jezuici, 1923. S. 1090. m.

Ewangelje i Dzieje Apostolskie,⁴ krótkim komentarzem opatrzył *ks. Józef Kruszyński*. Św. Wojciech, 1924. S. 492. f. m.

Księga Psalmów Dawidowych, opracował i opatrzył komentarzem *ks. Józef Kruszyński*. Szczepkowski, 1909. S. XVI i 238+5; f. ś.

Niezależnie od tekstu Wujkowego posiadamy niektóre części Pisma św. tłumaczone z oryginału na język polski. Przekładów tych dokonano w ostatnich czasach. Świadczą one dobrze o wysiłkach podejmowanych ze strony nielicznych u nas jednostek, posiadających znajomość oryginalnych języków biblijnych. Chodzi o dokonanie całkowitego przekładu wszystkich Ksiąg świętych. Do tego czasu wyszły:

Pięcioksiąg Mojżeszowy w nowym przekładzie polskim z tekstem łacińskim Wulgaty. Przekład polski opracował i komentarzem opatrzył *ks. Franciszek Albin Symon*, Arcybiskup Attalijski. Warszawa, Polak-Katolik, 1912. Arcybiskup Symon zamierzał prowadzić pracę nad przekładem dalszych ksiąg, niestety, pasmo pracowitych dni jego przerwała śmierć w r. 1918 w Krakowie.

Bóg-Człowiek w opisie Ewangelistów. Nowy synoptyczny przekład czterech Ewangelij w jednej... opracował *ks. Władysław Szczepański, T. J.* Dzieło zdobi 34 obrazów *Jana Fra Angelika*, mapa Palestyny i wiele innych. Wyd. w Rzymie. Papieski Instytut Biblijny, 1914. OO. Jezuici. S. XL + 467 f. w.

Cztery Ewangelje, wstęp, nowy przekład i komentarz. *Ks. Władysław Szczepański, T. J.* Kraków, 1917. S. XVI + 8 nielicz. + 611. Ewangelje są przełożone z oryginału greckiego, opatrzone obszernym naukowym wstępem i wyczerpującym komentarzem. Jest to naj-

obszerniejsza i najgruntowniejsza praca w języku polskim o Ewangeljach. Niezależnie od tego istnieje popularne wydanie Ewangelji w tym samym przekładzie z krótkim komentarzem.

Z działu ksiąg prorockich posiadamy przekłady z oryginału hebrajskiego opatrzone obszernymi wstępami i komentarzem.

Amos, wstęp, nowy przekład, komentarz. *Ks. Wilhelm Michalski, C. M.*, 1922. S. X + 96. ś.

Ozeasz, wstęp, nowy przekład, komentarz. *Ks. Wilhelm Michalski, C. M.*, 1922. Obydwie prace wyszły nakładem „Biblioteki Religijnej” we Lwowie. S. VI + 139. ś.

Proroctwo Nahuma. Tłumaczył, wstępem i komentarzem opatrzył *ks. Józef Kruszyński*. Biblioteka Uniwersytetu Lubelskiego, 1926. S. 56. ś.

2. Wydania w języku francuskim.

W języku francuskim istnieje najwięcej przekładów katolickich Ksiąg św. wydanych już to zbiorowo, już to oddzielnie. Wśród wydań zbiorowych, obejmujących wszystkie Księgi święte, na pierwszym miejscu należy postawić:

La Sainte Bible, commentée d'après la Vulgate et les textes originaux par l'abbé *L. Cl. Fillion*, S. S. Wyd. 8-e, Letouzey, 8 tomów, 1925. Wydanie to zaleca się przede wszystkim bardzo wartościowym, choć związłym komentarzem i licznymi ilustracjami z dziedziny archeologii, geografii, przyrody krajów biblijnych, wszystkie o charakterze naukowym, przez co wybitnie dopomagają do głębszego zrozumienia różnych opisów biblijnych. Wydanie posiada również łaciński tekst Wulgaty.

Doskonały przekład z języków oryginalnych posiada:

La Sainte Bible. Traduction d'après les textes originaux par l'abbé *A. Crampon*. Desclée, 1923. Wydanie na papierze japońskim. S. VI + 1432 + 357 + 16 str. planów i map. ś.

Wydanie w jednym tomie posiada krótki komentarz i logiczny układ tekstu ze streszczeniami na początku rozdziałów. Przekład, przejrany przez OO. Tow. Jezusowego przy współudziale profesorów ze zgrom. Św. Sulpicjusza, posiada wysokie zalety naukowe.

Przekład z języków oryginalnych na francuski bez komentarza posiada:

La Sainte Bible... par l'abbé *Boisson*, Vitte, 1900. 4 tomy.

Z poszczególnych ksiąg możemy wymienić przekłady z komentarzami naukowymi:

Les Psaumes d'après l'Hebreu en double traduction avec indications métriques et strophiques et la Vulgate latine en regard par le chanoine *E. Pannier*, Lille, René Giard, 1908. S. XXVIII + 422. ś.

Wysoką wartość naukową posiadają przekłady dokonane i zaopatrzone w komentarze przez OO. Dominikanów, prof. Instytutu św. Szczepana w Jerozolimie. (L'école pratique d'études bibliques établie au couvent Dominicain Saint-Etienne de Jérusalem.) Ze zbioru tego wyszły:

Évangile selon saint Mathieu... par *P. M.-J. Lagrange...*

Évangile selon saint Marc... par *P. M.-J. Lagrange...*

Évangile selon saint Luc... par *P. M.-J. Lagrange...*

Évangile selon saint Jean... par *P. M.-J. Lagrange...*

Gabalda 1915—1925. w.

3. Wydania w języku niemieckim.

Z wydań Pisma św. w języku niemieckim najbardziej polecenia godne dla osób świeckich jest zatwierdzone przez Stolicę Apostolską tłumaczenie Allioli, na nowo wydane przez *O. Arndta, T. J.*

Die heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments. Mit dem Urtexte der Vulgata und erklärenden Anmerkungen. Pustet, 1910. 3 tomy.

Istnieje jeszcze inny przekład:

Die heiligen Schriften des Alten und Neuen Testaments, nach der Vulgata mit steter Vergleichung des

Grundtextes übersetzt und erläutert von *Dr. Valentin Loch* und *Dr. Wilhelm Reischl*. Manz, 1899. 4 tomy.

Co się tyczy Nowego Testamentu istnieje kilka przekładów, niektóre z nich są w wydaniach popularnych w celu rozszerzenia wśród warstw katolickich.

Na polecenie zasługują w szczególności:

Das Neue Testament unseres Herrn Jesus Christus, übersetzt und erklärt von *Dr. Benedikt Weinhart*. Herder, 1899.

Das Neue Testament unseres Herrn Jesus Christus. Nach der Vulgata übertragen mit Einleitungen und kurzen Erläuterungen versehen von *Dr. P. Beda Grundl*, O. S. B. Augsburg, Huttler, 1907.

W wydawnictwie Volksvereins-Verlag wyszło w r. 1911—12 całe Pismo św. w opracowaniu *Emila Dimmler'a*. Nowy Testament wyszedł w oddzielnych tomach, małego formatu:

Das Evangelium nach Matthäus. — **Das Evangelium nach Markus.** — **Das Evangelium nach Lukas.** — **Das Evangelium nach Johannes.** — **Die Briefe der Apostel** (2 tomy). — **Apostelgeschichte.** — **Geheime Offenbarung.** Ostatnie wydania z r. 1921.

Das Neue Testament. Uebersetzt eingeleitet und erklärt von *Emil Dimmler*. Volksverein-Verlag. M. Gladbach, 1925. S. 712. m.

To samo w jednym tomie. Wydanie popularne dla szerokich sfer katolickich.

W Berlinie w księgarni Walthera wyszedł nowy przekład **Nowego Testamentu**, zaopatrzony w obszerny komentarz naukowy przez *prof. Tillmana*. Komentarz uwzględnia najnowsze wyniki badań biblijnych.

§ 3. Nauki pomocnicze: Wstępy, historia, archeologia, monografie.

Pismo św. tak bardzo zalecane do czytania, jak widzieliśmy poprzednio, nie jest księgą przystępną dla przeciętnego czytelnika. Napisane w językach starożytnych, które

dzisiaj istnieją jako martwe, nosi cechy swego czasu. Gdy chodzi więc o zwroty literackie i sposób przedstawiania opisowo różnych wydarzeń, znacznie się różni od dzisiejszych utworów literackich. Aby tedy dobrze zrozumieć tekst Ksiąg św., należy poznać właściwości ówczesnej literatury. Poza trudnościami, wpływającymi z języka, są jeszcze inne i to wielorakie. W Piśmie św. istnieją np. liczne wzmianki o ówczesnych zwyczajach, wydarzeniach historycznych, wierzeniach, nadto opisy geograficzne, topograficzne i t. p. Aby zrozumieć te opisy, należy wprzód poznać archeologję, a w szczególności archeologję biblijną, historję narodu izraelskiego, zarówno jak i historję narodów sąsiednich, mających styczność z Izraelitami, geografję i topografję Ziemi Świętej i t. d. Księgi św. następnie przechodziły przez długi okres swego istnienia różne koleje, należy przeto przypatrzeć się ich dziejom, aby się przekonać, czy niektóre z Ksiąg św. nie zostały skażone wskutek przepisywania, czy nie dostały się do nich jakieś obce wtręty, przeróbki, dopisy, słowem tak zwane interpolacje? Wreszcie Księgi św. są religijne. Należy je tłumaczyć pod kątem widzenia wierzeń religijnych. Należy więc w tym względzie zastosować specjalną metodę różną od metody stosowanej do badania dokumentów świeckich.

Pomocnicze wiadomości, o których była mowa wyżej, znajdują się w tak zwanych wstępach do Pisma św. Wstępy dzielą się na dwie części: ogólną i szczegółową. Wstęp ogólny obejmuje nauki pomocnicze ogólne, jak np. zagadnienia w związku z natchnieniem Ksiąg św., czyli historję natchnienia, a dalej historję kanonu czyli dzieje zbioru Ksiąg św., historję tekstu, tłumaczeń, zasady wykładu, historję egzegezy i t. d. Wstęp szczegółowy zawiera zagadnienia w związku z poszczególnymi księgami. Ten dział nauki biblijnej w języku polskim jest dość ubogi.

Szlagowski, Ks. Antoni, Wstęp ogólny do Pisma św. Bibl. Dz. Chrześc., 1908. 4 tomy. S. XV i 933. ś.

Kruszyński, J. Ks., Wstęp ogólny do Pisma św. Księgarnia Powszechna, 1915. S. 471.

Kruszyński, Ks. J., Wstęp szczegółowy do Ksiąg św. Nowego Testamentu. Księgarnia Powszechna, 1916, in-8°. S. 740. ś.

Szydelski, S. Ks., Z walki o nadprzyrodzony charakter Biblii. Gubrynowicz, 1904. S. 88. ś.

Archutowski, J. Ks., Co to jest Pismo św. Św. Wojciech, 1922. S. 82. ś.

Do działu archeologii Biblijnej posiadamy w języku polskim cenną pracę:

Lipiński, A. Ks., Archeologia Biblijna. Warszawa, Szczepkowski, 1911. S. XXII + 425 + 5 tablic.

Z dzieł o charakterze historycznym, monograficznym, tudzież komentarzy w języku polskim należy wymienić:

Michalski, W. Ks., Starożytne dzieje biblijne w świetle dokumentów najdawniejszych Wschodu z uwzględnieniem krytyki literackiej. Kraków, OO. Misjonarze, 1912. S. 415. ś.

Musil, A. Ks., Od stworzenia do potopu. Po polsku opracował ks. Jan Korzonkiewicz z 13 rycinami i mapką. Kraków, 1910. S. 195. ś.

Jako praca pomocnicza dla dokładniejszego poznania Pisma św. zasługuje na polecenie

Skarbiec Pisma św. opracowany i wydany przez ks. *Feliksa St. Feldheima*, proboszcza parafji Wnieb. Pańskiego, Evanston, Illinois. Wyd. Przeglądu Homiletycznego, Kielce, 1924. S. XXXVI + 848. ś. Jest to tak zw. konkordancja rzeczowa, ułatwiająca odnalezienie tekstów odnoszących się do prawd i pouczeń zawartych w Piśmie św.

Praca niniejsza przedstawia w świetle odkryć i badań naukowych zagadnienia wzmiankowane w Biblii z okresu od stworzenia do potopu. Podane kwestje zasadnicze, jak: Kiedy Pan Bóg stworzył świat? Jak należy rozumieć opowiadanie biblijne o stworzeniu świata? Skąd się wzięło pogaństwo? i t. p.

Korzonkiewicz, J., Ks. Dr., Jehoŝua. Studium biblijne o początkach narodu Izraelskiego i o zdobyciu

Palestyny pod Jozuem. Kraków, nakł. autora, 1907. S. 128. ś.

Nowakowski, P. Ks., **Uczyńmy człowieka na obraz i podobieństwo nasze.** Rozprawa egzegetyczno-dogmatyczna. Kronika Rodzinna, 1913. S. 94. ś.

Wilanowski, B. Ks., **Proroctwa Starego Testamentu a Chrystjanizm.** Szkic krytyczno-porównawczy o początkach chrześcijaństwa. Kronika Rodzinna, 1912. S. 94. ś.

Trzeciak, S., Ks. Dr., **Stosunki polityczne u żydów za czasów Chrystusa Pana.** Poznań, Przegląd Kościelny, 1906. S. 157. ś.

Pawlicki, S., Ks. Dr., **Żywot i Dzieła Ernesta Renana.** Św. Wojciech, 1923. S. XI i 460. ś.

Ernest Renan należał w drugiej połowie XIX stulecia we Francji do najbardziej uzdolnionych, ale jednocześnie radykalnych krytyków Pisma św. i przeciwników objaśnienia. Ks. Pawlicki podaje rozbiór prac Renana i piękną obronę Pisma św. i nauki Chrystusowej.

Szczepański, W., Ks., T. J., **Na Synaju.** Na podstawie podróży z r. 1906. Kraków, Przegląd Powszechny. S. XXVI + 375. ś.

— **Najstarsza cywilizacja Wschodu klasycznego. Egipt.** Lwów-Warszawa, 1922. ś.

— **Najstarsze cywilizacje Wschodu klasycznego. Babilon.** Warszawa-Lwów, 1923. ś.

— **Najstarsze cywilizacje Wschodu klasycznego. Egea i Hatti.** Warszawa-Lwów, 1923. ś.

Archutowski, J. Ks., **Sługa Jahwy w księdze Izajasza proroka.** Kraków, 1923. S. 227. ś.

— **Monoteizm Izraelski i jego geneza.** Kraków, 1924. S. 209. ś.

Biblia i Teologja. Praca zbiorowa:

Ks. A. Bukowski, T. J.: **Nadprzyrodzony charakter Biblii.** — *Ks. Dr. W. Kwiatkowski:* **De Spinozy modernistyczny naturalizm w Biblii.** — *Ks. Dr. W. Michalski:* **Epoka wielkich podbojów asyryjskich a prorocy Amos, Ozeasz, Izajasz.** — *Ks. Dr. F. Rosłaniec:* **Powstanie i hi-**

storyczność ksiąg Nowego Testamentu. — Religijne posłannictwo narodu Izraelskiego. Św. Wojciech, 1925. S. VIII + 165. ś.

Kruszyński, J. Ks., Pobyt Izraelitów w Egipcie w świetle archeologii. Św. Wojciech, 1925. S. 71. ś.

Rosłaniec, Fr., Ks. Dr. prof., Mesjasz według proctw Starego Testamentu. Studium teologiczno-biblijne. Gebethner, 1923. S. 229 + 10. ś.

Z dziedziny zagadnień religijnych, poruszanych przez Ewangelię, można polecić kilka rozpraw o charakterze naukowym, jak np.:

Hozakowski, Wł. Ks., Marja Magdalena w Ewangeliach. Bibljot. Relig., 1925. S. 111. ś.

Michalski, W., Ks., C. M., Pascha i Ostatnia Wieczerza. Studium egzegetyczne. Lwów, 1916. S. 52. ś.

Archutowski, J. Ks., Jezusa Chrystusa kazanie na górze. Komentarz Ewangelji św. Mateusza, V-VII. Św. Wojciech, 1923. S. 127. ś.

Stach, P. Ks., Wypędzenie przekupniów ze świątyni. Św. Wojciech, 1923. S. 96. ś.

Klawek, A. Ks., Noc Betlejemska — historia czy legenda? Św. Wojciech, 1922. S. 64. ś.

W zbiorze Biblioteki Dzieł Chrześcijańskich wyszły niektóre prace ks. Fouard'a w tłumaczeniu polskim ks. Józefa Bromskiego, a mające związek z Pismem św. zarówno jak i z początkami chrześcijaństwa; należy tu wymienić:

Święty Piotr i pierwsze lata chrześcijaństwa. Św. Paweł, w dwóch tomach. Św. Jan i koniec wieku apostołskiego.

W literaturze zagranicznej wpośród dzieł, zawierających nauki pomocnicze do Pisma św. zasługują na wyróżnienie, jako nadające się do czytania dla szerszych warstw inteligencji, a jednocześnie dostarczające dowodów do poznania Objawienia Bożego.

Fillion, L. C., L'étude de la Bible. Lettres d'un professeur d'écriture sainte a un jeune prêtre. Letouzey, 1922, S. VIII + 366. ś.

Fillion, L. C., Les étapes du Rationalisme dans ses attaques contre les Evangiles et la vie de Jésus Christ. Lethiellieux, 1911. S. VI + 364. ś.

Jacquier, E., Etudes de critique et de philologie du Nouveau Testament. Lecoffre, 1920. S. VI + 512. ś.

— *Histoire des livres du Nouveau Testament.* Lecoffre, 4 tomy, każdy tom ok. 500 str. ś.

de Broglie, Questions bibliques. Lecoffre, 1904. S. VIII + 408. ś.

Buzy, D., Introduction aux paraboles Evangéliques. Lecoffre, 1912. S. XXIII + 476. ś.

Lagrange, M. J., O. P., La Méthode Historique. Paris, 1904. S. XX + 259. ś.

Książka zawiera zbiór rozpraw poświęconych egzegezie, ewolucji dogmatów, natchnieniu, historycznemu charakterowi prawodawstwa Mojżeszowego, historii pierwotnej, w dodatku umieszczona jest rozprawa: *Osoba Jezusa Chrystusa i krytyka Ewangelji.*

Lemann, A., Histoire complète de l'Idée Messianique chez le peuple d'Israel. Vitte, 1909. S. 467. ś.

Caillard, V., Jésus-Christ et les Prophéties Messianiques d'après les travaux les plus récents. Retaux, 1905. S. XXXII + 477. ś.

Prat, F., S. J., Saint Paul. Lecoffre (Les Saints), 1925. S. 208. ś.

Doskonale studjum o dużej wartości literackiej poświęcił św. Pawłowi:

Baumann, P., Saint Paul. Grasset, 1925. S. 351. ś.

Po niemiecku posiadamy też dwie dobre prace:

Pölze, F. X., Der Weltapostel Paulus. Manz, 1905. S. XXVIII i 664. ś.

— *Die Mitarbeiter des Weltapostels Paulus.* Manz, 1911. S. VIII i 487. ś.

Od pięciu lat wychodzi w Kanadzie (Montreal, 1207, rue Saint-Denis. Przedstawicielstwo w Paryżu: 18, rue d'Armaillé) bardzo pożyteczne miesięczne czasopismo w małej 8-ce, około 80 str., służące specjalnie dla po-

znania Ewangelji. Tytuł pisma brzmi: *L'Evangile dans la vie. Publication catholique mensuelle pour faire connaître, aimer et pratiquer l'Evangile*. Roczna przedpłata 1.50 dol.

W literaturze niemieckiej zasługuje na uwagę zbiór rozpraw Pisma św. zarówno Starego jak i Nowego Testamentu poświęconych i w bardzo przystępnym tonie utrzymanych:

Biblische Zeitfragen, gemeinverständlich erörtert. Ein Broschürenzyklus herausgegeben von *Prof. Nikel* und *Prof. Rohr*. Aschendorf. Broszury wychodzą od r. 1908. Każda posiada około 60 str. śr. formatu.

Schuster, J. Dr. und Holzhammer, I. B., Dr., Handbuch zur Biblischen Geschichte. Für der Unterricht in Kirche und Schule sowie zur Selbstbelehrung. Herder, 1910. Bd. I. Das alte Testament bearbeitet von *Dr. Joseph Selbst*. Mit 112 Bildern und 2 Karten. S. XXII + 1134, ś.

Sickenberger, J., Kurzgefasste Einleitung in das Neue Testament. Herder, 1925. S. 14 + 148. ś.

Nikel, J., Grundriss der Einleitung in das Alte Testament. Aschendorff, 1924. S. XVI + 408. ś.

§ 4. Żywoty Pana Jezusa.

Racjonalizm, zapoczątkowany i rozwijany przez teologów protestanckich, w burzącym pochodzie osiągnął już ostatni stopień w zaprzeczeniu prawdy objawionej. Nie poprzestając na wywodach Straussa, Renana i tylu innych, odmawiających Chrystusowi Panu Bóstwa, w czasach dzisiejszych zaczyna rozsnuwać wątpliwość o historycznej postaci Zbawiciela. Zagadnienia w związku z Osobą Jezusa Chrystusa, wysuwane przez krytyków liberalnych i cały legion bezwyznaniowych, stają się dzisiaj niezmiernie żywotne. Tematy o Bóstwie Chrystusa Pana tudzież o Chrystusie, jako postaci historycznej, opracowywane są w broszurach popularnych, przedostają się na łamy pism periodycznych i zatruwają umysły ludzi wierzących. Ponieważ krytycy liberalni posiłkują się dowodami rzekomo naukowymi i zawsze odwołują się do badań pozornie poważnych

i bezstronnych, uczeni katoliccy nie mogli pozostać obojętni na widok walki, toczącej się o najświętsze ideały całego chrześcijaństwa.

Wiele prac na tem polu powstało. Podamy tytuły tylko najpoważniejszych.

W języku polskim znany jest zaszczytnie przekład znakomitej pracy *O. H. Didona, O. P.*

Jezus Chrystus. Przełożył biskup Henryk Piotr Kossowski. Gebethner, 1891. 2 tomy. T. 1, s. 555; t. 2, s. 350 + LIV, 2 mapy. ś. Drugie wydanie skrócone (548 s.) wyszło w r. 1907, w Warszawie nakładem Polaka-Katolika.

Do najwybitniejszych prac w literaturze katolickiej, należących do tego działu, można zaliczyć bezsprzecznie klasyczne dzieło:

Fillion, L. Cl., Vie de N.-S. Jésus-Christ exposé historique, critique et apologetique. 11-e Edition revue et augmentée, Letouzey, 1925. 3 tomy. T. 1, s. 562; t. 2, s. 628; t. 3, s. 649, ś. Prawo do przekładu tego znakomitego dzieła zostało nabyte przez Księgarnię św. Wojciecha w Poznaniu.

Fouard, La vie de Notre Seigneur Jésus-Christ. Lecoffre, 1908, 2 tomy. S. XXXI + 969. ś. Istnieje polski przekład w Bibliotece Dzieł Chrześcijańskich.

Wymienione trzy prace posiadają charakter naukowy. Z pośród licznych prac, przeznaczonych do czytania duchowego można zalecić:

Żywot Pana naszego Jezusa Chrystusa opracowany podług dzieła *Stolberga* przez *Jana Kantego Gregorowicza*. Kraków, Nakładem ksiązek pożytecznych, 1910. S. 290. ś.

Szymeczko, J. Ks., Jezus Chrystus w świetle najstarszych dokumentów literackich. Kraków, 1913. S. 310. ś.

Mangenot, E., La Résurrection de Jesus suivie de deux Appendices sur la Crucifixion et l'Ascension. Beauchesne, 1910. S. 404. ś.

Jacquier et Bourchany, La Résurrection de Jésus-Christ. Les Miracles évangéliques². Lecoivre, 1911. S. XXI + 312. ś.

Exupère de Prats-de-Molo, O. Cap., La Divinité de Notre-Seigneur Jésus-Christ dans l'Evangile selon saint Matthieu. Tournai. Casterman, 1911. S. 364. ś.

Ladeuze, P., La résurrection du Christ devant la critique contemporaine. Bruxelles, 1908. ś.

Belzer, J., Geschichte des Leidens und Sterbens, der Auferstehung². Herder, 1913.

Archutowski, J. Ks., Zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa. Warszawa, 1916. ś.

de Pully, H., La Divinité de Jésus-Christ. Beauchesne, 1925. ś.

Lohmann, J., S. J., Das Leben unseres Heilands Jesu Christi nach den vier Evangelien. Paderborn, Jungermann, 1906. S. 388. ś.

Do działu niniejszego można dołączyć bardzo dobrą pracę p. t. *Rozmyślenia Ewangelji, ks. Dr. Biskupa Ottoka Prohaszka*. Z drugiego wydania węgierskiego przełożył ks. Herman Libiński T. J. 2 t. Kraków, 1926. OO. Jezuici. S. 490 + 483. ś.

§ 5. Historia religii a Ewangelja.

Racjonalizm współczesny, prowadząc walkę i wymierzając ataki przeciwko naturalnemu charakterowi Pisma św., ma przede wszystkim na względzie zwalczanie religii objawionej. Czy prawdą jest, co mówi Pismo św., że Bóg objawił ludzkości zasady wiary, czyli dał religję, czy też wszystkie religie jakiekolwiek na świecie istnieją, nie wyłączając religii chrześcijańskiej, są wynalazkiem ludzkim? Na ten temat rozwija się dzisiaj dyskusja pomiędzy obozem tak zw. liberalnym, a uczonymi katolickimi. Racjonalizm wychodzi z założenia, że religie są rzeczą prywatną, ponieważ zostały wynalezione przez ludzi. Nie przytacza jednak żadnych dowodów na potwierdzenie tej tezy, poza subiektywnymi poglądami. Obóz natomiast przeciwny wykazuje, że sprawa religii należy do zagadnień leżących

poza wynalazczością człowieka i wiąże się ściśle z dziejami Objawienia Bożego we wszechświecie. Zagadnienia dotyczące pochodzenia religii, wiążą się ściśle z Pismem św., dlatego też przytaczamy z zakresu historii szereg dzieł, mogących wzbudzić zainteresowanie wśród warstw inteligentnych. Musimy dodać, że sprawa pochodzenia religii w ogólności, a w szczegółach związek czyli tak zwane podobieństwo wierzeniowe, jakie zachodzi pomiędzy religią Starego Testamentu, a następnie religią katolicką i religiami innymi, należy od kilkunastu lat do kwestyj niezmiernie żywotnych w kulturalnych krajach.

Literatura, poświęcona zagadnieniom religii, rozpada się na dwa działy. Do jednego należą dzieła, w których rozpatrywane jest wogóle pochodzenie religii, w drugim zajmują się uczeni historją i charakterem poszczególnych religij. Podamy kilka prac z obydwóch działów.

A. Pochodzenie czyli geneza religii.

Radziszewski, I., Ks., Geneza Religii w świetle nauki i filozofji. Księgarnia Powszechna, 1911. S. 213. ś.

Le Roy, A., Bkp., Religja ludów pierwotnych. Przełożyli z francuskiego ks. Dr. W. Kott i ks. Dr. A. Szymański. Bibljot. Dzieł Chrześcijańskich, 1912. S. IX + 367. ś.

Szydelski, S. Dr., Historia religii a religja objawiona. Lwów, 1915. ś.

— *Studja nad początkami religii.* Lwów, 1916. ś.

Kruszyński, J., Ks., Studja nad porównawczą historją religii. Św. Wojciech, 1926. S. XI i 434. ś.

Mainage, Th., O. P., Les Religions de la Préhistoire l'âge paléolithique. Desclée, 1921. S. VII + 438. ś.

Bros, A., L'ethnologie religieuse. Introduction l'étude comparée des religions primitives. Bloud, 1923. S. 284. ś.

Descamps, La Génie des religions. Les origines, avec un essai liminaire sur la vérité, la certitude, la science et la civilisation. Louvain, 1922. S. XVII i 712. ś.

B. Historia i charakter poszczególnych religii.

Literatura katolicka w języku polskim należąca do tego działu jest niezmiernie uboga. Niżej podpisany wydał trzy broszury, jako odbitka z „Atenenum Kapłańskiego“, a poświęcone religii Mitry, Awesty i rzymskiej. Są one wyczerpane, dlatego też bliżej ich nie omawiamy.

Ks. Szczepan Szydelski, prof. Uniw. we Lwowie jest autorem dobrego studjum o religii rzymskiej, p. t. **Kult ogniska domowego i przodków**. Poznań, 1917.

Najbogatsza literatura z dziedziny religii poszczególnych jest w języku francuskim. Przytaczamy kilka dzieł, w których czytelnik znajdzie oświecenie charakteru i znaczenia tych religii, które w dziejach ludzkości odegrały, albo jeszcze odgrywają wybitną rolę.

Do najwybitniejszych bezsprzecznie na tem polu prac, o charakterze katolickim należy:

Christus. Manuel d'histoire des religions¹⁾ par *Joseph Huby*, professeur au scolasticat D'Ore Place Hastings, Beauchesne, 1916. S. XX i 1036. s.

Jest to praca zbiorowa, zawierająca artykuły znanych uczonych, jak: *Roy, Grandmaison, Wieger, Dahlmann, Carnoy, De la Vallée Poussin, Martindale, Mac Neil, Böminghaus, Mallon, Condamin, Power, Nikel Brou, Rousselot*.

„Christus“ zawiera pojęcia podstawowe o religii następnie rozprawę o religjach pierwotnych i wreszcie dobrze opracowane studia o religii Chińczyków, Japończyków, Persów, wstęp i rozbiór religii indoeuropejskich, o buddyzmie, religii Greków, Rzymian, Celtów, Germanów, Egipcjan, Babilończyków, o islamie i religii Izraelskiej. Znaczna część pracy poświęcona jest religii chrześcijańskiej, a mianowicie: chrześcijaństwo w pierwszych wiekach, w średniowieczu, w epoce odrodzenia i rewolucji. Ostatni dział poświęcony jest religii katolickiej w wieku XIX¹⁾.

¹⁾ Praca powyższa została przetłumaczona na język polski przez p. Stanisławę Pisarzewską i przygotowana do druku na początku wojny. Należy ubolewać, że do tego czasu nie ukazała się w druku.

Dhorme, P., O. P., La Religion assyro-babylonienne.
Lecoffre, 1910. S. X + 319. ś.

Roussel, A., La Religion Védique. Téqui, 1909.
S. VI + 309. ś.

— *Le Bouddhisme Primitif.* Téqui, 1911. S. IX
+ 431. ś.

— *Le Bouddhisme Contemporain.* Téqui, 1916. S.
IX + 520. ś.

Najbogatsza literatura religioznawcza istnieje w języku niemieckim i angielskim; przeważnie jednak dzieła w tych językach wyszły z pod pióra autorów nie uznających objawienia Bożego i zagadnienie pochodzenia religii rozwiązują bez zwracania uwagi na dowody zawarte w Piśmie św.

Przegląd literatury religioznawczej czytelnik znajdzie w mojej pracy: „*Studja nad porównawczą historją religij*”.

ROZDZIAŁ V.
ŻYCIE CHRZEŚCIJAŃSKIE.
O. Jacek Woroniecki O. P.

- § 1. Ogólne uwagi wstępne.
- § 2. Ogólna etyka chrześcijańska.
- § 3. Pedagogika chrześcijańska.
- § 4. Ascetyka chrześcijańska.
- § 5. Mistyka chrześcijańska.

§ 1. Ogólne uwagi wstępne.

Życie chrześcijańskie, któremu niniejszy rozdział ma być poświęcony, jest ściśle związane zarówno z nauką wiary, jak i z innymi gałęziami wiedzy religijnej, którymi poszczególne rozdziały tej książki się zajmują. Niesposób przeto dojść do głębszej znajomości życia moralnego, jeśli się nie pogłębi swej wiedzy i w tamtych dziedzinach.

„*Sprawiedliwy mój żyje z wiary*“, mówi św. Paweł (Żyd. 10, 38), powtarzając słowa proroka Habakuka (2, 4), aby zaś żyć zasadami wiary, trzeba tę wiarę gruntownie poznać, gdyż wtedy dopiero da ona nam tę pełnię siły i światła, której nasze życie moralne tak bardzo potrzebuje. To też studjum dziedziny moralnej wypadnie poprzedzić przestudjowaniem dobrego ogólnego podręcznika wiary nato, aby poznawaniu tajników życia chrześcijańskiego zapewnić mocne podstawy.

Bardzo ważne będzie również nie zaniedbywać i Pisma św., które jest prazródłem wiary i którego mocy i światła nic zastąpić nie potrafi. Szczególnie Ewangelje, Dzieje Apostolskie, Listy św. Pawła i Psalmi winny być wciąż w ręku każdego chrześcijanina, który pragnie głębiej się przeniknąć zasadami życia chrześcijańskiego. Ma się rozumieć, że winien on się starać poznać całość Pisma świętego, by tem lepiej przejąć się duchem nadprzyrodzonym, którym jest ono przesiąknięte.

Wreszcie i dzieje Kościoła mają dla lepszego wnिकnięcia w chrześcijańskie zasady życia moralnego ogromną doniosłość; stosuje się to szczególnie do żywotów tych wielkich postaci, około których w każdej epoce życie Kościoła pul-

suje najmocniej. Przemyslenie teoretyczne podstawowych składników życia moralnego jest bardzo doniosłe, ale ono nie wystarcza, i niejednen, poznawszy teoretycznie doktrynę moralną, nieraz będzie w kłopotcie, gdy przyjdzie mu zastosować ją w życiu. Nic mu w takich razach nie odda większej usługi, jak znajomość żywotów świętych, które na zawsze pozostaną najlepszą, bo żywą, ilustracją moralnych doktryn Kościoła.

Wskazawszy w tych kilku krótkich słowach ścisły związek, istniejący między dziedziną moralną a pozostałemi dziedzinami wiedzy religijnej, możemy teraz przejść do właściwej materji naszego rozdziału i scharakteryzować w ogólnych zarysach jej istotne cechy.

Dziedzina moralna obejmuje całą działalność człowieka, wypływającą z jego rozumu i woli, wszystko, co człowiek robi dobrowolnie i za co jest w pewnej mierze odpowiedzialny. Należą więc do niej zarówno poszczególne uczynki każdego pojedynczego człowieka, jak i działalność grup społecznych, zarówno dzieciące wysiłki opanowania władz budzących się do życia, jak i zmagania się z życiem dojrzałych już duchowo jednostek, zarówno stosunki człowieka z zaświatem, z Bogiem, stwórcą i sędzią ludzkości, jak i stosunki między poszczególnemi jednostkami. Wszystkie te tak rozmaite czynności z tych samych władz psychicznych naszej natury wypływają, wszystkie do jednego ostatecznego celu szczęśliwości zmierzają, wszystkie rządzone są pewnemi prawnami moralnemi, ściśle między sobą powiązanemi.

Pomimo jednak tej głębokiej organicznej jedności całego życia moralnego, nietrudno je rozłożyć na poszczególne dziedziny, będące przedmiotem osobnych odgałęzień nauk moralnych. Da to nam możność i nasze wskazówki bibliograficzne zgrupować podług pewnych działów, co je uczyni bardziej przystępnemi i przejrzystemi.

Zacniemy przeto od działu ogólnego (§ 2), obejmującego całość życia moralnego i dającego nam je poznać w swych ogólnych składowych częściach. Od tego działu winien będzie zacząć każdy, kto zechce się w dziedzinie życia chrześcijańskiego wykształcić; nim przejdzie on do po-

szczególnych zagadnień, czy to społecznych, czy też wychowawczych lub wreszcie ascetyczno-mistycznych, winien będzie najpierw przestudjować jakiś ogólny podręcznik etyki katolickiej, któryby mu dał ogólne ramy; bez nich studjowanie poszczególnych zagadnień nie może przynieść wielkiej korzyści.

Zagadnienie życia społecznego pominiemy tu zupełnie; rozrosło się ono tak bardzo, że wypadło mu poświęcić cały rozdział. Ma się rozumieć, że i w ogólnych dziełach, dotyczących życia moralnego, związek życia społecznego z etyką jest gruntownie uzasadniony, a i w osobnym rozdziale, traktującym o katolickiej akcji społecznej, wskazane będzie niejedno dzieło, silnie zaznaczające moralny charakter całej tej akcji. Pewne prace o stosunku etyki do socjologii podamy zresztą w pierwszym dziale ogólnym.

Poświęcimy natomiast osobny dział zagadnieniom wychowawczym, mającym własną dość bogatą, przynajmniej ilościowo, literaturę, wychowanie należy bowiem organicznie do etyki i jest nawet jej centralnem zagadnieniem; bez niego etyka traci swą doniosłość praktyczną. Nie przeszkadza to jednak wyodrębnieniu w osobny dział tego wszystkiego, co się odnosi do formowania się władz moralnych w młodym wieku, byleby nie tracić z oczu organicznej więzi, łączącej zagadnienia wychowawcze z całokształtem etyki chrześcijańskiej.

I my więc przedstawimy w drugim dziale (§ 3) najcenniejsze dzieła katolickie o wychowaniu moralnem młodzieży. Pominiemy w nim jednak zagadnienia wykształcenia i dydaktyki, jako należące raczej do psychologii, a tylko uwzględnimy parę cenniejszych dzieł o organizacji szkół i ich czynnikach wychowawczych.

Po pedagogice przejdziemy do dziedziny doskonałości chrześcijańskiej, która też łączy się organicznie z ogólną nauką moralności chrześcijańskiej i jest jej najwyższym rozkwitem i ukoronowaniem. Dziedzinę tę podzielimy na dwa działy, mianowicie na dział ascetyki (§ 4) i dział mistyki (§ 5).

Zapewne, że między ascetyką i mistyką istnieje ścisła łączność, i najwyższy rozwój doskonałości, jaki się w mystyce objawia, jest normalnem ukoronowaniem ascetyki; nie przeszkadza to jednak, aby między temi dwoma fazami rozwoju

duchowego nie dojrzyć pewnych zasadniczych różnic, które pozwalają osobno je badać.

Przez ascezę rozumiemy ćwiczenie władz psychicznych, biorących udział w naszym życiu moralnem w celu opanowania w nich skłonności do złego i nadania im stałej sprawności do dobrego. I pedagogika przeto w pewnym sensie zajmuje się ascezą, z tą jednak różnicą, że ogranicza się ona do ćwiczenia moralnego w pierwszych okresach życia, podczas gdy ascetyka zajmuje się tem ćwiczeniem w dojrzałym wieku; praca bowiem nad sobą nie kończy się nigdy i aż do ostatniego tchu człowiek winien się ćwiczyć w wypełnianiu prawa Bożego.

Jeśli się chce wyrazić starym tradycyjnym językiem, wypadnie powiedzieć, że asceza chrześcijańska polega na czynnem oczyszczaniu władz duszy ze wszelkich przywiązań, które ją odwracają od Boga lub zatrzymują na drodze do Niego. Centralnem zagadnieniem ascetyki jest więc ugruntowanie i rozwój w duszy wszystkich cnót chrześcijańskich, które winny łączyć w sobie czynniki przyrodzone cnót, zdobytych własnym wysiłkiem woli, z czynnikami nadprzyrodzonymi cnót, wlanych do duszy wraz z łaską. Ponieważ w tym procesie nie uświadamiamy sobie gry czynników nadprzyrodzonych, a jeśli uświadamiamy, to w bardzo słabym stopniu, przeto działalność czynników przyrodzonych bardziej rzuca się nam w oczy, i to nadaje ascezie charakter czynnego wysiłku w przeciwieństwie do wyższej fazy oczyszczania duszy, należącej już do mistyki i mającej charakter bardziej bierny.

Przez mistykę bowiem rozumiemy tajemniczą działalność Bożą w duszy w chwili, kiedy ta dusza zaczyna sobie ją uświadamiać. Jak ośrodkiem ascetyki są cnoty chrześcijańskie, tak ośrodkiem mistyki są dary Ducha Świętego, które zaczynają przodować w rozwoju duchowym i kierować coraz głębszem oczyszczaniem wszystkich władz duszy. Charakterystyczną cechą stanów mistycznych jest to, iż dusza zdaje sobie sprawę, że wyższe siły Boże w niej działają, że ją oczyszczają i podnoszą do góry; zdaje sobie ona jednocześnie sprawę z tego, iż w tym procesie jest bardziej bierna,

niż czynna. Tu sam Bóg oczyszcza duszę przy jej współudziale, gdy w fazie ascezy dusza oczyszcza się własnym wysiłkiem przy pomocy łaski Bożej. Tu jest ona bardziej bierna, tam była bardziej czynna.

Ma się rozumieć, że dwie te dziedziny łączą się z sobą bardzo ściśle i że niema między nimi przerwy; to też niejedno znajdzie się zjawisko na ich pograniczu, co do którego trudno może będzie orzec, do której fazy należy. Po długich dyskusjach, wywołanych pewnemi doktrynami o wyraźnie pozywistycznym podłożu, coraz większa powstaje jedność zapatrywań między teologami, w myśl której mistyka w swych istotnych czynnikach jest normalnym dalszym ciągiem ascetyki i pełnym rozkwitem doskonałości chrześcijańskiej.

Winniśmy tu jednak zrobić pewne zastrzeżenie. Już w rozdziale wstępnym zwróciliśmy uwagę na konieczność rozumnego pokierowania pracą nad samokształceniem religijnem i wyraziliśmy to przekonanie, iż „Przewodnik” nasz wtedy tylko prawdziwą pomoc w tej pracy przyniesie, jeśli będzie ona choć zdaleka pokierowana przez wytrawnego znawcę nauki katolickiej. Uwaga ta jest stokroć ważniejsza, gdy chodzi o czytanie dzieł z dziedziny ascetyki, a jeszcze bardziej mistyki; niepokierowana przez kogoś, kto dobrze zna katolicką naukę na tym punkcie, może ono tylko szkodę duszy wyrządzić i rozbudzić w niej niezdrową ciekawość i pożądanie nadzwyczajności w życiu duchowem. Na takich wyżynach nikt nie potrafi się sam pokierować, to też rozumne pokierowanie lekturą ascetyczną i mistyczną jest rzeczą nieodzowną; bez niego lepiej jej zaniechać zupełnie.

Ponieważ osoby, które mają zamiłowanie do tego rodzaju książek, prowadzą zazwyczaj regularne życie religijne i mają stałego spowiednika, najlepiej zrobią, jeśli i jego kierownictwu poddadzą swą lekturę duchowną i jeśli jemu też przedstawiać będą te trudności, na jakie przy niej natrafiają.

Wreszcie wypadnie zaznaczyć raz jeszcze na zakończenie, że podział literatury życia chrześcijańskiego na poniższe cztery działy wcale nie oznacza, aby były to cztery dziedziny ściśle od siebie oddzielone; przeciwnie, przenikają

się one wciąż nawzajem i z niejednym zagadnieniem, np. z zagadnieniem cnoty, w każdym z nich wypadnie się spotkać. To też i podział literatury na niemałą natrafia trudność i nieraz niełatwo zdecydować, w jakim dziale tę lub ową książkę pomieścić. Aby uniknąć powtarzania tytułów tych samych prac w różnych działach, pomieszczone one zostały w tym dziale, któremu zdawały się najlepiej odpowiadać sposobem traktowania omawianego zagadnienia.

§ 2. Ogólna etyka chrześcijańska.

Kto zechce dokładnie się zapoznać z nauką moralności chrześcijańskiej, winien będzie zacząć od dzieł, obejmujących ją w całości. Dopiero na tem ogólnem tle będzie on mógł z korzyścią poznawać poszczególne działy, lub też nawet zagadnienia z dziedziny moralnej działalności człowieka. Jest bardzo obfity; kilku wybitnych moralistów katolickich

Niestety dzieł ogólnych wykładów etyki katolickiej nie ostatniej doby dało nam jednak bardzo dobre i obszerne prace filozoficzne z tej dziedziny; są to:

de Pascal, Philosophie morale et sociale. Lethielleux, 1896. 2 t. S. 1080. ś.

*Cathrein, V., S. J., Moralphilosophie*⁵. Herder, 1911. 2 t., S. 1397. ś. Polski przekład w Bibl. Dzieł Chrześcijańskich, 4 tomy. Tegoż autora krótsze opracowanie podręcznika etyki, którego autorem był:

*Lehmen, A., S. J., Moralphilosophie*³. Herder, 1919. S. XX i 370. ś.

*Sertillanges, A. D., O. P., Philosophie morale de Saint Thomas d'Aquin*². Alcan, 1922. S. II i 592. ś.

Janssen, Ed., Cours de morale générale. Louvain, Institut de Philosophie, 1926. 2 t. S. XII—300 i 275. ś.

Prace te jednak zajmują się tylko moralnością przyrodzoną i dlatego, aczkolwiek przestudjowanie ich może być bardzo pożyteczne, nie da jednak dostatecznej znajomości całokształtu moralności katolickiej, która właśnie polega na harmonijnem połączeniu czynników przyrodzonych z nadprzyrodzonymi.

Całość moralności katolickiej przyrodzonej i nadprzyrodzonej znaleźć można w następujących dziełach o mniejszej objętości:

Cathrein, V., S. J., Die katholische Moral in ihren Voraussetzungen und ihren Grundlinien. Herder, 1907, S. XIV i 546. ś.

Fleuriot, J., Précis de morale chrétienne. Bloud, 1914, S. 220. ś.

Guibert, J., Cours de morale théorique et pratique. de Gigord, 1922. S. IV i 400. ś.

Verhelst, F., Cours de religion: Morale. Devit, 1920, S. 314. ś.

Hamm, F., Die Schönheit der katholischen Moral. Volksverein, 1911. S. 118. ś.

Część moralna Summy Teologicznej św. Tomasza z Akwinu została rozwinięta w bardzo przystępnej formie w konferencjach, które przez 22 lata głosił w Paryżu w Notre-Dame:

Janvier, M. A., O. P., Exposition de la morale catholique. Lethielleux, 1903—1924, 22 tomy, od 300 do 400 stron każdy. Oto wykaz treści poszczególnych tomów:

Moralność ogólna (Summa, I—II ae)	Moralność szczegółowa (Summa, II—II ae)
Tom I. La béatitude	Tom IX i X. La foi.
Tom II. La liberté	Tom XI. L'espérance.
Tom III. Les passions	Tom XII, XIII i XIV. La charité.
Tom IV. La vertu	Tom XV. La prudence.
Tom V i VI. Le vice et le péché.	Tom XVI i XVII. La justice.
Tom VII. La loi.	Tom XVIII. La force.
Tom VIII. La grâce.	Tom XIX i XX. La tempérance.
	Tom XXI i XXII. La perfection.

Próbę opracowania w skróceniu moralnej części Summy św. Tomasza po polsku dali:

Woroniecki, J., O. P., Katolicka etyka wychowawcza. Część pierwsza, analityczna. Św. Wojciech, 1925. S. VII i 232. ś.

Lutosławski, K., Ks., Teologja. Część II. Życie moralne. Gebethner, 1919. S. 112. ś.

We Francji, aby uprzystępnąć moralną doktrynę św. Tomasza, wydano wybór tekstów z Summy, dotyczących tej dziedziny:

Gilson, E., Saint Thomas d'Aquin. Les moralistes chrétiens. Textes et commentaires. Gabalda 1924. S. 380.

Oprócz tego podjęto wydanie poszczególnych traktatów Summy w osobnych tomikach, zawierających obok tekstu łacińskiego doskonały przekład francuski i krótkie wyjaśnienia; z dziedziny moralnej ukazały się dotąd:

S. Thomas d'Aquin: La prudence (2-a 2-ae, qu. 47—56.) Traduction française par H. D. Noble, O. P. Desclée, 1925. S. 306. m.

— **Les Actes humains** (1-a 2-ae, qu. 6—21). Traduction française par M. S. Gillet, O. P. Desclée, 1926. S. 380. m.

— **Les états.** (2-a 2-ae, qu. 171—189). Traduction française par A. Lemonnier, O. P. Desclée, 1926. S. 376. m.

Istnieje też kilka dobrych prac już to rozbiegających doktryny moralne innych Doktorów Kościoła, już to dających wyciągi z ich doktryn moralnych.

Mausbach, J., Die Ethik des hl. Augustinus. Herder, 1909. T. I — S. XI i 442; T. II — S. VII i 402. ś.

Rolland-Gosselin, B., La morale de Saint Augustin. Rivière, 1925. S. 215. ś.

Rivière, J., Saint Basile. Les moralistes chrétiens: Textes et commentaires. Gabalda 1925. S. 320. ś.

Legrand, Rh., Saint Jean Chrysostome. Les moralistes chrétiens: Textes et commentaires. Gabalda, 1925. S. 315. ś.

Oprócz tych prac systematycznych można wskazać jeszcze parę innych o zakresie apologetycznym; mają one na celu obronę moralnej doktryny katolickiej i wykazanie jej

wyższości nad rozmaitemi innymi systemami filozoficznymi w dziedzinie moralnej.

Mausbach, J., **Die katholische Moral und ihre Gegner**⁵. Bachem, 1920. S. XII i 464. ś.

Narajewski, St. Ks., **Moralność chrześcijańska a etyka najnowsza**. Gubrynowicz, 1901, S. X i 280. ś.

Gillet, M. S., O. P., **La morales et les morales**. Desclée, 1925. S. 302. ś.

Dessers, L., **Les morales d'aujourd'hui et la morale chrétienne**. Poussielgue, 1907, S. 237. ś.

Wittmann, M., **Ethik**. (Bd. VII der philosophischen Bibliothek) Kösel u. Pustet, 1923. S. X i 398. ś.

Z poszczególnych zagadnień dziedziny moralnej na pierwszym miejscu postawimy zagadnienie stosunku moralności do religii.

Traktują o niem:

Gutberlet, C., **Ethik und Religion**. Aschendorff, 1892, S. VIII i 376. ś.

Cathrein, V., S. J., **Religion und Moral, oder: Gibt es eine religionlose Moral**. Herder, 1904. S. X i 212. ś.

O stosunku moralności chrześcijańskiej do wychowania doskonałą pracę dał nam:

Gillet, M. S., O. P., **La valeur éducative de la morale catholique**. Desclée, 1920. S. XII i 379. ś.

Podobnież o stosunku moralności chrześcijańskiej do nauk społecznych mamy prace następujących autorów:

Déploige, S., **Le conflit de la morale et de la sociologie**. Avec préface de J. Maritain. Institut Supérieur de Philosophie? 1924. S. 338. ś.

Gillet, M. S., O. P., **Conscience chrétienne et justice sociale**. Desclée, 1922. S. 463. ś.

Walter, F., **Socialpolitik und Moral**. Herder, 1899. S. XV i 346. ś.

Michel, A., **La question sociale et les principes théologiques**. Beauchesne, 1921. S. X i 290. ś.

Poza tem podajemy jeszcze parę monografij lub prac zbiorowych, omawiających poszczególne zagadnienia z dziedziny moralnej:

Morawski, M., Ks., T. J., Podstawy etyki i prawa. Przegląd Powszechny, 1906, 2 tomy. S. 489. ś.

Moralproblemè. Vorträge... gehalten von Mausbach, Mayer, Mutz, Weitz und Zahn. Herder, 1911, S. VIII i 388. ś.

Piat, C., La morale du bonher. Alcan, 1910. S. VII i 263. ś.

Farges, A., La liberté et le devoir. Berche et Tralin, 1902. S. 518. ś.

Noble, H. D., O. P., L'éducation des Passion. Lethielleux, 1920. S. 262. ś.

— *La conscience morale. Lethielleux, 1923. S. 310. ś.*

Kozubski, X. Z., Geneza i istota sumienia. Lwów, 1922. S. 99. ś.

§ 3. Pedagogika chrześcijańska.

Dział pedagogiki katolickiej nie przedstawia się nader świetnie, a tłumaczy się to tem, że pedagogika katolicka ostatnich wieków zbyt się oderwała od etyki, której jest organiczną częścią i że przez to zbyt silnie uległa wpływom pedagogiki liberalnej, opartej na materialistycznej psychologii ostatniej doby. Bardzo ciekawy pod tym względem był protest przeciw spaczeniom współczesnej pedagogiki katolickiej w Niemczech, którego autorem jest:

Bernberg, J., Zurück zur Erziehungslehre Christi. Manz, 1921. S. VIII i 226. ś. Słusznym krytycznym wywodom autora nie dorównywają jego pozytywne wiadomości i poglądy na zadania i metody pedagogiki katolickiej. Na ten sam temat mamy i polskie studjum.

Woroniecki, J., O. P., Paedagogia perennis. Gebethner, 1924. S. 18. ś.

Pomimo tych ogólnych niedomagań można jednak wskazać cały szereg katolickich dzieł pedagogicznych, których przestudjowanie może prawdziwą przynieść korzyść, o ile czytelnik będzie miał już uprzednio dostateczną znajomość etyki katolickiej.

Zacniemy nasz wykaz od podania paru dzieł z historii pedagogiki:

Baumgartner, H., Geschichte der Pädagogik. Herder, 1913. S. XXI i 263. ś.

Krieg, C., Lehrbuch der Pädagogik: I Teil: Geschichte der Pädagogik⁵. Herausgegeben von Grunwald G. Schöningh, 1923. S. VIII i 248. ś.

Riboulet, L., Histoire de la pédagogie. Vitte, 1925. S. 562. ś:

Dodajmy tu też i ilustrowany atlas do dziejów pedagogiki, aczkolwiek idzie on zbyt daleko w stawianiu na jednym poziomie pedagogów katolickich i akatolickich.

Borch, R., Bilderatlas zur Geschichte der Pädagogik. Herder, 1921. S. VIII i 123. w.

Z pośród systematycznych wykładów pedagogiki zaczniemy od podania skrótu wykładów z tej dziedziny, który przed laty ogłosił zasłużony moralista belgijski, dziś biskup gandawski:

Waffelaert, G. J., Sommaire d'un cours de pédagogie. Bruges, Beyart, 1898. S. 160. ś.

Podamy następnie:

Baumgartner, H., Pädagogik oder Erziehungslehre⁵. Herausgegeben von A. Keiser. Herder, 1913. S. XII i 252. ś.

Krieg, C., Lehrbuch der Pädagogik. II Teil: System der Pädagogik. Herausgegeben von Grunwald G. Schöningh, 1922. S. X i 269. ś.

Göttler, J., System der Pädagogik im Umriss. Kösel, 1924. S. VIII i 171. ś.

Bethléem, R., Cathéchisme de l'éducation. Bonne Presse, 1920. S. 511. ś.

Vaquer M-elle A., Cours de pédagogie théorique et pratique. Vitte, 1910. S. 398. ś.

Znacznie obszerniejsze dzieło, uwzględniające jednak o wiele bardziej stronę psychologiczną pedagogiki, niż jej stronę moralną, dał nam w trzytomowej pracy:

Willems, C., Grundfragen der Philosophie und Pädagogik für Gebildete Kreise dargestellt. Paulinus-

Druckerei, 1915—1916. T. I — S. XVI i 550; T. II — S. XII i 560; T. III — S. X i 534. ś.

Mniej systematyczne, ale zawierające dużo cennego materiału praktycznego są następujące prace, z których szczególnie pierwsza cieszy się słusznie w Niemczech sławą dzieła klasycznego:

Sailer, J. M., Erziehung für Erzieher. Herausgegeben von Baier und Kunz. Herder, (Bibliothek der katholischen Pädagogik), 1910. S. XI i 343. ś.

Krus, F., S. J., Zasadnicze zagadnienia pedagogiczne. Tłumaczone z niemieckiego przez M. Ł. Szczepkowskiego, 1914. S. IV i 255. ś.

Podoleński, St., S. J., Podręcznik pedagogiczny. OO. Jezuici. 1921. S. 176. ś.

Bernberg, J., Umriss der katholischen Pädagogik. Manz, 1923. S. XII i 211. ś.

Zamoyska, J., Jen., O wychowaniu. Poznań, Biblioteka Kórnicka, 1907. S. 580. ś.

Plater-Zyberkówna, C., Kilka myśli o wychowaniu w rodzinie. Warszawa, 1903. S. XII i 359. ś.

Religijnej stronie wychowania poświęcili bardziej szczegółowe studia:

Gillet, M. S., O. P., Religion et pédagogie. Desclée, 1914. S. VIII i 351. ś.

Göttler, J., Religions- und Moralpädagogik. Aschen-dorff, 1923. S. XI i 204. ś.

Bouvier, C. L., L'éducation religieuse. Lecoffre, 1923. S. XXIV i 331. ś.

Bielawski, Z., Ks., C. M., Podstawy wychowania religijnego. Lwów, nakł. autora, 1920. S. VII i 127. ś.
— *Zagadnienia z pedagogiki religijnej.* Lwów, 1918. S. 115. ś.

Henin L. & Guinet C., Pédagogie du Cathéchisme. Tolra, 1912. S. 308. ś.

W Niemczech począł wychodzić pod redakcją prof. Göttlera osobny zbiór studjów odnoszących się do wychowania religijnego:

Religions pädagogische Zeitschriften. Wychodzą one w Monachjum u Kösel'a; ukazało się już 9 numerów.

Osobnem zagadnieniem w dziedzinie wychowania jest traktowanie dzieci chorych, a szczególnie psychicznie lub nerwowo obciążonych. Cenne wskazówki pod tym względem dają:

D'Agnel, A. et d'Espiney, Psychologie et psychothérapie éducative. Téqui, 1924. S. 608. ś.

Eymieu, A., S. J., Le gouvernement de soi-même. Essai de psychologie pratique. Perrin, 1908. Szczególnie pożyteczny jest tom drugi: *Théorie secondaire.* S. 350. ś. Polski przekład p. t. *Psychologja praktyczna* ukazał się u Szczepkowskiego.

Doskonałą pracę, ostrzegając przeciw nadużywaniu psychoanalizy, dał:

Bopp, L., Moderne Psychoanalyse, katholische Beicht und Pädagogik. Kösel, 1923. S. 100. ś.

Jeśli teraz przejdziemy do poszczególnych zagadnień z dziedziny wychowania na pierwszym miejscu wypadnie uwzględnić problem charakteru, wokoło którego powstała cała literatura. Po polsku mamy śliczną pracę zmarłego arcybiskupa lwowskiego:

Bilczewski, J., Arcbp., Charakter, list pasterski do uczniów szkół średnich i seminarjów nauczycielskich. Św. Wojciech, 1920. S. 179. ś. Poza tem polecić można:

Ciemniewski, J. Ks. Dr., Poznanie i kształcenie charakteru. Św. Wojciech, 1927. Dwa tomy. S. 243 i 316. ś.

Guibert, J., Le caractère. Définition, importance, idéal, origine, classification, formation. Poussielgue, 1907. S. VIII i 251. m.

Ude, J., Charakter und Charakterbildung. Styria, 1923. S. VIII i 112. m.

Muszyński, F., Der Charakter. Schöningh, 1910. S. 281. ś.

— *Die Temperamente.* Schöningh, 1907. S. 274. ś. Podajemy przy tej sposobności i dwa inne doskonałe studia obserwacyjne o temperamentach:

Hellwig, B., Die vier Temperamente bei Kindern. Paderborn, Esser, 1886. S. 72. m.

Hellwig, B., Die vier Temperamente bei Erwachsenen. Paderborn, Esser, 1888. S. 99. m.

Z literatury, jak kierować ruchem młodzieży, podamy nazwiska kilku autorów, których praktyczne studia doskonalą się nadają na konferencje, wykłady, gawędy i t. p.

Gillet, M. St., O. P., L'éducation du caractère. — L'éducation du coeur. — L'éducation de la conscience. — Virilité chrétienne. Desclée. Każdy tom od S. 250 do 300 ś.

Texier, A., La piété chez les jeunes. — La charité chez les jeunes. Téqui, 1924. 2 tomy, około 400 s. każdy. ś.

Vuillermet, F. A., O. P., La mission de la jeunesse contemporaine. — Soyez des hommes. — Les sophismes de la jeunesse. — Jeunesse et Apostolat i inne. Lethielleux. Każdy tom od S. 300 do 380. ś.

Beaupin, L., Pour être apôtre. — Au seuil de la jeunesse. — A travers la vie. Lethielleux. Każdy tom od S. 250 do 300. m.

Hoffmann, J., Handbuch der Jugendkunde und Jugendziehung. Herder, 1919. S. XX i 410. ś.

Fassbender, M., Wollen, eine königliche Kunst. Herder, 1926. S. XII i 284. ś.

Könn, J., Jugendpflege und Charakterbildung. Warrendorf, Schnell, 1914. S. 262. ś.

v. Dunin-Borkowski, St., S. J., Reifendes Leben. Ein Buch der Selbstzucht für Jugend. Berlin, Dümmler, 1918. S. 210. ś.

— *Führende Jugend.* Berlin, Dümmler, 1920, S. 205. ś.

Sartorius, J., Die Feldherrnkunst des Lebens. Ein Jugendbuch. Schöningh, 1919. S. VIII i 182. ś.

Podobną lekturę dla dziewcząt można znaleźć u następujących autorów:

Kreuzer, M., Um Glück und Krone. Benzinger, 1923. S. 324. ś.

Berthier, M. S., La jeune fille et la vierge chrétienne à l'école des Saints. Bonne Presse. S. 396. ś.

Girard, Livre de poche de la jeune fille catholique au XX s. Beauchesne, 1921. S. 648. m.

Dupanloup, F., Bkp., Listy o wychowaniu dziewcząt. Przekład z francuskiego. Św. Wojciech, 1914. S. XV i 387. ś.

Po tych bardziej ogólnych pracach podajemy jeszcze kilka dziełek, traktujących o czystości płciowej, o uświadamianiu młodzieży i o pouczeniu młodzieży o obowiązkach małżeńskich:

Plater-Zyberk, C., Na progu małżeństwa. Św. Wojciech, 1926. S. 456. ś.

Urban, J., Ks., S. J., Na ślubny kobierzec. OO. Jezuici, 1923. S. 168. ś.

Borowska, Z. A., Książka Marty. Św. Wojciech, 1922. S. 232. ś.

Ries, J., Kirche und Keuschheit. Bonifatiusdruckerei. 1922. S. XVI i 472. ś.

Ernst, E., Obowiązek rodzicielski. Przekład z niemieckiego. Św. Wojciech, 1907. S. 176. ś.

Fonssagrives, J., Conseils aux parents et aux maîtres sur l'éducation de la pureté. Poussielgue, 1909. S. 161. ś.

de Guibergues, G., La chasteté. Poussielgue, 1908. S. 129. ś.

Guibert, J., La pureté. Poussielgue, 1910. S. XIII i 266. m.

Gillet, M. St., O. P., Innocence et ignorance. Lethielleux, 1913. S. 216. ś.

Vuillermet, F. A., O. P., La vocation au mariage. Lethielleux, 1913. S. 327. ś.

Scheiwiller, O., O. S. B., Am heiligen Quell des Lebens. Benzinger, 1924. S. 232. ś.

Breit, E., Frauenglück und Mutterpflicht. Benzinger, 1923. S. 240. ś.

Hoornart, G., S. J., Le combat de la pureté. (A ceux qui ont vingt ans). Action catholique, 1924. S. 370. ś.

Dermine, J., La doctrine du mariage chrétien. Action catholique, 1925. 164. ś.

Doskonałe są krótkie broszury na temat obowiązków małżeńskich przez:

Moutier, Ed., L'amour conjugal et paternel. — L'amour conjugal et maternel. — Le mariage. — L'amour. — Lettre sur l'amour à celle qui ne se mariera pas. Paris. Association du Mariage chrétien, 1919—1920. Około 20 s. każda.

Podamy tu jednocześnie i kilka dzieł, dotyczących aktualnego zagadnienia nadużyć w pożyciu małżeńskim; właściwie jego miejsce byłoby może w następnym dziale, chodziło nam jednak o to, aby sprawę czystości obyczajów ująć w jedną całość i z konieczności wypadło ją pomieścić w pedagogice.

W Niemczech Volksverein w M. Gladbach zaczął wydawać osobną kolekcję, poświęconą zagadnieniu pożycia małżeńskiego pod ogólnym tytułem: „Ehe und Volksvermehrung“. Wyszły tam dotąd następujące prace:

*Mausbach, J., Ehe und Kindersegen von Standpunkt der christlichen Sittenlehre*⁴. Volksverein, 1925. S. 136. ś.

*Sticker, G., Geschlechtsleben und Fortpflanzung vom Standpunkt des Arztes*³. Volksverein, 1919. S. 95. ś.

*Hitze, F., Geburtrückgang und Socialreform*². Volksverein, 1922, S. 244. ś.

Poza tem polecić można:

*Heinen, A., Die Familie, ihr Wesen, ihre Gefährdungen und ihre Pflege*³. Volksverein, 1923. S. 411. ś.

— *Mütterlichkeit, als Beruf und Lebensinhalt der Frau.* Volksverein, 1920. S. 112. ś.

W ostatnich latach zaczęła się rozwijać bardzo ładna literatura religijna dla dzieci; podamy z niej kilka wybitniejszych prac, szczególnie kilka przepięknych żywotów świętych dzieci lub też studjów im poświęconych:

Bessière, A., S. J., Laissez venir à moi les petits enfants. Art catholique, 1923. S. 158. m.

— *Inter lilia.* Figure d'enfants. Toulouse, Apostolat de la prière, 1922. Dwie serje. S. 81 i 101. m.

— *Parvuli.* Toulouse, Apostolat de la prière, 1923. S. 78. m.

Lajeunie, E., O. P., La gracieuse histoire de la petite Anne de Guigné. Vie spirituelle, 1925. S. V i 806. ś.

Une âme d'enfant: Guy de Fontgalland (1913—1925). Bonne Presse, 1925. S. 89. m.

André de Sainte Marie, C. S., Une petite fleur de Sion (1912—1924). Desclée, 1925. S. 92. m.

Martin, A. L., Dominique Savio (1842—1857). Paris, 1924. S. 115. ś.

Cuenot, F., André Milliot (1901—1917). Une petite âme sacerdotale. Bloud, 1919. S. VIII i 120. ś.

Carbonnel, P., S. J., Histoire de la petite Thérèse de l'Enfant Jésus pour les enfants. Lisieux, Carmel, 1920. S. XII i 205. m.

Bihlmeyer, H., O. S. B., Klein Nelli „vom heiligen Gott“. Herder, 1912. S. XVI i 96. m.

Górska, Pia, Sługi Boże. Gebethner, 1919. S. 219. w. Zeller, Renée, La maison de Dieu. Beauchesne, 1919. S. 158. m. Polski przekład przez S. A. K. pod tytułem: „Jakże miłe przybytki Twoje“. Warszawa, 1926.

Bordeaux, H., La nouvelle croisade des enfants. Plon. 1913. S. 316. ś.

Dodajmy do tej listy kilka dziełek na temat powołania do służby Bożej w młodym wieku.

Milliot, J., Serai-je prêtre? Entretiens sur la vocation sacerdotale pour les enfants. Lethielleux, 1913.

Cocart, G., Enfant que feras-tu plus tard? Téqui. 1922. ś.

Grimaud, Ch., Prêtre, pourquoi pas? Téqui, 1925. ś.

Doyle, W., T. J., Czy będę księdzem? Przekład z angielskiego. OO. Jezuici, 1924. S. 38. m.

Od 1926 wychodzi w Warszawie doskonałe pisemko religijne dla dzieci; jest to ilustrowany miesięcznik pod tytułem: „Radość życia“. Adres redakcji: Ordynacka 11. Prenumeratę roczną w wysokości 2 zł. 40 gr. przyjmują w Warszawie księgarnie: M. Szczepkowskiego i Kroniki Rodzinnej.

Zagadnieniu polityki szkolnej i roli wychowawczej i poszczególnych instytucyj społecznych doskonałe studjum poświęcił:

Duballet, B., La famille, d'Eglise, l'Etat dans l'éducation. Bonne Presse, 1921. S. XIII i 538. ś.

Zwróćmy następnie uwagę na dwa zbiorowe wydania w języku niemieckim wybitniejszych prac z dziedziny pedagogiki ostatnich wieków. Jedno jest obszerniejsze, ale może mniej dostępne dla szerszego ogółu:

Bibliothek der katholischen Pädagogik. Herder, od 1888—1916 wyszło 18 tomów średniego formatu.

Przystępniejsze są małe tomiki, obejmujące zarówno dawniejsze prace, jak i nowe studia, aczkolwiek obok rzeczy katolickich są tam i niektóre dzieła wybitniejszych pisarzy niekatolickich:

Sammlung der bedeutendsten pädagogischen Schriften aus alter und neuer Zeit. Schöningh. Do 1914 wyszło 44 tomików małego formatu. Ta sama księgarnia zaczęła już po wojnie inne podobne do poprzedniego wydawnictwo zbiorowe, obejmujące tylko nowożytnie studia.

Handbücherei der Erziehungswissenschaft. Schöningh, od 1923 roku wyszło 11 tomików małego formatu. Dużo cennego materiału zawiera:

Lexikon der Pädagogik. Herausgegeben von *Ernst Roloff*. Herder, 1913—1917. 5 tomów wielkiego formatu w dwóch kolumnach.

Niemniej cenny materiał, aczkolwiek odnoszący się raczej do dydaktyki i organizacji szkolnej, zawierają sprawozdania ze Zjazdów „Alliance des Maisons d'éducation chrétienne”.

Vingt six Congrès pédagogiques (1882—1912). Comptes rendus. De Gigord, 1913. S. XXIII i 1043. w.

Doskonałe studjum o tem, czem powinna być szkoła w duchu chrześcijańskim prowadzona, mamy u:

Baunard, Le collège chrétien. Poussielgue, 1911. 2 tomy około S. 1000 ś.

Podamy wreszcie parę monografij wybitniejszych postaci pedagogów, czy też poszczególnych zagadnień pedagogicznych.

Willmann, O., Aristoteles als Pädagog und Didaktiker. Berlin, Reuther, 1909. S. XIII i 216. ś.

Gerg, R., Die Erziehung des Menschen nach den Schriften des hl. Augustinus dargestellt. Bachem, 1909. S. 184. ś.

Eggersdorfer, F. X., Der hl. Augustinus als Pädagoge und seine Bedeutung für die Geschichte der Bildung. Herder, 1907. S. XIV i 248. ś.

Mausbach, J., Grundlage und Ausbildung des Charakters nach dem hl. Thomas v. Aquin³. Herder, 1920. S. VIII i 146. ś.

Merkle, P., Religiöse Erzieher der katholischen Kirche. Leipzig, Quelle Meyer, 1924. S. 290. ś.

Reinelt, P., Christliche Erziehungslehre in Zitaten. Herder, 1909. S. VIII i 485. m.

Osobnym działem pedagogiki stała się w ostatnich kilkunastu latach nauka o wychowaniu obywatelskim. Podamy zeń parę dzieł ogólniejszych i parę podręczników.

Weigl, F., Staatsbürgerliche Schulerziehung. Schöningh (Handbücherei der Erziehungswissenschaften, 7 Band) 1923. S. 160. ś.

Pieper, A., Der Bürger im Staat, Nation und Partei⁴. Gesammelte Vorträge. Volksverein Verlag, 1925. S. 148. ś.

Masson, A. L., Manuel de morale et d'instruction civique. Vitte, 1921. S. 275. ś.

Huguenot, V., Manuel chrétien d'enseignement civique. Paris, Gaume, 1882. S. VIII i 348. ś.

Doskonały aczkolwiek w bardzo popularnym tonie utrzymany jest.

Katechizm obywatelski pouczający o prawach i powinnościach amerykańskiego obywatela. National catholic welfare council. Washington D. C. 1920. 13. English-Polish Edition. S. 100. ś.

Z czasopism katolickich, poświęconych pedagogice, polecimy najpierw nasze polskie, zasługujące na gorętsze poparcie w kołach katolickich:

Miesięcznik katechetyczny i wychowawczy. Organ Stowarzyszenia Księży Prefektów. Lwów, ul. Ormiańska 13. P. K. O. 148 997. 12 zł rocznie.

Z licznych obcych czasopism pedagogicznych w duchu katolickim wydawanych, polecimy jako bardziej przystępne:

L'Éducation, Revue d'éducation familiale et scolaire
Paris VI, rue d'Assas.

Aux Davidées, bulletin des institutrices catholiques.
Saint-Pons (Basses Alpes), M-Ile Silve.

Le prêtre Educateur. Paris XVIII, 27, rue Championnet.

Zeitschrift für christliche Erziehungswissenschaft.
Schöningh.

O bardziej naukowym charakterze jest świeżo zapoczątkowany kwartalnik wydawany przez Instytut Pedagogiczny w Monasterze:

Vierteljahrschrift für Wissenschaftliche Pädagogik.
Aschendorff.

§ 4. Ascetyka chrześcijańska.

Dział ascetyki rozpoczniemy od podania bardzo cennej pracy historycznej, która obejmuje dzieje rozwoju doktryn o życiu duchownem, zarówno ascetycznych, jak i mistycznych, przeważnie jednak pierwszych. Jej autorem jest:

Pourrat, P., La spiritualité chrétienne. I. Des origines de l'Eglise au Moyen Age. II. Le Moyen Age. III. Les temps modernes, 1-re partie. Lecoffre, 1919—1925. Wyszło dotąd 3 tomy, od 500 do 600 stron każdy. ś.

Z ogólnych opracowań nowożytnych dziedziny ascetycznej podamy:

Pelczar, J., Ks. Bkp., Życie duchowne czyli doskonałość chrześcijańska. Przemyśl, 1913. 2 tomy. S. VIII, 594, 489 i VI. ś.

Meynard, A. M., O. P., Traité de vie intérieure. Nouvelle édition par R. Gérest, O. P. I-re partie: **Théologie ascétique.** Lethielleux, 1923. S. XXII i 584. ś.

Tanquerey, Ad. S. S., Précis de Théologie ascétique et mystique. Desclée, 1924. S. XLVIII i 1032. m. Dziedzina ascetyczna tu przeważa; do mistyki odnosi

się w ściślejszy sposób tylko ks. III drugiej części. Polski przekład Ks. Arcb. Mańkowskiego ukaże się wkrótce w Krakowie u OO. Jezuitów.

de Smedt, Ch., S. J., Notre vie surnaturelle. Devit, 1923. 2 tomy. S. XXV i 1016. ś.

Mutz, Fr. X., Christliche Ascetik. Schöningh, 1920. S. XVI i 512. w.

Gerest, R., O. P., Memento de vie spirituelle. Lethielleux, 1922. S. 411. m. Podobnie i tu końcowe rozdziały są już z dziedziny mistyki. Doskonale streszczenie całego życia duchowego dał tenże

— *Synthèse de vie spirituelle.* Lethielleux, 1924. S. 72. m.

Saudreau, A., La voie qui mène à Dieu. Amat, 1904. S. 375. ś.

— *L'idéal de l'âme fervente.* Amat, 1920. S. 473. ś.

Osende, V., Les étapes de la vie intérieure. Vie Spirituelle, 1921. S. 78. m.

Rousset, O. P., La doctrine spirituelle. Lethielleux, 1896. 2 tomy. T. I — XVI i 257. T. II — 290. ś.

Z dawniejszych dzieł ascetycznych, obejmujących systematycznie całość życia duchowego, wymienimy tylko kilka klasycznych dzieł, łatwych do zdobycia. Na pierwszym miejscu postawimy dzieła Kasjana, na których kształcili się najwięksi święci Kościoła katolickiego; będziemy je mieć nareszcie w polskim przekładzie:

Kasjan, Jan, Rozmów dwadzieścia i cztery. Przekład Ks. Dr. L. Wrzoła. Poznań, Fiszer i Majewski, 1927. Niemniej ciekawe są jego Instytucje, które podajemy w tłumaczeniu francuskim:

Cassien, Jean, Les institutions cénobitiques. Vie spirituelle, 1925. S. 573. m.

Podamy następnie:

Salezy, Św. Franciszek, Filotea czyli droga do życia pobożnego. Przekład ks. Aleksandra Jełowickiego. Gebethner, 1910. S. 470. m.

— *Rozmowy duchowne.* Kraków, 1902. S. 294. ś.

Camus, I. P., Duch św. Franciszka Salezego. Gebethner, 1901. S. VII i 419. ś.

Scupoli, W., Walka duchowa. Gebethner, 1912. S. 247. m.

Grenada, Ludwik, Przewodnik grzeszników. Kraków, u XX. Misjonarzy, 1894. S. XXII i 576.

Rodrycjusz, A., S. J., O postępowaniu w doskonałości i cnotach chrześcijańskich. Kraków, wyd. OO. Jezuitów.

Żelazowski, R., Ks., Bądźcie doskonałymi. Na podstawie dzieła Scaramello: Directorio ascetico. Kronika Rodzinna, 1913. S. 413. ś.

Oprócz powyższych dwóch prac autorów jezuickich podamy cenniejsze może, a mniej znane pisma dwóch innych autorów tegoż Towarzystwa Jezusowego.

Lallemant, L., S. J., La doctrine spirituelle. Gabalda, 1918. S. 504. m.

Saint Jure, I. B., S. J., L'homme spirituel ou la vie spirituelle traitée par les principes. Gabalda, 1901. T. I — S. 570; T. II — S. 525. ś,

Dodajmy wreszcie:

Św. Piotr z Alkantary, Pokój duszy. Kraków, OO. Redemptoryści, 1919. S. 56. ś.

Ferrier, Saint Vincent. La vie spirituelle. Ed. Vie spirituelle, 1925. S. 100. m.

Ferrer, San Vincente, Die Lehre vom geistlichen Leben. Schöningh (Dokumente der Religion). 1923. S. 91. ś.

Liguori, św. Alfons, Droga uświętobliwienia. Gebethner, 1903. 3 tomy, około 900 s. ś.

Z poszczególnych zagadnień tej dziedziny damy najpierw parę monografij modlitwy; zaczniemy od bardziej teoretycznych:

Monsabré, L., O. P., La prière. Philosophie et théologie de la prière. Lethielleux, 1906. S. XI i 434. ś.

Woroniecki, J., O. P., Pełnia modlitwy. Św. Wojciech, 1926. S. 156. ś.

Bardziej praktyczne wskazówki dają:

*Lehodey, V., trapiste, Les voies de l'oraison mentale*⁴. Lecoivre, 1912. S. 422. ś.

Massoulie, O. P., Traité de la véritable oraison, d'après les principes de S. Thomas d'Aquin. Lethielleux. S. T. I. — VIII i 252; T. II — IV i 232. ś.

Lejeune, P., L'oraison rendue facile. Lethielleux, S. 388. ś.

Denys le Chartreux, De la Méditation. Vie spirituelle, 1922. S. VIII i 68. m.

Saint Pierre de Alcantara, Traité de l'oraison et de la méditation. Paris, Libr. St. François, 1923. S. XXXII i 216. m.

Vénérable Jean de Jésus-Marie c. d. L'oraison mentale. Dewit, 1908. S. 208. m.

Louismet, S. O. B., La contemplation chrétienne. Téqui, 1923. S. 416. m.

Maumigny, R. S. J., Modlitwa myślna. Przełożył O. Andrasz, S. J. OO. Jezuici, 1922. S. 320. ś.

Maritain Jacques et Raissa, De la vie d'oraison. L'Art Catholique, 1922. S. 306. m.

Brou, A., S. J., Saint Ignace, maître d'oraison. Spes, 1925. S. XXVII i 256. ś.

Po modlitwie najważniejszym zagadnieniem ascetyki jest powstawanie i rozwój cnót, czemu w ogólnych dziełach ascetyki poświęcone jest zawsze sporo miejsca. Tu podamy tylko parę monograficznych opracowań, czy to cnót, czy też wad:

Ribet, J., Les vertus et les dons dans la vie spirituelle. Lecoivre, 1901. S. XI i 440. ś.

Hagen, M., S. J., Die göttlichen Tugenden. Herder, 1909. S. XIV i 222. ś.

— *Die sittlichen Tugenden. Herder, 1910. S. 228. ś.*
v. Oer, S., O. S. B. Unsere Tugenden. Herder, 1909, S. VIII i 307. ś.

— *Unsere Schwächen. Herder, 1909. S. VIII i 286. ś.*

Kolb, W., S. J., Abriss der gesamten Tugendlehre nach dem hl. Thomas v. Aquin. Pustet, 1922, S. VI i 257. m.

Nader ważnem zagadnieniem życia chrześcijańskiego jest zagadnienie cierpienia; mamy o niem cały szereg prac doskonałych:

Simons, G., Le sens de la souffrance. Action Catholique, 1921. S. 40. ś.

Bougaud, Mgr., La douleur. Poussielgue, 1901. S. 315. ś.

du Bourg, Dom A. O. S. B., L'art de souffrir. Perrin, 1923. S. 174. ś.

Foch, G., S. J., L'amour de la croix. Toulouse, Apostolat de la prière 1925. S. 91. m.

Mugnier, F., Souffrance et rédemption. Paris, Blot, 1925. S. XI i 226. ś.

Keppler, A., Bkp., Leidenschaft⁵. Herder, 1925. S. 120. m. Polski przekład: *Szkoła cierpienia* wyszedł w księg. św. Wojciecha, 1926.

Jednocześnie podajemy też kilka dobrych prac o obowiązku radości chrześcijańskiej:

Foch, G., T. J., Paix et joie. Toulouse. Apostolat de la prière. 1924. S. 125.

Keppler, A. Bkp., Mehr Freude. Herder, 1924. S. 140. m. Polski przekład: „Więcej radości“ w Bibl. Prądu.

Hostachy, S., Joie et Sainteté. Lethielleux, 1924. S. 315. ś.

Lhermitte, C., Le triomphe de la miséricorde. Préface du Cardinal Mercier. Castermann 1923. S. 74. m.

Następnie bardzo ważną rzeczą jest poznać doktrynę Kościoła o tych dwóch Sakramentach, które w szczególny sposób służą do udoskonalenia dusz, mianowicie Sakramentu pokuty i Ciała i Krwi Pańskiej. Jest to tem ważniejsze, że na temat częstej Komunii św. wiele jeszcze kursuje u nas uprzedzeń i nieporozumień.

Do Sakramentu pokuty mamy dobre dziełko tłumaczone z francuskiego:

(*Beaudenom*), *Spowiedź jako środek postępu duchowego.* T. I: Od oziębłości do gorliwości; T. II: Od gorliwości do doskonałości. Szczepkowski, 1907 i 1909. S. 632. m.

Lejeune, P., Conseils pratiques pour la confession. Lethielleux, 1923. S. 172. ś.

O częstej Komunji św. w myśl wiekopomnych dekretów Piusa X doskonale informują:

Feliś, K., T. J., Codzienna Komunja święta. Nakł. Wydawnictwa OO. Jezuitów w Krakowie. S. 36.

Budaszewski, S., Ks., Objaśnienia dekretu „De quotidiania S. Eucharistiae sumptione“. Św. Wojciech. S. 67. ś.

Żukowski, St., Ks., Częsta i codzienna Komunja św. Lwów, 1909. S. 66. ś. Patrz także w rozdz. VI, § 6.

Podamy następnie kilka dawnych i nowych dzieł, nadających się do lektury duchownej i mających na celu dać naszej pracy nad sobą silne podłoże doktrynalne i oprzeć ją na podstawowych prawdach wiary. Na pierwszym planie postawimy klasyczne wprost pisma O. Columby Marmiona, O. S. B., które mamy w polskim przekładzie.

Marmion, C., O. S. B., Chrystus życiem duszy. Przełożył O. Andrasz, S. J., OO. Jezuici, 1921. S. VIII i 474. ś.

— *Chrystus w swych tajemnicach.* OO. Jezuici, 1923. S. 599. ś.

Kaysiewicz, H., C. R., Rozmyślenia o męce Chrystusa Pana. Warszawa, 1903. S. 419. ś.

Kalinka, W., Ks., C. R., Rozmyślenia o męce Pańskiej. Kraków, 1900. S. 289. m. To samo wyszło p. t.: *Na Gólgotę.* Petersburg. Grendyszyński, 1897. S. 125. ś.

Schryvers, J., C. SS. R., Oddanie się Bogu. Wyd. OO. Jezuitów, 1923. S. 178. ś.

— *Dobra wola.* Tamże, 1923. S. 96. ś.

Bernadot, M. O., O. P., Od Eucharystji do Trójcy Przenajświętszej. Przekład z francuskiego, Lwów, OO. Dominikanie, 1925. S. 191. m.

de Boissieu, O. P., La vie intérieure chez les chrétiens consacrés aux oeuvres. Vie spirituelle, 1925. S. 56. m.

Joret, F. D., O. P., Par Jésus Christ Notre Seigneur. Desclée, La Vie Spirituelle, 1925. S. VI i 273. ś.
de Foucauld, Ch., Ecrits spirituels. De Gigord, 1925, S. X i 269. ś.

Donders, A., Heimkehr, Stille Gedanken. Volksverein, 1922, S. XVI i 451. m.

Chautard, J. B., L'âme de tout apostolat. Téqui, 1918. S. 270. m.

Sertillanges, A. D., O. P. La vie chrétienne. Gabalda. 2 tomy. S. 604. ś.

Plus, G., S. J. Vivre avec Dieu. Toulouse. Apostolat de la prière, 1920, S. 209. m.

Dla poznania pewnych odcieni myśli ascetycznej, charakteryzujących poszczególne rodziny zakonne, wskażemy następujące dzieła:

Bernadot, M. V., O. P., La spiritualité dominicaine. Vie spirituelle, 1921. S. 96. ś.

Brou, A., S. J., La spiritualité de Saint Ignace. Beauchesne, 1914.

Letourneau, G., La méthode d'oraison mentale du séminaire de St. Sulpice. Lecoffre, 1903. S. VII i 335. ś.

Huwelin, Quelques directeurs d'âmes au XVII S.: Saint François de Sales, M. Olier, saint Vincent de Paul, l'abbé de Rancé. Lecoffre, 1923. S. XII i 239. ś.

Uważamy następnie za konieczne wskazać parę poważnych dzieł o tych kilku wielkich dewocjach, które odgrywają dziś w Kościele tak wielką rolę, a które nieraz bywają bardzo powierzchownie rozumiane; będą one niewątpliwie uwzględnione i w innych rozdziałach.

Do kultu Eucharystycznego mamy we własnej literaturze religijnej bardzo piękne dziełko, którem możemy się wobec Zachodu poszczycić; autorem jego jest:

Mańkowski, P., Arcyb., Z nami Bóg. Św. Wojciech, 1919. S. VII i 274, ś. Dalszą literaturę Eucharystyczną poda następny rozdział poświęcony liturgji.

Do kultu Serca Jezusowego polecimy:

Bainvel, J. V., S. J., La dévotion au Sacré Coeur de Jésus. Beauchesne, 1920. Str. IV i 700. ś.

Vermeersch, A., S. J., Pratique et doctrine de la dévotion au Sacré Coeur de Jésus. Tournai, 1906.

Bernadot, Hugon, etc., La Dévotion au Sacré Coeur. Vie Spirituelle, 1920. S. 96.

Crawley-Bouvey Mateo, SS. CC., Entretiens Evangéliques sur le Coeur de Jésus. Braine le Comte 1922. S. 94. m.

— *Vers le Roi d'amour.* Lyon. Oeuvre de Propag. du Sacré Coeur. S. 220. m.

Wreszczie do kultu N. Marji Panny, kultu Jej Serca i Na-bożeństwa Różańca świętego polecić można:

Terrien, J., S. J., La Mère de Dieu et la Mère des hommes. Lethielleux, 1900—1902. 2 tomy — XXIII i 1988 stron. ś.

Hugon, E., O. P., Marie Mère de la divine grâce. Lethielleux, 1904. S. VIII i 316. ś.

Bainvel, J. V., S. J., Le Saint Coeur de Marie. Beauchesne, 1920. S. 360. ś.

Lemonnyer, A., O. P., Notre-Dame — Contemplations. Desclée, 1926. S. VIII i 191. m.

Schryvers, J., C. SS. R., Ma Mère. Erschen, 1924. S. 145. ś.

Esser, Th., O. P., Le Saint rosaire de la Très Sainte Vierge. Traduit de l'allemand par Mgr. Curé. Paris, Delhomme, 1894. S. VIII i 662.

Hugon, E., O. P., Le rosaire et la Sainteté. Lethielleux, 1903.

Monsabré, J., O. P., Petites méditations pour la récitation du Saint Rosaire. Lethielleux. S. VIII i 524. m.

Gay, Mgr., Entretiens sur les Mystère du St. Rosaire. Mame, 2 tomy — S. 900. ś.

Lutz, A., O. P., La Maternité mystique de la Sainte Vierge d'après le Bh. Grignon de Mantfort. Mame, 1923. S. XI i 199. ś.

Dodajmy wreszczie i małą książeczkę, którą kard. Mer-cier tak bardzo cenił:

Grignon, Saint Louis, De la vraie dévotion à la Sainte Vierge. Mame. S. XXIII i 252. m.

O czci św. Józefa doskonale dwie prace zawdzięczamy:
Marechaux, Dom B., O. S. B. Saint Joseph. Ligugé,
1922.

— *Entretiens sur Saint Joseph.* Beauchesne, 1922.
S. XV i 154.

Jako osobny dział podamy także dzieła, uwzględniające
w szczególny sposób życie duchowne niewiast katolickich.
Na pierwszym miejscu postawimy cieszące się tak wielkiem
powodzeniem dzieła:

Leseur, Elisabeth., Oeuvres. De Gigord, 1923—1925.
4 tomy, od 300 do 400 s. ś. Najpoczytniejsze z dzieł
Elżbiety Leseur, jej dziennik, który we Francji rozszedł
się już w 80 000 egzemplarzy, ukazał się i po polsku p. t.:

Leseur, Elżbieta, Kobiętę dzielną kto odnajdzie. Tar-
nów, Jeleń, 1924. S. 260.

Z dawniejszych dzieł podamy.

*de Ravignan, S. J., La vie chrétienne d'une dame
dans le monde.* Poussielgue, 1895. S. VIII i 328. ś.

*Sayn-Wittgenstein, C., La vie chrétienne au milieu
du monde et en notre siècle.* Dentu, 1899. S. XXVII
i 404. ś.

— *Nos égaux et nos inférieurs.* Téqui, 1904. S. IV
i 418. ś.

Gay, Ch., Conférences aux mères chrétiennes. Paris,
Oudin, 1878. 2 tomy, około 500 s. każdy. ś.

*Dupanloup, E., Bkp., Conférences aux femmes chré-
tiennes.* Téqui, 1910. S. XVI i 432. ś.

— *La femme studieuse.* Téqui, 1900. S. 316. ś.

Dacier, Henriette, La femme d'après Saint Ambroise.
Amat, 1910. S. III i 339. ś.

Z nowszych dodajmy jeszcze:

Tissier, J., Les femmes du monde. Téqui, 1922.
S. IX i 321. ś.

Na zakończenie podamy doskonały miesięcznik, po-
święcony życiu duchownemu i wydawany we Francji przez
OO. Dominikanów:

La Vie spirituelle, ascétique et mystique. Saint Maxi-
min (Var), Ecole de Théologie. Abonament 20 fr. franc.

rocznie, z dodatkiem bardziej naukowym — 30 fr. franc. rocznie. Abonament idzie od 1 października. Miesięcznik istnieje już siedm lat i zyskał sobie 7.000 prenumeratorów, co najlepiej świadczy o jego powodzeniu. Obok dominikanów pracuje w nim wielu księży świeckich i przedstawiciele wszystkich innych zakonów.

OO. Jezuici wydają podobny kwartalnik, ale poświęcony bardziej naukowym badaniom.

La Revue d'ascétique et de mystique. Paris, Ed, Spes. Wychodzi od 1919 r. Abonament roczny zagranicą 15 fr. franc.

Od 1926 zaczął wychodzić w Niemczech pod redakcją OO. Jezuitów podobny kwartalnik, poświęcony popularyzowaniu życia duchowego:

Zeitschrift für Asceze und Mystik. Innsbruck. Tyrolia.

§ 5. Mistyka chrześcijańska.

Przechodząc wreszcie do mistyki, zaczniemy od wskazywania dzieł, które najlepiej dadzą poznać jej istotne cechy, a jednocześnie i jej organiczny związek z ascetyką i całokształtem doskonałości chrześcijańskiej; zaczniemy od prac krótszych i przystępniejszych:

Joret, F. D., O. P., La contemplation mystique d'après Saint Thomas d'Aquin. Desclée, (Vie spirituelle), 1923. S. VII i 312. ś.

Dimmler, E., Sabbathruhe. Kösel, 1918. S. XVI i 284. m.

— *Beschauung und Seele.* Kösel, 1918. S. VII i 241. m.

— *Gedanken über eine Frage der Zeit.* Günzburg, Hug, 1919. S. 88. m.

Lamballe, E., Eudiste, La contemplation, ou principes de théologie mystique². Téqui, 1913. S. XI i 204. To samo w przekładzie niemieckim: Pustet, 1915.

Krebs, E., Grundfragen der kirchlichen Mystik. Herder, 1921. S. VII i 266. m.

de la Taille, M., S. J., L'Oraison contemplative. Beauchesne, 1921.

Grabmann, M., Wesen und Grundlagen der katholischen Mystik. Theatiner Verlag, 1922. S. 67. m.

Luismet, S., O. S. B., La vie mystique. Mame, 1922. S. 316. m. Polski przekład: Lwów, 1927.

Delacroix, J., Ascétique et mystique. Bloud, (Science et religion 637), 1913. S. 63. m.

Lejeune, P., Introduction à la vie mystique. Lethielleux, 1911. S. VIII i 833. Autor idzie za poglądami o. Poulain, S. J., i nie uznaje, w przeciwieństwie do większości współczesnych teologów, istotnej ciągłości między mistyką a ascetyką i doskonałością chrześcijańską. Te same poglądy znajdujemy też w wydanej w polskim przekładzie książce:

Maumigny, R., S. J., Modlitwa mistyczna. Przełożył O. Andrasz, S. J., OO. Jezuici, 1922. S. 271. ś.

Podamy następnie kilka obszerniejszych prac przystępnych jednak dla osób świeckich, posiadających ogólne wykształcenie:

Garrigou-Langrange, R. O. P., Perfection chrétienne et contemplation selon S. Thomas d'Aquin et S. Jean de la Croix. Vie spirituelle, 1924. S. XIV i 900. ś.

*Saudreau, A., Les degrés de la vie spirituelle*⁵. Angers, Grassin, 1920. T. I — S. 610; T. II — 516. ś. Pierwszy tom obejmuje raczej ascetykę, drugi mistykę.

*Zahn, J., Einführung in die christliche Mystik*². Schöningh, 1918. S. XI i 642. w.

Meynard, A. M., O. P., Traité de la vie intérieure. Nouvelle édition par R. Gerest, O. P., II-me partie: *Théologie mystique.* Lethielleux, 1923. S. XVI i 576. ś.

Ribet, M. J., La mystique divine, distinguée des contrefaçons diaboliques et des analogies humaines. de Gigord, 1895—1903. 4 tomy, od S. 400 do 700. ś.

Poulain, A., S. J., Les grâces d'oraison. Beauchesne, 1920. S. VII i 681. w. Zawiera nieco odrębną doktrynę, w myśl której mistyka nie łączy się tak ściśle z ascetyką.

Wobec tego, że cała mistyka sprowadza się do działalności Ducha Św., zamieszkującego w duszach sprawiedliwych,

podamy tu kilka dzieł, poświęconych nauce o Duchu Świętym i Jego działalności w duszy:

Froget, B., O. P., De l'habitation du Saint Esprit dans les âmes justes. Lethielleux, 1900. S. XVI i 493. ś.

Meschler, M., S. J., Dar Zielonych Świąt. Rozważania o Duchu Św. Przekład z niemieckiego. OO. Jezuitów, 1922. S. 498. ś.

Manning, Kard. H. E., O sprawach Ducha Św. działającego w duszy człowieka². Przełożył Ks. Bkp. Kossowski, Warszawa, Kronika Rodzinna, 1906. S. 432. ś.

Gaume, Traité du Saint Esprit. Paris, Gaume, 1890. S. T. I — XXI i 568; T. II — 700. w.

Laudrieux, Mgr., Le divin méconnu. Le St. Esprit et les dons. Beauchesne, 1925. S. 208. ś.

Marechaux, Dom B. O. S. B., Les charismes du Saint Esprit. Téqui, 1921. S. XVI i 154. m.

Oczywista, że, aby się zapoznać dokładnie z mistyką, wypadnie po przeczytaniu jednego z powyżej podanych dzieł teoretycznych wziąć do ręki i pisma wybitniejszych mistyków i z ich własnych ust dowiedzieć się o tej cudownej działalności Bożej w duszach wybranych. Na pierwszym miejscu postawimy wielkich mistyków Karmelu, św. Teresę i św. Jana od Krzyża; dzieła pierwszej posiadamy w dobrym przekładzie polskim ks. biskupa Kossowskiego.

Św. Teresa od Jezusa, Pisma. Przełożył Bkp. H. P. Kossowski. Warszawa, Przegląd Katolicki, 1898—1903. 4 tomy, około 1500 stron. ś. Wobec wyczerpania tego przekładu wydana została osobno tejże Świętej: „Droga doskonałości“, i od niej to należy zaczynać studjum mistyki, jako od dzieła najprzystępniejszego i najlepiej nadającego się jako wstęp do całej tej dziedziny.

Św. Teresa od Jezusa, Droga doskonałości. Polski przekład ks. Bpa H. P. Kossowskiego. Św. Wojciech, 1924. S. XXXII i 266. ś.

W języku francuskim istnieje doskonały nowy przekład dzieł św. Teresy:

Sainte Thérèse de Jésus, Oeuvres complètes. Traduction nouvelle par les Carmélites du premier mona-

stère de Paris. Beauchesne, 1907—1910. Dotąd wyszło 6 tomów, około 500 s. każdy. ś.

Dzień św. Jana od Krzyża nie posiadamy jeszcze, niestety, w polskim przekładzie, posługiwać się więc należy nowym tłumaczeniem francuskim Hoornaerta.

Saint Jean de la Croix, Oeuvres spirituelles. Desclée, 1922—1923. 4 tomy, CLXX i 970 s. ś. Doskonałe streszczenie całej doktryny wielkiego świętego znaleźć można w dziełku:

C. H., *Abrégé de toute la doctrine mystique de St. Jean de la Croix.* Vie spirituelle, 1925. S. XVIII i 248. m.

Laudrieux, Mgr., Sur les pas de St. Jean de la Croix, dans le désert et dans la nuit. Lethielleux, 1924. S. IX i 177. ś. Dodajmy tu odrazu:

Ste. Marie-Madeline de Pazzi, Pages choisies tirées de ses œuvres complètes. Trad. de l'italien p. Mme Jules de Trooz. Préf. de S. E. le Cardinal Mercier. Paris Giraudon 1924. S. 408. m.

Z mistyki benedyktyńskiej podamy pisma wielkich świętych niemieckich z XIII w., św. Gertrudy i św. Mechtyldy:

Relations de Sainte Gertrude et de Saite Méchtild. Traduction nouvelle, publiée par les Bénédictins de Wisques. Oudin, 1907. 3 tomy, około 400 s. każdy. ś.

Sainte Gertrude, Le hérault de l'amor divin. Mame, 1920. 2 tomy, T. I — XLVII i 348; T. II — LXIII i 396. ś.

Hl. Gertrud der Grossen, Gesandter der göttlichen Liebe. Herder, 1900. S. XXXII i 636. ś.

Hl. Mechtild von Magdeburg, Das fliessende Licht der Gottheit. In Auswahl übersetzt von Dr. W. Oehl. Kösel (Sammlung) 1911. S. VIII i 222. m.

Besse, Dom, O. S. B., Les mystiques bénédictins des origines au XII s. Maredsous, (Coll. Pax) 1922. S. IV. i 291. ś.

Dodajmy tu też zaraz należącego do tej samej rodziny św. Bernarda.

Saint Bernard, Traité de l'amour de Dieu. Maredsous (Col. Pax) 1921. S. 96. ś.

Z mistyki franciszkańskiej podamy:

Saint François d'Assise, Petites fleurs. Traduit par Th. de Wyzewa. Perrin, 1912. S. XXV i 374. ś.

Saint Bonaventure, Textes et études par F. Palhoriés. Bloud (Pensée chrétienne), 1913. S. V i 378. ś.
A następnie jedno z największych arcydzieł mistyki.

de Foligno, Angèle, Le livre des visions et instructions. Traduit par P. Doncoeur, S. J. Art catholique, 1926. S. 320. ś.

Miedzy mistykami dominikańskimi pierwsze miejsce zajmuje św. Katarzyna Sieneńska.

Sainte Catherine de Sienne, Dialogue, traduit par le R. P. Hurtaud, O. P. Lethielleux, 1914. 2 tomy. S. LXXXIV i S. 620. ś. Poszczególne traktaty tego dzieła zostały wydane osobno w Saint Maximin, Vie spirituelle.

Z niemieckiej mistyki dominikańskiej polecić można:

Seuse, Heinrich, Die deutschen Schriften. Herausgegeben von P. Denifle, O. P. München, Litter. Institut, 1880. S. XXX i 644. ś. Lub też wybór pism tegoż autora:

— *Schriften,* ausgewählt von Dr. W. Oehl. Kösel, (Sammlung), 1910. S. 203. m.

Istnieje też dobry francuski przekład:

Suso, Bh. Henri, Oeuvres mystiques. Traduites par le P. Thiriot, O. P., Lecoffre, 1899. 2 tomy. S. LXVI i 750. ś. Poza tem zasługuje na polecenie:

Denifle, H., O. P., Das geistliche Leben. Blütenlese aus den Mystikern und Gottesfreunden des XIV Jh. Graz, Moser, 1905. Francuski przekład: *La vie spirituelle.* Lethielleux.

Tauler, O. P., Schriften, ausgewählt von Dr. W. Oehl. Kösel (Sammlung), 1915. S. 210. m.

Wilms, H., O. P., Das Beten der Mystikerinnen. Herder, 1923. S. X i 230. m.

Z dzieł św. Franciszka Salezego najważniejsze dla mistyki jest jego traktat o miłości Boga.

Saint François de Sales, Traité de l'amour de Dieu.

Istnieje w wielu wydaniach.

Dodajmy tu też:

Gauthey, Mgr., Vie et oeuvres de Sainte Marguerite Marie. de Gigord, 1920. 3 tomy od 650 do 800 stron każdy. ś.

Wreszcie niesposób pominąć dzieł wielkiego mistyka flamandzkiego, którego dzieła ukazały się w pięknym przekładzie francuskim:

Ruysbroeck l'Admirable., Oeuvres. Vromant, 1917—1920. 3 tomy, około s. 250 każdy. ś.

ROZDZIAŁ VI.

LITURGJA

opracował ks. Władysław Kornilowicz.

- § 1. Myśli wstępne.
- § 2. Rzut oka na współczesny ruch liturgiczny na Zachodzie. — Czo-
pisma, encyklopedje, wydawnictwa zbiorowe.
- § 3. Księgi liturgiczne i ich najlepsze wydania.
- § 4. Ogólne dzieła obejmujące całość liturgji. Historia liturgji.
- § 5. Poszczególne zagadnienia z dziedziny liturgji i życia liturgicznego.
- § 6. Poszczególne obrzędy, ceremonje i składniki kultu liturgicznego.
- § 7. Rok Kościelny.

Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1920.
 Wymiar: 16 cm x 10 cm.
 Ciężar: 0,5 kg.

Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1920.
 Wymiar: 16 cm x 10 cm.
 Ciężar: 0,5 kg.

ROZDZIAŁ VI LITURGIA

opracował ks. Władysław Kornilowicz

- § 1. Miał wstępne.
- § 2. Kłaniać się przed obrazem Pana Jezusa.
- § 3. Kłaniać się przed obrazem Pana Jezusa.
- § 4. Kłaniać się przed obrazem Pana Jezusa.
- § 5. Kłaniać się przed obrazem Pana Jezusa.
- § 6. Kłaniać się przed obrazem Pana Jezusa.
- § 7. Kłaniać się przed obrazem Pana Jezusa.

§ 1. Myśli wstępne.

Jedną z gałęzi nauk teologicznych, która w ostatnich czasach budzi coraz większe zainteresowanie i dochodzi w szybkim tempie do niezwykłego wprost rozwoju — jest liturgia.

Jeszcze doniedawna traktowana jako nauka podrzędna, a mianowicie jako część teologii pasterskiej, była przeważnie suchym wykładem rubryk i ceremonij; dzisiaj wywalcza sobie stanowisko odrębnej gałęzi wśród nauk teologicznych i jako taka wchodzi do programów seminarjów duchownych i wydziałów teologicznych, pod obrady zjazdów historycznych i archeologicznych i do wszechświatowej literatury religijnej.

Jest to nawrót do starych tradycij Kościoła, gdy liturgia odgrywała pierwszorzędną rolę w życiu religijnem, a stąd i liturgia, jako nauka o liturgji, zajmowała poczesne miejsce w rzędzie nauk teologicznych.

Wprawdzie w pierwszych wiekach Kościoła mamy stosunkowo mało dokumentów liturgicznych, tłumaczy się to jednak tem, że okres prześladowania nie sprzyjał zachowaniu starych zabytków, i że liturgia, jako żywa, według tradycyjnie przekazanych norm improwizowana forma życia religijnego, była zrozumiała i dostępna dla wszystkich, i wobec tego nie wymagała specjalnych objaśnień i komentarzy.

W miarę jednak, gdy formy te zaczęły się ustalać, jako wyraz obiektywnej, powszechnie obowiązującej treści, gdy jednocześnie język ludowy potoczny coraz bardziej tracił kontakt z językiem kościelnym, pojawiają się coraz liczniejsze dzieła, traktujące o kulcie Kościoła i jego obrzędach.

Szczególniejszy rozwój studjów liturgicznych uwidocznia się we wczesnem średniowieczu, w czasach Karola Wielkiego i jego współpracowników w dziele reformy życia kościelnego a zwłaszcza liturgji, słynnego Alkuina i Amalarjusza oraz zasłużonych na polu badań liturgicznych Agobarda, Florusa i innych.

W XIII i XIV w. rozwój ten idzie w parze z ogólnym rozkwitem nauk teologicznych. Głównymi jego przedstawicielami są: Inocenty III, Bernold z Konstancji, Rupert z Deutz, Beleth, Wilhelm Durand i in.

Wreszcie na w. XVII i połowę wieku XVIII przypada okres największego rozkwitu badań na polu liturgicznem. Jest to wiek złoty, kiedy pod wpływem impulsu, danego przez antyreformację, uczeni tej miary, co Thomasius Mabillon, Martène, Gerbert, Kard. Bona, Benedykt XIV i inni podejmują głębokie studia nad liturgją i jej początkami.

Po tym okresie nastąpiła nagła przemiana. Duch protestantyzmu odżył w formie jansenizmu i galikanizmu we Francji, józefinizmu i racjonalizmu w Niemczech. I tu i tam domagano się zerwania z tradycyjną liturgją rzymską, żądano nowej liturgji, rzekomo bardziej odpowiadającej duchowi czasu, bardziej przystosowanej do zadań duszpasterskich, bardziej „racjonalnej”. W Niemczech domagano się wprowadzenia języka narodowego do liturgji (Hirscher). W krótkim czasie we Francji doszło do tego, że bezmała każda diecezja używała innych ksiąg liturgicznych. Wytworzył się chaos, któremu biskupi starali się zapobiec przez przyjęcia sławnego brewjarza paryskiego, zwanego brewjarzem Arc. Vintimille'a.

Dopiero w XIX w. pojawił się człowiek, który położył podwaliny ruchu nowoczesnego liturgicznego. Jest nim Dom Prosper Guéranger.

Sam on opisuje moment, który zadecydował o całym późniejszym kierunku jego życia. Jeszcze jako kapelan biskupa z Le Mans był zaproszony ze mszą św. do zgromadzenia Sacré Coeur, gdzie wbrew powszechnie podówczas

przyjętemu we Francji zwyczajowi, używano mszału rzymskiego. Guéranger nie miał podówczas żadnego pociągu do liturgji rzymskiej, której zresztą, jak sam przyznaje, dobrze nie znał. Przy pierwszym jednak zetknięciu się z mszałem rzymskim doznał dziwnego, nieznanego dotąd uczucia. Owionął go duch starożytnego chrześcijaństwa, pełen potęgi i majestatu, którego daremnieby szukać w ówczesnych księgach liturgicznych francuskich; odkrył on w mszale rzymskim żywe jeszcze dzieło pierwszych wieków Kościoła, które odtąd tak ukochał. Ton tego mszału, pełen namaszczenia i powagi, zupełnie był różny od tonu nowych mszałów; „kiedy one przemawiały jak pierwszy lepszy przybłęda, tamten mówił, jak Ojcowie”.

Od tej chwili w duszy Dom Guéranger'a nurtuje myśl, jakby przywrócić Francji liturgję rzymską, jakby wskreszyć pełną chwały tradycję Mabillionów, Martenów i całego opactwa św. Maura, które wydało tych wielkich mężów. Temu zadaniu poświęca on całe życie. W odzyskanem starem opactwie Solesmes zakłada kongregację benedyktynów, których głównem zadaniem obok chwalby Bożej są studia nad starożytnością chrześcijańską i przede wszystkim nad liturgją. Sam przeprowadza gruntowne badania liturgiczne, których owocem są dwa epokowe dzieła: *Institutions Liturgiques* i *L'Année Liturgique*.

Dzieło Dom Guéranger'a miało naśladowcę w Niemczech w osobie Dom Maura Woltera, który podobną kongregację założył w Beuron w południowych Niemczech. W obu tych opactwach i w innych, które w krótkim czasie po nich powstały, rozpoczyna się cicha, iście benedyktyńska praca uczonych mnichów. Powoli wyłaniają się na światło dzienne monumentalne prace Dom Moquereau, Pothier'a Cagin'a z dziedziny paleografii muzycznej. Pojawiają się pierwsze zeszyty zabytków liturgicznych Kościoła *Monumenta Ecclesiae Liturgica* (1900), oraz słownik archeologii chrześcijańskiej i liturgji *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. (Letouzey 1903), wydawane przez Dom Cabrola i Dom Leceerq'a.

Dom Cabrol podaje również ostatnie wyniki swych badań naukowych w pięknej i przystępnej pracy, będącej jedną z pierwszych w tym rodzaju popularno-naukowych publikacji — *Le livre de la prière antique*.

Zainteresowanie liturgiką ogarnia świeckie duchowieństwo. Mgr. Duchesne pisze fundamentalne dzieło *Origines du Culte Chrétien*. Mgr. Batiffol daje studjum o brewjarzu (*Histoire du bréviaire romain*), historję Mszy św. (*Leçons sur la Messe*), oraz przyczynki do początków chrześcijaństwa, w których wiele miejsca poświęca zagadnieniom liturgji. W Niemczech z pomiędzy uczonych liturgistów wysuwają się na czoło: Probst, który głównie bada liturgję pierwszych wieków, po nim Bäumer pisze historję brewjarza, Baumstark oddaje się badaniom liturgji wschodniej, Drewes i Blume prowadzą studia nad hymnami kościelnymi, Franz nad liturgją średniowieczną, Thalhofer wydaje pierwszorzędnny dwutomowy podręcznik *Handbuch der katholischen Liturgik*.

We Włoszech de Rossi, Grisar, Santi, Semeria rzucają nowe światło na liturgję pierwszych wieków przez odkrycia z dziedziny archeologii i starożytności chrześcijańskiej.

Anglja zajmuje pierwsze miejsce pod względem wydawnictw starych tekstów i źródeł liturgicznych. Wydawnictw tych dokonywają przeważnie uczeni protestancy. Z uczonych katolickich zasłynął Ed. Bishop pracami nad liturgją starożytną i o. Thurston T. J. nad liturgją średniowieczną.

Wszystkie te prace przygotowały grunt pod reformę liturgiczną Piusa X. Od czasów tej reformy datuje właściwy „ruch”, czyli t. zw. „apostolstwo liturgiczne”, które tak potężnie rozwija się zagranicą, i którego pewne przebliski widoczne są już i u nas w postaci coraz częściej pojawiających się artykułów treści liturgicznej w pismach i w postaci tygodnia liturgicznego w Warszawie (22—29 list. 1925).

Sam Pius X dał temu ruchowi impuls i określił zasadnicze punkty programu. Szło o przywrócenie liturgji Kościoła dwóch zasadniczych cech, które się z biegiem czasu, pod wpływem indywidualistycznych tendencji paru ubiegłych wieków zatępiły. Są to: charakter Chrystoscentryczny kultu, w którym osoba Chrystusa ma stanowić jego ośrodek, —

i temu służyła reforma brewjarza i kalendarza kościelnego, oraz charakter modlitwy, jako społecznej zbiorowej akcji, do czego zmierzała reforma muzyki i śpiewu kościelnego, mająca wciągnąć lud do żywego, czynnego udziału w nabożeństwie. Obie te cechy stanowiły zasadniczy rys modlitwy starochrześcijańskiej; stąd reforma Piusa X była, według jego własnych słów: „*Ut vetus consuetudo renovetur*“, powrotem do dawnych tradycji Kościoła, do starożytnej formy modlitwy z właściwą jej rzymską trzeźwością, prostotą, zwięzłością i mocą. Powrót ten nie przekreślał całego dorobku późniejszych wieków, ani nie zakreślał granic dalszemu rozwojowi liturgji, wskazywał jedynie, gdzie po wszystkie czasy należy szukać wzorów najczystszej tradycji kościelnej.

Cały współczesny ruch liturgiczny jest realizowaniem programu Piusa X. Niewątpliwie przede wszystkim chce on zaznajomić wiernych z formami, w których ujawniło się liturgiczne życie Kościoła, rozbudzić ich umiłowanie; ale jednocześnie pragnienia promotorów tego ruchu idą dalej, w kierunku stworzenia „żywej organicznej społeczności“ i tchnięcia w nią tego ducha, który stanowi treść liturgji, z którego liturgia wyrosła, który ją zewsząd ogarnia i przenika — ducha pierwotnego Kościoła.

Ruch liturgiczny rozwinął się najsilniej tam, gdzie miał podłoże przygotowane przez klasztory benedyktyńskie, przechowujące wiernie tradycje swych założycieli. Pierwsza do akcji stanęła Belgja ze swym episkopatem. Niestrudzonym apostołem ruchu był zmarły niedawno prymas Belgji kardynał Mercier. Przy każdej sposobności, słowem, piórem i przykładem zachęcał duchowieństwo i wiernych do wzięcia udziału w ruchu; wydał on również szereg ważnych zarządzeń, zmierzających do podniesienia życia liturgicznego w diecezji.

Kierownictwo całej akcji w Belgji objął wytrawny teolog i działacz Dom Lambert Beaudouin, benedyktyn z opactwa Mont César w Lowanjum, które staje się ośrodkiem apostołstwa liturgicznego.

Za przykładem Belgji poszły Holandja, Hiszpanja i Włochy, a od czasu wielkiej wojny i Niemcy, które dzisiaj nie-

zawodnie trzymają prym w całym ruchu, koncentrującym się tam w niedawno odzyskanem opactwie benedyktyńskim Maria Laach w Nadrenji. Głównym promotorem ruchu jest opat tego klasztoru Dom Ildefons Herwegen.

W Belgii akcja prowadzona jest przeważnie za pośrednictwem t. zw. „biur liturgicznych” „Bureau des oeuvres liturgiques”, (Mont César w Lowanjum) albo „Apostolat Liturgique”, (Abbaye de St. André, Lophem-Bruges), gdzie każdy może zasięgnąć potrzebnych informacji i skąd pisma, druki, książki, przezrocza, tablice liturgiczne i inne pomoce naukowe rozchodzą się na cały kraj i poza jego granice.

Propagandą zajmują się specjalne Stowarzyszenia jak: „Société des amis des arts liturgiques”, założone w Paryżu przez mgr. Batiffola w czasie wojny, „Société de St. Jean”, „Scolae Gregorienses”, „Union liturgique pour Prêtres”, zatwierdzone w 1922 r. przez kard. Mercier w Belgii, „Federacja narodowa” w Utrechcie, będąca związkiem „Stowarzyszeń liturgicznych diecezjalnych” w Holandji. Ostatniemi czasy powstała w Belgii (Wépion sur-Meuse) specjalna kongregacja benedyktynek, której zadaniem jest odrodzenie ducha chrześcijańskiego w społeczeństwie przez pogłębienie życia liturgicznego niewiasty chrześcijańskiej.

Poza stowarzyszeniami, specjalnie utworzonymi dla celów apostołstwa liturgicznego, wiele stowarzyszeń o ogólniejszych religijnych celach wprowadziło do programu swojej działalności pogłębienie życia liturgicznego swych członków i promieniowanie nazewnątr. Do takich należą np. „Stowarzyszenie Konferencji św. Wincentego” w Brukseli, które w ciągu jednego roku (1917—1918) rozdało biednym 10.000 książek liturgicznych (mszałów, rytuałów, i t. p.) i 53.000 broszurek, trzecie zakony różnych reguł, „Collegium Tarsitii” w Rzymie, „Neuland” i „Jung Oesterreich” w Austrii, „Quickborn” i „Neudeutschland”, „Wolframsbund” w Niemczech i wiele innych.

Środkiem, którym przedewszystkiem posługuje się akcja liturgiczna, są wydawnictwa: tekstów liturgicznych w przekładach, zaopatrzone objaśnieniami na użytek wiernych (mszały, officja, psalterze, nabożeństwa wielkotygodniowe,

rytuały i t. p.), książek, popularyzujących wiedzę liturgiczną, czasopism, poświęconych zagadnieniom liturgicznym i propagujących akcję liturgiczną zarówno wśród duchowieństwa, jak i ogółu wiernych, ulotek, przezroczy, i t. p.

Innym ważnym środkiem są konferencje po miastach i po parafjach wiejskich, systematyczne kursa, rekolekcje, dni i tygodnie liturgiczne. Ruch liturgiczny stara się objąć wszystkie warstwy społeczeństwa. Głównym, jakby naturalnym organem tego ruchu jest duchowieństwo, do niego też w pierwszym rzędzie stara się ruch dotrzeć, wykazując związek liturgii z życiem duchownym i z ascezą, oraz jej znaczenie dla duszpasterstwa.

Ruch ten stara się przeniknąć również do młodzieży poprzez organizowanie kół studjów liturgicznych, ale szczególnie stara się dotrzeć do szkół, przez które spodziewa się dokonać głębszego i trwalszego przeobrażenia życia religijnego w społeczeństwie. W tym celu stawia on szkołom następujące postulaty: 1) postawienie nauczania liturgiki na odpowiednim poziomie i oparcie całej nauki religii na materiale którego dostarcza życie liturgiczne; 2) zaprawianie uczniów do zbiorowego życia religijnego, przez tworzenie żywych ośrodków liturgicznych w szkole, któreby ich wdrażały do czynnego udziału w nabożeństwach; 3) pielęgnowanie śpiewu kościelnego i nauki łaciny, jako środków umożliwiających posiłkowanie się książkami liturgicznymi i czynny udział w nabożeństwach.

Wiele obiecuje sobie cały ruch od udziału w nim kobiety, która w każdej akcji Kościoła żywą odgrywa rolę. Kategorją ludzi, których w szczególniejszy sposób chce zainteresować dla swej sprawy ruch liturgiczny, są artyści. „Chcemy zapoznać dusze z wysiłkami artystów i artystów z potrzebami dusz” — mówi Batiffol, określając cele stowarzyszenia. „Les amis des arts liturgiques”. Dom Herwegen organizuje w Maria-Laach specjalny kurs dla artystów z akademii Düsseldorfskiej i ma on nadspodziewane powodzenie.

Wszystkie te wysiłki zmierzają ostatecznie do tego, co stanowi właściwy cel ruchu liturgicznego, a mianowicie do

ożywienia tych ośrodków społecznego życia religijnego, którymi są parafje. Ruch liturgiczny stawia sobie jako szczytny ideał powrót do tych czasów, kiedy to wszyscy wierni stanowili jakby jedną wielką rodzinę, świadomą Boskiego życia, zlewającego się na nią pod postaciami symboli i znaków, w których życie łaski z woli Zbawiciela zostało zawarte, rodzinę „jednomyślnie, jednemi usty wielbiącą Boga i Ojca Pana naszego Jezusa Chrystusa“ (Rzym 15, 6).

Lecz droga do wytworzenia tej ściślejszej łączności wiernych w Kościele powszechnym z Ojcem św. na czele prowadzi poprzez uświadomienie i ożywienie poczucia jedności wiernych w parafji z proboszczem na czele i łączności parafij między sobą w diecezjach pod przewodnictwem biskupów. W kościele parafjalnym, w tym prawdziwym „domu ludu Bożego“ gromadzą się na wspólnej modlitwie, przy wspólnej ofierze, w uczestnictwie tego samego słowa Bożego i Sakramentów, dzieci jednego Ojca, członkowie Ciała mistycznego Chrystusa, którego parafja jest organem, wierni bez względu na dzielące ich skądinąd przeciwieństwa społeczne i różnice płci, wieku i wykształcenia.

W zrealizowaniu tak pojętego życia liturgicznego promotorzy ruchu widzą rozwiązanie kwestji społecznej w jej najgłębszej treści, widzą wypełnienia pragnienia Chrystusa, wypowiedzianego w przededniu Jego męki. „Aby wszyscy byli j e d n o, jak Ty Ojczy we Mnie, a Ja w Tobie, aby i oni w Nas j e d n o byli“ (Jan 17, 21).

§ 2. Rzut oka na współczesny ruch liturgiczny na Zachodzie. Czasopisma, encyklopedje, wydawnictwa zbiorowe.

Ktoby chciał ogólnie zapoznać się z ruchem liturgicznym zagranicą, znajdzie krótki zarys tego ruchu w artykule O. Gillet w „La vie et les arts liturgiques“ t. X. r. 1923/24, str. 40—46.

Specjalnie o ruchu w Niemczech i w Holandji, gdzie posiada on pewne swoiste cechy, informują:

Hammenstede, O. S. B., Die Liturgische Bewegung in Deutschland. Das Neue Reich, V, 1923. S. 815-17.

Braun, J., S. J., Die Liturgische Bewegung in Holland. Stimmen der Zeit, 103, 1922 r. S. 125-133.

O ruchu we Włoszech informuje nas:

Gregorius, O. S. B., Il movimento liturgico in Italia. La Scuola Catt. 6 t. III, 1924. S. 292-306, 386-396.

W języku polskim pisali na ten temat:

Bieszk, Ks., O ruch liturgiczny. Miesięcznik Katechizmowy stycz-luty, 1924, z. I-II. S. 1—12.

Kornilowicz, Ks. W., Ruch liturgiczny na Zachodzie. Pamiętnik I Tygodnia liturgicznego.

Poza tem liczne czasopisma specjalne i ogólne stale informują o rozwoju tego ruchu, o zjazdach, nowopowstających stowarzyszeniach i wydawnictwach.

Z postacią Dom Guéranger'a można się zapoznać z przeszłcinzej, głęboko ujętej monografji, której autorem jest:

Dom Dalatte, O. S. B., Dom Guéranger abbé de Solesmes. Mame, 1909. 2 t. S. XX — 920.

O nowopowstałem zgromadzeniu benedyktynek z Mont-Vierge w Wépion sur Meuse, o którem była mowa we wstępie dowiadujemy się z broszurki:

Les Bénédictines du Mont Vièrge. Wépion sur Meuse, Belgique.

O rzymskiem „Collegium Tarsitii”, ciekawym przejawie ruchu liturgicznego wśród młodzieży, znajdujemy obszerną notatkę w „Les Questions liturgiques et paroissiales” r. 1925 Nr. 4, str. 249—254.

O Kapłańskiej Unji Liturgicznej (Union Liturgique pour prêtres), jej celach i organizacji dowiadujemy się z tychże Questions Lit. et Paroiss. r. 1922, Nr. 2, str. 130—139; podany tam jest statut Unji.

Interesujące dane o tem, co Konferencje św. Wincen-tego à Paulo mogą zdziałać dla sprawy liturgicznej, daje broszura:

La Liturgie et les oeuvres de St. Vincent de Paul (Société de St. Vincent de Paul, Conseil Central de Bruxelles, Oct. 1909).

Z pism, służących ruchowi liturgicznemu, głównemi są: wyżej wspomniane:

Les Questions Liturgiques et Paroissiales, kwartalnik wydawany od 1911 r. przez OO. Benedyktynów w Mont César w Louvain (Vromant et Cie, 3, Rue de la Chapelle, Bruxelles). Pismo to przeznaczone dla duchowieństwa, zawiera wiele ciekawego materiału dla inteligentnego ogółu. Poza artykułami naukowemi posiada doskonały dział informacyjny i bibliograficzny.

Na podobnym poziomie utrzymane są czasopisma:

La Vie et les Arts Liturgiques, założone przez Dom Besse O. S. B. w Paryżu w 1913 r. (Art Catholique).

Revue liturgique et monastique wydawane w Belgji w Abaye de Maredsous.

Artykuły ściśle naukowe, pomieszczane są przeważnie w wydawanej tamże „Revue Bénédictine”.

Popularnym, ale ściśle informującym organem apostołstwa liturgicznego, przeznaczonym dla szerszych mas, jest tani dwutygodnik **Bulletin Paroissial Liturgique**, wydawany przez opactwo St. André Lophem-les-Bruges, zawiera on poza właściwym tekstem 10 dodatków, z których jeden podaje systematyczny, praktyczny kurs liturgiki, inny katechizm liturgiczny, jeszcze inny — życie parafjalne, życie benedyktyńskie i t. p.

Mont Vièrge wydaje pisemko **Pour l'autel paroissial** z wzorami (patrons) szat liturgicznych, haftów kościelnych i t. p.

W Niemczech zagadnieniom życia liturgicznego poświęcone jest od 1919 r. czasopismo:

Liturgie und Kunst. Jest ono wydawane przez Benedyktynów z opactwa Michelsberg-Sienburg i wychodzi w M. Gladbach u Kühlen'a.

W języku włoskim mamy dwa czasopisma poświęcone liturgji:

Rivista Liturgica i Bolletino Liturgico pod redakcją dom Caronti'ego O. S. B., przeznaczone dla duchowieństwa i inteligentnego ogółu.

Ephemerides Liturgicae wydawane w Rzymie w języku łacińskim, mają charakter bardziej specjalny, rubryczny i mogą interesować przede wszystkim duchownych.

Oprócz tych wydawnictw periodycznych zaliczamy do dziedziny liturgji znakomite dzieła encyklopedyczne:

Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie.

Wychodzi w Paryżu u Letouzey od 1903 r. i doszło już do litery J (tomów 7).

Duże usługi przy studjach liturgicznych oddaje krótka, ale wyczerpująca encyklopedia liturgiczna w jednym tomiku:

Braun, J., S. J., Liturgisches Handlexicon. Kösel u Pustet, 1924. S. VI i 391. ś. Na końcu podane główne źródła i literatura liturgiczna.

Mamy następnie szereg wydawnictw zbiorowych:

Charakter bardziej naukowy nosi serja liturgiczna, pod redakcją Dom Cabrola w wydawnictwie **La Pensée Chrétienne.** (Bloud.)

Bardziej popularny charakter posiada serja liturgiczna w wydawnictwie **Etudes religieuses,** Liege, 38, Quar Mativa.

Liturgji, jako źródłu życia wewnętrznego, poświęcone jest wydawnictwo **Liturgie et ascèse,** wydawane w Mont César, Louvain.

Celem pogłębienia wykształcenia religijnego i liturgicznego kobiety chrześcijanki Mont Vièrge zapoczątkowało wydawnictwo **Ecclesia.** (Mont Vièrge, Wépion-sur Meuse.)

Do kategorii wydawnictw mniej więcej stałych można by zaliczyć pamiętniki Tygodni liturgicznych **Cours et Conférences des semaines liturgiques.** Abbaye du Mont César, Louvain. Dotąd wyszło ich trzy, 4-ty w przygotowaniu.

Nieocenioną pomoc przy studjach liturgicznych oddaje:

Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, wydawany pod redakcją O. Casela O. S. B. z współpracą Baumstarka, Guardini'ego i Meyera (Äschendorf). Wyszły już cztery

roczniki 1921-22-23-24 r. Jest tam zawsze bogaty i wyczerpujący dział bibliograficzny.

Opat Herwegen z Maria Laach zapoczątkował wydawnictwo **Ecclesia orans**, przeznaczone dla szerszych kół inteligencji katolickiej, którą ma ono wprowadzić w ducha liturgji. Herder; wyszło tomów 14.

Opactwo benedyktyńskie św. Józefa w Coesfeld wydaje serję **Liturgja**, która w szeregu prac monograficznych pragnie dać obraz Liturgji Kościoła. Mathias-Grünewaldverlag w Mainz.

Klosterneuburg pod Wiedniem wydaje rok rocznie kalendarz liturgiczny.

Parsch, P., Klosterneuburger Liturgie-Kalender. Klosterneuburg, Adolf Bittman.

Kurs nauki łaciny, dla celów liturgicznych daje:

Flad M-me, Cours de latin liturgique. Bruges. Société de St. Augustin, 1921. S. 360 plus 2 tabl. hors texte. Doskonała jest też:

Précis de grammaire latine. Vade-mecum de tous ceux qui apprennent le latin liturgique, par un vieux Professeur.

§ 3. Księgi liturgiczne i ich najlepsze wydania.

Przejdźmy z kolei do wydań samych ksiąg liturgicznych.

Najlepszymi wydawcami ksiąg liturgicznych łacińskich, jak mszałów, brewjarzy, rytuałów i t. p. są: Desclée & Cie (Paris-Tournai-Rome), Mame & Fils, (Tours Agence à Paris, 6, rue Madame VI), Pustet, (Regensburg - Roma), Dessain (Malines, Belgique).

Wszystkie książki liturgiczne można dostać u nich w najrozmaitszych formatach i w różnej szacie zewnętrznej. Celem udostępnienia tekstów liturgicznych szerokim masom, są one wydawane we wszystkich prawie językach z równoległym tekstem łacińskim, z objaśnieniami i wskazówkami, jak należy się niemi posilkować. Wydawnictwa te z każdym prawie dniem się mnożą i poszczególni wydawcy rywalizują z sobą w dokładności i ścisłości tłumaczeń, w zwięzłości

i trafności objaśnień, w wykwincie, taniości i poręczności wydawnictw.

Pierwsze miejsce zajmuje t. zw. „*Paroissien*” albo „*Missel*”, gdzie obok tekstu mszy św. pomieszczone są teksty niesporów, formuł i modlitw przy udzielaniu sakramentów św. i t. p.

W języku francuskim z równoległym tekstem łacińskim godne polecenia są:

Missel quotidien et vespéral. Apostolat Liturgique de l'Abbaye de St. André, Lophem-les-Bruges. Bardzo wyczerpujący, zawiera prócz mszału i niesporów, nabożeństwo żałobne i rytuał sakramentalny: chrzest, bierzmowanie, sakr. pokuty i t. p. Skrócone wydanie p. t. **Missel des jeunes.**

L'office liturgique de chaque jours. Missel latin-français avec introduction notes et commentaires par le R-me Dom Cabrol. Mame, 1926.

Missel pour tous, wydany w „Petite bibliothèque liturgique” wychodzącej u Vromant pod redakcją OO. Benedyktynów z Mont César w Lowanjum.

Tym samym nakładem wyszły i inne książki liturgiczne jak *Vespéral*, *Ordinaire de la Messe*, *Psautier*, *Rituel pour tous* i t. d. Całe to wydawnictwo wyróżnia się wiernością tłumaczenia i poręcznością formatu.

Dodajemy jeszcze:

Missel et vespéral des fidèles. Texte latin et français. Descleé.

Jako wprowadzenie do używania mszału może służyć:

Peeters, J. K., Petit livre de Messe, préparant à l'emploi du Missel romain. Vromant.

W języku niemieckim z tekstem łacińskim na polecenie zasługuje:

Schott, A., Das Messbuch der heiligen Kirche. Vollständige Neubearbeitung hg. v. P. Bihlmeyer. Herder, 1921.

— **Römisches Sonntagsmessbuch lateinisch und deutsch im Anschluss an das Messbuch,** hg. v. P. Bihlmeyer. Herder, 1924. Staranne tłumaczenie z krótkimi objaśnieniami.

Schaller, M., Römisches Vesperbuch lateinisch und deutsch mit Komplet und Kleinem Marienoffizium. Herder.

Liturgische Volksbüchlein. I. Die hl. Taufe, II. Das hl. Sakrament der Ehe. III. Verzeihbüchlein. Die liturgischen Gebete am Krankenbett. IV. Das Begräbnis eines Erwachsenen. V. Mutter und Kind. VI. Frohe und ernste Tage. VII. Auf dem Weg des Friedens. Ein Reisebüchlein. VIII. Die Chormesse. Herder.

W pięknej zewnętrznej szacie wydaje **Liturgische Gebete.** Theatiner Verlag:

Stock, A., Morgenlob und Abendsegen, lateinisch und deutsch.

— **Das Liturgische Tischgebet, lateinisch und deutsch.**

Podobnie i Grünewaldverlag wydaje **Altchristliche Gebete.**

Pokrewne wydawnictwu Liturgische Volksbüchlein jest włoskie:

Bibliotheca Liturgica popolare. Vicenza, Anonima Tipografica; wyszedł tam cały szereg książeczek z tekstem łacińskim i włoskim, jak:

Andiamo ai Vespri (N. 5), Vita spirituale e vita liturgica (N. 7), I fanciulli e la liturgia (N. 9), La messa dei fanciulli etc.

Prócz tego w języku włoskim posiadamy:

Missale Romano latino-italiano per cura Battisti, E., O. S. B., Marietti, 1921.

W języku angielskim z równoległym tekstem łacińskim zasługują na wyróżnienie.

The Roman Missal in latin and english by **Cabrol, F., O. S. B.;** jest to pełny mszał, opatrzony wstępem i komentarzami.

Liturgical Prayer Book, zawierający prócz mszy na niedziele i święta, nabożeństwo nieszpоровe, Prymę, Kompletę i Rytuał Sakramentalny. Obie książki wydane u Mame'a.

W języku polskim posiadaliśmy pełny mszał (bez tekstu łacińskiego), wydany w Krakowie przez XX. Misjonarzy; dziś jest on niestety wyczerpany.

Na niedziele i główne uroczystości roku kościelnego posiadamy:

Mszał rzymski, wydany z rozporządzenia Kard. Dalbora u Św. Wojciecha, 1925.

Życie chrześcijańskie w obrzędach Kościoła. Modlitewnik liturgiczny, ułożył Ks. Dr. R. Thullie. Książnica, 1926. S. 678. m. Dwa wydania, dla dorosłych i dla młodzieży, zawierające msze na niedziele i święta z krótkimi objaśnieniami.

Tłumaczenie pełnego mszału, wydanego przez Benedyktynów opactwa Św. Andrzeja w Lophem, Bruges jest w przygotowaniu.

Prócz tego posiadamy:

Wielki Tydzień, wydany przez XX. Archutowskiego i Tomczaka i

Nabożeństwo żałobne, zawierające nieszpory, egzekwie, Mszę św., absolucję, kondukt, procesje dla użytku katolików Polaków przez St. Cybulskiego, wyd. Geb. i Wollfa. S. 162.

Dodajmy tutaj:

Cabrol, Dom, O. S. B., La prière pour les morts Oudin, 1902. S. 205. m.

— *La prière pour les malades et les infirmes.* Oudin, 1902. S. 197. m.

§ 4. Ogólne dzieła obejmujące całość Liturgji.

Historja Liturgji.

Poza wydawnictwami perjodycznymi i zbiorowemi oraz wydawnictwami tekstów posiadamy pojedyncze prace, których celem jest poznać nas z całością liturgji Kościoła, lub głębiej wprowadzić w poszczególne zagadnienia z dziedziny liturgiki.

Należałoby rozpocząć od gruntownego przestudjowania którego z podręczników, jakie posiadamy w języku francuskim, niemieckim, łacińskim, włoskim i polskim; na pierwszym miejscu postawiłbym dwutomowy podręcznik:

Thalhofer, V., Handbuch der katholischen Liturgik w nowem opracowaniu *Eisenhofera*. Herder, 1912. T. I — S. XII i 716; T. II — S. X i 676. ś.

lub też krótszą:

Eisenhofer, L., Katholische Liturgik. Herders Theologische Grundrisse, 1924. S. VI i 313. m.

Doskonałym podręcznikiem jest również:

Stapper, R., Grundriss der Liturgik. Aschendorff. Münster, 1922.

Całokształt liturgji został również ujęty w zbiorowym dziele, wydanem przez opactwo Maria-Laach:

Die betende Kirche, Ein liturgisches Volksbuch mit 24 Bildertafeln, Berlin, Sanct Augustinusverlag 1924, str. VI. i 535 w.

Z francuskich podręczników króciutki, ściśle informujący rzut oka na całość liturgiki daje:

Baudot, J., Notions Générales de Liturgie. Bloud, 1908. S. 66. m.

Całkowity popularno-naukowy wykład liturgiki, oparty na najnowszych zdobyczach naukowych, daje:

Molien, L. A., La Prière de l'Eglise. Letouzey, 1923. T. I — S. 520; T. II — 607. ś.

Ogólny pogląd na liturgję Kościoła daje nam wspomniany we wstępie:

*Cabrol, Dom, O. S. B., La livre de la Prière Antique*⁶. Mame. S. XVIII i 592. ś.

Na szczególniejsze polecenie zasługują także:

Gréa, Dom, O. S. B., La Sainte Liturgie, Bonne Presse.

Lefebure, Dom, G., O. S. B., Cours de Liturgie Pratique, édité par les Pères Bénédictins de l'Abaye de Saint-André. S. 606.

Dutilliet, H. et Vigourel, A., Petit Catéchisme liturgique. Paris, Bricou, 1900. S. XXIV i 227. m.

Petit Manuel de Liturgie, Nouvelle édition revue et conforme aux programmes du certificat d'instruction religieuse établi par l'autorité diocésaine. Téqui, 1922 S. 70. m.

Vigourel, A., La Liturgie et la vie chrétienne. Le-thiellieux.

Doskonałym podręcznikiem dla szkół średnich jest:

Detilleux, G., Notions de liturgie à l'usage des élèves des écoles normales et des établissements d'enseignement moyen. Nivelles, Hingot Evevard, 1925. S. 30.

W języku polskim posiadamy dzieło wielkiej wartości:

Nowowiejski, A., Bkp. Płocki, Wykład Liturgji Kościoła katolickiego. T. I — Wiadomości wstępne. Część I. O środkach rozwinięcia kultu. Gebethner, 1893. S. 1332. w. T. II — Dalszy ciąg I. części, 1902. S. 672. T. III — Koniec części I. Płock, 1905. S. 515. T. IV — Officium brewjarzowe. S. 1163.

Z podręczników szkolnych, na polecenie zasługuje:

Naskręcki, Ks., Liturgika czyli wykład obrzędów kościelnych w krótkim zarysie. Kronika Rodzinna.

Krośniński, J. Ks., Piękność obrzędów Kościoła katolickiego. Warszawa, Ostaszewski.

Do podręczników można również zaliczyć:

Górska, P., W naszych kościołach, pogadanki i obrazki liturgiczne dla dzieci. Gebethner, 1921. S. 213. Jedna z pierwszych książeczek w naszej literaturze religijnej, w której zaznaczył się żywy stosunek do liturgji Kościoła.

W języku francuskim podobną próbą przystosowania liturgiki do duszy dziecka jest:

Flad, M., L'éducation par la Liturgie. Préface du Card. Mercier. Paris, Art catholique, 1921. S. XV i 424.

Najlepszem źródłowem dziełem, dającym historyczny obraz rozwoju liturgji od początków chrześcijaństwa do czasów Karola W. jest:

Duchesne, L., Les Origines du Culte chrétien. Etude historique sur la liturgie latine avant Charlemagne⁵. Paris, Bocard, 1920. S. 574.

Obok tego należy wymienić:

Cabrol, F., Les Origines Liturgiques. Letouzey, 1906. S. VIII i 372.

Batiffol, P., Etude de Liturgie et d'Archéologie chrétienne. Gabalda, 1919. S. IV i 332.

Bishop, E., Liturgica historica (Papers on the liturgy and religious life of the western Church.) Oxford, Clarendon Press, 1918. S. XIV i 508.

Wilmart, A., Le génie de rit Romain, — jeden z rozdziałów „Liturgica historica” Bishop'a w tłumaczeniu francuskim z adnotacjami.

Schuster, J., O. S. B., Liber Sacramentorum. Notes historiques et liturgiques sur le Missel Romain. T. I. La sainte Liturgie: notions générales. Bruxelles, Vromant, 1925. S. 251. ś.

Krótki rys historyczny rozwoju liturgiki w ciągu wieków dał nam:

Baumstark, A. Dr., Vom Geschichtlichen Werden der Liturgie. Herder, (Ecclesia orans X) 1923. S. IV i 159. m.

Rozwój badań nad liturgją, czyli historję liturgiki, i jej najważniejszych źródeł podał:

Cabrol, F., Introduction aux Etudes Liturgiques. Bloud, 1907. S. 146. m.

§ 5. Poszczególne zagadnienia z dziedziny liturgji i życia liturgicznego.

Po zapoznaniu się z całokształtem liturgji, jej początkami i stopniowym rozwojem w ciągu wieków, jak również ze źródłami i historją wiedzy liturgicznej, możemy przystąpić do poznania pewnych ogólnych zagadnień związanych z liturgją i do zanalizowania poszczególnych jej części.

Pierwszem takim ogólnem zagadnieniem, bardzo gorąco w naszych czasach omawianem, jest zagadnienie istoty liturgji i jej podstaw.

Wbrew opinji, która nie umie dopatrzeć się w liturgji nic ponad zewnętrzną, ceremonjalną, czysto dekoratywną stronę kultu, współcześni uczeni i promotorzy ruchu liturgicznego widzą w niej najgłębszy wyraz kultu, sam kult Kościoła. Jak ciało ludzkie przestaje być żywym ciałem, gdy z niego

uleci duch i staje się trupem, podobnie się ma z formami zewnętrzznymi kultu, gdy nie są wyrazem ducha.

Na akt liturgiczny, akt kultu składają się oba pierwiastki: ciało i duch, przyczem duch odgrywa tu decydującą rolę. Z połączenia tych dwóch pierwiastków rodzi się pełny „ludzki” wyraz stosunku duszy do Boga, zwłaszcza duszy zbiorowej, społecznej, mający swe podłoże w cnocie „religijności”.

Co więcej podstawą naszego stosunku do Boga jest Chrystus. Chrystus jest też właściwą duszą liturgji. Przez nią i w niej On żyje. Dzięki niej trwa Jego Ofiara i skutki jej zlewają się na nasze dusze. Ona jest tem chrześcijańskim „Mysterium”, gdzie w mistyczny sposób rozgrywa się i po wszystkie czasy rozgrywać się będzie dzieło naszego odkupienia, skąd boska moc łaski spływa na ludzkość.

„La Liturgie c'est la continuatrice de Jesus” — powiedział Festugière.

Nie podobna podać wszystkich autorów, którzy w ten sposób zapatrują się na liturgję, na jej podstawy i na zadania, jakie ma spełnić.

Z głównych dzieł wyliczę tutaj:

Festugière, M., Dom O. S. B., La Liturgie catholique. Essai de synthèse. Extrait de la Revue de Philosophie, Nr. de mai-juin-juillet 1913. Abbaye de Maredsous, 1913. S. 200.

— *Qu'est-ce que la liturgie?* Paris, Gabalda, 1914. S. 107.

— *La définition de la liturgie.* Liturgie et Ascèse. Abbaye de Maredsous, 1914. S. 16.

— *La liturgie Catholique devant la conscience moderne et contemporaine.* Extrait de la Revue thomiste, mai-juin, 1914. S. 41.

Lotin, O., O. S. B., L'âme du Culte, La vertu de religion d'après S. Thomas d'Aquin, Abbaye du Mont César, 1920. S. 87.

Sicard, L'âme de la Liturgie. Gabalda, 1918. S. VIII i 112.

Beauduin, L., Dom O. S. B., La piété de l'Eglise, principes et faits. Mont César, 1914. S. 99. m. Dokończyła broszurka, treściwie ujmująca całe zagadnienie.

Groegaert, A., Aux sources de la piété liturgique. L'Action Catholique, 1921. S. 53.

— *Le mystère de la Liturgie.* Bruxelles, (Etudes religieuses Nr. 50), 1922. S. 25.

— *Vers le Restauration liturgique.* (Congrès de Malines, 1924.) Malines. Godenne. S. 19.

Lefebure, G., Dom O. S. B., Liturgia, ses principes fondamentaux. Abbaye de St. André, 1920. S. XII i 291. ś. Może służyć jednocześnie jako podręcznik Liturgiki. Polskie tłumaczenie w przygotowaniu:

Cabrol, F., Le culte catholique (Etudes religieuses Nr. 2).

— *Les fêtes chrétiennes et les Fêtes païennes,* (Etudes religieuses Nr. 63).

Picart, J., O. S. B., La Liturgie en une leçon Dogme et ascèse. Abbaye de Maredsous, 1920, S. 47. ś.

Liturgji w związku z życiem wewnętrznem bardziej specjalnie poświęcają swe prace:

Chipier, E., La vie liturgique, ou l'âme se nourrissant, se consolant et tendant à sa destinée dans le service de Dieu par l'Eglise. Paris, Librairie catholique, 1908. S. XXII i 429. ś.

Chautard, Ma résolution de vie liturgique (Extrait de „L'Ame de tout Apostolat“) Abbaye de Sept Fonts. S. 48.

Z dzieł w języku niemieckim, traktujących o podstawach liturgji, należy wymienić:

Guardini, R., Vom Geist der Liturgie (Ecclesia orans I.). Herder, 1918. S. XIII i 84. m.

Hammenstede, A., O. S. B., Die Liturgie als Erlebnis (Ecclesia orans III.). Herder, 1919. S. 89. m.

Casel, O., O. S. B., Die Liturgie als Mysterienfeier (Ecclesia orans IX.) Herder. 1922. S. X i 160. m. Autor oświeśla stosunek misterjów chrześcijańskich,

do ofiary Eucharystji, chrztu, uroczystości wielkanocnych, do misterjów greckich.

Mysterium, Gesammelte Arbeiten Laacher Mönche, Aschendorff, 1926. S. 130.

Herwegen, I., O. S. B., Lumen Christi. Gesammelte Aufsätze (Der Katholische Gedanke VIII) Theatiner Ver. 1924.

— **Das Kunstprinzip der Liturgie.** Paderborn, Jungfermann, 1916. S. 47.

Stock, A., O. S. B., Wesen und Bedeutung der Liturgie. Die betende Kirche. Berlin, 1924.

Panfoeder, Ch., O. S. B., Christus unser Liturgie.

— **Das Persönliche in der Liturgie.**

— **Die Kirche als liturgische Gemeinschaft.** Grünewaldverlag, 1924.

Wiele uwagi poświęca się dzisiaj tej roli, jaką odgrywa liturgia przy wychowaniu i przy nauczaniu religji. Jeden dzień tygodnia liturgicznego w Malines 1924 r. był poświęcony temu zagadnieniu: *L'enseignement religieux par la liturgie*. Patrz: *Cours et conférences des Semaines Liturgiques* T. III. Malines du 4 au août 1924. Abbaye du Mont César 1925.

Malherbe, Dom, O. S. B., La Liturgie, comme source et comme méthode d'enseignement de la doctrine catholique. S. 295 — 325.

— **La méthodologie liturgique.** (Liturgie et vie moderne) Vromant 1923. S. 24. ś.

Korniłowicz, W. Ks., Liturgia Kościoła jako szkoła nauczania i wychowania religijnego. Pamiętnik IV-go ogólnego Zjazdu XX. Prefektów. Warszawa 1917.

— **Znaczenie wychowawcze Liturgji.** Pamiętnik pierwszego Zjazdu, Związku Zakładów Teologicznych w Polsce, (30. X. — 1. XI. 1921 r.) Włocławek, Księgarnia Powszechna.

Również i zagadnieniu odnowienia życia parafjalnego przez liturgję poświęca się coraz więcej miejsca w literaturze religijnej i na zjazdach duchowieństwa. Przedmiotem tym zajmował się kongres liturgiczny, odbyty między 10 a 13

sierpnia 1925 r. w Lowanjum (Cours et Conférences, tome IV) a także kongres w Malines 1924 (Cours et Conférences tome III).

Na szczególniejszą uwagę pod tym względem zasługuje dziełko:

Landrieux, Evêque de Dijon, La Paroisse. Poprzedzone listem Benedykta XV. Marseille 1923. S. 99. m. Jak również:

Beauduin, L. Dom O. S. B., L'esprit Paroissial dans la Tradition. Abbaye Mont César 1925. S. 32.

W związku z reorganizowaniem życia parafialnego wylaniają się sprawy najbardziej odpowiadającego duchowi liturgji urządzenia Kościoła, sprawa czynnego udziału wiernych w nabożeństwach, szczególnie niedzielnej sumie, sprawa homilji jako najodpowiedniejszej formy kazania i t. p. Wszystko to bardzo dobrze oświeśla

Malherbe, W., Dom O. S. B., L'Eglise Paroissiale. Wépion-sur-Meuse, (Ecclesia). S. 130.

— *Le Chant Liturgique Collectif à l'époque patristique.* Mowa tam o zbiorowym śpiewie, jako tradycyjnej formie nabożeństw. S. 31. m.

— *L'Homélie ou le sermon de la messe paroissiale des dimanches et des jours de fête.* Préface du Card. Mercier. S. 53. m. Obie te książeczki wydane u Vromant, 1923.

O śpiewie gregoriańskim i jego znaczeniu dla życia religijnego w parafji posiadamy następujące dokumenty Kościoła.

Pius X, Motu proprio o Muzyce kościelnej. Polskie tłumaczenie ks. Józefa Surzyńskiego. Św. Wojciech, 1903. S. 20.

Pie XI, Lettre à S. Eminence le Cardinal Dubois, Archevêque de Paris, relative à l'Institut grégorien, Revue Grég. 1924.

Dubois. Card., Le plein chant grégorien et la prononciation romaine du latin.

— *Lettre pastorale annonçant la fondation d'une Commission de Liturgie, d'art et de Chant sacré.* Paris, Revue Grégorien, 1924. S. 20 — 24.

Nowe przepisy o muzyce kościelnej zebrał:

Schmidt, E., Die neuen kirchenmusikalischen Vorschriften. Pustet, 1919.

O t. zw. mszach chóralnych, gdzie obecni na mszy wierni zaznaczają swoją łączność z kapłanem przez zbiorowe chóralne odpowiedzi, i o uprawnieniu tej praktyki informuje:

Wintesig, O. S. B., Die Chormesse lateinisch und deutsch. Liturgische Volsksbüchlein VII. Herder, 1924.

Vismara, E. M. Dom., La Liturgia e la partecipazione del popolo. Opera di propaganda per la ristorazione liturgica in mezzo dei fedeli. Vicenza, Anonima Tipografica, 1919. S. XVI i 303.

„Komunja św. — mówi kard. Mercier w jednym z listów pasterskich, — jest częścią składową mszy św. Jest ona tem „łamaniem chleba“, które uczynione wspólnie, cudownie symbolizuje i wspaniale urzeczywistnia łączność naszych dusz siostrzanych w jedności Kościoła. Stąd postulat, żeby była przyjmowana we mszy św. i była traktowana nietylko jako zaspokojenie własnej pobożności, ale jako akt kultu społecznego“.

Kramp, S. J., Opfermahl oder Kommunionandacht. Stimmen der Zeit. 52 Jahr. 1921. S. 202—216.

Ryelandt, D. J., O. S. B., Pour mieux communier, Abbaye de Maredsous, 1925. S. 47.

Vandeur, E., O. S. B., La sainte Messe entendue pour communier souvent et même tous les jours. Abbaye de Maredsous 1922. S. 31.

Nasze stosunki w dziedzinie życia liturgicznego, zwłaszcza na parafjach, ciekawie i żywo, choć może z pewnem przejawskawieniem ilustruje:

Mańkowski, P. Ks. Arcyb., Po naszymu. Gebethner 1917. S. 287.

§ 6. Poszczególne obrządk, ceremonje i składniki kultu liturgicznego.

Po tych ogólnych rozważaniach przejdziemy do bliższego zapoznania się z poszczególnymi przejawami kultu Kościoła, jakimi są Msza św., modlitwa publiczna czyli t. zw.

Officium Divinum lub brewjarzowe, sakramenta św. i sakramentalja, wreszcie rok kościelny, architektura i urządzenie kościoła, sprzęty i szaty kościelne.

Oficjalnym źródłem, z którego poznajemy te wszystkie przejawy kultu są księgi liturgiczne, w których została jakby skodyfikowana cała Liturgia. Najważniejszymi z tych ksiąg są mszał, brewjarz, rytuał, pontyfikał, ceremonjarz Biskupi i martyrologium.

Ośrodkiem całego kultu Kościoła jest Najświętsza Ofiara czyli Msza św.

Msza święta.

Źródłowo opracowaną historję mszału rzymskiego i jego częsci daje:

Baudet, J., O. S. B., Missel Romain. Ses origines — Son histoire, Bloud 1912. T. I. *Les premières origines et les Sacramentaires*. S. 128. m. T. II. *Le Missel plenier*. S. 141. m.

— *L' Antiphonaire*, Bloud 1913. S. 61.

— *Les Lectionaires*, Bloud 1918. S. 125.

Do najlepszych dzieł, dających obraz historycznego rozwoju Mszy św. należy zaliczyć:

*Batiffol, P., Leçon sur la Messe*³. Lecoffre, 1919. S. XII i 332. ś.

Fortescue, A., The Mass. London, Longmans, Green, a. C. 1913. Tłum. franc. *La Messe*, Lethielleux, 1921.

Tłumaczenie polskie dał z angielskiego:

Hozakowski, W., Ks., Dzieje Mszy św. Poznań, Nakł. własny, 1914. S. 205. ś.

Cagin, P. L., Eucharistia, Canon primitif de la messe ou formulaire essentiel et premier de toutes les liturgies. Desclée 1912. Jest to dzieło naukowe, rzucające nowe światło na dzisiejszy kanon Mszy św. Wyniki badań Cagin'a streścił:

Vigourel, A., Le canon Romain de la Messe et la critique moderne. Lethielleux. S. 304. ś. To samo w skróconem opracowaniu: *La Messe primitive?* Le-

thielleux, 1922. S. 40, i *Origines de la Messe*. Lethielleux, 1921. S. 39. m.

Obraz mszy św. w pierwszych wiekach daje nam:

Casel, O., O. S. B., *Das Gedächtnis des Herrn in der Altchristlichen Liturgie* (Ecclesia orans II.) Herder, 1920. S. X i 55. m.

Dzieje Mszy na Wschodzie opracował źródłowo:

Baumstarck, A., *Die Messe im Morgenland*. Kösel, 1921.

Ktoby się interesował obrządkiem wschodnim znajdzie Mszę św. w tym obrządku, tekst grecki i tłumaczenie francuskie z krótkim wy tłumaczeniem Mszy św.

de Meester P., O. S. B., *La divine Liturgie de Notre Père S. Jean Chrysostome*⁵. Gabalda, 1925. S. 155. i po polsku:

Telakowski, T. Ks. *Msza św. czyli Liturgia według obrządku grecko-katolickiego z tekstem starosłowiańskim i polskim*, Lwów, Drukarnia ludowa. S. 40. m.

Porównawczą historję Mszy św. daje nam:

Moreau, F. J., O. S. B., *Les Liturgies Eucharistiques*. Vromant, 1924.

W języku polskim posiadamy oryginalne dzieło:

Nowowiejski, A., Bkp., *Msza św. w okresie przedniejskim*. Biblioteka Religijna, 1922. S. 121. ś.

Z książek popularno - naukowych, dających całkowity wykład Mszy św., najbardziej zasługują na polecenie:

Vandeur, E., O. S. B., *La Sainte Messe*⁷. Maredsous, 1924. S. 329. ś.

Istnieje polski przekład Vandeur, E., O. S. B., *Msza święta. Naukowy liturgiczny i przystępny wykład ceremonji Najświętszej Ofiary*, tłum. Szandlerowski, A. Ks. Warszawa, Przegląd Katolicki, 1914. S. 199. ś.

Simons, *Le Sacrifice parfait, perpétuel et universel de la Loi Nouvelle*. Action Catholique, 1918. S. 247. ś.

Maranger, P., *La Messe Romaine*. Bruges, Beyaert, 1925. S. 90. ś.

Herwegen, O. S. B., *Die Feier der heiligen Messe*. (Die betende Kirche) Berlin, 1924. S. 140 — 181.

Gehr, N., Das heilige Messopfer. Herder, 1922.

Semeria, G., La messa nella sua storia e nei suoi simboli. Roma, 1906.

W polskim języku dali dobry wykład Mszy św.:

Nojszewski, A., Ks., Liturgia rzymska. Wyd. 2-gie uzupełnione. Warszawa, 1914. S. 475. ś.

Hozakowski, W., Ks., Wykład Mszy świętej. Tłumaczenie z angielskiego. Poznań, nakład włas., 1914. S. 212. ś.

Dobra niewielką książeczkę napisał:

Naskręcki, Ks., Krótkie nauki o Mszy św. Kronika Rodzinna.

W związku z Mszą św. nie bez pożytku będzie przeczytać:

Dumaine, Ch., Les Saints du Canon de la Messe. Préface du R-me Dom Cabrol. Les prières de la Messe et notices historiques sur la sainte Vierge, les apôtres et les autres saints du Canon. Tralin, 1920. S. 448. m.

Moreau, E., S. J., Recitation du Canon de la Messe à voix basse (extrait de la Nouvelle Revue Théologique, Janvier 1924) Casterman. S. 29. ś.

Dla pełnego zrozumienia Mszy św. ważne jest przestudjowanie zagadnienia samej istoty Najświętszej Ofiary, Posiadamy na ten temat następujące prace:

Kramp, J., S. J., Die Opferanschauungen der römischen Messliturgie². Liturgische und dogmengeschichtliche Untersuchung. Pustet, 1924.

— *Opfergedanke und Messliturgie.* Erklärung der kirchlichen Opfergebete. Pustet, 1923.

de la Taille, M., S. J., Le mystère de la foi. Beauchesne, 1923.

Casel, O., O. S. B., Die Messe als Mysterienhandlung. Aschendorf, 1926.

Brewjarz.

O brewjarzu posiadamy przedewszystkiem gruntowne dzieło:

Bäumer, S., O. S. B., Geschichte des Breviers. Versuch einer quellenmässigen Darstellung der Entwicklung des altkirchlichen und römischen Officiums bis unsere Tage. Herder, 1895. S. XII i 637. ś.

Tłumaczenie francuskie: *Histoire de Bréviaire* par *S. Bäumer*, traduite par *Biron* 2 vol. Paris, 1905.

Na podstawie tegoż dziełko:

Baudot, J., O. S. B., Le Bréviaire romain. Bloud (Science et religion) 1907. S. 184.

Oryginalne dzieła o brewjarzu dali nam:

Batiffol, P., Histoire du Bréviaire Romain. Paris, Picard, 1911. S. 356.

Gastoué, A., O. S. B., Les Vigiles nocturnes. Bloud, 1908. S. 70. ś.

IV tom Wykładu Liturgji Kościoła katolickiego ks. bpa. Nowowiejskiego jest także poświęcony Officium Brewiarzowemu:

Nowowiejski, A., Bkp. Wykład Liturgji: Officium Brewiarzowe. Płock, 1917. S. 1163. ś.

Z ogólnych prac o brewjarzu zasługuje na polecenie:

Casel, O. S. B., Das Gebet der Kirche im täglichen Officium. (Die betende Kirche.) Berlin, 1924. S. 182—206.

Willi, Ch., C. SS. R., Le Bréviaire expliqué. Saint-Etienne (Loire) Bureau de l'Apôtre du Foyer. S. XV i 566. ś.

Rambaud, P., L'Office divin. Origine et beautés du bréviaire Romain. Téqui, 1894. S. 99.

Specjalnie dla świeckich:

Parsch, P., Das Stundengebet der heiligen Kirche. Ein liturgisches Laiengebetbuch. Klosterneuburg b. Wien, 1924.

Allons aux Vêpres. Maredsous, 1912. S. 108. m.

Castel, A., O. S. B., Les Vêpres du dimanche. Texte, traduction et commentaire des psaumes, Art catholique, 1920. S. 52 m.

O tem, co to była reforma brewjarza przeprowadzona przez Piusa X i o dalszych projektach reformy dowiadujemy się z książeczki:

Cubrol, F., O. S. B., La Réforme du Bréviaire et du Calendrier. Bloud, 1912. S. 110. ś.

Jeśli teraz przejdziemy do części składowych brewjarza, to doskonały wykład psalmów i hymnów znajdziemy w pracy:

Hugueney, E., O. P., Psaumes et cantiques du Bréviaire Romain. Action catholique, 1922. 4 tomy około 500 stron każdy. ś.

Niemiecki przekład psalmów dał:

Miller, A., O. S. B., Die Psalmen. (Ecclesia orans, IV i V) Herder¹⁰, 1923. S. 545. m.

W pierwszych wydaniach tłumaczenie to było poprzedzone wstępem o historii, duchu i zastosowaniu w liturgii psalmów. W nowym wydaniu wstęp ten ukazał się oddzielnie, znacznie rozszerzony p. t..

Miller, A., O. S. B., Die Psalmen. Einführung in deren Geschichte, Geist und liturgische Verwendung (Ecclesia orans, IV.) Herder, 1924. S. VI i 242. m.

W języku francuskim na polecenie zasługuje:

Fillon, Cl., Le Nouveau Psautier du Bréviaire Romain. Gabalda², 1920. S. VIII i 534. ś.

Po polsku mamy dobre tłumaczenie psalmów przez Arcybiskupa Symona.

Symon, Fr., Ks. Arcbp., Psalterz Dawidowy dla użytku wiernych z dodaniem kilku pieśni biblijnych i niektórych modlitw powszechnie używanych. Kraków, 1917. S. XXXII i 304. ś.

W przygotowaniu jest wydanie psalmów w tłumaczeniu ks. Michalskiego, prof. uniwersytetu Warszawskiego.

O hymnach brewjarzowych posiadamy następujące prace. W języku francuskim:

Baudot, J., O. S. B., Hymnes latins et hymnaires. Bloud, 1914. S. 125. m.

Albin, C., La Poésie du Bréviaire. S. XXXII i 537.

W języku niemieckim:

Rosenberg, H. *Die Hymnen des Breviers*. Herder (Ecclesia orans XI i XII.) w. 4, 1923 i 24. T. I. — S. XV i 226. T. II. — XVIII i 241. m. Tłumaczenie mocno atakowane z powodu licznych neologizmów i nowotworów językowych. Tłumacz często odbiega od ścisłego znaczenia tekstu.

Schulte, A. Dr., *Die Hymnen des Breviers nebst Sequenzen des Missale*. 5 Aufl. Paderborn, Schöningh, 1925. S. VI i 355.

Ustępy z Ojców Kościoła, pomieszczone w brewjarzu, w doskonałym tłumaczeniu niemieckim z równoległym tekstem łacińskim daje:

Wintersig, A., *O. S. B.*, *Die Väterlesungen des Breviers*. (Ecclesia orans XIII.) Herder, 1925. S. XV 389. m.

W języku polskim:

Symon, Fr. A. Arcbp., *Hymny kościelne*. Warszawa, Przegląd Katol. 1901. S. 191 i XV. m.

Karyłowski, T. Ks., *T. J.*, *Cenniejsze hymny kościelne*. Zawadzki, 1922. S. 62. m.

Officium parvum Matki Boskiej.

Doskonałe studjum o tem miłem dla wiernych nabożeństwie dali:

Hugueny, E. O. P., *Psaumes et cantiques du Petit Office de la Sainte Vierge*. Traduction, commentaire, meditation. Castermann, 1916. S. IX i 442. s.

Willi, P., *C. SS. R.*, *Explication du Petit Office de la Sainte Vierge*.

Martyrologjum.

O Martyrologjum posiadamy:

Baudot, J., *O. S. B.*, *Martyrologe romain, publié par l'ordre de Grégoire XIII, revue par l'autorité d'Urbain VIII et de Clement X, augmenté et corrigé en 1749 par le pape Benoit XVI*. Tralin, 1925, S. 534. s.

Po polsku:

Rzymskie Martyrologjum. Czytanie na każdy dzień roku. S. 464. ś.

Fischer, J. K. Bp., Czytajmy Martyrologjum. (Odbitka z Gazety Kościelnej) Lwów. 1917. S. 20. ś.

Rytuał i Pontyfikał.

Księgami liturgicznymi, według których Kościół udziela sakramentów św. i sakramentaljów, są rytuał i pontyfikał.

Poza wyjątkami z rytuału i pontyfikału, wciągniętemi do mszału benedyktyńskiego, wydanego w St. André, posiadamy rytuał w tłumaczeniu francuskim z tekstem łacińskim.

Rituel pour Tous (La vie liturgique). Mont César, 1912, S. 159.

Wyjątki z Rytuału w tłumaczeniu niemieckim z objaśnieniami podaje wspomniane wydawnictwo: *Liturgische Volksbüchlein*, Herder. Analogiczne wydawnictwo posiadamy w języku włoskim. Są to wyciągi z większego dzieła, opartego na rytuale i pontyfikale:

Battisti, E., O. S. B., Sacramentario dei fedeli. Marietti, 1923. S. VII i 780.

Historję Pontyfikału skreślił:

Baudet, J., Le Pontifical. Bloud, 1910. S. 61. ś.

O naszym rytuale polskim mamy pracę ks. obecnie bp. Fulmana:

Fulman, M., Ks., Rytuał rzymski a piotrkowski. Studium prawno-liturgiczne, Gebethner, 1896. S. 198. ś.

Ogólnie o sakramentach i sakramentaljach poucza nas:

Braun, T., J. S., Sakramente und Sakramentalien. Eine Einführung in des römische Rituale. Pustet, 1922.

Dobre prace o sakramentach i sakramentaljach, mamy w kilkakrotnie cytowanej zbiorowej pracy benedyktynów z Maria Laach: **Die Betende Kirche**, Berlin, 1924.

Michels, Th., O. S. B., Die heiligen Sakramente. S. 330—413.

Böckeler, Gr., O. S. B., Die Sakramentalien. S. 414—510.

Mamy tam podane teksty w doskonałym tłumaczeniu, zaopatrzone wyczerpującymi uwagami i objaśnieniami.

Źródłowe dzieło historyczne w tej materji dał:

Franz, A., Die kirchlichen Benedictionen in Mittelalter. 2 tomy, Herder, 1909. S. XLVI i 1410.

Oprócz tych ogólniejszych dzieł podamy niektóre dziełka, poświęcone poszczególnym sakramentom i sakramentaljom:

Chrzest św.

Ermoni, V., Le Baptême dans l'Eglise primitive³. Bloud, 1908. S. 61. m.

Puniet, P., O. S. B., Les préliminaires du Baptême. (La Vie et les Arts lit. 10, 1923/24. S. 201—210.) i **Le baptême et sa préparation** (tamże S. 299—310).

Beauduin, L., O. S. B., L'Initiation chrétienne au VII siècle. (Cours et Conférences, Mont César, 1913. S. 325—336; ponadto 32 klisze przezroczy.)

Das neue Leben. Die Taufe eines Erwachsenen nach dem Römischen Rituale. Herder, Lit. Volksbüchlein, IX.

Battisti, E., O. S. B., Il Sacramento del Battesimo dei bambini e degli adulti. Teste latino-italiano con note storico-liturgiche. Marietti, 1924, S. 158.

Bierzmowanie.

Die heilige Firmung nach dem Römischen Pontificale. Herder, Liturgische Volksbüchlein, X, 1925.

Bord, J. E., Le Sacrement de Confirmation. Doctrine, ceremonie, prières. Avignon, Aubaunel, 1922. S. 83. ś.

Puniet, P., O. S. B., Le don de l'Esprit-Saint et la Confirmation. (La Vie et les Arts lit. 10, 1923/24. S. 354—363.)

Komunja św.

Ermoni, V., L'Eucharistie dans l'Eglise primitive. Bloud, 1908.

Battisti, E., O. S. B., Sacramenti della Penitenza Eucaristia e Cresima col ordine da tenere vel portare La Santa Comunnione agli Infermi e nel ricevere il

Vescovo nella visita Pastorale. Testo latino-italiano con note storico-liturgiche. Marietti, 1924. S. II i 147. ś.

Budaszewski, S. Ks., **Objaśnienia dekretu „De quotidiana Eucharistiae sumptione“.** Św. Wojciech. S. 67. ś.

Sakrament Pokuty.

Vacandard, E., **La confession sacramentale dans l'Eglise primitive.** Bloud, 1903.

— **La pénitence publique dans l'Eglise primitive.** Bloud, 1903.

Ostatnie Olejem św. Namaszczenie.

Versehbüchlein. Die liturgischen Gebete am Krankenbett. Herder, Litur. Volksbüchlein III.

Battisti, E. O. S. B., **Communione agli infermi e viatico al morienti. Estrema Unzione e salmi Penitenziali. Visita e cura degli infermi. Raccomandazione dell'Anima.** Testo latino-italiano con note storico-liturgiche. Marietti, 1924. S. II i 104. ś.

Kapłaństwo.

Manuel des Ordinations, texte et traduction du „Pontifical“, avec pour chacun des ordres une notice historique et un commentaire. Avignon, Aubanel, 1921. S. 200. ś.

Manuel des Ordinations selon le Pontifical Romain. Notes et traduction à l'usage des ordinants et des fidèles. Desclée. S. XXIII i 143. m.

Sacré d'un Evêque selon le Pontifical Romain avec notes et traduction. Desclée, S. VI. i 81. m.

Battisti, E., O. S. B., **Consacrazione del Vescovo.** Testo latino-italiano con note storico-liturgiche. Marietti, 1924. ś.
W języku polskim:

Zakrzewski, T. ks., **Święcenia niższe i wyższe.** Św. Wojciech, 1919. S. 147. m.

— **Na święcenia biskupie.** Św. Wojciech, 1915. S. 48. ś.

Sakrament małżeństwa.

Battisti, E., O. S. B., **Sacramento del Matrimonio, Messa degli Sponsi, Benedizione di una donna dopo il**

parto. Testo latino-italiano con note storico-liturgiche. Marietti, 1924. S. 53.

Das heilige Sakrament der Ehe, Herder, Liturgische Volksbüchlein II.

Oblóczynny i śluby mniszek św. Benedykta:

Cérémonial de la Vêture et de la Profession des Moniales de l'Ordre de St. Benoît, Monastère des Benedictines. Paris, 20 rue Monsieur.

Nabożeństwo żałobne.

Das Begräbnis eines Erwachsenen. Herder, Dit. Volksbüchlein, IV.

Battisti, E., O. S. B., Ordine delle Esequie. Testo latino-italiano con note storico-liturgiche. Marietti, 1924. S. 40. ś.

**Cybulski, S., Nabożeństwo żałobne, zawierające nie-
szpory, egzekwje, Mszę św., absolicję, kondukt, pro-
cesję, dla użytku katolików-polaków.** Gebethner, 1923, S. 162. ś.

Poświęcenie kościoła.

Baudet, J., La Dédicace des Eglises. Bloud, 1909.
**Prières et Cerémonies pour la Consécration d'une
Eglise suivant le Pontifical Romain en latin et en
français.** De Gigord, 1924. S. 69. ś.

**Battisti, E., O. S. B., Benedizione della prima pietra
di una chiesa. Consecrazione, benedizione e reconcilia-
zione di una chiesa od oratorio publico. Benedi-
zione d'un Cimitero.** Testo latino-italiano con note
storico-liturgiche. Marietti, 1924. S. II i 158. ś.

— **Benedizione delle Campane.** Testo latino-ita-
liano con note storico-liturgiche. Marietti, 1924. S. 37. ś.

Fischer, K. J. Bp., Konsekracja kościoła. Przemyśl,
Juszczyński, 1911. S. VIII i 147. ś.

Inne święcenia i błogosławieństwa.

Mutter und Kind, Herder, Liturgische Volksbüchlein V.

Auf dem Weg des Friedens. Ein Reisebüchlein nach dem Römischen Brevier. Rituale und Missale, Tamże VII.

Kościół i jego urządzenie.

Następnie podamy literaturę o Kościele, jako świątyni i jego urządzeniach. Nie możemy tutaj podawać wszystkich dzieł z zakresu historii sztuki, zwrócimy tylko uwagę na niektóre dzieła mające bardziej bezpośredni związek z liturgią. Na pierwszym miejscu należy postawić:

Sauer, J., Symbolik des Kirchengebäudes. Herder 1902.

Stock, A., O. S. B., Das Kirchengebäude. (Die betende Kirche) Berlin, 1924. S. 31—64.

Brykczyński, Ks. A., Dom Boży³. Warszawa 1904.

Ołtarz.

Specjalnie o ołtarzu posiadamy monumentalne dzieło:

Braun, J., S. J., Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung. Herder, 1924. 2 tomy. Bd. I. Arten, Bestandteile, Altargrab, Weihe, Symbolik. Bd. II. Die Ausstattung des Altares, Antependien, Velen, Leuchterbank, Stufen, Ciborium und Baldachim. Retabel, Reliquien und Sakramentsaltar. Altarschränken.

Vollmar J., O. S. B., Die Ausstattung des Altares und der Kirche. (Die betende Kirche.) Berlin 1924. T. 65—103.

Maere M., L'Autel Chrétien. Etude Archéologique (Cours et conférences). Mont César, 1913, S. 112—130 (z licznymi grawiurami).

Gougoud, L., O. S. B., La dévotion à l'autel. (La Vie et les Arts liturgiques.) S. 1922/23. S. 487—494.

Brykczyński, Ks. A., Ołtarz chrześcijański. Warszawa, 1892.

— **O naczyniach i sprzętach eucharystycznych.** Warszawa, 1894.

Żarnowiecki L. Bkp., Kielich w kościele pod względem historycznym, liturgicznym i estetycznym. Warszawa, 1907.

Szaty liturgiczne:

Źródłowe dzieło dał w tej materji:

Braun, J., S. J., Die liturgischen Paramente in Gegenwart und Vergangenheit. Ein Handbuch der Paramentik. Mit 197 A. b. 2 verb. Aufl. Herder, 1924.

Vollmar, J., O. S. B., Die liturgische Kleidung. Die betende Kirche, Berlin, 1924. S. 104—139.

W języku polskim dał klasyczne dzieła:

Żarnowiecki, L. Bkp., Ozdoba Domu Bożego. Wychodziło w Warszawie jako wydawnictwo perjodyczne.

Historja i technika hafciarstwa kościelnego. Warszawa.

Barwy liturgiczne. Warszawa.

§ 7. Rok kościelny.

Już Bossuet powiedział, że gdyby wierni głębiej wnikałi w ducha świąt i uroczystości, niczegoby im nie brakowało z tych wiadomości, które posiadać powinni. Wychowawcze znaczenie świąt uznają wszyscy, nawet wrogowie Kościoła i ograniczając wolność Kościoła w rozwinięciu w całej pełni jego kultu, jednocześnie tworzą nowy kult i nowe święta pod hasłem: „L'Education de l'homme et du citoyen se fera par les fêtes” (Michelet).

Klasycznym dziełem, które pozwala dzień za dniem w ciągu okrągłego roku przeżywać wszystkie Tajemnice naszej wiary i które wprowadza w obcowanie z Chrystusem, świętymi i całym Kościołem jest wspomniane we wstępie:

Guéranger, P., Dom. O. S. B., L'Année Liturgique. Oudix - Mame 1891—1904. 15 tomów. Istnieją tego dzieła dwa wydania, jedno większe, biblioteczne, formatu in 12°, drugie mniejsze, do użytku w charakterze książki do nabożeństwa form. in 32°.

Drugą doskonałą pracą osnutą na roku kościelnym jest wielkie dziewięciotomowe dzieło, które nam dał po włosku

Schuster, J., O. S. B., Liber Sacramentorum. Marietti, 1923—25. Dotąd ukazało się tomów siedm od 200 do 350 stron każdy.

W języku niemieckim mamy omówione wszystkie msze św. tak zw. „*proprium de tempore*” i niektóre z „*proprium de Sanctis*” dziełku:

O. Kramp, S. J., Messliturgie und Gottesreich. Darlegung und Erklärung der kirchlichen Messformulare. Herder (Ecclesia orans VI—VIII) 1921. 3 tomiki: I—XII i 178; II—VI i 261; III—358. m.

W zbiorowym dziele „*Die betende Kirche*” Rok Kościelny opracował:

O. Sticker, S., O. S. B., Das Kirchenjahr. (Die betende Kirche.) Berlin, 1924. S. 207—329.

Na roku kościelnym osnuta jest również książeczka:

Vandeur, E., La Vièrge chrétienne dans la famille. Sa vie liturgique. Wépion-sur-Meuse, Mont Vierge, 1924. S. 158. m.

Bogaty materiał zawarty w „*L'Année liturgique*” Dom Guérangera ujął w formie katechizmowej pytań i odpowiedzi, Dom Leduc. Nowego wydania, które duże usługi oddaje każdemu, kto chce wniknąć w ducha roku kościelnego, podjął się:

Baudot, J., O. S. B., Catéchisme liturgique. Par Dom Leduc, O. S. B., Mame. 2 tomy. S. 480 i 616. s.

Piękne tłumaczenie tekstów wybranych z mszału i brewiarza w związku z okresami roku kościelnego daje:

Guardini, R., Heilige Zeit. Liturgische Texte aus Missale und Brevier, Burg Rothenfels am Main 1925.

Z dziełek, omawiających poszczególne okresy roku kościelnego, na polecenie zasługują:

Beauduin, L., O. S. B., Notre piété pendant l'Avent. Mont César, 1919. S. 112. m.

Gastoné, A., Noël. Origines et développement de la Fête. Bloud 1908. S. 63. m.

van Houtryve, O. S. B., Liturgie De Noël. Mont César, 1921. S. 146. m.

— *Séptuagésime. Mont César, 1920. S. 68. m.*

Ermoni, V., Le Carême. Bloud, 1909. S. 62.

Beauduin, L., O. S. B., Le Carême. (Etudes religieuses.) S. 23

Schuster, J., Les saintes Stations de Carême selon l'ordre du Missel Romain. Rome, Polyglotte Vaticane, 1922. S. 146. m.

Kramp, J., Vom Sinn und Geist der Karwoche. Herder, 1923. S. VI i 167.

Beauduin, L., O. S. B., La Pentecôte. (Etudes Religieuses.) S. 32.

ROZDZIAŁ VII.

ŻYCIE SPOŁECZNE.

Opracował Ks. Antoni Szymański.

Część I.

Socjalistyka.

Uwagi wstępne.

- I. Podręczniki ekonomiki.
- II. Podręczniki socjalistyki.
- III. Dzieła twórców współczesnego katolicyzmu społecznego.
- IV. Encykliki.
- V. Historia katolicyzmu społecznego.
 - 1. Wogóle.
 - 2. Poszczególne narody i państwa.
 - 3. Poszczególne osobistości.
- VI. Społeczna działalność i nauka Kościoła.
 - 1. Pierwsze wieki.
 - 2. Średniowiecze.
 - 3. Charakterystyka tej działalności, jej źródła i obrona
- VII. Poszczególne zagadnienia.
 - 1. Sprawiedliwość i miłość.
 - 2. Praca i płaca.
 - 3. Kapitalizm. Lichwa.
 - 4. Korporacjonizm. Udział w zyskach i zarządzie. Strajk.
 - 5. Ustawodawstwo społeczne.
 - 6. Socjalizm, bolszewizm. Własność.
- VIII. Różne.
- IX. Czasopisma.

ROZDZIAŁ VII. ŻYCIĘ SPOŁECZNE Opracował dr. Antoni Szymanski.

Część I Socjologia

1. Wstęp
- I. Podstawy socjologii
- II. Podstawy socjologii
- III. Działalność społeczna w społeczeństwie
- IV. Socjologia
- V. Historia socjologii
1. Wstęp
2. Podstawy socjologii
3. Podstawy socjologii
- VI. Socjologia działalności i nauka katolicka
1. Podstawy socjologii
2. Socjologia
3. Charakterystyka tej działalności, jej rozwój i obrot
- VII. Podstawy socjologii
1. Socjologia i religia
2. Socjologia i prawo
3. Socjologia i literatura
4. Socjologia i sztuka
5. Socjologia i nauka
6. Socjologia i sztuka
- VIII. Wstęp
- IX. Socjologia

Celem łatwiejszej orientacji podzieliłem cały materiał według przedmiotów. Zgóry zaznaczam, że ponieważ podziału dzieł nie można przeprowadzić z całą dokładnością, przeto szukając pracy z jakiejś dziedziny, trzeba przejrzeć działy sąsiednie co do treści; że zagadnienia szczegółowe są zwykle omawiane w podręcznikach i dziełach ogólnych; że „różne” nie oznacza wcale gorsze i późniejsze, lecz tylko niewchodzące do poprzednio wymienionych działów. Muszę też zaznaczyć, że wykaz poniższy nie obejmuje wszystkich dzieł, napisanych przez ekonomistów katolickich, lecz tylko te, i to niewszystkie, których tematem jest ekonomja chrześcijańska lub różne jej zagadnienia.

Czy istnieje ekonomja chrześcijańska?

1. Katolicyzm jako nauka religijna i moralna niema żadnego systemu ani programu gospodarczego. Ekonomika ma za przedmiot badań dobro ekonomiczne, pożytek, i dlatego jest nauką samodzielną. Przedmiotem zaś etyki jest dobro moralne.

2. Ekonomika jednak nie jest autonomiczna w znaczeniu kantowskiem. Ponieważ ekonomice i etyce podlegają te same czynności ludzkie, przeto między temi obiema naukami musi być zgoda i uporządkowanie na tym terenie działalności ludzkiej, który jest im wspólny. Zgodę przyjmuje się ex definitione, bo Prawda jest tylko jedna, a uporządkowanie daje przewagę nauce wyższej, nadającej kwalifikację każdemu czynowi ludzkiemu (etyce), nad niższą, obejmującą tylko pewną stronę działań ludzkich (ekonomika).

Z tego, że zasady moralne stosują się do wszystkich czynności ludzkich, nie wyłączając ekonomicznych, mających na celu pożytek, zaspokojenie potrzeb, wynikają dwa wnioski:

a) Sprawdźnian negatywny. Wszystko, co się sprzeciwia etyce, jako normie wyższej, jest błędne. Ekonomia nie może głosić zasad, sprzecznych z etyką. W tym znaczeniu można powiedzieć, że istnieje system i program ekonomiczny chrześcijański, t. zn. jest chrześcijański, bo się zgadza z etyką chrześcijańską, i jego stopień chrześcijańskości odpowiada proporcjonalnie jego stopniowi zgodności.

b) Wpływ pozytywny. Poglądy religijno moralne, np. o celu życia ludzkiego, o hierarchji wartości, w szczególności o wartości dóbr materialnych, o powstaniu i przeznaczeniu władzy, o miłości i sprawiedliwości, jako więzi społecznej, a zwłaszcza nauka i praktyka cnót gospodarczych, np. sprawiedliwości, miłości, umartwienia, sumiennosci, pracowitości, wszystko to wywiera wpływ pozytywny na poglądy i działalność gospodarczą. Tak powstaje np. nauka o lichwie, o płacy sprawiedliwej, o słusznej cenie, o pracy, jako wartości moralnej, o gospodarczej działalności państwa, a głównie nawyk moralnej oceny wszystkich zjawisk. Ten wpływ, wywierany przez różne religie, jest bardzo różny. W tem znaczeniu można również mówić o ekonomice chrześcijańskiej.

3. Podzieliwszy ekonomikę na trzy działy, przekonamy się, że wpływ etyki jest najmniejszy w zakresie teorematyki, która ma ująć zjawiska gospodarcze w teorie naukowe, że jest silniejszy w zakresie polityki gospodarczej, która ma wpływać w taki lub inny sposób na układ stosunków ekonomicznych, że wreszcie jest najsilniejszy w zakresie socjalistyki, która ma normować warunki pracy zależnej, określić stosunki między warstwą pracodawców, przemysłowców, finansistów a warstwą zarobników umysłownych i ręcznych.

4. Religia wpływa na stosunki społeczno gospodarcze przez ludzi. Z uzgodnienia, dokonanego przez katolików, a zwłaszcza przez zwierzchność kościelną, między warunkami przyrodzonymi, zjawiskami dziejowymi wogóle, a w szczególności gospodarczymi, oraz poglądami, istniejącymi w danym okresie, powstaje pewien typ, który działa, wywiera wpływ, zmienia istniejące stosunki, hamuje ich rozwój lub je popiera albo zmienia ich kierunek. Całko-

witej jednak zgodności w tej dziedzinie wśród katolików może nie być. Im bardziej się oddalamy od dziedziny moralnej, tem łatwiej może powstać rozbieżność. Ze względu jednak na to, że pisarze katoliccy, nie podlegając doktrynalnemu partykularyzmowi i związanej z nim pysze umysłowej, są podatniejsi na zrozumienie wagi dowodów rozumowych i faktów, oraz że kierują się zasadami tej samej etyki w dziedzinie życia prywatnego i publicznego, przeto z łatwością wytwarza się zgodność poglądów, np. współcześnie w dziedzinie ustroju gospodarczego — przeciw liberalizmowi w kierunku interwencji władz publicznych i budowy korporacyjnej na ogólnem podłożu solidarności ekonomicznej.

I. Podręczniki ekonomiki.

Antoine, Ch. S. J., Cours d'Economie sociale. Sixième édition, revue et mise à jour par Herni du Passage S. J. Alcan, 1921. S. 766. w. Przekład polski z czwartego wydania, dokonany przez W. Gostomskiego p. t. Kurs ekonomji społecznej. Bibl. dzieł chrześc. T. I. 1908. S. 210. T. II. 1909. S. 236. T. III. 1909. S. 203. w. Istnieje przekład niemiecki.

Ariès, Nel, L'Economie politique et la doctrine catholique. Nouvelle Librairie Nationale, 1923. S. 346. ś.

*Brants, Victor, prof. Uniwersytetu Lwańskiego, Les grandes lignes de L'Economie politique*⁵. Gabalda. I. 1908. S. 368. II. 1908. S. 502. w.

Caro, Leopold, prof. Politechniki Lwowskiej, Zasady nauki ekonomji społecznej. Lwów, Jakubowski, 1926. S. 543. ś.

Devas, C. S., Ks., Political Economy. London, 1892. Istnieje przekład niemiecki.

*Fallon, Valère, S. J., Principes d'economie sociale*³. 5-e — 9-e mille. Ouvrage honoré d'une lettre de S. E. le Card. Mercier. Namur, Wesmael-Charlier (wydaw. Museum Lessianum), 1924. S. 443. w.

*Legrand, G., rektor akademji agronomicznej, Précis d'économie sociale*³. Bruxelles, 1920.

Liberatore, M. S. J., Principii di economia politica. 1889. Przełożone na fran. p. t. *Principes d'économie politique*². Paris, 1899 i na niem. *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre.* 1891.

Perin, Charles, prof. Uniwersytetu Lowańskiego, Premiers principes d'économie politique. Lecoffre, 1895. S. 375. ś.

Pesch, Heinrich, S. J., Lehrbuch der Nationalökonomie. Herder. T. I.: *Grundlegung.* 3 u. 4, neu bearbeitete Aufl. 4 — 6 Tausend, r. 1924. S. 594. w. — T. II.: *Volkswirtschaftliche Systema, Wesen und disponierende Ursachen des Volkswohlstandes.* 4. u. 5. unveränderte Aufl. 1925. S. 14 i 738. w. R. Mk. 24 opr. — T. III.: *Die aktiven Ursachen im volkswirtschaftlichen Lebensprozesse.* 2. u. 4. neu bearbeitete Aufl. 3. — 5. Tausend. 1926. S. 853. w. R. Mk. 29 opr. — T. IV.: *Die Deckung des Volksbedarf als volkswirtsch. Aufgabe. Die Produktion.* 1. u. 2. Aufl. 1922. S. 894. w. R. Mk. 24, opr. — T. V. *Tauschverkehr. Einkommens- u. Vermögensbildung. Strömungen des volkswirtschaftl. Prozesses.* 1. u. 2. Aufl. 1923. S. 824. R. Mk. 25. opr.

Rambaud, Joseph, prof. Uniw. Katol. w Lyonie, Cours d'Economie politique. Sirey-Larousse. T. I. 1910. S. 702. w. — T. II. 1911. S. 776. w. Jest to nowe (trzecie) wydanie wyczerpanych *Eléments d'Economie politique.*

Schryvers, Jos., C. SS. R., Rektor Uniw. Katol. w Newmegen, Manuel d'Economie politique. Troisième édition, entièrement revue. Dewit, 1913. S. 448. ś.

Toniolo, Guiseppe, prof. Uniwersytetu w Pizie, Trattato di Economia sociale. Firenze, Libreria editrice Fiorentina. T. I.: *Introduzione,* 1907. S. 374. w. — T. II.: *La produzione,* 1909. S. 305. w. T. III.: *La Circolazione.*

Valois, Georges, L'économie nouvelle. Nouvelle Librairie Nationale, 1919. S. 320. ś.

Walter, Fr., Socialpolitik und Moral. Herder, 1899. S. 346. ś.

Większość ekonomistów polskich stoi na stanowisku etyki chrześcijańskiej, ale z wyjątkiem niewielu, Wł. Czerkawskiego w zakresie polityki ekonomicznej, L. Caro co do całej Ekonomiki, a częściowo także St. Głabińskiego, nie uwzględnili konsekwentnie tego stanowiska oraz nie wykazali znajomości współczesnej ekonomii chrześcijańskiej.

Wśród podręczników obcych na pierwsze miejsce wysuwa się książka Fallona dzięki jasności, zwięzłości i ścisłości wykładów, syntezie pierwiastka ekonomicznego i moralnego, obfitości materiału. Fallon pozostaje pod wpływem Brantsa, którego jest uczniem. Wielkie zalety doktrynalne ma Brants, niestety, jest mało metodyczny. Podręcznik Pescha jest najobszerniejszy i najgruntowniejszy. Autor chętnie uwzględnia filozoficzne podłoże zagadnień ekonomicznych; zapoznaje z poglądami prawie wszystkich współczesnych ekonomistów; odznacza się jasnością i systematycznością wykładu. Antoine wielki nacisk kładzie na zagadnienia z zakresu socjalistyki chrześcijańskiej i z tego stanowiska rozpatruje wszystkie zagadnienia, tak że podręcznik ten mógłby być umieszczony również w dziale polityki społecznej. Od poprzednich różni się Perin i Rambaud, zbliżeni do kierunku liberalnego i konserwatywnego. Książka Valois, należącego do poprzedniej grupy, jest raczej monografią bojową. Niektóre poglądy Valois, który o sobie mówi, że katechizmu nauczył się w 25 roku życia, a przedtem karmił się Nietzschem i innymi myślicielami barbarzyńskimi, teraz zaś jest skromnym parafjaninem jednej z parafii parryskich, zostały podane w wątpliwość. Ich obrony podjął się Nel Ariés, roztrząsając następujące zagadnienia: Krytyka katolicka i Rerum Novarum, ekonomika i etyka, klasy, prawo podaży i popytu, związki zawodowe i przymus, funkcja społeczna własności, polityka i ekonomika. W dodatku do tej książki sam Valois również daje odpowiedź.

II. Podręczniki socjalistyki.

Belliot, Albéric, Ks., Manuel de sociologie catholique. Histoire. Théorie. Pratique. Lethielleux, 1912. S. 690. w.

Jest to rodzaj encyklopedji wiedzy ekonomiczno-społecznej. Może być pożyteczny do podręcznej informacji, mniej się nadaje do studjum.

A. Dzieła o przeważającym charakterze ekonomicznym i społecznym.

Hitze, Fr., prof., poseł, Ks., Skizze der Arbeiterfrage und der deutschen Arbeitersozialpolitik. 3. bis 5. Tausend. Volksverein, 1911. S. 56. w.

Zarys teorii i stanu obecnego kwestji robotniczej. Trzydzieści lat polityki społecznej niemieckiej. Charakterystyka spisu zawodowego z 1907 r. Dane statystyczne.

Makarewicz, Juljusz, prof. Uniwersytetu Lwowskiego, Senator, Przebudowa społeczna. Książnica Polska, 1923. S. 270. ś.

Treść: I. Demokratyzacja (Równość a wolność. Niwelacja. Indywidualizacja. Decentralizacja majątków. Funkcjonaryzacja. Dyletantyzm rządów. Warstwy wykształcone a budowa państwa. Kierunki społeczno-polityczne.) II. Proletaryzacja (Demokratyzacja a socjalizacja i proletaryzacja, spartakizm. Inflacja ideologii proletarjackiej.) III. Demokratyzacja a sprawa żydowska.

Biederlack, Josef, S. J., Die Soziale Frage. Ein Beitrag zur Orientierung über ihr Wesen und Lösung. Neunte Auflage. Rauch, 1921. S. 331. ś. Przekład polski: **Kwestja robotnicza.** Św. Wojciech, 1906.

Treść: I. Liberalizm. Socjalizm. Chrześcijański ustrój społeczny i gospodarczy. II. Kwestja kobieca, rolna, robotnicza, rzemieślnicza, drobnokupiecka.

Garriguet, Leon, Ks., Manuel de Sociologie et d'Economie sociale. Bloud, 1924. S. 662. w.

Treść: I. Społeczeństwo. II. Własność (61 — 238). III. Praca (239 — 564). IV. Kapitał (565 — 662). V. Stosunek między kapitałem i pracą.

Haessle, Johannes, Das Arbeitsethos der Kirche nach Thomas von Aquin und Leo XIII. Untersuchungen

s. 292 //

über den Wirtschaftsgeist des Katholizismus. Herder, 1923. S. 280. ś.

Praca jako czynność etyczna i gospodarcza. Prawo do pracy. Prawo koalicji i strajków. Umowa pracy. Zapłata. Własność.

Monetti, Giulio, S. J., Problemi vari di sociologia. Bergamo, Unione Economico-sociale fra i cattolici italiani, 1913. S. 306, 342 i 316.

T. I. Praca. Własność. Stowarzyszenia i związki zawodowe. Rodzina i szkoła. T. II. Feminizm. Socjalizm. Demokracja. Braterstwo. Państwo, naród. Kościół. Kwestja rzymska. T. III. Podniesienie warstwy robotniczej pod względem oświatowym i moralnym. Brak pracy. Umowa. Zarobek. Dzień pracy i przerwy. Ubezpieczenia. Strajki. Drobną własność rolną, drobny przemysł. Miłość. Jest to zbiór rozpraw i wykładów.

*Olgiate, Francesco, Ks., La questione sociale*⁴. Milano, „Vita e pensiero”, 1921. S. 250. ś.

Część ogólna polityki społecznej, ze szczególnem uwzględnieniem wykładu i krytyki kierunków społecznych.

*Oursel, Jean, Causeries ouvrières*⁵. Editions Spes. S. 200.

Popularny wykład katolicyzmu społecznego. Rozdziały: Kościół i praca ręczna. Kościół i organizacja pracy. Rozwiązanie socjalistyczne. Rozwiązanie chrześcijańskie.

Pottier, Ks., La Morale catholique et les questions sociales d'aujourd'hui. Cherleroi, 1920. 2 tomiki.

W świetle etyki katolickiej autor rozpatruje poszczególne zagadnienia z polityki społecznej, jak akcję pracy, przymus stowarzyszeniowy, zapłatę sprawiedliwą. Podobny temat omawia Haessle oraz, uwzględniając szerzej zagadnienia ekonomiczne, Eberle.

Renz, O., Dr. prof., Die Lösung der Arbeiterfrage durch die Macht des Rechts. Luzern, Röber, 1927. S. 134. w.

Autor, odwołując się do prawa przyrodzonego i nadprzyrodzonego powołania ludzi, a nie do czynników gospodarczych, przedstawia próbę nowego rozwiązania kwestji pracy. Rozprawa wyróżnia się z pośród innych ścisłą metodą i gruntownem rozumowaniem. Jest wyrazem raczej stanowiska konserwatywnego, niż chrześcijańsko-społecznego.

Semaines sociales de France. Comptes rendus des sessions annuelles. Lyon, Secrétariat permanent. 16, rue du Plat.

Są to wykłady wygłaszane na Tygodniach społecznych z zakresu teorii i praktyki. Pierwsze tomy nie miały jednego tematu, lecz różne.

Session: Orleans, 1905. — Dijon, 1906. — Amiens, 1907. — Marcelle, 1908. — Bordeaux, 1909: La législation du travail. — Rouen, 1910: L'application des lois sociales. — Saint-Etienne, 1911: Le Travail. — Limoges, 1912: La Famille. — Versailles, 1913: L'idée de responsabilité. — Metz, 1919: Le catholicisme sociale. — Caen, 1920: La Production. — Toulouse, 1921: L'injustice usuraire. — Strassbourg, 1922: L'Etat et la vie économique. — Grenoble, 1923: Le Problème de Population. — Rennes, 1924: Le problème de la Terre dans l'Economie Nationale. — Lyon, 1925: L'autorité.

Six, Ks., Pages de sociologie chrétienne. Lille, Giard, 1909, S. 340. ś.

B. Dzieła o przeważającym charakterze prawnym:

Hitze, Franz, Die Arbeiterfrage. Polski przekład: **Kwestja robotnicza i dążności do jej rozwiązania.** Przetłóżył Walery Zieliński. Św. Wojciech, 1909. S. 312. w.

Zarys teorii. Zadanie i uprawnienie ustawodawstwa ochronnego. Ubezpieczenie dochodu, ubezpieczenie robotnicze. Podniesienie i uszlachetnienie stopy życiowej. Statystyka.

Retzbach, Anton, Leitfaden für die soziale Praxis. Sechste u. siebente völlig neu bearbeitete u. erweiterte Auflage. Herder, 1922. S. 307. ś.

Zarys teorii. Kwestja robotnicza (robotnicy miejscy, rolni i służba domowa). Zagadnienie stanu średniego. Kwestja kobieca, społeczna higiena i etyka. Opieka społeczna.

Z pośród tych podręczników wyróżniają się dwa: *Biederlacka* i *Garrigueta*, zarówno jasnością wykładu, jak systematycznością i wartością doktryny i tem, że obejmują całość zagadnień. Praca Garrigueta ma bardziej teoretyczny i moralny charakter, Biederlacka bardziej praktyczny i prawny, rzecz jasna z uwzględnieniem ustawodawstwa niemieckiego. Haessle jest niezawodnie najlepszym przedstawieniem i jakgdyby komentarzem encyklik Leona XIII, zwłaszcza R. N. w zestawieniu z nauką św. Tomasza z Akwinu. Hitze ułatwia poznanie ustawodawstwa niemieckiego (przedwojennego), jego rozwoju oraz udziału katolików w jego budowie; strona teoretyczna mniej uwzględniona. Przypominam, co w I pisałem o Antoinie.

Pozwolę sobie tutaj wymienić:

Ks. A. Szymański, **Polityka społeczna**. Bibl. Uniwersytetu Lubelskiego, 1925. S. 448. w.

Treść: I. Założenia (uniwersalizm, sprawiedliwość i miłość, teoria i organizacja pracy. S. 3 — 120.) II. Położenie warstwy robotniczej w ustroju kapitalistycznym (teoria liberalna, socjalistyczna i realistyczna, wpływ wojny, 121 — 172.) III. Podmioty i ogólne środki działania: Robotnicy (organizacja, teorie i akcja związków zawodowych, walka klasowa, 173 — 252), pracodawcy (m. in. ciężary reform społecznych, 253 — 273), władze publiczne (m. in. międzyn. organizacja pracy, 274 — 290) i Kościół (291 — 304.) IV. Poszczególne zagadnienia: umowa pracy (305 — 337), ograniczenia wolności pracy (338 — 363), płaca (364 — 391), stałość egzystencji i ubezpieczenia (392 — 438). Uwagi bibliograficzne.

Tutaj też podam kilka tytułów z zakresu t. zw. kryzysu polityki społecznej.

Brauns, Dr. Ks., *Reichsarbeitsminister, Wirtschaftskrisis und Sozialpolitik*. Volksverein, 1924. S. 60. m.

Hitze, Fr. (wraz z Wuermelingem i Fassbenderem), Zur Würdigung der deutschen Arbeiter-Sozialpolitik. Volksverein, 1923. S. 124. w.

Pismo polemiczne przeciw Bernhardowi.

Müller, Albert, Nos responsabilités sociales. Action Populaire, 1924. S. 112. ś.

W obronie polityki społecznej przeciw niechęci ku niej w okresie powojennym.

Van den Boom, E., Werte und Würde der deutschen Sozialpolitik. Ein Wort zu ihrer Krise. Volksverein. 1924. S. 102. m.

III. Dzieła twórców współczesnego katolicyzmu społecznego.

René Le M^{re} De la Tour-du-Pin la Charce, Vers un ordre social chrétien. Jalons de route. 1882 — 1907. Deuxième édition. Nouvelle Librairie Nationale, 1910. S. 514. w.

— *Aphorismes de politique sociale.* Tamże 1909. S. 104. m.

Albert de Mun, Discours. Questions sociales, 1871 — 1887. Poussielgue.

Hitze, Dr. Ks., Die Soziale Frage und die Bestrebungen zu ihren Lösung. 1877. S. 35.

Kapital und Arbeit und die Reorganisation der Gesellschaft. Paderborn 1880. To samo w przekładzie francuskim przez *J. B. Weyrich*, p. t. *Capital et Travail.* Louvain, Uystpruyst 1898. S. 562. w.

Die Quintessenz der sozialen Frage². Paderborn, 1880. S. 32. ś.

Ketteler, Bkp., Schriften. Herausgegeben von Joh. Mumbauer. 3 Bände. Kempten. Wyd. II w r. 1924.

Soziale Schriften des Freiherrn von Ketteler. Essen-Ruhr, 1908. S. 118. ś.

Przedruk trzech rozpraw bp. Kettelera: *Die Arbeiterfrage und Christentum* z r. 1864. *Verfassung und Arbei-*

terfrage z r. 1873 i Die Arbeiterbewegung und ihr Streben im Verhältnis zu Religion und Sittlichkeit z r. 1869.

Oeuvres choisies de Mgr. Ketteler. Traduites et précédées d'une introduction par G. Decurtins. Bale, 1892. S. 80. w.

Przekład głośnych kazań o własności z r. 1848 i rozprawy: Ruch robotniczy w świetle religii z r. 1869.

Ketteler et Fragments de ses oeuvres. Publié par G. Goyau. Bloud, 1908. S. 48 i 290. ś.

*Le Play, La Reforme sociale*⁷. 3 Vol. Tours, 1864, 1887.

Organisation du Travail³. Tours, 1870, 1871.

La constitution essentielle de l'Humanité. Exposé des principes et des coutumes qui créent la prospérité ou la souffrance des nations. Tours, 1881. S. 328. ś.

Périn, De la richesse dans les sociétés chrétiennes. Troisième édition, revue et corrigée. Lecoffre, 1882. S. 418 i 431 i 442. ś.

Le socialisme chrétien. Lecoffre, 1879. S. 76. w.

Toniolo, Scritti sceletti di Giuseppe Toniolo. Vita e. Pensiero, 1921. S. 261.

Obok krótkiego życiorysu m. in. rozprawy o pierwiastku moralnym w prawach ekonomicznych, o ekonomji chrześcijańskiej, o demokracji chrześcijańskiej.

von Vogelsang, C., Gesammelte Aufsätze über sozialpolitische und verwandte Themata. Augsburg, 1886. S. 672. m.

Die sozialen Lehren des Freiherrn Karl von Vogelsang. Grundzüge einer christlichen Gesellschafts- und Volkswirtschaftslehre aus dem literatischen Nachlasse desselben zusammengestellt von Dr. Wiard Klopp. St. Polten, 1894. S. 664. w.

Vogelsangs Leben und Schriften im Auszug dargestellt von Orel. Wien, 1922.

Vogelsang, Extraits de ses oeuvres. Morale, économie et politique sociale. Traduits de l'allemand par le Marquis de la Tour-du-Pin-Chambly. Préface du P. de Pascal. Bloud (Science et Religion), 1908. S. 64 i 66. ś.

Weiss, A. M., O. P., *Soziale Frage und Soziale Ordnung oder Handbuch der Gesellschaftslehre*⁴. Herder. 1904. S. 1219. ś.

De Villeneuve Bargemont, Economie politique chrétienne. Paris, 1834. 3 volumes.

IV. Encykliki.

Przekładów encyklik prawie nie mamy wcale, a te, które są, posiadają duże braki. Dogodne i tanie wydania aktów papieskich w tekście łacińskim i przekładzie francuskim kontynuuje Maison de la Bonne Presse w Paryżu po cenie bardzo niskiej.

Okólnik Papieża Leona XIII o sprawie robotniczej z przedmową i objaśnieniami Ks. Dr. T. Trzcińskiego. Poznań, Związek Katol. Tow. Rob. Polskich, 1907. S. 74. m.

Puchałka, Jan, Leon XIII a kwestja robotnicza. Bibl. Chrześc. Społ. n. 4. 1922. S. 72. m.

Przekład z krótkim komentarzem encykliki *Rerum Novarum*, ale z opuszczeniami.

Encyklika Leona XIII o Demokracji chrześcijańskiej. Przełożył Ks. A. Szaniawski, Przegląd Katolicki 1901. S. 43. ś.

Tekst łaciński i przekład polski.

Encyklika Ojca św. Leona XIII o Demokracji chrześcijańskiej „*Graves de communi re*” z 18. I. 1901 r. Z objaśnieniami, Głosy Katolickie, n. 7. 1901. S. 40. m.

Piusa X. Papieża *Motu Proprio* o chrześcijańskiej akcji ludowej. Związek Katolicki, 1909. S. 12.

List Ojca św. Piusa X. w sprawie „*Sillon*”. Przedruk z „*Myśli Katolickiej*”, 1910. S. 22.

List okólny Benedykta XV z 1 list. 1914 r. Drukarnia Społ., 1915. S. 24. ś.

Commentaire pratique de l'Enc. Rerum Novarum. Edition Spes., 1925. S. 184. ś.

Obok przekładu encykliki, w licznych pytaniach i odpowiedziach dobre wyjaśnienia i komentarz. Rzecz przeznaczona dla szkół społecznych.

L'enc. Rerum Novarum. Nouvelle édition... à l'usage des cercles d'études par P. Tiberghien. Edition Spes, 1923. S. 80. m.

Przekład z dobrymi wyjaśnieniami i komentarzem.

Brun, Henri, La cité chrétienne d'après les enseignements pontificaux. Bonne Presse, 1923. S. 495. ś.

Po dość obszernym wstępie autor zebrał w przekładzie francuskim i prawie zawsze w tekście łacińskim ustępy, ale bez komentarzy, z pism współczesnych papieży, poczynawszy od Leona XIII, dotyczące zagadnień politycznych i społecznych. Na końcu książki szczegółowy indeks.

La doctrine morale, juridique et sociale de l'Eglise en face du modernisme. Lille, Desclée, 1927.

Autor wziął sobie za zadanie przedstawienie modernizmu moralnego, prawnego i społecznego oraz zestawienie go z nauką Kościoła, posługując się cytatami z pism papieskich.

Haessle, zob. II.

V. Historia katolicyzmu społecznego.

1. W ogóle.

Eblé, M. Dr., Les Ecoles catholiques d'Economie politique et sociale en France. Giard et Brière, 1905. S. 412. w.

Poprzednicy z pierwszej połowy XIX w. Twórcy, 1850 do 1870. Różniczkowanie się kierunków po r. 1871. Encyklika Rerum Novarum 1891 r. Ewolucja idei korporacyjnej jako przykład. Współczesne systemy socjalistyki katolickiej. Przyszłość — jeden kierunek syntetyczny.

Garriguet, L. Ks., Question sociale et écoles sociales. Bloud, 1922. S. 352. w.

Podtytuł: Introduction à l'étude de la sociologie. Określenie i przyczyny kwestji społecznej, środki naprawy i stanowisko Kościoła (I—62.) Historia i wykład liberalizmu (63—78), Socjalizmu (78—225) i Katolicyzmu społecznego (225—347.) Wykład bardzo jasny, gruntowny i przedmiotowy, dość często opatrzo-

ny uwagami krytycznemi. Ostatnie wydanie piętnaste, wyszło w r. 1922.

Goyau, G., Autour du catholicisme social. Perrin.

Szereg dłuższych lub krótszych studjów, zawsze ze znajomością rzeczy i mile pisanych z zakresu doktryny i współczesnej akcji czy historii społecznej Kościoła.

I Série 1902. S. 324. ś. M. in. *Katolicyzm i katolicyzm społeczny. Saint-Simonizm, Zjazdy społeczne, de Mun.*

II Série 1902. S. 328. ś. M. in. *Katolicyzm, teologia i katolicyzm społeczny, Lamenezjanizm, katolicyzm i demokracja, Franciszkanie, społeczne znaczenie klasztorów w średniowieczu, zjazdy społeczne w Nottingham i Besançon.*

III Série 1909. S. 326. ś. M. in. *Solidaryzm i chrześcijaństwo. Katolicyzm socjalny i socjalizm. Sprawiedliwość społeczna. Organizacja korporacyjna i związki zawodowe. Leon XIII. Brunetière. Odrodzenie katolickie w Anglii.*

IV Série 1909. S. 298. ś. M. in. *Spółeczna i narodowa praca kleru irlandzkiego. Gladston, Dzieje Chronique sociale i Semaines sociales. R. Bazin, G. Kurth, jedność Kościołów.*

Wyciągi z tego dzieła, niezawsze w całkowitym przekładzie posiadamy w książce:

Goyau, J., O katolicyzmie socjalnym, z 3 wyd. francuskiego spolszczyła M. Cz. (Marja Radziwińska.) Gebethner, 1906. S. 132. ś.

*Grégoire, Leon, (Georges Goyau), Le pape, les catholiques et la question sociale*⁵. Perrin, 1921. S. 394. ś.

Historja syntetyczna katolicyzmu społecznego: Powstanie enc. Rerum Novarum; społeczne nauki katolickie; miłość, asocjacja i ustawodawstwo jako środki działania. W końcu książki, przekład ważniejszych dokumentów ruchu chrześc. społ. w różnych krajach.

Jaroszyński, Edward, Katolicyzm socjalny. Sp. Wyd. Pol. 1900 — 1901. T. trzy. S. 230 i 230 i 228. w. Są nowsze wydania niektórych tomów.

Udokumentowana licznymi wyciągami zwłaszcza z programów i uchwał historia współczesnego ruchu chrześcijańsko-społecznego. Materiał podzielony jest według poszczególnych zagadnień, np. interwencja państwowa, organizacja pracy, słuszna płaca, dzień pracy. Całość poprzedzają rozdziały: przed encykliką R. N. i po niej.

Joly, Henri, Le socialisme chrétien. Hachette, 1892. S. 336. ś.

Początki w Starym Testamencie. Tradycja i herezje w początkach chrześcijaństwa. Teolodzy, kaznodzieje, i misjonarze w średniowieczu i wiekach późniejszych z włączeniem rewolucji francuskiej. Kryzys roku 1848. Szkoły współczesne.

Lipke, L., T. J., Nowe kierunki społeczne i ideały przyszłości. 1904. S. 294. ś.

Studja na tematy: Emancypacja czwartego stanu, neo-socjalizm, demokracja chrześcijańska, katolicki ruch społeczny we Włoszech, Université Settlements, nowe prądy socjalizmu, chrześc. organizacja zawodowa w Niemczech, z Belgii, Sillon, dobroczynność w pierwotnym chrześcijaństwie.

Puchalka, J., Idea chrześcijańsko-społeczna w jej historycznym rozwoju. Biblioteka chrześc. społeczna n. 2, 1922. S. 31. m.

Romanowski, H., Wstęp do ekonomji społecznej chrześcijańskiej. Gebethner, 1910. S. 312. w.

Cz. I. Klasyfikacja i synteza filozoficzna kierunków i doktryn społeczno-ekonomicznych. Prawo ekonomiczne. Liberalizm, socjalizm, solidaryzm. Protestantyzm społeczny. Ekonomia chrześcijańsko-społeczna (Religijno-filozoficzne podstawy, główne postulaty, kwestja społeczna, interwencja władzy państwowej.) Cz. II. (S. 153 — 297.) Poprzednicy i współcześni przedstawiciele; polscy i litewscy ekonomiści chrześcijańscy (S. 285 — 298); Kościół nauczający a rozwój nowoczesnej ekonomji społecznej chrześcijańskiej.

Turmann, Marx, Prof. Un. Fryburskiego, Le développement du catholicisme social depuis l'enc. Rerum

Novarum. Idées directrices et caractères généraux. Deuxième édition revue et augmentée d'une étude sur le mouvement social catholique depuis 1900. Alcan, 1909. S. 380. w.

Zarys rozwoju. Wykład doktryny i opis akcji w zakresie pracy, rodziny, organizacji zawodowej, interwencji władz publicznych, własności, kapitalizmu, demokratyzmu i międzynarod. ustawodawstwa (22 — 228). Przedruk alokucyj, przemów, programów, projektów ustaw głównie w krajach romańskich (229 — 322). Ruch społeczno-katolicki w XX wieku (323 — 374.)

Veggiani, T. Dott., Ks., Il movimento sociale cristiano nella seconda metà del 19 secolo. Cenni storici. Edizione interamente rifatta e cendotta sino ai nostri giorni. Vicenza, Galla, 1902. S. 626. w.

Bardzo obfita w materiały i szczegóły historia nauki a głównie ruchu chrześcijańsko społecznego w całym prawie świecie katolickim.

Woroniecki, Adam, Ks., Historia katolickiej akcji społecznej w XIX w. Szkic historyczno-społeczny, Polak Katolik, 1906. S. 56. s.

Wymienione powyżej prace dzielą się dość wyraźnie na dwie grupy: *Goyau-Grégoire, Jaroszyński, Turmann, Veggiani* przedstawiają doktrynę i ruch chrześcijańsko społeczny raczej opisowo. Opisują jego powstanie i rozwój; podają doktrynę według głównych jej przedmiotów, wskutek czego różnice między szkołami zacierają się, zresztą mają oni na uwadze przede wszystkim t. zw. chrześcijańsko społecznych reformatorów; wreszcie zarówno doktrynę, jak działalność praktyczną ilustrują licznymi wyciągami i tekstami. Najbardziej opisowym, ale zarazem obejmującym najwięcej materiału jest *Veggiani*.

Innej metody trzymają się *Joly, Romanowski, Garriguet* i *Eblé*. *Joly*, umysł bardzo wszechstronny, w socjalistycie raczej konserwatysta, podobnie jak *Rambaud*, z niedowierzaniem patrzy na rozwój katolicyzmu społecznego, dopatruje się licznych jego zależności od ruchów socjalistycznych i heterodoksyjnych i podaje go krytycznej ocenie. *Roma-*

nowski, zbliżony do kierunku konserwatywnego, i Garriguet, z przeciwnego krańca, z demokracji chrześcijańskiej, powzięli ten sam zamiar: napisania wstępu do socjalistyki katolickiej: Garriguet czyni to wszechstronniej (uwzględnia kierunki niekatolickie) i systematyczniej, ale mniej gruntownie niż Romanowski. Najwyżej pod względem systematycznego opracowania naukowego stoi Eblé, uwzględniający zresztą głównie Francję. Gdyby chodziło o parę książek, wymieniłbym z opisów: *Jaroszyński* (względnie *Grégoire, Turmann*), z opracowań: *Romanowski, Garriguet, Eblé*.

2. Poszczególne narody i państwa.

Anglja.

Waninger, Karl, Dr., Der Soziale Katholizismus in England. M. Gladbach (Apologetische Tagesfragen, n. 14.) 1914. S. 140. ś.

Gruntowne studjum z dziejów katolicyzmu społecznego w Anglii w ciągu XIX w. aż do czasów wojny.

Belgja.

Les catholiques et l'action sociale en Belgique. Reims, Actes sociaux de l'Action Populaire, 1906. S. 62.

Jest to ankieta przeprowadzona wśród działaczy katolickich belgijskich na temat podany w tytule przez La Croix w r. 1906.

Defourny, M., profesor Uniwersytetu Lwańskiego, Les Congrès catholiques en Belgique. Louvain, Institut de Philosophie, 1908, S. 296. ś.

Znaczenie tej dobrej monografji jest podwójne: mówi ona, jak dzielny naród katolicki radzi o swych sprawach (prasa, uniwersytet lwański, zagadnienia społeczne, sprawy polityczne i t. d.) oraz kongres w Leodjum z r. 1890 był przełomowym w ruchu chrześcijańsko społecznym wogóle. Książka obejmuje okres od 1863 do 1891.

Goyau, G., L'oeuvre sociale de l'état Belge. 1884 -- 1912. Poussielgue, 1912. S. 32. ś.

Grünne, Vingt-cinq années de gouvernement. 1884 — 1909. La partie catholique belge et son oeuvre. Dewit, 1910. S. 529. w.

Verhaegen, A., posel, Vingt-cinq années d'action sociale. Dewit, 1911.

Francja.

Callipe, Charles, Ks., L'Attitude sociale des catholiques français au XIX s. Podtytuły trzech niezależnych od siebie tomów tego dzieła, któremu dano powyższy tytuł ogólny, są następujące:

I: *Les premiers essais de synthèse.* Bloud, 1911. S. 272. ś.

Les appels aux Catholiques. Les premiers Guides, Les Intransigeants: J. de Maistre i Bonald. Les libéraux: Chateaubriand i Tocqueville. Sur les confins de l'Orthodoxie: Ballanche, Buchez i jego uczniowie, Bordas-Demoulin, Fr. Huet. La Rencontre des deux tendances: Lamennais.

II: *Les tendances sociales des Catholiques libéraux.* Tamże, 1911. S. 302. ś.

Lacordaire, Montalembert, Gerbet, Foisset, de Coux, Villeneuve-Bargemont, Ozanam, de Melun, Berryer, Balzac, Lamartine, Gratry.

III: *Les progrès de la doctrine sociale.* Tamże r. 1912. S. 324. ś.

Pie, Veuillot, Blanc Saint-Bonnet, Le Play, Tourville, De Mun, La-Tour-du-Pin, Harmel, Langénieux, Lapeyre, Brunetière, Lorin. Międzynarodowość. Zakończenie.

De Clercq, Victor, Les doctrines sociales catholiques en France depuis la Révolution jusqu'à nos jours³. Bloud (Science et Religion n. 146) r. 1905. S. 64 i 64. ś.

Tomik pierwszy obejmuje poprzedników od rewolucji do początku drugiej połowy XIX w. Tomik drugi — pisarzy współczesnych. Opracowanie bardzo staranne i źródłowe.

Feron-Vrau, Paul, Quarante ans d'action catholique. 1873 — 1912. Bonne Presse, 1920. S. 144. ś.

Zarys działalności katolickiej, wśród której sporo miejsca zajmuje akcja społeczna, np. pracodawców na północy Francji.

Holandja.

Du Bois de Vroylande, S. J., L'organisation du „Mieu ouvrier“ en Hollande. „Standorganisatie“. Editions Spes. 1925. S. 144. m.

Joly, H., La Hollande sociale. Bloud (Science et Religion n. 651) r. 1912. S. 66.

Italja.

Olgiati, Fr., La storia dell'azione cattolica in Italia² (1865 — 1904). Vita e Pensiero, 1922. S. 304.

Ruch chrześcijański społeczny uwzględniony obszernie.

Vercesi, Ernesto, Il Movimento cattolico in Italia (1870 — 1922). Con prefazione di F. Meda. Firenze, La Voce, 1923. S. 306. ś.

Historja ruchu katolicko-społecznego i politycznego.

Direttive e programmi dell'azione cattolica. Milano, Giunta Diocesano, 1925. S. 156. m.

Pius XI przeprowadził reorganizację akcji katolickiej we Włoszech. Komitet diecezjalny w Milano opracował jej zasady i program oraz stosunek do innych organizacyj katolickich.

Polska.

Nie zdobyliśmy się dotąd na opracowanie ruchu chrześcijańsko-społecznego, teoretycznego i praktycznego w naszej ojczyźnie. Dlatego, aby ta rubryka nie była całkiem pusta, wymienię kilka książek, mimo mniejszych lub większych braków, jakie się w nich znajdują.

Bojarska, Stefania, Nasz dorobek kulturalny. Przewodnik dla osób pracujących społecznie lub przystępujących do pracy społecznej na wsi albo w mieście. Kronika Rodzinna. T. I. Wielkopolska r. 1916. S. 135. ś. T. II. Galicja r. 1917. S. 296. T. III. Królestwo Polskie r. 1919. S. 312. T. IV. Polska odradzająca się.

Są to obrazy i opisy, rodzaj publicystycznej ankiety na miejscu.

Hempel, Helena, Wspomnienia z życia ś. p. Ks. Stanisława Stojalowskiego. Z notatek, listów i pamięci spisała. Z. Lud. Nar., 1921. S. 158. ś.

Kallenbach, Dr., Zygmunt Krasiński wobec komunizmu. Odb. z Przegl. Powsz.

Krzyżanowska, Z., Ks. Patron Wawrzyniak. Macierz Polska, 1919. S. 28. ś.

Roszkowski, Antoni, Poglądy społeczne i ekonomiczne Augusta Cieszkowskiego. Fiszer i Majewski (Poznańskie prace ekonomiczne), 1923. S. 168. w.

Wóycicki, Al., Ks. prof., Chrześcijański ruch robotniczy w Polsce. Monografia społeczna. Św. Wojciech, 1921. S. 204. ś.

Zimmermann, Ks. Dr., Ks. Patron Wawrzyniak. Odb. z Przeglądu Powsz., 1901. S. 62. w.

Niemcy.

Franz, Albert, Dr., Der Soziale Katholizismus in Deutschland bis zum Tode Kettelers. Volksverein, 1914. S. 260. ś.

Metodą naukową napisana monografia. I. Początki ruchu społecznego w katolicyzmie niemieckim. II. Pierwsze chrześcijańsko-społeczne organizacje w Niemczech. III. Biskup Ketteler i podstawy chrześcijańskiej polityki społecznej.

Kissling, J. Dr., Geschichte der deutschen Katholikentage. Aschendorf, r. 1920. T. I. S. 16 i 506. T. II. S. 4 i 444. r. 1923.

May, J., Geschichte der Generalversammlungen der katholiken Deutschlands 1848 — 1904². Mit den Bildnissen des bisherigen 40 Präsidenten. Bachem, 1904. S. 437. w.

Kannegieser, A., Catholiques allemands. Quatrième mille. Bruxelles, Société Belge de Librairie, 1892. S. 383. ś.

Windthorst, duchowieństwo w akcji politycznej, włościańskiej (Bauerverein), rzemieślniczej (Kolping) i ro-

botniczej. Zjazd we Fryburgu r. 1888. Ks. Hitze i ochrona pracy. Praca opisowa.

Turmann, Max, Une Ligue d'action sociale en Allemagne: le Volksverein. L'Action Populaire. Broszura.

Rost, Hans, Dr., Die wirtschaftliche und kulturelle Lage der deutschen Katholiken. Bachem, 1911. S. 220. w.

Jest to drugie wydanie książki z roku 1908 p. t.: *Die Katholiken im Kultur- und Wirtschaftsleben der Gegenwart.* Omawia w świetle teorii i cyfr zagadnienie t. zw. niższości katolików w życiu gospodarczym i kulturalnym Niemiec oraz wogóle, jaki należy nadać kierunek wychowaniu, aby katolicy mogli spełnić swe zadanie we współczesnym świecie.

3. Poszczególne osobistości.

Leon XIII Papież.

Leon XIII. żywot i prace. Bibl. Dzieł chrześc., 1902. S. 314. w.

M. in. Encykliki: O ustroju państw, o wolności i o kwestji społecznej opracował A. Rembowski.

Mourret, F. Ks., Les Directions politiques, intellectuelles et sociales de Léon XIII. Bloud.

Schwer, W., Dr. Ks., Papst Leo XIII. Herder, 1923. S. 64. ś.

Serclaes, T. S., Le Pape Léon XIII. Paris, 1894.

Ks. Balmes.

Lugan, A., Balmes². Tralin, 1911. S. 202. ś.

Paul Bureau.

Archambault, P., Bureau. Bloud.

de Lanzac, St., de Laborie, Jordan, Méline, Archambault, Paul Bureau. Bloud, 1924. S. 182. w.

C. Decurtins.

Lipke, Leonard, Ks., T. J., Kacper Decurtins. Katolicki polityk socjalny. Nakł. Przeglądu Powszechnego (Broszury o chwili obecnej, n. 44.) 1916. S. 58. w.

R. de la Tour-du-Pin.

Rivain, Jean, Un Programme de Restauration sociale. La Tour-du-Pin, précurseur. „Le Livre“, 1926. S. 217. ś.

A. De Mun.

*de Mun, Albert, Comte, Ma Vocation sociale*⁹. Le-thiellieux b. r. S. 324. s.

De Mun, opowiada o początkach swej działalności (1871 do 1875), o przyczynach, które go do tego skłoniły, i ludziach, z którymi pracował.

Fontanille, L'oeuvre social d'Albert de Mun. Editions Spes. 1926.

Giraud, V., Un grand Français: Albert de Mun. Bloud, 1918. S. 142. s.

Piou, Jacques, Le comte Albert de Mun. Editions Spes. 1924. S. 356. s.

Opis publicznej działalności de Muna w obronie zasad chrześcijańskiej polityki, podany przez jednego z głównych polityków katolickich francuskich.

Ks. Hitze.

Franz Hitze zum Gedächtnis. Erinnerungsblätter von Freuden. Hsgben. durch Dr. August Pieper. Volksverein, 1921. S. 47. w.

Kraneburg, H. Dr. Hitzes socialpolitische Forderungen und ihre Verwirklichung in der Gesetzgebung. Volksverein, 1922. S. 112. s.

Bp. Ketteler.

Biskup Wilhelm E. Ketteler i jego społeczna działalność. Kraków, Głosy Katolickie, n. 5. 1901. S. 48. m.

De Girard, E., Ketteler et la question ouvrière avec une Introduction historique sur le mouvement social catholique. Bern. Wyss. 1896. S. 256. s.

Forschner, Karl, W. C., v. Ketteler, Bischof von Mainz, Festschrift zum 100. Geburtstag. Mainz, 1911.

Pfülf, Otto, S. J., Bischof v. Ketteler. 3 Bände. Mainz, 1899.

*Lionnet, J., Un évêque social Ketteler*⁴. Paris, Librairie des Saints-Pères, 1905. S. 168. s.

Kannengieser, Ketteler et l'organisation sociale en Allemagne. 1894.

Ks. Kolping.

Franz, Albert, Dr., Adolf Kolping. Volksverein. (Sammlung von Zeit- und Lebensbildern, H. 5). 1913. S. 60.

Ks. Lamennais.

Boutard, Ch., Lamennais. 2 t.

Feugère, A., Lamennais avant l'Essai sur l'Indifférence. Etude sur sa vie et sur ses ouvrages. Bloud.

Le Play.

Cheysson, Fr., Le Play, l'homme, la méthode, la doctrine. Paris.

De Curzon, E., Le Play, sa doctrine et ses oeuvres. Paris, 1902.

De Ribbes, Le Play d'après sa correspondance. Paris, 1906.

K. Lueger.

Boeglin, Une capitale chrétienne sociale. Vienne. Perrin, 1910. S. 297.

Karol Lueger, bohater chrześcijański. Kraków, Głosy na czasie, n. 116. 1910, S. 32. m.

Kralik, Richard, Karl Lueger und der christliche Sozialismus. I. Bd.: Vom Beginn bis 1900. Wien, Voegelsang-Verlag, 1923. S. 282. m.

Dzieje w porządku chronologicznym Luegera na tle dziejów stronnictwa chrześcijańsko społecznego w Austrii.

Strauracz, Fr., Dr. Karl Lueger, Zehn Jahre Bürgermeister. Wien, Braumüller, 1907. S. 285. s.

Kard. Manning.

Lemire, Le card. Manning². Lecofire.

F. Ozanam.

Ozanam. Livre du Centenaire. Par Mn. de Lanzaç, de Laborie, H. Cochin, E. Jordan, E. Duthoil et Mgr. Baudrillat avec préface de M. R. Doumic. Beauchesne, 1913. S. 560. w.

Zbiór doskonałych rozpraw, oświeclających działalność i umysłowość Ozanama.

*Baunard, Mgr., Fr. Ozanam d'après sa correspondance*³. De Gigord, 1923. S. 316 ś.

*Calippe, Chr., Ozanam*³. Tralin, 1913. S. 206. ś.

Goyau, G., Fr. Ozanam. Payot, 1925. S. 120. ś.
Ch. Périn.

Fèvre, Mgr., Ch. Périn, créateur de l'Economie politique chrétienne. Poussielgue, 1903.

Ks. H. Pesch.

Haurand, P. W., Das nationalökonomische System von H. Pesch. Volksverein, 1922. S. 104. m.

J. Toniolo.

Toniolo, Giuseppe, Le mie memorie religiose. Vita e pensiero. To samo po francusku:

Toniolo, G., Journal spirituel. Traduit de l'italien par François Benedict. Editions Spes. 1924. S. 96. ś.

We wstępie do francuskiego wydania znawca ruchu katolickiego we Włoszech Maurycy Vaussard umieścił doskonałą sylwetkę Tonioli, jako uczonego i działacza.

de Gobbi, Don Leonida, Il Pensiero sociale di Giuseppe Toniolo. Alba, Pia Società San Paolo, 1922. S. 94. m.

Verresi, Ernesto, Giuseppe Toniolo nella storia del Movimento sociale cattolico, da alcune sue lettere inedite. Milano, Casa edita. 5. Lega Eucaristica, 1925. S. 206. ś.

Książka zawiera nadto listy, przeważnie niedrukowane, odsłaniające nie tylko poglądy społeczne, ale i piękną duszę Tonioli.

Tutaj też wymienić należy:

*Goyau, G., Portraits catholiques*³. Précurseurs. Perrin, 1921. S. 304. ś.

Treść: Chaminade, akcja religijna i szkolna; Ozanam, apostołstwo umysłowe; Verhaegen, organizator społeczny; L. Milcent i syndykalizm rolny.

Portraits de catholiques sociaux. 1926. Editions Spes. S. 222. ś.

Są to wykłady w Ecole de Sciences sociales et politiques de Lille. G. de Grandmaison mówił o A. de

Villeneuve Bargemont, Looton o kard. Manningu, Guiton o L. Harmelu, Vaussard o G. Toniolo, E. Duthoit o H. Lorin.

VI. Społeczna działalność i nauka Kościoła.

1. Pierwsze wieki.

*Allard, Paul, Les esclaves chrétiens depuis les premiers temps de l'Eglise jusqu'à la fin de la domination romaine en Occident*⁶. Gabalda, 1914. S. 484. Dzieło klasyczne w tej dziedzinie.

Calippe, Charles Abbé, Saint Paul et la cité chrétienne. Bloud, 1902. S. 328. s.

Teologiczna, a przede wszystkim moralno-społeczna i polityczna nauka św. Pawła, np. o rodzinie, pracy, własności, niewolnictwie, społeczeństwie starożytnym, społeczeństwie żydowskim.

Ermoni, V., Saint Jean Chrysostome. Tralin, 1911. S. 192. Monografia na źródłach oparta, przedstawiająca poglądy św. Chryzostoma na małżeństwo i celibat, na dobra doczesne (bogactwo, ubóstwo, praca najemna, t. zw. komunizm św. Doktora) i na państwo.

*Garriguet, L., La valeur sociale de l'Evangile*⁵. Bloud et Gay, 1914. S. 316. s.

W dobrej monografii autor odpowiada na pytanie, czy nauczanie Chrystusowe ma charakter wyłącznie religijno-moralny, czy społeczny, a zarazem omawia niektóre zarzuty (np. stosunek do dobrobytu i bogactwa, Ewangelja i demokracja).

Kiefl, F., Ks., Die Theorien des modernen Sozialismus über den Ursprung des Christentums. Kösel, 1915. S. 222. w.

Metodycznie i w bardzo szerokim oświeceniu (teologia i filozofja współczesna, Ojcowie Kościoła) omówione zagadnienia, dotyczące niewolnictwa, proletariackiego charakteru chrześcijaństwa, idei państwa i in.

Lugan, A., L'enseignement social de Jesus. Orientsując się doskonali we współczesnej literaturze katolickiej, protestanckiej i socjalistycznej, autor wyklada

naukę społeczną Jezusa Chrystusa, a w razie potrzeby broni jej. Dzieło to składa się z następujących części:

T. I. *Les grandes directives sociales*⁴. 1921. S. 258. M. in. Czy Ewangelja zawiera naukę społeczną Jezusa. Jednostka, rodzina i społeczeństwo.

T. II. *Les grandes directives sociales*⁴. 1923. S. 126. m. Jezus Chrystus a braterstwo, równość i wolność.

T. III. *La grande loi sociale de l'Amour des Hommes*. 1912. S. 232. m. Jezus i ogólne prawo miłowania ludzi. Jezus wobec rodziców, przyjaciół swoich, swej ojczyzny i ludzkości. Jezus i miłość nieprzyjaciół. Wykonywanie miłości.

T. IV. *La grande loi sociale de la justice*. 1924. S. 166. m. Prawa Boga i sprawiedliwość boska. Prawa człowieka i sprawiedliwość indywidualna (godność człowieka, obrona praw, feminizm ewangeliczny).

T. V. *La grande loi sociale de la justice*. 1924. S. 184. m. Hierarchja praw. Jezus i autorytet. Ewangelja i konflikt między prawem a władzą. Tolerancja społeczna w świetle ewangelji. Pokój między narodami.

T. VI. *La loi sociale du Travail*. 1920. S. 116. m. Fakty ewangeliczne: Jezus jako pracownik i wobec pracowników. Nauka ewangeliczna: Jezus potwierdza prawo pracy, interesuje się pracą ludzką, naucza, że praca powinna być materialnie wynagradzana. Rozbiór trudności. Życie czynne i kontemplacyjne.

Obecnie wszystkie te dzieła: Paris, Editions Spes.

Martin, J., La doctrine sociale de Saint Augustin. Tralin, 1913. S. 262. ś.

Autor przedstawia nietylko naukę chrześcijańską, wyłożoną przez św. Doktora, ale także jego poglądy na współczesne mu zjawiska, np. o przyczynach potęgi państw, o wpływie moralności chrześcijańskiej na ówczesne życie społeczne, o tolerancji i in., zawsze z powołaniem się na źródła.

Meffert, Fr., Das Urchristentum. Apologetische Abhandlungen. Volksverein 1920—1922. S. 786. ś.

Albo w czterech częściach: I.: Das römische Weltreich. Die Juden. Die Urgemeinde in Jerusalem i in. II.: M. in. Der angeblich proletarische charakter des Urchristentums. Die caritativen Leistungen des Urchristentums. III.: Urchristentum und Staat. S. 224.

Meffert, Fr., Der „Komunismus“ Jesu und die Kirchenväter. Volksverein, 1922. S. 208. ś.

W roz. I. autor przytacza poglądy pisarzy zwłaszcza socjalistycznych, jak Bebel, Pflügel, Kautsky, Beer; w II. omawia stanowisko P. Jezusa względem własności i ubóstwa; w III. przedstawia poglądy Ojców Kościoła aż do Grzegorza Wielkiego. Dzieło źródłowe.

Seipel, Die wirtschaftlichen Lehren der Kirchenväter. Wien, Theol. Studien der Leogesellschaft. Tom XVIII. 1907.

Stach, P., Ks., Komunizm w pierwotnym chrześcijaństwie a czasy obecne. Lwów, przedruk z Gazety Kościelnej, 1926. S. 42. m.

Steinmann, Alphons, Sklavenlos und alte Kirche. Dritte und vierte verbesserte und erweiterte Auflage Volksverein, 1922. S. 142. w.

Udokumentowana rozprawa, której treść wyjaśnia bliżej podtytuł: Eine historisch-exegetische Studie über die Soziale Frage im Christentum. Cz. I. omawia w świetle źródeł los niewolników za czasów pierwotnego chrześcijaństwa, cz. II. czym chrześcijaństwo było dla tych nieszczęśliwych ludzi. W dodatku kilka zagadnień szczegółowych.

— *Jesus und die Soziale Frage.* Schöningh, 1922. S. 262.

Weber, Simon, Evangelium und Arbeit². Eine Apologie der Arbeitslehre des Neuen Testamentes. Herder, 1920. S. 363. ś.

Podawszy krótki zarys pojęć o pracy przed Chrystusem Panem, autor rozpatruje zagadnienie pracy, bogactwa, ubóstwa i doskonałości w ewangeljach i w ogólnym zarysie u Ojców Kościoła.

Wicher, Wład., Ks., Niewolnictwo w nauce moralnej chrześcijaństwa. Biblioteka Religijna, 1922. S. 238. ś.

Autor omawia zagadnienie aż do czasów nauki moralnej średniowiecza.

2. Średniowiecze.

Uwzględnić tu należy literaturę historyczną, w szczególności np. Kurtha, Ozanama, Dufurcqua, o których mowa w dziale historii kościelnej.

Podam tylko kilka tytułów.

Brants, V., Les théories économiques aux XIII et XIV siècles. Lecoffre, 1895. S. 279. ś.

Cristiani, Léon, Luther et la question sociale. Tral-lin, 1912.

Autor oparłszy się bezpośrednio na źródłach, na szerebiek tle historycznym przedstawia stanowisko Lutra w czasie rewolucji chłopskiej oraz ocenia społeczną wartość doktryny Lutra.

Förstl, J. N., Das Almosen. Eine Untersuchung über die Grundsätze der Armenfürsorge im Mittelalter und Gegenwart. Schöningh.

Schaub, Der Kampf gegen Zinswucher, ungerechten Preis und unlaubteren Handel im Mittelalter. Herden, 1905.

Ausgewählte Schriften zur Staats- und Wirtschaftslehre des Thomas von Aquino. Neue Uebertragung mit Anmerkungen und einer kritischen Einführung von Fr. Schreyvogel. Fischer, 1923. S. 448.

Przekład rozpraw politycznych: *De regimine principum* i *De regimine Judaeorum* oraz różnych artykułów ekonomicznych (127—260), podzielonych na dwie grupy: stosunek ludzi do dóbr zewnętrznych i zasady gospodarczej wymiany. Przekładowi towarzyszy wiele dosłownych wyciągów łacińskich. W końcu książki (265—446) znakomita rozprawa Schreyvogla p. t. *Einführung in die Wirtschaftslehre des Thomas von Aquino.*

3. Charakterystyka tej działalności, jej źródła i obrona.

Devas, K. S., Postęp świata a Kościół. Tł. Ks. J. Piotrowski. Bibl. dzieł chrześcijańskich, 1913. S. 184.

Z wielką znajomością rzeczy i oryginalnością autor wykląda znaczenie Kościoła dla materialnego postępu, w szczególności kładzie nacisk na zdolność stwarzania syntezy ducha i materji.

Chenon, Emile, Le rôle social de l'Eglise. Bloud, 1924. S. 560. w.

Autor, profesor na wydziale prawa un. paryskiego, z powoływaniem się na źródła przedstawia działalność Kościoła w praktycznem życiu i jej zasadach. Podział dzieła: *Action de l'Eglise sur les éléments sociaux* — jednostka i rodzina. *Action de l'Eglise sur la société civile* — władze publiczne, prawa jednostkowe, wolność sumienia, nauczania i prasy; sprawy ekonomiczne, własność ziemską, kredyt, praca. *Le Domaine social de l'Eglise* — nauka i wiara; moralność i moralisci; *caritas* i miłosierdzie. Bogactwo wiedzy i ścisłość rozumowania.

Gibier, Bp., Les Devoirs de l'heure présente: justice et charité. Lethielleux, 1910. S. 393.
Konferencje doktrynalne.

Hamm, Franz, Die Schönheit der katholischen Moral. Vorträge zur Einführung in ihre Geschichte. Volksverein (Apolog. Tagesfragen n. IX.) 1911. S. 136. ś.

Ogólna charakterystyka i zarys rozwoju nauki moralności chrześcijańskiej od Ojców Kościoła do współczesnych czasów (z uwzględnieniem wielu zagadnień polityczno-społecznych).

Krose, A., H. S. J., Religion und Moralstatistik. München, Glaube und Wissen. H. 9. 1907. S. 94. m.

Pesch, H. S. J., Die soziale Befähigung der Kirche. Dritte durchgesehene und ergänzte Auflage. Berlin, Germania, 1911. S. 643 i 13. w.

Zbiór doskonałych rozpraw apologetycznych w obro-
nie ekonomiczno społecznej nauki i praktyki Kościoła.
M. in.: Kościół i cywilizacja; gospodarcza niemoc nauki
katolickiej i ekonomiczna niższość narodów katolickich;
pogarda świata, jako ideał katolicki; wiara katolicka
i socjalistyczne państwo przyszłości; komunizm Ojców
Kościoła; zakaz pobierania procentów; ustrój średnio-
wieczny jako ideał; pojęcie państwa i indywidualizm
społeczny.

Rost, Hans, Dr., Die Kulturkraft des Katholizismus.
Bonifacius Druckerei (Katholische Lebenswerte, Bd. II.)
1916. S. 500. w.

W świetle filozofji, historii i statystyki współczesnej
autor rozważa znaczenie katolicyzmu, jako siły moralnej,
dla postępu cywilizacyjnego, w szczególności w następujących
dziedzinach: wartość życia, samobójstwa, spadek liczby
urodzin, urodzenia bezślubne, rozwody, moralność seksu-
alna, przestępczość kryminalna; dalej omawia ogólniejsze
problemy, jak rozwój socjalnej demokracji a wpływy ka-
tolicyzmu, katolicyzm a życie gospodarcze, duchowe; wreszcie
w zakończeniu, dając syntezę doskonałych dotychczasowych
rozważań, wspomina o czynnikach, tamujących wpływ
katolicyzmu.

VII. Poszczególne zagadnienia.

1. Sprawiedliwość i miłość.

Fonsegrive, G., Morale et société. Bloud, 1907.
S. 344. ś.

Gillet, M. S., Conscience chrétienne et justice sociale.
Desclée, 1922. S. 464. m.

Gruntowne, nieco rozwlekłe studjum o sprawiedliwości
społecznej i miłości oraz ich zastosowaniu do jednostki, ro-
dziny, asocjacji i państwa. W stosunku do Michela Gillet
należy do kierunku bardziej demokratycznego.

Janvier, O. Pr., La justice et le droit. Lethielleux, 1918.

Michel, A., Justice légale et charité. Paris, Beau-
chesne. 1921. S. 290. m.

Gruntowne, w świetle doktryny tomistycznej, ale dostępne studjum o sprawiedliwości i miłości, o działalności państwa w obu dziedzinach (ustawodawstwo społeczne, strajk, związki zaw., procent, płaca rodzinna, ubezpieczenia) oraz o społecznym zadaniu Kościoła. Dzieło wskazuje węzeł, łączący politykę społeczną z teologią, oraz bada podstawy i granice działalności publicznej.

Schaub, Fr., Die Katholische Caritas und ihre Gegner. Volksverein, 1909. S. 237. Wyd. II. r. 1925.

Syntetyczny i apologetyczny wykład nauki o katolickiej charitas, miłości i miłosierdziu.

2. Praca i płaca.

A. P., Petite histoire du Travailleur. Editions Spes.

Brauer, Th., Lohnpolitik in der Nachkriegszeit. Fischer, 1922. S. 204. w.

— *Produktionsfaktor Arbeit.* Ergänzungen zur modernen Arbeitslehre. Fischer, 1919. S. 209. w.

— *Das Recht auf Arbeit.* Fischer, 1915. S. 52. w.

Fallon, S. J., Les allocations familiales en Belgique et en France. Girandon, 1926. S. 238.

Kostanecki, A. prof., Arbeit und Armut. Herder, 1909. S. 210. ś.

Müller, K., Die Arbeit nach dem moralphilosophischen Grundsätzen des hl. Thomas von Aquino. 1913.

Plater-Zyberkówna, C., Praca źródłem szczęścia². Warszawa, 1899. S. 165. ś.

Reiter, W., Ks., Jaką ma być sprawiedliwa płaca robotników. Poznań, 1911. S. 102. m.

Ryan, J. A., Ks., A living Wage. Its Ethical and Economic Aspects. New York, Macmillan, 1906. S. 362. Przekład francuski: *Salaire et droit à l'existence.* 1910. Rousseau.

Trznadel, A., Ks., Praca i Płaca. Przyczynek do wyjaśnienia kwestji socjalnej w świetle etyki katolickiej. Kraków, 1899. S. 103.

Vermeersch, De la justice légale à propos du Salaire. 1898.

3. Kapitalizm. Lichwa.

W kapitalizmie należy odróżnić stronę techniczno-gospodarczą i moralną, ożywiającego ducha, jego ethos.

Nieliczni ekonomiści, pozostający pod wpływami doktryny liberalno gospodarczej, gospodarczy system kapitalizmu uznają za dobry i korzystny; źródłem szkodliwego i niemoralnego kapitalizmu, mamonizmu, jest egoizm właścicieli — przedsiębiorców i kapitalistów. Tak z dawniejszych Périn, z nowszych — Keller. Inni przeciwstawiają się nie tylko egoistycznemu, opartemu na chciwości, duchowi kapitalizmu, ale samemu systemowi gospodarczemu w mniejszym lub większym zakresie. Jeden odłam, do którego należą Vogelsang, Kuefstein, De la Tour-du-Pin, Eberlé, Walter i in., nie przecząc pewnych, znacznych korzyści kapitalizmu oraz godziwości jego instytucji, np. przedsiębiorstwa, występują przeciw kapitalizmowi najpierw za uprawianie nieograniczonej wolności i liberalnego zatomizowania społeczeństwa, a przede wszystkim, że jest on prawie całkowicie oparty na lichwie. Wprawdzie niekażdy procent jest lichwą, ale gospodarstwo kapitalistyczne jest zasadniczo lichwiarskie, w którym panuje wszechwładnie dochód bez pracy, spekulacja i wyzysk. Protestanckie rozbicie chrześcijaństwa otworzyło na oścież drzwi lichwie i tak osłabiło Kościół, że nie mógł z nią walczyć z poprzednią siłą zwycięsko. Przeto ją toleruje, jako malum necessarium, ale bez przerwy głosi swą naukę moralną i czeka tylko sposobnej chwili, aby z nową mocą skutecznie przeciw lichwie wystąpić. Drugi odłam, do którego należy większość ekonomistów i socjologów katolickich, np. Antoine, Valensin, Fallon, Pesch, V. Brants, Garriguet i t. d., za główną przyczynę braków i niesprawiedliwości uznaje nietyle techniczno gospodarczą stronę kapitalizmu, ile filozoficzno gospodarczą, liberalizm gospodarczy wraz z zasadą beczynności państwa, usunięcia asocjacji, nieograniczonego współzawodnictwa, podaży i popytu jako głównego regulatora zjawisk gospodarczych; w tych warunkach lichwa ma duże pole do popisów, ale gospodarstwo kapitalistyczne nie jest zasadniczo lichwiarskie, i pobierany procent nie jest zasadniczo lichwą. Zjawiska okresu

powojennego zaostrzyły sądy wielu ekonomistów, np. Pescha, Piepera, względem kapitalizmu.

Z pośród literatury, dotyczącej lichwy i kapitalizmu, wymienię:

Arnou, A., La Morale des affaires. Contre le bénéfice exagéré. Editions Spec., 1925. S. 62. m.

D'Azambuja, G., L'Esprit chrétien dans les affaires. Bloud, 1904. S. 63.

Baumgartner, Arbeit und Erwerb. Pustet, 1926. S. 110. ś.

*Encyclique „Vix pervenit“ de Benoît XIV. (r. 1745.) Text latin, traduction française avec introduction, commentaires et notes par l'abbé Tiberghien, P. Intérêt et usure. Droits et devoirs du Capital. Tourcoing, Duvi-
vier, 1921. S. 88. ś.*

Caro, L., Myśli Japończyka o Polsce. Zakł. Ossolińskich, 1927. S. 145. ś.

Zbiór rozpraw na tematy polityczne i gospodarcze, m. in. o stosunku kapitalizmu do katolicyzmu, o solidaryzmie i współdzielczości, o naszym położeniu gospodarczem i nauce św. Tomasza.

Caro, L., Die Wucher, eine soc. politische Studie. Leipzig, Duncker und Humblot, 1893. S. 311.

Eberlé, Fr., Katholische Wirtschaftsmoral. Herder. 1921. S. 118. ś.

Zasady ogólne: sprawiedliwość i miłość. Praca, zasada ekonomiczna, kapitalizm, kapitał i praca, słuszną płacą, odsetki i renta, słuszną ceną, strajk, własność.

Fallon, S. J., Les plus values et l'impôt. Bruxelles Van Fleteren, 1914. S. 516.

Garriguet, L., Prêt, intérêt, usure. Bloud (Science et Religion) 1907. S. 82. ś.

Studjum historyczno doktrynalne.

Halban, L., Lichwa w nauce i prawie Kościelnem do Soboru Wiedeńskiego 1311 r. Lwów, Pamiętnik historyczno-prawny, 1926. S. 117.

Hohoff, Wilhelm, Warenwert und Kapitalprofit. Paderborn, Junfermann, 1902. S. 72. w.

Janet, Cl., Prof. Inst. Kat. Paryskiego, Le capital, la spéculation et la finance au XIX s. Plon, 1892. S. 607.

Keller, Fr., Unternehmung und Mehrwert. Herder, 1912. S. 96. Vereinsheft d. Göres-Gesellschaft.

Lehren und Weisungen der Österreich. Bischöfe über soziale Frage. Wien, Volksbund — Verlag, 1926. S. 47.

Lipke, Leonard, Ks, T. J. Problem socjalny obecnej wojny światowej. Nakł. Przeglądu Powszechnego. (Bro-szura o chwili obecnej z. 45.) 1917. S. 20. w.

Pottier, Controverse sur la productivité du capital. 1923. Bruxelles.

Pieper, A. Dr., Kapitalismus und Sozialismus als seelisches Problem². Trzeci i czwarty tysiąc. Volks-verein, 1925. S. 104. w.

Piwowarczyk, J. Ks., Oddziaływanie dzisiejszych stosunków w świecie pracy na życie religijne i moralne robotnika. Kraków, Związek Katol. Stow. Rob., 1926. S. 15.

Savatier, H., La théorie moderne du capital et la justice. Paris, 1898.

Walter, F., Kapitalismus, Sozialismus und Christentum. 1906.

4. Korporacjonizm. Udział w zyskach i zarządzie. Strajk.

Wszyscy ekonomiści i socjolodzy katoliccy godzą się na konieczność reformy ustroju kapitalistycznego. Różnią się jednak, zresztą nie zbyt radykalnie, w zakresie środków naprawy. Wszyscy są zgodni co do konieczności umoralnienia ludzi, poddania czynów gospodarczych pod nakazy etyki. Co do innych środków początkowo ustrojowi kapitalistycznemu przeciwstawiano inny, np. oparty na spółdzielczości (Buche, bp. Ketteler), przede wszystkim zaś korporacyjny (De la Tour-du-Pin, de Mun, Hitze I, Vogel-sang i t. d.). Później zamiast radykalnej przebudowy na pierwsze miejsce wysunęła się idea reformy ustroju i akcja obronna, zwłaszcza względem robotników, z pomocą usta-

wodawstwa i asocjacji. Silnym jej ośrodkiem stał się w Niemczech M. Gladbach (Hitze II, Pieper, Fr. Brants). Tak samo postępowali w Austrii, Belgii, Holandji. Idea korporacyjna osłabła i dopiero w okresie powojennym odżyła. Wyrazem tego odrodzenia są prace Piepera, Schürholza, Valois i in. Trzeba jednak dodać, że we Francji i we Włoszech zawsze była silna, może z tego powodu, że tam katolicy mieli dosyć słaby wpływ na organizację życia gospodarczego, a więc jej zajmowali się teorią.

Arent, Syndicats ouvriers chrétiens. Spes, 1927.

Arnou, La participation des Travailleurs à la gestion des entreprises. La collaboration ouvrière. Editions Spes, 1920. S. 214. w.

Biederlack, Joseph, S. J., Theologischen Fragen über die gewerkschaftliche Bewegung. München, Verband Südd. Kathol. Arbeitervereine, 1910. S. 112. m.

Trzy zagadnienia: Das Verhältnis der gewerkschaftlichen Bestrebungen und Organisationen zur Kirchlichen Autorität, zur Frage von der sittlichen Erlaubtheit der Arbeiterausstände, zwłaszcza w sporach, gdzie chodzi o zwykłe polepszenie warunków pracy, i Interkonfessionalismus und gewerkschaftliche Bestrebungen.

Brauns, H., Das Betriebsrätegesetz. Volksverein, 1920. S. 96. m.

Brauer, Th. prof., Krisis der Gewerkschaften². Fischer, 1924. S. 54.

— *Gewerkschaften u. Volkswirtschaft².* Fischer, 1922. S. 104.

— *Das Betriebsrätegesetz und die Gewerkschaften.* Fischer, 1920. S. 64. s.

Bureau, P., L'association de l'ouvrier aux profits du Patron et la participation aux bénéfices. Paris. Rousseau, 1898. S. 322. s.

— *Le Contrat de Travail et le Rôle des syndicats professionnels.* Alcan, 1902. S. 276. m.

Die christlichen Gewerkschaften. Unveränderte Nachdruck der ersten Auflage von 1908. M. Gladbach, 1921. S. 112. m.

Jest to zasadniczy program związków zawodowych chrześcijańskich w Niemczech.

25 Jahre christliche Gewerkschaftsbewegung. Berlin, 1924. S. 271. w.

Jest to sprawozdanie z działalności i poglądów chrz. związków zawod. niemieckich oraz (od s. 121 do 217) krótsze lub dłuższe życiorysy głównych działaczy w tych związkach.

Claes, Le contrat collectif de Travail. Sa vie juridique en Allemagne. Dewit, 1910. S. 28 i 408.

Defourny, M. prof., Vers l'organisation corporative. Mélanges d'Economie sociale. Louvain Editions Spes., 1926. S. 384.

M. in. udział w zarządzie, rady fabryczne, Valois i przebudowa korporacyjna, współpraca.

Diligent, V., Les orientations syndicales. Bloud, 1910. S. 248. w.

Duthoit, E., Vers l'organisation professionnelle. Le coffre, 1910. S. 325. w.

M. in.: Pojęcie ekonomii chrześcijańskiej, ochrona pracy, umowa pracy, związek zawodowy w świetle korporacji.

Eblé, M., Le développement juridique et social de la covention collective de travail. Editions Spes. S. 154. w. Uwzględnia głównie ustawodawstwo francuskie.

Guillon, Georges, Le Syndicat dans ses rapports avec la hiérarchie catholique. L'Action Populaire, 1921. S. 12. w.

Hoffmann, L., La grève dans les services publics et les industries nécessaires. Bloud (Science et Religion n. 659) 1912. S. 64. s.

Wywód teoretyczno-prawny.

L'Internationale Syndicale Chrétienne dans les années 1922 à 1925. Utrecht, Confédération Internationale des Syndicats Chrétiens, 1926. S. 346. w.

Dzieło to zawiera oprócz sprawozdania ogólnego sprawozdanie ze zjazdów ogólnych i ze zjazdów poszczególnych zawodów.

Jay, Raoul, prof., *Qu'est-ce que le contrat collectif de Travail?*⁴ Bloud (Science et Religion n. 502), 1908. S. 64. ś.

Wywód teoretyczny.

Lorin, Henri, *L'organisation professionnelle et le Code du travail*. Bloud (Sc. et Rel. n. 442), 1907. S. 78. ś.

— *L'idée individualiste et l'idée chrétienne*. Tamże 1910. S. 64. ś.

Lucien-Brun, *Cogestion et contrôle des ouvriers dans les entreprises industrielles*. Gabalda. 1923. S. 220.

Kaster, J., *Die christlich-sozialen Ideen und die Gewerkschaftenfrage*. M. Gladbach, Volksverein, 1922. S. 72. w.

Bardzo dobre studjum historyczne o rozwoju idei korporacyjnej i związków zawodowych w Niemczech w XIX w.

Kellershohn, M., *Le syndicalisme chrétien en Allemagne*. Bloud, 1912. S. 320. ś.

Monografia, uwzględniająca nie tylko rozwój zewnętrzny, ale także i głównie doktrynalny chrześc. związków zawodowych w Niemczech.

Oursel, Jean, *Le syndicalisme*⁵. Son origine, son organisation, son but, son rôle social. Action Populaire, 1912. S. 112. ś.

Wykład ogólny, popularny.

Olgiati, Franc., *Il Divenire sociale*. Il Pensiero cristiano et il problema industriale. Milano, Vita e Pensiero, 1921. S. 400. ś.

Zbiór rozpraw na tematy: Il christianesimo e l'evoluzione economica (np. religja i ekonomika, najemnictwo), questioni economiche (np. rady fabryczne, udział w zyskach, akcje pracy), la questione morale e religiosa (np. o związkach zawod., i o wyznaniowości Murrego, Sagniera, Mausbacha).

Pieper, A. Dr., *Berufsgedanke und Berufsstand im Wirtschaftsleben*. Volksverein, 1925. S. 134. ś.

— *Von der Arbeiterbewegung zum Arbeiterstande*. Volksverein, 1920. S. 75. m.

Piątkiewicz, W. Ks., Strejk wobec etyki. 1898. S. 111. ś.

Puchałka, Jan, Polskie Zjednoczenie chrześcijańskich związków zawodowych z siedzibą w Krakowie w 15 rocznicę. P. Z. Chr. Zw. Zaw., 1921. S. 52.

— *Związki zawodowe.* Kraków, Bibl. Chrześc. Społ. N. 5. 1924. S. 56. m.

Schultes, Reginald, O. P., Die Autorität der Kirche in weltlichen Dingen. Kirchheim, 1912. S. 29.

Schürholz, Fr., Entwicklungstendenzen im deutschen Wirtschaftsleben zu berufsländischer Organisation und ihre soziale Bedeutung. Volksverein, 1922. S. 88. w.

Szymański, A. Ks., Mussolini i korporacyjna przebudowa Włoch. Lublin, Studja z zakresu socjalistyki n. 2. 1927. S. 120. m.

Autor, przedstawiający ogólną charakterystykę faszyzmu, podaje cechy znamienne ustawy z 1926 o korporacjach; w dodatku: przekład ustawy i rozporządzenia wykonawczego.

Toniolo, G., La notion chrétienne de la Démocratie. Przekład z włoskiego, poprawiony przez autora. Bonne Presse, 1893. S. 53. w.

Verdier, Abbé, Y a-t-il un droit de grève. Beauchesne, 1919. S. 30. m.

Włoszczewski, S., Umowy zbiorowe w zakładach pracy. (Głosy na czasie n. 52). Św. Wojciech, 1923. S. 64. Obok wykładu projekt ustawy.

Zamanski, J., La participation des salariés à la gestion et aux bénéfices de l'entreprise. Action Populaire, 1920. S. 16.

5. Ustawodawstwo społeczne.

Boissard, A., Contrat de Travail et Saliariat. Introduction philosophique, économique et juridique à l'étude des conventions relatives au Travail dans le régime du salariat. Bloud, 1910. S. 330. m.

Obok doskonałych wywodów teoretycznych projekt ustawy o pracy.

Lecoq, M., La journée de huit heures. Rivière, 1906. S. 224.

Muller, A., La Mission sociale de l'Etat. Action Populaire, 1922. S. 128. ś.

Zasady działalności państwa w dziedzinie polityki społecznej (1—33), oraz rozwój ustawodawstwa społecznego w Anglii, Niemczech, Francji i Belgii i przyczyny tego rozwoju.

Puchałka, Jan, Ubezpieczenie na wypadek choroby. Bibl. Chrześc. Społ. n. 9, 1925. S. 94. m.

Komentarz ustawy i ocena.

Strzempel, J., Urlopy pracowników. Studja na dobie n. 10. „Kronika Rodzinna”, 1924. S. 68. m.

Komentarz ustawy i ocena.

Tessier, Gaston, La Journée de huit heures. Editions Spes., 1923. S. 102. ś.

Uzasadnienie postulatu i komentarz ustawy francuskiej. Tessier jest przewodcą zawodowego ruchu katolickiego we Francji.

Włoszczewski, S., Kasy chorych a doktryna socjalistyczna. Kronika Rodzinna. Bibl. naukowa Ruchu Chrześc. Społ. n. 1. 1922. S. 62. m.

Na tle ustawy.

— **O czasie pracy z punktu widzenia interesu narodowego.** Kronika Rodzinna. Bibl. nauk. Ruchu Chrześc. Społ. nr. 3, 1922. S. 202. m.

*Jay, Raoul, La Protection légale des Travailleurs*². Lerosse, 1910. w.

Zasługuje na uwagę ze względu na część teoretyczną (konieczność ustawodawstwa, ustawodawstwo pracy a interesy przemysłu, udział asocjacji zawodowej w ustawodawstwie).

6. Socjalizm, bolszewizm i własność.

Ekonomiści katolicy sporo poświęcili uwagi zagadnieniu, dotyczącemu możliwości realizacji socjalizmu, a przede wszystkim jego stosunku do religii i moralności chrześcijańskiej; w związku z jednym i drugim szeroko roztrząsano problemat własności prywatnej. Największe uznanie zyskała sobie doskonała praca *Ks. W. Cathreina*. Po krót-

kim wykładzie doktryny i rozwoju socjalizmu Cathrein, mając ciągle na myśli materialistyczny socjalizm niemiecki, rozważa, czy możliwa jest realizacja socjalizmu, czy odpowiada gospodarczemu rozwojowi współczesnemu, jaki jest stosunek socjalizmu do religii i moralności oraz jaka wartość jego zasad. Zbadaniu tego samego socjalizmu poświęcił swą książkę *Ks. Steinbüchel*. Steinbüchel pomija prawie całkowicie gospodarczy ustrój socjalizmu, a zajmuje się prawie wyłącznie zagadnieniami moralno-społecznymi, jak materializm dziejowy, osoba ludzka, etyka i religja, państwo. Jego sąd wypada znacznie łagodniej niż Cathreina; czasami ma się wrażenie, że autor wybiela doktrynę marksowską. W każdym razie książka Steinbüchla jest wyrazem pewnej ewolucji poglądów wśród pisarzy katolickich. Podobne stanowisko spostrzegamy u *Piepera* w książce, podanej przy kapitalizmie. Poglądy *Hohoffa*, zmierzające do wyzyskania doktryny marksowskiej, są w literaturze katolickiej odosobnione.

Pisarze francuscy mają na uwadze socjalizm francuski, mniej materialistyczny niż niemiecki, polski, rosyjski. Bardzo pouczająca jest rozprawa, wydana przez *Action Populaire*, zestawia bowiem katolicyzm i socjalizm jako dwa wykończone poglądy na świat. Książkę *Koppersa* wymieniałem ze względu na to, że wielu socjalistów (Engels, Kautsky) odwołuje się do pierwotnych dziejów ludzkości, tłumaczonych zupełnie materialistycznie. *Koppers* należy do tych, którzy obalili tego rodzaju materializm w etnologji. Co do t. z. komunizmu w pierwotnem chrześcijaństwie zob. VI: Społeczna działalność i nauka Kościoła p. 1.

A. P., Socialisme et Religion. Editions Spes. S. 120. ś.

Calmes, Th. Ks., La propriété devant le socialisme contemporain. Lecoffre, 1897. S. 225. ś.

Castelein, S. J., Socialisme et droit de propriété. 1897.

Cathrein, V. S. J., Socjalizm. Badanie jego podstaw i możliwości. Przekład W. Gostomskiego z 9 wydania niemieckiego. Bibl. dzieł chrzesc. 1908. S. 328. w. Wydanie niemieckie p. t. *Der Sozialismus* u Herdera z r. 1924.

Gayraud, Un Catholique peut-il être socialiste? Bloud, 1905. S. 120. s.

Hohoff, Die Bedeutung der Marxischen Kapitalkritik. Paderborn, 1908.

Koppers, Wilhelm, Dr., Die Anfänge des menschlichen Gemeinschaftsleben im Spiegel der neuern Völkerkunde. Volksverein, 1921. S. 192. m.

La III-e Internationale contre le christianisme d'après les documents officiels. Letouzey, 1926.

Lamy, E., Catholiques et socialistes. Bloud (Science et Religion, n. 551) 1910. S. 62. s.

Meffert, Fr., Sozialdemokratie und Religion. Eine Untersuchung der sozialdemokratischen Praxis und Theorie. Volksverein, 1912. S. 128. s.

— *Sozialistische Ethik, Kommunismus, Christentum.* Volksverein, 8—11 Tausend, 1921. S. 160. s.

*Olgianti, Francesco, Carlo Marx*³. Milano, Vita e pensiero, 1922. S. 360. s.

Pechnik, A. Ks. Dr., Nowe hasła i dążenia demokracji socjalnej. 1903. S. 100. s.

*Sertillanges, A. D., Socialisme et christianisme*³. Gabalda, 1919. S. 332. s.

Schaub, Die Eigentumslehre nach Thomas v. Aquin und des Sozialismus. 1898.

Sozialdemokratische und christliche Sittenlehre. M. Gladbach, Arbeiter-Bibliothek n. 16, 1912. S. 68. s.

Steinbüchel, Th. Dr., Der Sozialismus als Sittliche Idee. Ein Beitrag zur christlichen Sozialethik. Düsseldorf, L. Schwann, 1921. S. 414. w.

Walter, Fr., Das Eigentum nach der Lehre des hl. Thomas v. Aquin und des Sozialismus. 1895.

*Winterer, Le socialisme contemporain*³. Lecoffre, 1897. s.

Wóycicki, Al. Ks., Socjalizm a religja. Studium socjologiczne. Św. Wojciech (Głosy na czasie nr. 42) 1923. S. 80. m.

Van den Boom, Emil, Dr., Der Sozialismus nach dem Kriege. 2 Tausend, Volksverein, 1924. S. 120. s.

Zagadnienie bolszewizmu jest mało opracowane w literaturze katolickiej. Wyjątek stanowi dzieło *Gustawa Gautherota*, prof. Instytutu katolickiego w Paryżu. Pisarze katoliccy więcej uwagi poświęcili polityce religijnej rządu bolszewickiego.

Gautherot, G., Le monde communiste. Editions Spes. 1925. S. 260. ś.

Po krótkim wstępie doktrynalnym (1—19) mamy opis, z powołaniem się zawsze na źródła, stanu komunizmu w r. 1925: w Rosji (19—55), w Azji (56—83), w Afryce i Ameryce (84—85), w Europie (96—140) a zwłaszcza we Francji (141—251).

d'Herbigny, Michel, S. J., La Tyrannie soviétique et le Malheur russe. Editions Spes., 1923. S. 258. ś.

Uczony rektor Wschodniego Instytutu Papieskiego w Rzymie pierwszą część książki poświęcił pytaniu, dlaczego bolszewizm trwa; drugą i trzecią — nieszczęściom narodu rosyjskiego, które spowodował bolszewizm; czwartą — ruchowi religijnemu wśród Rosjan.

Mac Cullogh, Fr., Prześladowanie chrześcijaństwa przez bolszewizm rosyjski. Tłum. K. Młakowiczówna. Kraków, wyd. OO. Jezuitów, 1924. S. 470. w.

Książka, napisana przez protestanta, jest poświęcona sprawom religijnym, ale jest jednym z głównych źródeł do poznania psychologii społeczeństwa rosyjskiego oraz ducha i tendencji rewolucji bolszewickiej.

Massonius, M. O bolszewictwie. Księg. św. Wojciecha (Głosy na czasie n. 45) 1921. S. 77.

Szymański, A. Ks., Bolszewizm. Księg. św. Wojciecha, 1921. S. 90. ś.

Autor zaznajamia z doktryną bolszewicką, z aparatem politycznym, administracyjnym i gospodarczym.

Szymański, A. Ks., Wpływy Rewolucji bolszewickiej. Warszawa. Odb. z „Prądu”, 1926. S. 48. w.

Autor rozpatruje zagadnienie, dlaczego Rewolucja bolszewicka wywiera wpływ pociągający w niektórych środowiskach i jak z nią walczyć.

VIII. Różne.

Adamski, J. St., Ks. T. J., **Rozwiązanie zagadnienia ubóstwa**. Poznań, 1904. S. 96. w.

Bilczewski, Arbp., **W sprawie społecznej**. List pasterski, 1903. S. 128.

Caro, Leopold, **Nowe drogi**. Św. Wojciech, 1908. S. 171. ś.

Zbiór artykułów na tematy społeczne i polityczne, np. zadania współczesnego katolicyzmu, własność, duchowieństwo a kwestja społeczna.

Coulet, L'Eglise et le problème économique. Action Populaire, 1921. S. 224. ś.

Konferencje na następujące tematy: zagadnienia moralne w zagadnieniach gospodarczych, produkcja przemysłowa, produkcja rolna, wymiana i spożycie w świetle nauki katolickiej.

Coulet, L'Eglise et le problème social. Ósmy tysiąc. Editions Spes. 1924. ś.

Konferencje na temat: Kościół i zagadnienie społeczne, nauka a praca najemna, kapitał i spokój społeczny.

Dymek, W. Ks., **Zasady dobroczynności katolickiej**. Poznań, „Caritas” 1926. S. 28.

Deslandres, M., L'Acheteur. Son rôle économique et social. Alcan. 1911. S. 510.

Duthoit, Eugène, **Pages catholiques sociales**. Gabalda.

Zbiór rozpraw na tematy społeczne: Méthode et doctrine, Centres d'étude et d'action, L'Action sociale dans la Cité, Les Sources surnaturelles de l'action sociale.

Duthoit, Eugène, **Vie économique et catholicisme**. Gabalda, 1925. S. 238. w.

Są to wykłady na tematy: Sources, principes et méthode. Le problème de la Production. L'injustice dans la vie économique. Comment adopter l'Etat à ses fonctions économiques. Le problème de Population. Le problème agraire.

Feliński, Szcz. Arcbp. **Wiedza chrześcijańska a bezbożna wobec zadań społecznych**. 1889. S. 382.

Fontaine, J. Ks., Le modernisme sociologique. Décadence ou régénération? Lethielleux, 1909. S. 515. w.

Déchristianisation — ses causes. La dissolution sociale — ses moyens. La Régénération sociale — ses conditions.

Halban, J. Dr., Zasady społeczne nowego Kodeksu prawa Kościelnego. Poznań, 1913. S. 88.

Lamy, Au service des idées et des lettres. Bloud, 1910. S. 363. ś.

Część druga traktuje o zagadnieniach społecznych (np. Proudhon, Lassalle, Marks, Bakunin, socjologia Leona XIII, patriotyzm), pierwsza o polityczno-religijnych (np. polityka religijna w dawnej i współczesnej Francji, wskazania Leona XIII).

Julien, Mgr., L'Evangile necessaire à l'ordre social. Bloud.

Kruszyński, J. Ks., Rola światowa żydowska. Księg. Powszechna, 1923. S. 228. m.

Krzeszkiewicz, St. Ks., Działalność społeczna św. Franciszka z Asyżu. Poznań, 1912. S. 46.

Kursa społeczne, odbyte w Warszawie d. 27, 28, 29 i 30 sierpnia 1907 r. Bibl. dzieł. chrześc., 1907. S. 292.

M. in. Jaroszyński Edward, Historia akcji katol. społecznej przed Leonem XIII oraz Leon XIII a chrześc. zasady ustroju społecznego; Ks. J. Matulewicz, Chrześc. teoria prawa własności; Wł. Czerkawski, Historia rozwoju społ. i ekon. i powstanie współczesnej kwestji socjalnej oraz Marks i jego stanowisko w socjalizmie; inne o charakterze bardziej praktycznym.

Mirek, Fr. Ks. Dr., Idea odpowiedzialności w życiu społecznem. Studium socjologiczne. Katowice, Księgarnia Katolicka, 1925. S. 146. w.

O pracy społecznej. Warszawa, 1905. S. 120. ś.

C. Plater Zyberkówna, autorka tej książki, bezimiennie wydanej mówi, o moralnej stronie zagadnienia społecznego, o tem, co z wielkich zatargów, walk i dążeń przedostaje się do życia codziennego.

Pamiętnik Zjazdu Skargowskiego w Krakowie w dniach 25 i 26 września 1912 r. Materiały zebrał i wstępami opatrzył *Ks. J. Pawelski, T. J.*, Kraków, 1912. S. 196. w.

Cały szereg zagadnień praktycznych np. prasa, domy ludowe, wiece, wychodźstwo, pornografia, oraz teoretycznych np.: Katolicyzm a polski duch obywatelski (*H. St. Badeni*). Katolicyzm Skargi a katolicyzm polski dzisiejszy (*Ks. Wł. Chotkowski*). Polski typ Katolicki (*Br. Dembiński*).

Rzymski, T. Dr., **Wartość dóbr doczesnych w świetle religii chrześcijańskiej**². Poznań, 1910. S. 64. ś.

Siedem wykładów o kwestji społecznej i socjalizmie. Lwów, Wydaw. Związku Katol. Społecznego, 1905. S. 110. ś.

Szymański, A. Ks., **Studja i szkice społeczne.** Bibl. dzieł chrześc. 1913. S. 248. w.

M. in. **Demokracja chrześcijańska.** Sillon. Chrześc. związki zawodowe. Historia katolicyzmu społecznego. Teoretyk Demokracji chrześc.: *Gayraud*.

Teodorowicz, Ks. Arcbp. **Z ostatnich doświadczeń.** Uwagi po strajkach. Lwów, 1903. S. 64. w.

Rozprawa, napisana po strajkach rolnych rusińskich w Galicji Wschodniej, prawie nic nie straciła ze swej żywotności.

Turmann, Max, **Problèmes sociaux de Travail Industriel**². Lecoffre — Gabalda. I. 1921. S. 241 i II. 1923. S. 222. ś.

Dłuższelub krótsze rozumowane opisy zjawisk a zwłaszcza reform z dziedziny polityki społecznej współczesnej.

Urban, J. X., **Na tematy współczesne.** Kraków. S. 266.

Vermeersch, A., **Principes de Morale sociale.** Action Populaire, 1923. S. 152. ś.

Religia, rodzina, własność, jako podstawy ustroju społecznego.

Woroniecki, O. J., **Wychowanie społeczne i praca społeczna.** Kronika Rodzinna (Biblioteka Prądu n. 8) 1921. S. 44. m.

IX. Czasopisma.

Ważniejsze:

Przewodnik Społeczny. Miesięcznik poświęcony kierownictwu stowarzyszeń polskich. Poznań, Podgórna 12 b.

Chronique sociale de France. Revue mensuelle d'Etude et d'Action. Lyon.

Bulletin de la Confédération internationale des syndicats chrétiens. Utrecht.

Rivista internazionale di scienze sociali e discipline ausiliarie. Miesięcznik. Medjolan.

Soziale Revue. Katholische internationale Monatsschrift. Münster, Süddeutsche Verlagsgesellschaft Leonina.

Soziale Kultur. M. Gladbach, Volksverein. Dwumiesięcznik.

Część II.

Zagadnienia prawne i polityczne.

I. Dzieła ogólne.

II. Zagadnienia szczegółowe.

1. Państwo, władza, prawo.
2. Nacjonalizm. Mniejszości.
3. Katolicyzm i demokracja. Prawa człowieka.
4. Kościół i Państwo. Tolerancja.
5. Rodzina i małżeństwo.
6. Szkoła.
7. Prawo międzynarodowe. Liga narodów.
8. Polityczna działalność katolików.
9. Akcja antykościelna i walka z nią.

III. Różne.

II. Cześć pierwsza.

Wstęp.

Przedmiotem niniejszego podręcznika jest historia państwa polskiego od czasów najdawniejszych do chwili obecnej.

Chcąc przedstawić historię państwa polskiego, musimy najpierw zdefiniować, co to jest państwo.

Państwo to jest wspólnota ludzi, która posiada suwerenność i jest zdolna do samostanowienia.

W skład państwa wchodzi ludność, terytorium i władza.

Historia państwa polskiego jest historią walki o suwerenność i samostanowienie.

W niniejszym podręczniku przedstawimy historię państwa polskiego od czasów najdawniejszych do chwili obecnej.

Wstęp.

Przedmiotem niniejszego podręcznika jest historia państwa polskiego od czasów najdawniejszych do chwili obecnej.

Chcąc przedstawić historię państwa polskiego, musimy najpierw zdefiniować, co to jest państwo.

Państwo to jest wspólnota ludzi, która posiada suwerenność i jest zdolna do samostanowienia.

W skład państwa wchodzi ludność, terytorium i władza.

Historia państwa polskiego jest historią walki o suwerenność i samostanowienie.

W niniejszym podręczniku przedstawimy historię państwa polskiego od czasów najdawniejszych do chwili obecnej.

Wstęp.

Przedmiotem niniejszego podręcznika jest historia państwa polskiego od czasów najdawniejszych do chwili obecnej.

Chcąc przedstawić historię państwa polskiego, musimy najpierw zdefiniować, co to jest państwo.

Państwo to jest wspólnota ludzi, która posiada suwerenność i jest zdolna do samostanowienia.

W skład państwa wchodzi ludność, terytorium i władza.

Historia państwa polskiego jest historią walki o suwerenność i samostanowienie.

W niniejszym podręczniku przedstawimy historię państwa polskiego od czasów najdawniejszych do chwili obecnej.

O stosunku zagadnień prawnych i politycznych do Kościoła można to samo powiedzieć, co o stosunku między ekonomją a katolicyzmem, z tem jednak podkreśleniem, że teren wspólności i zależności jest znacznie większy między prawem i etyką, niż między ekonomiką i etyką. Katolicka nauka prawna nie jest dostatecznie opracowana w językach żywych, dużo bowiem dzieł jest pisanych po łacinie.

I. Dzieła ogólne.

Zagadnienia, które zwykle noszą nazwę teorii i filozofji prawa, prawa państwowego i konstytucyjnego, międzynarodowego i t. p., o ile chodzi o zasady ogólne, przez pisarzy katolickich są zazwyczaj omawiane w dziełach, poświęconych etyce, filozofji moralności, prawu przyrodzonemu.

Ważniejsze dzieła z tego zakresu:

Castelein, T. J., Droit naturel. Lethielleux, 1903.

Cathrein, V. S. J., Moralphilosophie. Eine wissenschaftliche Darlegung der sittlichen einschliesslich der rechtlichen Ordnung. Fünfte neu durchgearbeitete Auflage. Herder, 1911. S. 630 i 770. Polski przekład: Filozofja moralna, dokonany z pewnemi skróceniami przez W. Gostomskiego w Bibl. Dzieł Chrześc. w czterech tomach. 1901—1904 r.

Cepeda, R. Ks., Elementos de Derecho natural. Valencia, Domenech, 1915. S. 742. Przekład francuski: *Elements de droit naturel.* Téqui, 1890. S. 611.

Pascal, G. Ks., Philosophie morale et sociale. Lethielleux, T. I. r. 1894. S. 352 i T. II. r. 1896. S. 532.

Périn, Ch., prof. uniw. łowańskiego, Les lois de la société chrétienne. Lecoffre, 1875. S. 502 i 134.

Rothe, T., prof. uniw. katol. w Lille, Traité de Droit naturel théorique et appliqué. Larose-Sirey. T. I. Droit naturel public, 1885; T. II. Du Mariage, r. 1893; T. III. La Famille; T. IV. Droit laborique, 1904. S. 792; T. V. i VI. Droit laborique corporatif. 1912. S. 820 i 846.

Vareilles-Sommières, Principes fondamentaux du droit. Paris, Larose-Sirey, 1889. S. 491.

Valensin, A., T. J., Traité de Droit naturel. Edition Spes. T. I. r. 1922. S. 232. T. II. r. 1925. S. 378.

Duval¹ podaje następującą charakterystykę tych dzieł: „Tarapelli² pochodzi z przed półwiecza, jego dwa tomy są nieco ciężkie;... de Vareilles-Sommières zdaje się mieć upodobania monarchistyczne, co w niczem nie ujmuje wartości jego pracy, głębokości wiedzy, wzniosłości myśli i bystrości sądów. Rothe wykazuje te same skłonności, ale ma doskonałe stronice, poświęcone organizacji zawodowej, sprawiedliwej płacy, słusznej cenie. Zdaje się nie uwzględniać dostatecznie postępu demokracji. Périn skłania się do szkoły liberalnej. Dzieła Boistela³ są również ciężkie do czytania. Castelein, bardzo godny polecenia, nie jest dostatecznie ścisły. De Pascal, którego bardzo cenimy, oddaje swą erudycję, swój talent i swą myśl na usługi króla. Cepeda, naszym zdaniem, zasługuje na szczególne wyróżnienie. Autor ten ze ścisłą prawowiernością, z głębokiem poczuciem społecznym i całkowitą niezależnością polityczną łączy jasność i zwięzłość wykładu”. Obok Cepedy zasługują na wyróżnienie dwa doskonałe dzieła, przez Duvala niewzględnione: *Cathrein* i *Valensin*. Praca Valensina bardziej

¹ Duval, *Les livres qui s'imposent*. Beauchesne, 1922. S. 224. n.

² *Examen critique des gouvernement représentatifs dans la société moderne*. Traduit d'italien par Pichot. Paris, Lethielleux, 1905. 4 t. I. Origine du pouvoir. II. Liberté. Division des pouvoirs. III. Nation législative, Pouvoir executif. L'Etat. IV. Administration. Pouvoir judiciaire. Nadto: *Saggio teoretico di diritto naturale*. Palermo, 1840—42. Przekł. niem. z r. 1845.

³ *Boistel, Cours de philosophie de droit*. Paris, Fontemoing, 1889. S. 504 i 454.

uwzględnia stronę socjologiczną zagadnień; wskutek jednak zbyt wielkiej zwięzłości jest niekiedy trudna. Cathrein jest znacznie przystępniejszy a nie mniej gruntowny; ze względu na większe rozmiary, więcej miejsca poświęca zagadnieniom prawnym. Na wyróżnienie zasługuje także prof. prawa w uniwersytecie w Nancy *G. Renard*, mianowicie: *Conférences d'introduction philosophique à l'étude du droit*. Paris, Sirey. T. I. *Le droit, la justice et la volonté*, 1924. T. II: *Le droit, la logique et le bon sens*, 1924.

Treść *Valensina*: T. I. Zagadnienia ogólne: cel działalności ludzkiej, sprawdziany i podstawy (czyli powinność) moralności, prawo, prawo przyrodzone i sumienie. T. II. Zagadnienia szczegółowe: własność (29—172), Kapitał (173—259), praca (260—335), społeczeństwo (351—405), państwo wraz z prawami i obowiązkami obywatela (406—408), wreszcie stosunki międzynarodowe wraz z Ligą narodów.

Treść *Cathreina*: Główne działy T. I.: Natura ludzka, cel człowieka (103—152), normy moralności (153—318), cnoty, przyrodzony porządek moralny (368—469), sumienie, kara i wina, prawo i jego stosunek do porządku przyrodzonego (502—627). Główne działy T. II.: Stosunek człowieka do Boga (1—52), do siebie samego (53—76) i do bliźnich. Prawo własności i socjalizm (125—351), umowy, m. in. procent. Nauka o społeczeństwie: rodzina (388—461), państwo — jego powstanie i cel, władze państwowe, stosunek do Kościoła, szkoły, do życia gospodarczego; funkcje władzy państwowej; uzyskiwanie i utrata władzy państwowej; konstytucja (462—713). Prawo międzynarodowe.

II. Zagadnienia szczegółowe.

1. Władza, państwo, prawo.

La Crise de l'autorité. Semaine sociale de Lyon, 1925. S. 614. w.

M. in. *La crise de l'Autorité* — Duthoit. *Fondement naturel de l'Autorité* — Delos. *Notion d'Auto-*

rité dans le naturalisme moderne — Vialatoux: L'autorité dans l'Eglise — Besson. Les Autorités, leurs rapport — Deploige. L'autorité dans l'industrie — Cuche. L'autorité politique — Gillet. L'Autorité dans l'Etat — Deslandes. L'Etat et ses agents — Boissard i t. d.

L'Autorità sociale nella dottrina cattolica. Settimane sociali D'Italia XI sessione: 1924, Torino, Milano, Vita e Pensiero, 1925. S. 320. w.

18 wykładów na Tygodniu społecznym, zorganizowanym przez Giunta Centrale dell'Azione Cattolica Italiane w r. 1924.

Bellarger, A., Une loi injuste oblige-t-elle en conscience? Paris, Bloud, 1905. S. 63. ś.

Boucaud, Ch., prof., Esquisse de l'Ordre Universel. Paris, Gabalda, 1926. 300.

Coulet, L'Eglise et le Problème politique. l'Action Populaire, 1922.

Konferencje na tematy: Kościół i polityka, obowiązki wyborców, posłów, urzędników i rządu.

Crahay, Ed., La Politique de St. Thomas d'Aquin. Louvain, 1896. S. 156. w.

Studjum o doktrynie św. Tomasza.

De la Taille, L'altitude des catholiques en face de la violence légale. Nouvelle édition revue et corrigée. Beauchesne, 1907. S. 24. m.

D'Hulst, La Morale du citoyen. Poussielque, 1895. S. 410.

Hertling, v. G., Recht, Staat und Gesellschaft, Kösel, 1906. S. 181. m.

Leona XIII Papieża encyklika o pochodzeniu władzy państwowej. Z oryginału przełożył *Wł. Glinka*, Warszawa, 1926. S. 24. m.

Schilling, Otto, Die Staats- und Soziallehre des hl. Thomas von Aquin. Schöningh, 1923. S. 285.

Sertillanges, A. D., La politique chrétienne. Lecoffre, 1904. S. 266. ś.

W przekładzie polskim dwie konferencje w wydaniu Kroniki Rodzinnej: Myśl przewodnia polityki chrześcijańskiej i Czy istnieje polityka chrześcijańska?

Tarapelli, De l'origine du pouvoir. Traduit de l'italien par Pichot. Lethielleux, 1896. S. 355.

Tischleder, P., Dr., Ursprung und Träger der Staatsgewalt nach der Lehre des hl. Thomas und seiner Schule. Volksverein, 1923. S. 250. ś.

— *Die Staatslehre Leos XIII.* Volksverein, 1925. S. 540. w.

Valois, L'homme qui vient. Philosophie de l'autorité. Nouv. Libr. Nation., 1911. S. 269.

Zeiller, Jacques, profesor Un. Fryburskiego, L'idée de l'Etat dans saint Thomas d'Aquin. Alcan. 1911. S. 209. Książki Couleta, d'Hulsta, Sertillangesa, nawet Hertlinga są przeznaczone dla ogółu inteligentnego.

2. Nacjonalizm. Mniejszości.

Kantak, J. K., Ks. Państwo, naród i jednostka. Św. Wojciech. Gł. na czasie, n. 8. 1908. S. 120. ś.

Boulier, S. J., L'Eglise et l'Action Française. Editions Spes., 1926. S. 40.

Lubelski, J., Ks. Dr. Nacjonalizm w świetle etyki katolickiej. 1924. S. 51.

Ch. Maurras, maître de la jeunesse catholique? Réponse de l'opinion Belge catholique. Liège. Editions des Etudes Religieuses, 1926.

Milewski, J. Dr., Zagadnienie narodowej polityki. Kraków, 1913. S. 385. ś.

Rostworowski, J. Ks. Nacjonalizm. Jego etyczne uprawnienie i granice. Brosz. o chwili obecnej, 1923. w.

Seipel, Ignacy, Ks., Nation und Staat. Wien, Braumüller, 1916. S. 20 i 195. ś.

— *Die geistigen Grundlagen der Minderheitenfrage.* Wien, 1925.

Sopicki, Stan., Sprawa żydowska w Polsce ze stanowiska Polskiego Str. Chrześcijańskiej Demokracji. Kraków, 1926. S. 40. ś.

Thellier de Poncheville, A un Catholique d'Action française. Editions Spes., 1926. S. 32.

Vialatoux, J. La doctrine catholique et l'école de Maurras. Lyon, 1927. S. 80. ś.

Vaussard, Enquête sur le nationalisme. Editions Spes., 1925. S. 420. ś.

W ankiecie tej wzięli udział najwybitniejsi uczeni i politycy katoliccy; z Polski: Ks. Woroniecki, prof. A. Żółtowski, prof. O. Halecki, prof. M. Zdziechowski i Fr. Potocki.

Przekład polski, ale nie całkowity, o czym zresztą redakcja nie zaznaczyła, wyszedł pod tytułem:

Nacjonalizm a Katolicyzm. Opinie biskupów, uczonych, polityków, publicystów współczesnych. Przetł. z franc. J. ks. Puzynianka. Przejrzał i wstępem opatrzył Dr. A. Peretiatkowicz. Poznań, Fiszer i Majewski, 1927. S. 149.

3. Katolicyzm i demokracja.

Boucaud, Ch., Les droits de l'Etat et les garanties civiles du droit naturel. Bloud (Science et Religion) 1908. S. 80.

Brugere, La doctrine des droits de l'homme et la doctrine catholique. Bloud, 1908. S. 63.

Deves, M., Le droit divin et la souveraineté populaire. Bloud, 1905. S. 63.

Fonsegrive, G., Catholicisme et Démocratie. Lecoivre, 1898. S. 282. ś.

Znaczenie dyrektyw papieskich. Demokracja chrześcijańska i spokój społeczny. Socjalizm i chrześcijaństwo. Zmysł społeczny. Zadanie kobiety w katolicyzmie i in.

Godard, Les principes de 89 et la doctrine catholique. Paris, Lecoivre, 1863. S. 230.

Le Fur, L., Démocratie et catholicisme, Paris, Librairie de Saints-Pères, 1913.

Leroy-Beaulieu Anatole, Christianisme et Démocratie. Christianisme et Socialisme⁵. Bloud (Science et Religion n. 370) 1906. S. 64. ś.

Sortais, Gaston, Les catholiques en face de la démocratie et du droit commun. De Gigord, 1914. S. 310. ś.

Autor rozpatruje dwa zagadnienia, uwzględniając zresztą teren francuski. 1° Stosunek między katolicyzmem i demokracją w dziedzinie politycznej i społecznej; szczególnie obszernie omawia zarzut absolutyzmu w polityce chrześcijańskiej, początek władzy i udział w nim pierwiastka ludowego oraz pojęcie demokracji. 2° Taktykę działalności katolickiej na skutek rozdziału i poddania Kościoła pod przepisy prawa ogólnego. Wykład jasny, poparty źródłowymi wyjaśnieniami.

Zbyszewski, L. Ks., Demokracja katolicka w Polsce³. Kraków, Friedlein, 1903. S. 428. ś.

Dzieło to, wydane po raz pierwszy w roku 1895, mimo tonu polemicznego w pewnych częściach, należy do bardzo wybitnych zjawisk w naszej literaturze katolicko-narodowej.

4. Kościół i Państwo. Tolerancja.

Böckenhoff, Karl, Katholische Kirche und moderne Staat. Das Verhältnis ihrer gegenseitigen Rechtsansprüche. Bachem. ś.

Autor rozważa zagadnienie ze stanowiska historycznego i prawnego, uwzględniając obszerne współczesne prądy i stanowiska współczesnych papieży.

Boucaud, La première ébauche d'un droit chrétien dans le droit Romain. Tralin.

Baudrillart, rektor Instytutu Katolickiego w Paryżu. Quatre cents ans de concordat. Poussielgue, 1901. S. 385.

Brzeziński, J. Dr., Zasadniczy postulat konstytucyjny i ustawodawczy w nowym państwie polskim. Kraków, Wydawnictwo im. Benedykta XV, z. r. 1917. S. 32. w. O stosunku państwa do Kościoła.

Chénon, E., Histoire des Rapports de l'Eglise et de l'Etat du I-er au XX-e siècle. Bloud, 1913. S. 252. ś.

— *Histoire générale du droit français public et privé. Sirey, 1926. S. 953.*

Uwzględnia obszernie wpływ Kościoła.

Halban, Leon, Zasady społeczne nowego Kodeksu prawa kościelnego. Próba syntezy. Św. Wojciech. (Głosy na czasie n. 48) 1922. S. 88. m.

Insadowski, Ks. Dr., Ustrój prawny Kościoła katolickiego. Lublin, Bibl. Uniw. Lubel., 1926. S. 228. w.

Janiszewski, Bp., Kościół i państwo chrześcijańskie. Poznań, 1891. S. 624. w.

Najobszerniejsza i najgruntowniejsza w naszej literaturze książka na powyższy temat. Treść I. Kościół (1—58). Państwo, powinności poddanych i zwierzchników, zadanie państwa (59—166). Wzajemny stosunek obu władz — zasady (167—481). Prawa należące do każdej z tych dwóch władz (481—620). Wykład doktrynalny, ale momenty historyczne są uwzględnione.

Kantak, K. Ks., Kościół i Państwo. (Głosy na czasie n. 28) 1911. S. 93. ś.

Konkordat polski ze Stolicą Apostolską. Biblioteka Religijna, 1925. S. 456. ś.

Tekst Konkordatu z r. 1925 ze wstępem *Ks. prof. Gertsmana* oraz przedruk mów w Sejmie i Senacie, wypowiedzianych w czasie obrad. Niektóre z nich np. *Dubanowicza, Błazejewicza, Strońskiego i Głabińskiego* zasługują na szczególną uwagę.

Moulat, F. J., L'Eglise et l'Etat ou les deux puissances. Leurs origines, leurs relations, leurs droits et leurs limites³. Lethielleux, 1887. S. 648. w.

Mystkowski, Ks. Dr., Konkordaty w Polsce niepodległej i porozbiorowej. Warszawa, Polak-Katolik,

Ski, A. Dr., Religja a Polityka. Włocławek, 1927. S. 70. w.

Autor rozpatruje zagadnienie: Czy istnieje polityka katolicka, jaki jest stosunek duchowieństwa i biskupów do polityki, programów stronnictw polskich do religii, oraz akcji katolickiej do politycznej.

Tarquini, Les principes du droit public de l'Eglise, réduits à leur plus simple expression. Traduit sur le 12 édit. par A. Onclair. 4-e éd. Téqui. S. 214.

*Vacandard, E., De la Tolérance religieuse*⁵. Bloud, (Science et Religion n. 270). 1904. S. 60. ś.

Wykład doktrynalny.

Vermeersch, A. S. J., La Tolérance. Beauchesne, 1912. S. 430.

Tolerancja w życiu praktycznym oraz w życiu publicznym zarówno kościelnym, jak obywatelskim. Wykład historyczny i doktrynalny, zwłaszcza co do władzy karnej Kościoła i co do tolerancji cywilnej od XVI-go do XIX-go w. Nie pomija milczeniem pytań najbardziej aktualnych i spornych, jak np. około jakiej tolerancji można się skupić.

Wiślicki, J. Dr. Ks., Konkordat. Studium prawne. Bibl. Uniwersytetu Lubelskiego, 1926. S. 192. ś.

Obok gruntownego studjum o Konkordacie, jako akcie prawnym — przedruk Konkordatu z r. 1925 w tekście i tłumaczeniu autentycznym oraz wykaz uchylonych rozporządzeń dawnego ustawodawstwa.

5. Rodzina i małżeństwo.

O małżeństwie. List Pastorski Biskupów polskich. Warszawa, Polak-Katolik.

Adamski, J. St. Ks. W imię Ojczyzny polskim rodzicom. Poznań. S. 116.

Böckenhoff, K. Dr., Reformehe und christliche Ehe. Bachem, 1912. S. 126. ś.

Wszechstronne rozważanie zagadnień aktualnych, że małżeństwo nie jest wytworem kulturalnego rozwoju, lecz instytucją przyrodzoną, jaki wpływ na małżeństwo wywarła Ewangelja, jaki zachodzi stosunek między dwoma celami małżeństwa, między związkiem prawnym a miłością, jako istotą małżeństwa i in.

Czczott, W. Ks., Śluby cywilne. Warszawa, 1926. S. 15. m.

*Fonsegrive, G., Mariage et union libre*⁴. Plon, 1904. S. 394.

Podkład bardziej filozoficzny:

Kwiatkowski, F. Ks., O nierozzerwalności węzła małżeńskiego. Św. Wojciech, 1923. S. 40. w.

Lemaire, R., Le mariage civil. Etude historique et critique. Larose, 1901. S. 226. ś.

Mirek, Dr. Ks., W obronie małżeństwa. Poznań, 1926. S. 128. m.
Rzecz polemiczna.

Podoleński, Stan. Ks., T. J., Rozwód a zdrowie narodu. Studium moralno-społeczne. Wydawnictwo OO. Jezuitów. 1926. S. 264.

Sopoćko, M. Ks., Rodzina w prawodawstwie na ziemiach polskich. Studium etyczno-prawne. Wilno. Św. Wojciech, 1926. S. 159.

Vašek, B., Rodina dvacátého století. Studie sociologická. Olomonc. Matice Cyrilometodejska, 1924. S. 264. w.

6. Szkoła.

Adamski, St. Ks., Posel, Szkoła wyznaniowa czy mieszana. Poznań, Księgarnia Społeczna, S. 80. m.
Uzasadnienie tezy i szczegółowe postulaty w zakresie szkolnictwa, jako program działania.

Gadowski, W. Ks. Co sądzić o szkole wyznaniowej. Tarnów, 1919. S. 20.

Gurnaud, L'Ecole et la Famille. Perrin, 1909. S. 324.

Michel, A., La question scolaire et les principes théologiques. Desclée, 1921. S. 176. m.

Cz. I.: Prawo rodziców i Kościoła do szkoły, zadania państwa względem szkół. Cz. II.: Ustawodawstwo kościelne w sprawie szkół, uniwersytetów katolickich i obowiązku nauczania religii.

Sertillanges, A. D., La famille et l'Etat dans l'éducation. Gabalda, 1907. S. 240.

Konferencje na temat w tytule wskazany.

Ski, A. Dr., Stanowisko religii w szkole. Wydanie drugie, na nowo opracowane. Św. Wojciech, 1921. S. 110. m.

Autor omówił wszystkie niemal kwestje, dotyczące stanowiska, jakie się należy religii w szkole.

7. Prawo międzynarodowe. Liga narodów.

Brun, Jean Lucien, Le problème des minorités devant le droit international. Editions Spes. 1924. S. 220. ś.

De la Brière Yves, L'organisation internationale du Monde contemporain et la papauté souveraine. Première série, 1885—1924. Editions Spes. 1924. S. 320. ś.

Monografia ta dzieli się na trzy części. W pierwszej jest mowa o zasadach, t. j. o obowiązku narodowym i międzynarodowym; w drugiej — o dotychczasowej działalności ligi narodów wogóle, a zwłaszcza w sprawach katolickich; w trzeciej o kwestji rzymskiej i akcji papieżstwa na terenie dyplomatycznym jako pojednawcy i rozjemcy.

Duval, Fr., De la Paix de Dieu à la Paix de Fer. Wyd. Carnegie Endowment of International Peace. Paris, Paillard, 1925. S. 110. w.

Studjum historyczne. Początki ruchu pacyfistycznego w w. XI. Instytucje pacyfistyczne Kościoła i początek prawa narodów. Instytucje wojenne zgodne z duchem Kościoła: Rycerstwo, Zakony rycerskie. Wojny sprawiedliwe i niesprawiedliwe (pochody krzyżowe). Pacyfikacyjna działalność papieżstwa z urzędu i arbitrażowa.

Fiedorowicz, J. Liga narodów a Stolica Apostolska. Odbitka z „Rzeczypospolitej”. Warszawa, 1925. S. 24. m.

Halecki, Oskar, Liga Narodów. Św. Wojciech, 1920. S. 196. ś.

Julien, Mgr., L'Evangile nécessaire à l'ordre international. Bloud. 350.

Konferencje.

Le Fur, L., prof. Uniw. Paryskiego, Philosophie du droit international. Sirey, 1922.

— *Guerre juste et injuste.* Sirey, 1920.

Périn, Ch., L'ordre international. Larousse, 1888. S. 528.

Wykłady uniwersyteckie.

Rolland, L., prof. Uniw. Paryskiego, Etudes de droit public international. 1920.

Vanderpol, La Guerre devant le christianisme. Tra-
lin. S. 282.

Katolicka nauka o wojnie.

*Vanderpol, A., La Doctrine scolastique du droit de
guerre.* Paris, Pedonne, 1919. S. 534. w.

Książka obejmuje więcej, niż wskazuje tytuł. Obok bowiem
wykładu teorii średniowiecznej podaje historję poglądów na
wojnę w świecie chrześcijańskim oraz wyciągi i przekłady de-
kretu Gracjana i dzieł św. Tomasza, de Victoria i Suareza.

8. Polityczna działalność katolików.

Zbiór artykułów.

*Balau, S., Soixante dix ans d'histoire contemporaine
de Belgique.* Louvain, 1890. S. VIII i 447. w.

*Bazin, G., L'Allemagne catholique au XIX s.: Windt-
horst.* 7-e éd. Bloud, 1905. S. 58 i 332.

Goyau, G., Catholicisme et Politique. Desclée, 1923.
S. XII i 320. s.

Hüsger, E., L. Windthorst. Sein Leben, sein Wir-
ken. Mit 148 Abbildungen. Neue, vermehrte Ausga-
be. Bachem, 1911.

Koperska, A., Zasady polityki chrześcijańskiej. Św.
Wojciech, 1921. S. IX i 137. s.

*Platz, Hermann, Geistige Kämpfe im modernen
Frankreich.* Kösel u. Pustet, 1922. S. 672. s.

Studjum na następujące tematy: walka o ideał na-
rodowy (źródła nacjonalizmu polityczne i literackie,
próba wojenna i t. d.), oraz walka o ideał religijny
(twórcy odrodzenia religijnego, poszczególne zjawiska,
jak Sillon, szkoła, rozdział państwa od Kościoła i t. d.,
porównanie francuskiego i niemieckiego Kulturkampfu).
Dzieło bardzo pouczające.

Reumont, A., Ludwig Windthorst. Volksverein.
(Sammlung von Zeit- und Lebensbildern, H. 3). 1913.
S. 114. s.

Schmidt, Fr., Hermann von Mallinckrodt. Volksve-
rein. (Sammlung von Zeit- und Lebensbildern, H. 19).
1916. S. 65. s.

— **Peter Reichensperger**. Volksverein. (Sammlung von Zeit- und Lebensbildern, H. 4). 1913. S. 58. ś.

Spahn, Martin, Das deutsche Zentrum². Kirchheim, 1906. S. 118. m.

Vercesi, E., Il movimento cattolico in Italia 1870 — 1922. Con prefazione di F. Meda. Firenze, 1923. S. 306. ś.

Verschave, La Hollande politique: une partie catholique en pays protestant. Perrin, 1910. S. 297. ś.

9. Akcja antykościelna i walka z nią.

Francja dostarcza nam bardzo smutnego, ale nadzwyczajnie pouczającego przykładu, jak niewiara, stworzywszy własny dogmat i moralność, wypiera, z pomocą akcji politycznej, religję i moralność religijną najpierw z życia publicznego, potem nawet z prywatnego. Dzieła poniżej przytoczone są ostrzeżeniem.

Du Passage, Henri, L'anticléricalisme français. Editions Spes., 1924. S. 96. ś.

Autoř bada dzieje antyklerykalizmu oraz stanowisko, jakie elita katolicka zająć powinna.

Giraud, Victor, Anticléricalisme et catholicisme. Bloud, 1906. S. 86. m.

Współczesny katolicyzm francuski. Antyklerykalizm i antykatolicyzm. Katolicyzm i protestantyzm. Trzecia Francja.

Maignan, Nacjonalizm, katolicyzm, rewolucja. Z francuskiego przełożył Władysław Glinka. Gebethner, 1918. S. 156. w.

Maignan, przedstawiciel obozu konserwatywno-nacjonalistycznego, pisał swą rozprawę w ogniu walk po sprawie Dreyfusa.

Pelczar, S. Bp., Masonerja. 1917. S. 446. ś.

Tavernier, Eugène, Cinquante ans de politique. L'oeuvre d'irreligion. Editions Spes. B. r. w. S. 366. ś.

Książka ta dzieli się na trzy części: Doktorzy polityki antyreligijnej. Antyklerykalizm, jego program i tak-

tyka. Rezultaty. Jest to jedno z dzieł najbardziej pouczających i pobudzających do troski — o nasze jutro.

III. Różne.

Augustinus, Der Gottesstaat. Die staatswissenschaftlichen Teile übersetzt, mit teilweisem lateinischen Begeleitetext versehen und behandelt von K. Völker. Jena, Fischer, 1923. S. 194. m.

Cagnac, Moise, Fénélon. Paris, Tralin, 1912. 236. Podtytuł dzieła brzmi: Politique tirée de l'Evangile.

Deslandres, M., prof., La crise de la science politique et le problème de la méthode. Paris, Sirey, 1902.

Domet de Vorges, L'impôt et les théologiens². Etude philosophique, morale et économique. Bloud (Science et Religion n. 51). 1902. S. 62.

Duthoit, Eugène, prof. Uniw. katol. w Lille, Aux Confins de la Morale et du Droit public. Gabalda, 1919. S. 296. m.

Rozprawy na temat: kryzys autorytetu, idea odpowiedzialności w prawie publicznem, wpływ chrześcijaństwa na rozwój prawa międzynarodowego i in.

Duthoit, E., Le suffrage de demain: Régime électoral d'une démocratie organisée. Perrin, 1900. S. 265.

Duthoit, E., Comment aménager la Cité Française. Un plan de reformes politiques. Bloud, 1926.

Fonsegrive, G., La crise sociale. Lecoffre, 1901. S. 498. ś.

Kryzys liberalizmu. Poczucie społeczne. Podział pracy. Ład społeczny (Demokracja, Kościół i Państwo, konflikty: autonomia umysłu, niezależna moralność, szkoła świecka). Prawo asocjacji. Położenie robotników w ustroju socjalistycznym i katolickim. Idea republikańska i demokratyczna.

Gayraud, Questions du jour². Politiques, sociales, religieuses, philosophiques. Bloud, 1897. S. 424. ś.

M. in. Przyjęcie republiki, jako obowiązek katolików francuskich, ustawa o wolności stowarzyszeń, zapłata sprawiedliwa, obyczaje chrześcijańskie i przewaga żydowska, kapitał.

Katholizismus und moderne Politik. Tyrolia, 1925. S. 105. m.

Praca zbiorowa: *Seipel*, Katholizismus und Gegenwart; *Eibl*, Katholizismus und Nation; *Apponyi*, Katholizismus und Internationalismus; *Brauer*, Katholizismus und Volkswirtschaft.

Kliszewski, Adolf, inż., Średniowiecze a teraźniejszość. Charakterystyka dwóch światopoglądów. Kraków, Odb. z Przegl. Powsz., 1927. S. 136. w.

Doskonała monografia na temat w podtytule wyrażony, choć zbyt pesymistyczna co do współczesności.

Legrand, G., La conception du droit, le milieu social et les tendances de la législation européenne d'après guerre. L'Action Populaire.

Łoziński, Z. Ks. Bp., Chrześcijańska miłość ojczyzny i praca narodowa. Gniezno, 1919. S. 159. ś.

Pod skromnym tytułem miłości ojczyzny i pracy narodowej Dostojny Autor nie tylko wyłożył naukę o miłości Ojczyzny, ale także, z mądrością, jaką daje wiara i męczeństwo za nią, zasady programu katolickiej polityki państwowej.

Mausbach, Joseph, Kulturfragen in der Deutschen Verfassung. Eine Erklärung wichtiger Verfassungsartikel. Volksverein, 1920. S. 136. w.

Przedmiotem rozważań są zagadnienia: Forma rządu, ogólne obowiązki, małżeństwo i rodzina, religja i szkoła, stowarzyszenia religijne i zakony, nauczanie religji, wydziały teologiczne. Jakkolwiek rozważania odnoszą się bezpośrednio do Konstytucji niemieckiej, są one niezmiernie pouczające, bo pochodzą od jednego z najwybitniejszych moralistów i prawników.

Mendrys, Tad., Dr., Z sejmku i z kraju. Rybnik, 1926. S. 238. w.

Są to mowy, wypowiedziane w sejmie i w kraju przez wybitnego posła Demokracji Chrześcijańskiej w sprawach polityki bieżącej lub zagadnień współzycia, np.: Rozkład rady-

kalizmu w Polsce. Konkordat. Zabójstwo Narutowicza. Muraszko. Rzeź ułanów. Reforma rolna. Oświata w Polsce. Przedwiośnie. Punktem wyjścia dla autora nie jest powodzenie polityczne, lecz ocena moralna.

Moralne podstawy życia narodowego. Książka zbiorowa. Wende, 1915. S. 80. W.

Odczyty: Ks. Kaz. Lutosławski o Moralności w życiu narodowym, Ks. J. Szmigielski o Sprawiedliwości w życiu narodowym, Ks. K. Tomczak o Karności w życiu narodowym, Ks. M. Nowakowski o Miłości w życiu narodowym i Ks. K. Lutosławski, o Wierze i nadziei w życiu narodowym.

Neuberg, *Sittengesetz und Recht*. Volksverein, 1917. S. 30. ś.

Sobański, Michał, *Odrodzenie Narodu przez wiarę i miłość*. Zbior odczytów i artykułów. Wydaw. OO. Jezuitów, 1926. S. 213. ś.

Sprawa włościańska a Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji. Myśli programowe. Kraków, 1926. S. 28. m.

Zach, *Modernes oder Katholisches Kulturideal*². Herder, 1926.

Urban, J. X., *O prawa obywatelskie dla Kobiet*. Kraków. Broszury o chwili obecnej. S. 37.

ROZDZIAŁ VIII. DZIEJE KOŚCIOŁA

opracował ks. Józef Umiński.

- § 1. Uwagi wstępne.
- § 2. Dzieła treści ogólnej, wstępne.
- § 3. Dzieła obejmujące całokształt dziejów Kościoła.
- § 4. I—III wiek. Do edyktu medjolańskiego.
- § 5. IV—V wiek. Ostatnie chwile pogańskiego cesarstwa rzymskiego.
- § 6. VI—X wiek. Nawrócenie ludów germańskich i słowian. Narodziny chrześcijańskiego cesarstwa rzymskiego.
- § 7. XI—XIII wiek. Walka o nienaruszalność praw kościelnych.
- § 8. XIV—XV wiek. Upadek wpływów Kościoła.
- § 9. XVI—XVIII wiek. Do rewolucji francuskiej. Okres wojen religijnych i działania reformy trydenckiej.
- § 10. XVIII—XIX wiek. Rewolucja francuska i jej skutki.
- § 11. Dzieje współczesne.
- § 12. Akcja misyjna Kościoła.

§ 1. Wstępne uwagi, dotyczące studjum historii Kościoła. Doniosłość żywotów Świętych.

Dzieła historyczne bardziej niż inne nadają się do prywatnej lektury, mającej uzupełnić luki wykształcenia; łatwiejsze do czytania, wzbudzają większe zainteresowanie, a przeto i większą wytrwałość w tej pracy samokształcenia, w której zniechęcenie tak łatwo przychodzi.

Oprócz tego, kto studjuje historję Kościoła, zmuszony jest pokolei dotknąć się wszystkich niemal ważniejszych zagadnień wiary i moralności chrześcijańskiej, które dotąd znał może jedynie ze strony teoretycznej; widzi on, jak zagadnienia te powstawały, jak się rozwijały w dziejach Kościoła i do jakiego dochodziły rozwiązania, a wszystko to ogromnie pomaga do zrozumienia ich doniosłości. Naturalnie nauki zasad wiary i obyczajów to nie zastąpi, ale rzuci na nią wiele światła i może nawet wywołać większe dla niej zainteresowanie.

Kto jednak pragnie zająć się historją i uzupełnić luki, jakie jego wykształcenie zawiera w tej dziedzinie, ten powinien sobie dobrze zdawać sprawę, że znajomości historji nie należy szukać w podręcznikach, lecz w monografiach. Podręczniki są potrzebne do nauki w szkole i tam pod ręką nauczyciela, który na nich wykład opiera, mogą oddać wielką usługę, są nawet niezbędne. Ale samokształcenia do nich ograniczać nie można. Traktując życie po łebkach, nie będąc w możności ujawnić głębszego związku zdarzeń dziejowych, mogą one tylko zrazić do studjów historycznych.

W samej rzeczy nieraz spotyka się ludzi uprzedzonych do czytania dzieł historycznych, a zbadawszy przyczynę

tęgo uprzedzenia, widzi się, że historję znali oni dotąd tylko z powierzchownych podręczników; wystarczy wtedy przeczytanie jednej dobrej monografji historycznej, aby uprzedzenia rozwiązać i odkryć całe piękno studjów historycznych.

Nie wynika z tego, abyśmy mieli podręcznikowe opracowania dziejów zupełnie z programu samokształcenia wykreślić; przeciwnie i tu mogą one oddać poważne przysługi, kto też nie omieszkamy podać paru tytułów dzieł, obejmujących w krótkości całość dziejów Kościoła. W niemieckim języku naukowym przyjęta jest dla niektórych dzieł nazwa „Nachschlagebuch“ i oznacza książki, które nie są przeznaczone do przeczytania, ale raczej do tego, aby do nich co chwila zaglądać, sprawdzać w nich wiadomości skądinąd zaczerpnięte, wiążąc je jedne z drugimi. Taką rolę powinny w programie samokształcenia odgrywać podręczniki historii. W nich nieraz trzeba będzie poszukać związku między tem, co się w jakiejś monografji przestudjowało, a całokształtem dziejów w danej epoce; one nam dadzą w skróceniu przebieg dłuższego procesu dziejowego, którego poszczególny epizod bardziej nas zainteresował. Słowem, przy studjum historii, a co zatem idzie i historii Kościoła, zawsze trzeba będzie mieć na stole dobry podręcznik i nieraz do niego zaglądać. Podstawą zaś studjów historycznych dla szerszego ogółu powinny być prace monograficzne, których w naszych czasach tyle się ukazuje, nieraz bardzo przystępnie pisanych, posiadających nawet nierzadko prawdziwą wartość literacką.

I historję Kościoła tedy trzeba studjować w monografiach, zaglądając raz po raz do dobrego podręcznika; klasycznymi zaś monografiami w tej dziedzinie, najgłębiej może wprowadzającami nas w wewnętrzne życie Kościoła, są żywoty Świętych.

Ulubiony pokarm duchowy chrześcijan przez tyle wieków, żywoty Świętych, w naszych czasach wpadły wśród warstw wykształconszych w pewnego rodzaju dyskredyt. I darmobyśmy winę tego stanu rzeczy składali jedynie na ducha niewiary naszych czasów i tę ogólną obojętność religijną, która je charakteryzuje; winne są tu nieraz same żywoty Świętych, które nie umiały podążyć za duchem

czasu i przybrać się w nową szatę, szatę historyczną. Naturalnie, że gdy mówimy tu o duchu naszych czasów, nie mamy wcale na myśli jego cech ujemnych, przenikającej go niewiary, której nic tak nie razi, jak przejawy życia nadprzyrodzonego; pod tym względem rachować się z nim nie potrzebujemy i Żywoty Świętych powinny temu właśnie nastrojowi umysłów przeciwdziałać. Mamy raczej na myśli dodatnie strony współczesnej kultury wyższych klas społeczeństwa, podniesienie się wśród nich poziomu wykształcenia, w szczególności zaś, co nas w tej chwili najbardziej obchodzi, coraz większe rozpowszechnienie się wśród sfer inteligentnych wykształcenia historycznego. W naszych czasach już samo wykształcenie średnie daje dosyć dużą dawkę wiadomości historycznych, a przez to i pewien sąd historyczny i nawet pewne wymagania krytyki historycznej wobec dzieł, które, jak Żywoty Świętych, bądź co bądź do dziedziny historii należą. Nic dziwnego więc, że i od nich wymaga się głębszego opracowania źródeł i szerszego uwzględnienia tła historycznego, nic dziwnego też, że dzieła ostatnich paru wieków, wieków upadku zdrowej myśli religijnej, coraz mniej znajdowały czytelników.

Że te były główne racje, dla których Żywoty Świętych były mniej czytływane w ostatnim wieku, najlepszym tego dowodem odrodzenie hagiografii w ostatnich kilku lat dziesiątkach. Wystarczyło zacząć opracowywać Żywoty Świętych podług współczesnych metod historycznych, aby im przywrócić ich dawną poczytność.

Zadziwiający jest w samej rzeczy ruch hagiograficzny, jaki w ostatniem ćwierćwieczu daje się zauważyć na Zachodzie. Przoduje tu, jak często, Francja, w której powstał i rozwinął się osobny typ monografii hagiograficznej, cieszącej się wielką poczytnością. Nie są to dawne żywoty, przedstawiające świętego w oderwaniu od otaczającego go świata, wymieniające jego cnoty, nie pokazujące jednak, jak się one powoli rozwijały i ile nieraz mogły pracy i walk kosztować, wyliczające całe szeregi cudów, a nie troszczące się wcale o historyczne zbadanie ich autentyczności. Nie, są to prace, oparte na gruntownych studjach historycznych, uwzględnia-

jące wszystkie dostępne źródła dziejowe i dające nieraz bardzo ciekawe tło obyczajowe; na tem tle dopiero narysowana postać świętego łatwo może prawdziwe zainteresowanie wzbudzić. Choć nieraz prowadzi on z otoczeniem otwartą walkę, choć jest w zupełnem przeciwieństwie do tego wszystkiego, co ono ukochało, jednak i on z niego pochodzi, i on jest dzieckiem swego wieku i łączy go z nim mocniejsze więzy, niż to się na pierwszy rzut oka wydaje. Współczesna hagiografia francuska nie dała się jednak uwięzić w ramach studjów historycznych, ale raczej, posuwając jak najdalej metodę historyczną, rozumiała, że, badając dzieje jakiegoś zjawiska, potrzeba samo zjawisko umieć ocenić w oświetleniu tej nauki, do jakiej ono należy; że więc, jak w tym wypadku, konieczna jest znajomość nauk teologicznych, w szczególności ascetyki i mistyki chrześcijańskiej. Zapewne, przy sporej już produkcji hagiograficznej ostatnich lat niejedna praca mogła wypaść mniej udatnie, naogół jednak można powiedzieć, że hagiografowie francuscy umieli w większości wypadków pogodzić doskonale zasady krytyki historycznej z danymi ascetyki i mistyki chrześcijańskiej, nie grzesząc ani zbytnią łatwowiernością, ani zbytнім krytycyzmem, szukając zawsze dokumentów historycznych, ale nie pogardzając i legendą, przeciwnie, widząc w niej już to cenną tradycję ustną, już to przynajmniej pewną pracę wyobraźni ludowej, która, przeistaczając Żywoty Świętych, składa w każdym razie dowód, do jakiego stopnia tych bohaterów życia codziennego ukochała i jak żywo się nimi interesuje.

Za Francją poszły i Niemcy, Włochy i nawet Anglja, dając w ostatnich latach cały szereg bardzo dobrych prac hagiograficznych, którym nigdy nie brak czytelników. Jedyne u nas pod tym względem nic się nie robi; polscy Święci są w zupełnem zapomnieniu, a wielkich Świętych Kościoła Powszechnego znamy tylko z tłumaczeń zagranicznych dzieł hagiograficznych, nieraz bardzo źle dokonanych. Na tym punkcie jest u nas wielka praca do rozpoczęcia i trzeba mieć nadzieję, że fala odrodzenia katolickiego, która i do nas powoli zaczyna dopływać, w pierwszej linji wzbudzi zainteresowanie warstw wykształconych do Żywotów Świę-

tych, przedewszystkiem do żywotów naszych Świętych, względem których szczególne mamy obowiązki. Aby to zainteresowanie wywołać, uwzględnimy w niniejszym rozdziale w szczególny sposób Żywoty Świętych.

Zaczawszy od podania dzieł ogólnych i obejmujących całokształt dziejów Kościoła, przejdziemy następnie poszczególne okresy historii Kościoła, podając do każdego najlepsze monografie, przedewszystkiem zaś Żywoty Świętych.

§ 2. Dzieła treści ogólnej, wstępne.

Z dzieł tych, stanowiących niejako wstęp do studjów historyczno-kościelnych, zanotujemy następujące:

*Feder, Alfred, S. J., Lehrbuch der historischen Methodik*². Kösel u. Pustet, 1921. S. 307. ś.

Związły i dokładny podręcznik, dający ogólne pojęcia historyczne, zaznajamiający ze źródłami, krytyką źródeł i metodą pracy historycznej. Przy każdym rozdziale podana ważniejsza literatura. Przykłady czerpane przeważnie z historii Kościoła.

*Sawicki, F., Geschichtsphilosophie*². Kösel u. Pustet, 1922. S. 306. ś.

Autor, profesor seminarjum duchownego w Pelplinie, daje we wstępie pojęcie i historję historjozofji, następnie mówi o czynnikach historycznego rozwoju (człowiek, przyroda, środowisko kulturalne, czynniki nadprzyrodzone), prawach, rządzących historją, o celowości wydarzeń i możliwości poznania historycznego.

Pechnik, A., Ks. Dr., Zarys Filozofji Historji. Tow. „Bibl. Religijna“, 1925.

Książka przeznaczona dla szerszych kół inteligenckich. Autor mówi o znaczeniu filozofji historji, wymienia główne systemy historjozoficzne, opisuje wpływ Kościoła na cywilizację, kulturę średniowieczną, t. zw. reformację, rękoma wyższość narodów protestanckich, posłannictwo narodu polskiego, cel ostateczny historji i t. p.

Na życziwą wzmiankę zasługuje również w tem miejscu dziełko *O. Semeneńki*:

Semeneńko, P., Ks., C. R., Wyższy pogląd na historję Polski (myśl Boża w jej dziejach). Spółka Wyd. Polska, 1892. S. 101. ś. Wprawdzie wymaga ono większego uzgodnienia z wynikami nauki i prawdziwym przebiegiem polskiej historii, jest jednak przydatne, jako wskaźnik kierunku, w którym może i powinno iść pojmowanie naszych dziejów.

§ 3. Dzieła obejmujące całokształt dziejów Kościoła.

Z licznych podręczników historii Kościoła, jakie w ostatnich czasach się ukazały, podamy parę, uchodzących za najlepsze i najprzystępniejsze dla szerszej publiczności.

W języku polskim:

Krynicki, Wł., Bkp. Dzieje Kościoła Powszechnego. Wyd. trzecie, uzupełnione, opracował O. Wł. Szoldrski, C. SS. R., Księg. Powszechna, 1925. ś., t. I. S. XII + 364, t. II. S. XVI + 365—825. Książka ta o tyle jeszcze jest polecenia godną, że uwzględnia specjalnie i dzieje Kościoła w Polsce, tudzież podaje systematycznie zebraną ważniejszą literaturę do nich.

Szcześniak, W. M. Bkp., Dzieje Kościoła katolickiego w zarysie. Warszawa. w. t. I., 1902. S. XVI + 541; t. II., 1909. S. X + 479. Dzieło to jest, niestety, doprowadzone tylko do pontyfikatu Grzegorza VII papieża.

W językach obcych:

*Marion, L., Histoire de l'Eglise*⁵. Roger et Chernowiz, 1913. 3 tomy.

*Knöpfler, A. Dr., Lehrbuch der Kirchengeschichte*⁶. Herder, 1919. S. XXVIII + 862. ś.

Z powodu dobrej bibliografji, w jaką jest zaopatrzona, większe biblioteki winny posiadać Historję Kościoła kardynała *Hergenröthera*:

*Hergenröther, J. Kard., Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte*⁶. Herder, 1925. 4 tomy, każdy przeszło 800 stron. ś. Istnieje polski przekład jednego z dawniejszych wydań; Bibl. Dzieł Chrześcijańskich.

W ostatnich czasach we Francji powstały nowe próby opracowania dziejów Kościoła w sposób bardziej oryginalny.

nalny, odbiegający od zwykłego schematu podręcznikowego i uwzględniający w większym stopniu wewnętrzne życie Kościoła. Mamy tu na myśli:

Mourret, F., Histoire générale de l'Eglise. Bloud et Gay, 10 tomów, ś., z których każdy przedstawia w sobie całość:

- I. *Les origines chrétiennes*². 1921. S. 542.
- II. *Les pères de l'Eglise, IV-e et V siècles.* 1921. S. 528.
- III. *L'Eglise et le monde barbare*². 1921. S. 495.
- IV. *La chrétienté — du X-e au XIV-e siècle.* 1921. S. 610.
- V. *La Renaissance et la Réforme*². 1921. S. 604.
- VI. *L'ancien régime — XVII et XVIII siècles*². 1920. S. 594.
- VII. *L'Eglise et la révolution (1775—1823)*². 1921. S. 534.
- VIII. *L'Eglise contemporaine. Première partie (1823—1878).* 1922. S. 710.
- IX. *L'Eglise contemporaine. Deuxième partie (1878—1903).* 1921. S. 503.

Tom X., który ma objąć lata 1903—1914, jest w przygotowaniu.

Guiraud, J., Histoire partielle et histoire vraie. Beauchesne, 1911—1912, 4 tomy, po 400—500 s.

Podział dzieła jest następujący:

- I. *Des origines á Jeanne d'Arc.*
- II. *Moyen Age — Renaissance — Réforme.*
- III—IV. *L'ancien régime et la Révolution.*

Autor rozpatruje jeden po drugim wszystkie zarzuty, czynione Kościołowi w jego historycznym rozwoju, wszystkie uprzedzenia, jakie co do jego misji historycznej w naszych czasach kursują. Dzieło to może u nas oddać ogromne przysługi.

Wskazemy jednocześnie dwa mniejszej objętości dzieła, zajmujące się całokształtem dziejów Kościoła:

Kurth, G., L'Eglise aux tournants de l'histoire. De-wit, 1910. S. 197. ś. Tłumaczenia książki tej na język polski dokonał Ks. A. Szymański: *Kościół w okresach przełomowych historii.* Warszawa, Kron. Rodzinna, 1913. S. 155. ś.

von Ruville, A., Der Goldgrund der Weltgeschichte.
Zur Wiedergeburt katholischer Geschichtsschreibung.
Herder, 1912. S. XIV + 236. s.

Pogląd pewien i znajomość dziejów kościelnych daje doskonałe wydawnictwo „*Les Saints*“, Collection publiée sous la direction de *M. Henri Joly*, de l'Institut, Paris, Le-coffre. s., ułożone w ten sposób, że obejmuje żywoty Świętych, krytycznie opracowane, prawie ze wszystkich epok historii kościelnej. Niektóre z tych żywotów, ważniejsze, wymienimy w dalszym ciągu „*Przewodnika*“. Wyszło ich w przeciągu 30 lat zgórą sto.

W języku niemieckim mamy dobre wydawnictwo „*Helden des Christentums*“ wydawane przez *O. Konrada Kircha, S. J.*, Bonifacius-Druckerei. Całość obejmie 12 tomów, około 200 s. s. każdy, w trzech częściach: I. Aus dem christlichen Altertum, II. Aus dem Mittelalter, III. Die neue Zeit.

Najlepszą psychologię świętych daje:

*Rademacher, A. Dr., Das Seelenleben der Heiligen*⁵.
W tomie IV wydawnictwa „*Katholische Lebenswerte*“, Bonifacius-Druckerei. S. XVI + 272. s.

Zanotować też na tem miejscu wypada wydawnictwo, którego zadaniem jest zobrazować poszczególne strony i etapy życia kościelnego. To: *Bibliothèque de l'enseignement de l'Histoire ecclésiastique*, rozpoczęte w r. 1897. Lecoffre. s. Dotychczas wyszło 18 tomów, po 300—500 stronic każdy, obejmujących dzieje Kościoła do początków schizmy anglikańskiej i historii protestantyzmu francuskiego w XVIII w. Prawie wszystkie uwzględnimy niżej.

Przytoczymy tu jeszcze parę prac, poświęconych poszczególnym zagadnieniom, lecz przedstawiających ich rozwój w ciągu całych dziejów Kościoła.

Tak więc dla zrozumienia społecznych zasług Kościoła ważne jest:

Chénon, E., Le rôle social de l'Eglise. Bloud et Gay, 1921. S. 551. s. Autor opowiada stosunek dziejowy Kościoła do jednostki ludzkiej, rodziny, władz pu-

blicznych, uprawnień ludzkich, kwestyj społecznych i ekonomicznych, do nauki, moralności i miłosierdzia. Nikt nie był bardziej powołanym do napisania powyższego dzieła od autora, który jest cenionym historykiem kultury i prawnikiem w jednej osobie.

Do stosunku wschodniej części Kościoła do zachodniej i wogóle do dziejów Kościołów wschodnich oraz protestanckich polecić można:

von Döllinger, Joh. Jos. Ign., Kirche und Kirchen, Papstthum und Kirchenstaat. München, Litter.-Artist. Anstalt, 1861. S. XLIII + 684. ś. Pierwsza część tego dzieła jest przetłumaczona na język francuski i zaopatrzona obszernym wstępem przez A. Bayle'a: *L'Eglise et les églises.* Lethielleux, 1862. S. XXXIII + 366. ś.

Duchesne, L., Autonomies ecclesiastiques: Eglise séparée. Paris, Fontemoine, 1896. S. VIII + 356. ś.

Pisani, P., A travers l'Orient. Etudes d'histoire religieuse. Bloud, 1900. S. 400. ś.

Bousquet, J., L'Unité de l'Eglise et le schisme grec. Beauchesne, 1913. S. III + 403. ś.

Ciekawe światło na pewne zwrotne momenty w dziejach papieństwa rzuca:

Carrère, J., Le pape. Plon, 1924. S. II i 328. ś.

Do dziejów męczenników chrześcijańskich polecić można doskonałą pracę *Dom Leclercq*, benedyktyna, bardzo przystępnie napisaną, a jednocześnie na samych aktach męczeństw opartą:

Leclercq, Dom. H., O. S. B., Les martyrs. Recueils d'actes authentiques depuis les origines chrétiennes jusqu'au XX siècle. Oudin, od 1903. ś. Każdy tom ma od 200 do 500 stron. Oto ich treść szczegółowa:

I. Les temps Néroniens.

II. Le troisième siècle. — Dioclétien.

III. Julien l'Apostat.

IV. Juifs, Sarrasins, Iconoclastes.

V. Le moyen-âge.

VI. Jeanne d'Arc. Savonarole.

VII—VIII. La Réforme.

IX. Le XVII siècle.

X. Le XVIII siècle.

XI—XII. La Révolution.

Niestety, nie mamy dotychczas jeszcze dobrze opracowanego, pełnego i pewnego podręcznika do historii Kościoła w Polsce. Usługi niejaki pod tym względem oddać mogą:

Buliński, M. Ks., Historia Kościoła Polskiego. Kraków. Wyd. „Czytelnia Ludowej”, 1873—1874. ś., t. I: Epoka Piastowska. S. XII + 512; t. II: Epoka Jagiellońska. S. VIII + 389; t. III: Epoka królów obieralnych. S. XVIII + 555.

Kantak, K. Ks., Dzieje Kościoła Polskiego. T. I. wiek X, XI, XII: Początki metropolii polskiej. Gdańsk — Poznań, 1912. S. 292. ś.; t. II, wiek XIII, XIV: Kościół ostoja państwa. Gdańsk, 1914. S. 323. ś. Dzieło to wydał autor zbyt pośpiesznie i tem się tłumaczą naukowe i literackie jego braki. Bądź co bądź posiada wartość, jako zestawienie szeregu, dotyczących historii Kościoła w Polsce, zagadnień i wiadomości, i szkoda, że autor, zrażony surową krytyką, dzieła nie kontynuował.

§ 4. I—III wiek.

Do edyktu medjolańskiego.

Do poznania pierwszego okresu dziejów Kościoła, obejmującego trzy pierwsze wieki naszej ery, wieki szybkiego rozpowszechnienia się chrześcijaństwa w całym ówczesnym świecie cywilizowanym, lecz jednocześnie wieki ciężkich walk i prześladowań, podamy najpierw parę dzieł ogólniejszych:

*Allard, P., Le christianisme et l'Empire romain, de Néron à Théodose*⁸. Lecoffre, (Bibl. de l'ens. de l'Hist. eccl.).

Batiffol, P., L'Eglise naissante et le catholicisme. Lecoffre, 1913. S. XXVI + 520. ś.

Rivière, J., La propagation du Christianisme dans les trois premiers siècles. Bloud, 1906. S. 120. ś. Polski przekład w Warszawie nakł. Kroniki Rodzinnej.

Linsenmayer, A., Die Bekämpfung des Christentums durch den Römischen Staat bis zum Tode des Kaisers Julian. München, Leutner, 1905. S. 301. ś.

Specjalnie do dziejów prześladowań w tym okresie doskonałe studia wydał:

Allard, P., Histoire des persécutions du I-er au IV-e siècle. Lecoffre, 1903—1908. 5 tomów, 400—500 str. ś.

— *Dix leçon sur le martyr, données à l'Institut catholique de Paris.* Lecoffre, 1906. S. XXI + 371. ś.

Ruch umysłowy tego okresu, pierwsze próby uzasadnienia i obrony wiary wobec świata pogańskiego, pierwsze walki z błędami w łonie samego chrześcijaństwa powstającymi, poznać można z dzieł:

„Pisma Ojców Kościoła“ w polskim tłumaczeniu pod red. *Dr. Jana Sajdaka*. I. Pisma Ojców Apostolskich, z greck. tłumaczył, zaopatrzył wstępami i objaśnieniami *Ks. A. Lisiecki*. S. 468.; II. *Minucjusza Feliksa „Octavius“*, z łac. tłum. *Dr. J. Sajdak*. S. LXVIII + 100; III. *Euzebijusza z Cezarei Historia kościelna, O męczennikach palestyńskich*, z greck. tłum. *Ks. A. Lisiecki*. S. XXXII + 646, Poznań, Fiszer i Majewski. ś.

Freppel, Mgr., Les pères apostoliques et leur époque. Téqui, 1885. S. 492. ś.

— *Les apologistes chrétiens au II-e siècle.* Téqui, 1885. 2 tomy. S. 900. ś.

— *Les origines du christianisme.* Pages choisies du Cours d'Eloquence sacrée, mises en ordre par *E. Barbier*. Téqui, 1903. 2 tomy. S. 1032. ś. Jest to wybór pism Ojców Kościoła z pierwszych wieków chrześcijaństwa.

Lagrange, M. J., O. P., Saint Justin, Philosophe, Martyr. Lecoffre (Les Saints).

Dufourcq, A., St. Irénée. Lecoffre (Les Saints).

Monceaux, P., Saint Cyprien, Evêque de Carthage. (210—258). Lecoffre (Les Saints).

Mniej przystępną dla szerszego ogółu jest praca:

Tixeront, I., Histoire des Dogmes. I. La théologie anténicéene^s. Lecoffre, (Bibl. d'ens. de l'Hist. eccl.).

Do dziejów praktyk religijnych i kultu chrześcijańskiego tej epoki posiadamy w polskim języku prace, któreby w każdej innej literaturze zaszczytne zajęły miejsce:

Bilczewski, J., Ks. Arcb., Eucharystja w świetle najdawniejszych pomników piśmiennych, ikonograficznych i epigraficznych. Spółka Wydawnicza Polska, 1898. S. XIV + 328. ś.

— *Archeologia chrześcijańska wobec historii Kościoła i dogmatu.* Gebethner, 1890. S. XVIII + 338.

— *Katakumba św. Pryscylli i jej najważniejsze pomniki.* Gebethner, 1899. S. 55.

— *Małżeństwo w dawnych chrześcijańskich pomnikach.* Spółka Wydawnicza Polska, 1899. S. 21.

Wielką wartość posiada także niedokończzone, niestety, dzieło, jakie nam po sobie zostawił:

Morawski, Marjan, Ks. T. J., Świętych Obcowanie. Cz. I. Komunja między duszami. Kraków, 1904. S. 234.

Dodajemy jeszcze z dzieł francuskich:

Cabrol, Dom, O. S. B., Le livre de la prière antique. Oudin, 1905. S. XVII + 573.

Batiffol, P., L'Eucharistie⁵. Lecoffre, 1913. S. 516.

Duchesne, Mgr., Origines du culte chrétien. Paris, 1920.

Do kultu Najświętszej Marji Panny w pierwszych wiekach podać można:

Neubert, E. M., Marie dans l'Eglise anténicéene, Marie dans le dogme, Marie dans la piété. Lecoffre, 1908. S. XV + 283.

Newman, J. H., Card., Du culte de la Sainte Vierge dans l'Eglise catholique. Traduction revue et corrigée par un Bénédictin de l'Abbaye de Farnborough. Avec une préface par Dom Cabrol. Téqui, 1908. S. XI + 250.

Z żywotów Świętych tego okresu, oprócz wyżej wymienionych śś. Justyna, Ireneusza i Cypriana, podać jeszcze można:

Guéranger, Dom, O. S. B., Sainte Cécile et la société romaine aux deux premiers siècles⁹. Téqui, 1914 ś., t. I. s. XI + 387; t. II. s. 455.

Krótko ujęte sylwetki kilku świętych i pisarzy kościelnych z tego czasu daje:

*Jacquin, A. M., O. P., Portraits chrétiens, L'Eglise primitive*³. Desclée, 1924. S. 187. ś.

§ 5. IV—V wiek.

Ostatnie chwile pogańskiego cesarstwa rzymskiego.

Okres niniejszy dziejów Kościoła, okres rozkwitu po przebyciu ciężkich prześladowań, lecz jednocześnie i okres ciężkich walk wewnętrznych, łatwiej można poznać dzięki temu, iż został lepiej opracowany; posiadamy już bowiem cały szereg monografij, poświęconych już to poszczególnym prowincjom kościelnym z tych czasów, już to wybitniejszym osobistościom.

Zacznijmy od tych pierwszych i podamy kilka dzieł, które coprawda obejmują częściowo i okres poprzedni i następny, ale których punkt ciężkości na IV i V wiek przypada; są to studia o rozwoju Kościoła w poszczególnych krajach ówczesnego świata cywilizowanego:

*Leclercq, Dom H., O. S. B., L'Afrique chrétienne*². Lecoffre. (Bibl. de l'ens. de l'Hist. eccl.)

— *L'Espagne chrétienne*². Lecoffre. S. XXXV + 396. (Bibl. de l'ens. de l'Hist. eccl.)

*Gougaud, Dom, L. O. S. B., Les chrétientés celtiques*². Lecoffre. S. XXXV + 410. (Bibl. de l'ens. de l'Hist. eccl.)

*Labourt, J., Le christianisme dans l'empire perse sous la dynastie des Sassanides*². Lecoffre. S. XIX + 372. (Bibl. de l'ens. de l'Hist. eccl.)

Ruch umysłowy tej epoki można poznać z następnych tomów dzieła, o którym wyżej (str. 345) już wspominaliśmy, iż wymaga pewnego przygotowania:

*Tixeront, J., Histoire des dogmes. II. De St. Athanase à St. Augustin*⁶. Lecoffre. S. IV + 534.

— *Histoire des dogmes. III. La fin de l'âge patristique (430—800)*⁵. Lecoffre. S. 583.

Nic jednak lepiej nie odsłoni przed nami życia chrześcijańskiego tego okresu, jak poznanie postaci wielkich Świętych, w które jest on tak bogaty.

Zacznijmy od Konstantyna Wielkiego i od ś-tej Heleny, stojących na progu lepszych czasów:

Pierwszemu bardzo ładne studjum poświęcił:

Lisiecki, A. Ks., Konstantyn Wielki. Ze 122 ilustracjami. Św. Wojciech, 1913. S. VI + 200, w.

Maurice, J., Constantin le Grand, l'origine de la civilisation chrétienne. „Ed. Spes”, 1924. S. XI + 305, ś. Książka ta, przez fachowca i specjalistę w sposób przystępny opracowana, rzuca dużo nowego światła na epokę i postać Konstantyna Wielkiego.

Rouillon, A. M., O. P., S-te Helène. Lecoffre (Les Saints.)

Na przełomie dwóch okresów stoi również św. Antoni, opat, ojciec życia zakonnego, posiadający niezłą monografię:

Verger, Vie de St. Antoine le Grand, Patriarche des cénobites. Poussielgue, 1890. S. XII + 412.

W związku z nim podajemy tytuły kilku innych dzieł, do początków i dalszego rozwoju życia zakonnego na Wschodzie:

Besse, Dom, O. S. B., Les Moines d'Orient, antérieurs au concile de Chalcedoine. Oudin, 1900. S. VII + 554.

Schiwietz, Dr. Stephan., Das Morgenländische Mönchtum. I. Bd. Das Ascetentum der drei ersten christlichen Jahrhunderte und das Aegyptische Mönchtum im vierten Jahrhundert. Kirchheim, 1904. S. VIII + 352.

Génier, R. O. P., Vie de St. Euthyme le Grand. Les moines et l'Eglise en Palestine au V-e siècle. Lecoffre, 1909. S. XXXII + 305.

Tym, który zapoznał Zachód z życiem zakonnem Wschodu, był św. Atanazy; dobrą pracę poświęcił mu:

Barbier, P., Vie de St. Athanase. Letouzey, 1888. S. 440.

Bardy, G., Saint Athanase (296—373). Lecoffre (Les Saints.)

Idąc na wygnanie do Germanji, św. Atanazy pierwszy zaczął opowiadać w Rzymie o życiu wyłącznie Bogu oddanem, jakie tyle osób w Egipcie prowadzi, i wśród najwyższego towarzystwa rzymskiego wywołał ten wielki ruch ascetyczny, w którym św. Marcella, a później św. Paula i św. Melanja tak wielką odegrały rolę.

Pauthe., S-te Marcelle. La vie religieuse chez les patriciennes de Rome au IV siècle, Poussielgue.

Lagrange, F., Histoire de S-te Paule. Poussielgue, 1886, S. 645.

Goyau, G., S-te Mélanie. Lecoffre (Les Saints.)

Elena da Persico., Die heilige Melanie die jüngere, Römische Senatorin (383—439). Uebersetzt von P. Dr. Romuald Baur O. S. B. Benzinger, 1912. S. XXIII + 329.

Jeżeli teraz przejdziemy do wielkich Ojców Kościoła, w których wiek IV i V tak obfituje, to i tu znajdziemy cały szereg dobrych monografij:

Allard, P., Saint Basil. Lecoffre (Les Saints.)

Benoit., Saint Grégoire de Nazianze. Poussielgue, 1884. 2 tomy. S. VI + 783.

Puech, A., Saint Jean Chrysostome. Lecoffre (Les Saints.)

Baunard, Mgr., Histoire de Saint Ambroise⁴. De Gigord, 1923. S. XXI + 478, s. Jest to zarazem przyczynek do dziejów arjanizmu na Zachodzie.

De Broglie, duc., Saint Ambroise. Lecoffre (Les Saints.)

Largent., Saint Jérôme. Lecoffre (Les Saints.)

Regnier, A., Saint Léon le Grand. Lecoffre (Les Saints.)

O świętym Augustynie mamy też parę nowszych prac, ale przyznać należy, że największy ten Ojciec Kościoła nie doczekał się jeszcze studjum, któreby godne było jego wielkiego umysłu.

Hatzfeld., Saint Augustin. Lecoffre (Les Saints). Polski przekład w Warszawie u Gebethnera.

Bertrand, L., Saint Augustin. Fayard, 1913. S. 461. Studjum to cieszy się we Francji ogromnem powodzeniem.

Egger, A. Dr., *Der heilige Augustin*. Kösel, 1912. S. X + 140.

v. Herlling, G., *Augustin*. Der Untergang der antiken Kultur. Kirchheim, 1904. S. 112.

Z dwóch ostatnich prac niemieckich pierwsza, bardziej popularna, uwzględnia raczej życie św. Augustyna, druga, bardziej naukowa, zajmuje się jego myślą filozoficzną. Po polsku studjum o filozofii św. Augustyna dał:

Straszewski Maurycy, Dr., Filozofia św. Augustyna na tle epoki. Spółka Wydawnicza Polska, 1906. S. 383.

Do poznania młodych lat św. Augustyna i jego nawrócenia gorąco polecić można klasyczny wprost żywot matki jego, św. Moniki.

*Bougaud, Mgr., Histoire de S-te Monique*¹⁶. De Gigord, 1924. S. 608, ś. Polski przekład wyszedł w Warszawie u Wendego.

Śliczne studia o nawróceniu św. Augustyna, a jednocześnie i o innych świętych tego samego okresu (śś. Bazyli, Grzegorz Nazjanzeński, Antoni opat, Jan Chryzostom i Benedykt) znaleźć można w zbiorze prac hagiograficznych kardynała Newmana.

Newman, J. H. Card., Saints d'autrefois. Ouvrage traduit de l'anglais par M-me L. B. Introduction par Henri Brémond. Bloud, 1908. S. XXXI + 369.

Z żywotów innych świętych tego okresu polecamy:

*Regnier, A., Saint Martin (316—397)*⁶. Lecoffre (Les Saints), 1925. S. III + 207.

Chamard, Dom O. S. B., Saint Martin et son monastère de Ligugé. Oudin, 1873. S. 400.

*Baudrillart, André, Saint Paulin de Nole*³. Lecoffre (Les Saints).

*Riguet., Saint Patrice (vers 389—461)*². Lecoffre (Les Saints), 1911. S. VII + 203.

Próbę reakcji pogańskiej za cesarza Juljana Apostaty (361—363) maluje świetnie

Morawski, K., Julian Apostata. Kraków, 1901. S. 98.

Zetknięcie się uchrześcijanionej kultury rzymskiej z barbarzyństwem germańskim oraz stosunki, które skutkiem

tego zetknięcia się wypłynęły, doskonale poznać można na podstawie:

Baudrillart, And., Saint Séverin Apôtre du Norique (453—482)². Lecoffre (Les Saints), 1908. S. 211.

Allard, P., St. Sidoine Apollinaire (431—489)². Lecoffre (Les Saints), 1910. S. XII + 211.

§ 6. VI—X wiek.

Nawrócenie ludów germańskich i słowian. Narodziny chrześcijańskiego cesarstwa rzymskiego.

Po wspaniałym rozkwicie chrześcijaństwa w poprzednich wiekach, IV i V, kultura Kościoła znacznie się obniża pod wpływem młodych ludów z Północy i Wschodu, którym dopiero zaszczeniać trzeba pierwiastki chrześcijaństwa i cywilizacji. Okres ten jest o wiele mniej opracowany i trudniej będzie wskazać dzieła, mogące dokładniej dać jego poznanie. Za najlepszego przewodnika służyć tu będzie:

Kurth, G., Les origines de la civilisation moderne⁷.

Dewit, 1923. ś., t. I. s. XXXVIII + 371; t. II. s. 329.

Polski przekład wyszedł w Warszawie nakładem „Przeglądu Katolickiego“, lecz został już wyczerpany i wymaga gwałtownie drugiego wydania.

— *Clovís³. Dewit, ś., t. I. s. XXVIII + 384; t. II. s. 361.*

— *Sainte Clotilde¹². Lecoffre (Les Saints), 1923. S. VI + 187.*

Schnürer, G., Kirche und Kultur im Mittelalter

T. I. (do rządów Karola W. włącznie), Schöningh, 1924.

S. XVI + 426. ś. T. II. tamże, 1926. S. X + 561.

Z poszczególnych monografij, do tego okresu się odnoszących, polecić można:

Pargoire, J., des Augustins de l'Assomption, L'Eglise

Byzantine de 527 à 847³. Lecoffre (Bibl. de l'ens. de

l'Hist. eccl.), 1923. S. XXIV + 413. ś.

Do dziejów schizmy wschodniej podaliśmy już wyżej (str. 343) doskonale studjum *Bousquet'a*; tu dodamy jeszcze dwa żywoty papieży, którzy w tej sprawie główną odegrali rolę:

Roy, J., Saint Nicolas I. Lecoffre (Les Saints).

Martin, E., Saint Leon IX (1002—1054)². Lecoffre, (Les Saints), 1904. S. II + 208.

Do postaci Karola Wielkiego i odnowienia cesarstwa rzymskiego polecić można:

Birot, J., Le Saint Empire du couronnement de Charlemagne au sacre de Napoléon. Lecoffre, 1903. S. XVI + 272.

Ketterer, J. A., Karl der Grosse und die Kirche. München, Oldenburg, 1898. S. IV + 279.

Życia chrześcijańskiego tych czasów niesposób dokładniej poznać, bez zatrzymania się dłużej nad postacią św. Benedykta i działalnością jego zakonu; benedyktyni bowiem stali się w rękach Kościoła tem głównem narzędziem cywilizacji, które ludy barbarzyńskie powoli przerobiło na modłę chrześcijańską.

Z żywotów św. Benedykta polecamy:

L'Huiller, Dom A., O. S. B., Le patriarche Saint Benoît. Retaux, 1905. S. LXI + 526.

Maréchaux, Dom B., O. S. B., St. Benoît, sa vie, sa règle, sa doctrine spirituelle. Beauchesne, 1911. S. VII + 197.

Sauter, B., O. S. B., Der heilige Vater Benedikt nach St. Gregor dem Grossen. Herder, 1904. S. VIII + 282.

Działalności zakonu benedyktyńskiego w pierwszych wiekach jego istnienia poświęcił bardzo gruntowne studjum:

Montalembert, C-te Charles, Les moines d'Occident depuis St. Benoît jusqu'à St. Bernard. Lecoffre, 1893. 7 tomów, od 400 do 600 s.

Krócej zadania i dzieje zakonu św. Benedykta streścili:
de Hemptine, O. S. B., Notice sur l'ordre de St. Benoît. Oudin, 1910. S. 174.

Destrée, Dom B., O. S. B., Les Bénédictins, notice historique et très complète de l'ordre de St. Benoît. Oudin.

Zaś życie zakonne benedyktynów w naszych czasach ślicznie przedstawił:

Schneider, E., Les heures Bénédictines. Notes de vie monastique. Ollendorf, 1913. S. 251.

Ze świętych zakonu benedyktyńskiego przedewszystkiem wymienić należy św. Grzegorza Wielkiego.

Levêquex, Dom, L., O. S. B., Saint Grégoire le Grand et l'Ordre Bénédictin. Lethielleux, 1910. S. XX + 328.

On to pchnął całe zastępy mnichów do nawracania ludów północnych Anglii i Germanji:

Cabrol, Dom, F., O. S. B. L'Angleterre chrétienne avant les Normands. Lecoffre, 1909. S. XXIII + 341, s.

Brou, S. J., Saint Augustin de Canterbury et ses compagnons. Lecoffre (Les Saints). Polski przekład w Warszawie u Gebethnera.

Martin, E., Saint Colomban (540—615)³. Lecoffre (Les Saints), 1921. S. VI + 199.

Kurth, G., Saint Boniface (680—755)⁵. Lecoffre (Les Saints), 1924. S. IV + 195.

Schnürer, Dr. G., Bonifatius, Die Bekehrung der Deutschen zum Christenthum. Kirchheim, 1909. S. VIII + 110, w.

Dla poznania cywilizacji wieku X niezłe jest:

Duc de la Salle de Rochemaure., Gerbert — Silvestre II. Le Savant, Le „Faiseur de rois“, Le Pontife. Paris, Emile-Paul, 1914. S. 752, w.

Z żywotów Świętych tego okresu podamy jeszcze:

Lesêtre, H., Sainte Geneviève¹¹ Lecoffre (Les Saints).

Du Bourg., Saint Odon (879—942)². Lecoffre (Les Saints), 1905. S. XII + 214.

Dla stosunków polskich uwzględnić musimy:

Szcześniak, W. Bp., Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej. (Bibl. Dzieł Chrześc.) 1904. S. 207, s.

Abraham, W. Prof. Dr., Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII². Gubrynowicz, 1893. S. XX + 303, s.

Sochaniewicz, K. Dr., Bolesław Chrobry. Zakł. Nar. im. Ossolińskich (Nasza Biblioteka nr. 7). S. 91, m

§ 7. XI—XIII wiek.

Walka o nienaruszalność praw kościelnych.

Żaden okres dziejów Kościoła nie jest w tym stopniu szkalowany i zniekształcany we współczesnej historii podręcznikowej, jak ta część „wieków średnich“, kiedy Kościół zajmował w świecie chrześcijańskim dominujące stanowisko. Zaczniemy przeto od podania kilku prac, dających ogólną charakterystykę t. zw. średniowiecza.

Grupp, G. Dr., Kulturgeschichte des Mittelalters.

Schöningh, 1907 i nn. Dzieło kilkutomowe, zakrojone na większą skalę.

Schnürer, G. Dr., Kirche und Kultur im Mittelalter.

Bd., II., Schöningh, 1926. S. X + 561. s.

Zaś z krótszych studjów:

Grisar, H. S. J., Das Mittelalter einst und jetzt.

Ein Wort zu Ehrhardts Schriften über Katholicismus und moderne Kultur, Historische Vorträge, Heft I, Herder, 1902. S. VIII + 92.

Schnürer, G. Dr., Das Mittelalter. Kevelaer, Saml.:

Glaube und Wissen, Nr. 16. S. 96.

Kurth, G., Qu'est ce que le Moyen-Age? Bloud

(Science et religion). S. 62.

Bardzo gruntowną pracę historii wieków średnich w Niemczech poświęcił:

Michael, E. Dr. S. J., Geschichte des deutschen

Volkes. Kulturzustände des deutschen Volkes während des dreizehnten Jahrhunderts. Herder, 1897 — 1911. 5 tomów.

Z dzieł, traktujących o poszczególnych zjawiskach historycznych tego okresu, polecić można:

Do wypraw krzyżowych:

Bréhier, L., L'Eglise et l'orient au Moyen-Age: Les

croisades. Lecoivre, 1921. S. XIII + 397. (Bibl. de l'ens. de l'Hist. eccl.).

Do szkolnictwa w średnich wiekach:

Falk, F. Dr., Schule, Unterricht und Wissenschaft

im Mittelalter. Manz, 1907. S. VIII + 97.

Koperska, A. Dr., Die Stellung der religiösen Orden zu den Profanwissenschaften im 12 und 13 Jahrhundert. Freiburg (Schweiz), 1914. S. XVI + 211, ś.

Denifle, O. P., Die Universitäten des Mittelalters bis 1400. Tom. I (jedyny) Berlin, 1885.

Rashdall., The Universities of Europe in the Middle Ages. 3 tomy. Oxford, 1895.

Początki inkwizycji i jej dzieje najzwięźlej i trafnie przedstawia:

Vacandard, E., L'Inquisition. Etude historique et critique sur le pouvoir coercitif de l'Eglise. Bloud, 1907. S. XIX + 340, ś.

Z monografij wielkich papieży tego okresu poza Leonem IX, uwzględnionym już wyżej (p. str. 352; Martin), notujemy:

Martens, W., Gregor VII. Sein Leben und Wirken, Leipzig. Dunker, 1894, 2 tomy.

Fliche, A., Saint Grégoire VII^s. Lecoffre (Les Saints) 1920. S. X + 191.

Umiński, J. Dr. Ks., Niebezpieczeństwo tatarskie w poł. XIII wieku i papież Inocenty IV. „Biblioteka Religijna“, 1922. S. XVIII + 153, ś.

Z prac do dziejów Kościoła w Polsce w tym okresie oprócz podanej wyżej Abrahama (p. str. 353) wymienić trzeba:

Krotoski, K. Dr., Święty Stanisław, biskup krakowski, w świetle historjografji nowożytnej. Toruń, 1902.

— Św. Stanisław biskup i jego zatarg z królem Bolesławem Śmiałym. Przyczynek do walki kulturalnej w Polsce z końcem XI w. Lwów, 1905. S. 197, ś.

W sprawie św. Stanisława Biskupa. Ankieta zainicjowana przez redakcję „Przeglądu Powszechnego”², Kraków, 1926. S. 148. ś.

Gromnicki, T. Ks., Świętopietrze w Polsce. Kraków, 1908. S. 474, ś.

— Synody prowincjonalne oraz czynności niektórych funkcjonariuszów apostołskich w Polsce do r. 1327. Kraków, 1885.

Płaśnik, J., Denar św. Piotra obrońcą jedności politycznej i kościelnej w Polsce. (Rozpr. Wydz. hist.-filoz. Ak. Um. t. LI). Kraków, 1908.

Grodecki, R. Dr., Mistrz Wincenty Kadłubek, biskup krakowski. Kraków, 1923. S. 34. w.

Umiński, J., Ks. Dr., Henryk, arcybiskup gnieźnieński, zw. Kietliczem (1199—1219). „Biblioteka Uniwersytetu Lubelskiego”. Lublin, 1926. S. XII + 288. ś.

Bazin, G., Sainte Hedvige, sa vie, ses oeuvres. Bloud. S. XXVII + 336.

Flavigny, C-tesse de., Saint Hyacinthe et ses compagnons. Lecoffre, 1899. S. 207.

Wilms, H. O. P. Der heilige Hyacinth und seine Gefährten. Dülmen, Laumann, 1913. S. 216.

Żukiewicz, K. Z. K., Święty Jacek Odrowąż, jego życie i czyny. Gubrynowicz, 1905. S. XII + 138.

Karwacki, A. O. Franciszkanin., Błog. Salomea za życia i po śmierci, w siedmsetną rocznicę Jej urodzin. Kraków, 1911. S. 217, ś.

S. Marja Immakulata, Klaryska., Bł. Kinga. Wyd. OO. Jezuitów, 1924. S. 267, ś.

Załęski, St. Ks. T. J., Św. Kinga i jej klasztor starszadecki (szkic historyczny). Nakł. Przeglądu Lwowskiego, 1882. S. 121, ś.

Przechodząc następnie do żywotów Świętych na Zachodzie i zaczynając od XI wieku, podamy:

Lesêtre, H., Saint Henri. Lecoffre (Les Saints).

Günther, H., Dr., Kaiser Heinrich II der Heilige. Kösel, 1904. S. VIII + 108.

Horn, E., Saint Etienne. Lecoffre (Les Saints).

Biron, Dom R., O. S. B., Saint Pierre Damien (1007—1072)². Lecoffre (Les Saints), 1908. S. V. + 204.

Gorse, M. M., Saint Bruno, fondateur de l'ordre des Chartreux, son action et son oeuvre. Téqui, 1902. S. XXII + 408. ś. Z ilustracjami.

Maire, E., Saint Norbert (1082—1134)². Lecoffre, (Les Saints), 1922. S. 205.

Centralną postacią XII wieku jest św. Bernard, posiadający dobrą monografię:

Vacandard, E., Vie de Saint Bernard, abbé de Clairvaux. 7 mille. Lecoffre, 1920. ś., t. I. s. LIV + 516; t. II. s. 576.

Z innych świętych XII wieku podamy:

Franché, P., Sainte Hildegarde (1098—1179). Lecoffre, (Les Saints).

Demimuid, Mgr., Saint Thomas Becket (1117—1170)?. Lecoffre (Les Saints), 1909. S. 205.

Trzynasty wiek, w którym wpływ Kościoła na społeczeństwo doszedł do najwyższego rozkwitu, także nie jest jeszcze dostatecznie opracowany. Jednym z ważniejszych zjawisk tego wieku jest powstanie zakonów żebraczych, szczególnie franciszkańskiego i dominikańskiego, nad nimi się przeto zatrzymamy.

Sam założyciel zakonu braci mniejszych, św. Franciszek z Asyżu, wywołał w kilkudziesięciu ostatnich latach wielkie zainteresowanie nawet w środowiskach wrogich katolicyzmowi; studjów nad jego postacią, życiem i zakonem posiadamy bardzo wiele. Z nich podamy najlepsze:

Cuthbert, O. F. S. C., żywot św. Franciszka z Asyżu. Przekł. A. Szottowej, Św. Wojciech, 1927. S. VII + 408.

Le Monnier, Histoire de Saint François d'Assise. Lecoffre, 1906. 2 tomy. S. 960.

Schnürer, G. Dr., Franz von Assisi. Die Vertiefung des religiösen Lebens zur Zeit der Kreuzzüge Kirchheim, 1905. S. 136. w.

Stateczny, E., O. F. M., żywot świętego Franciszka z Asyżu. Opracowany na podstawie źródłowych materiałów. Św. Wojciech, 1926. S. 714.

Z dzieł *Joergensena*, św. Franciszkowi poświęconych, podamy:

Joergensen, Johannes, Saint François d'Assise, sa vie, son oeuvre. Traduit par Th. de Wyzewa, Perrin, 1912. S. II + 536. Przekład niemiecki u Kösel. Przekład Polski w Bibl. Dz. Chrześc.

— *Pélérinages Franciscains.* Traduit par Th. de Wyzewa, Perrin, 1912. S. X + 320. Przekład niemiecki u Kösel

Tegoż autora mamy śliczne studja, poświęcone błogosławionym franciszkancom: Anieli z Foligno, Małgorzacie z Kortony i Baptyście Varani:

— **In Excelsis.** Uebersetzt von Johann Mayrhofer. Kempten, Kösel, 1910. S. VIII + 311. Polski przekład u św. Wojciecha.

Z żywotów innych świętych zakonu św. Franciszka w XIII wieku podać można:

*Beaufreton, M., Sainte Claire d'Assise (1194—1253)*². Lecoffre (Les Saints), 1922. S. 199.

*de Montalembert, C-te Charles, Histoire de S-te Elisabeth de Hongrie*²⁹. Téqui, 1924. ś., t. I. s. 380; t. II. s. 347. Jest to dzieło klasyczne, poprzedzone bardzo ciekawym wstępem o życiu chrześcijańskim w wiekach średnich.

Horn, E., Sainte Elisabeth de Hongrie. Perrin, 1914. S. 284.

— **Influence sociale de S-te Elisabeth de Hongrie.** Perrin, 1913. S. 130.

Lepitre, Al., Saint Antoine de Padoue. Lecoffre (Les Saints). Przekład polski, Warszawa, Kron. Rodz. 1908.

Lemmens, L., O. F. M., Der heilige Bonaventura, Kardinal und Kirchenlehrer aus dem Franziskanerorden (1221—1274). Kösel, 1909. S. VIII + 288.

Stateczny, E. O. F. M., Żywot i pisma św. Bonawentury. Poznań, 1915.

Ogólny rzut oka na dzieje zakonu franciszkańskiego daje:

Holzappel, Heribert, O. F. M., Handbuch der Geschichte des Franciskaner-Ordens. Herder, 1909. S. XXII + 732.

Co się tyczy zakonu św. Dominika, popularnie napisać jego historję znaleźć można w dziele:

Mortier, O. P., Histoire des Maîtres Généraux de l'Ordre des Frères Prêcheurs. Picard, 1903 — 1912. Dotąd ukazało się tomów 7, około 600 stron każdy, do roku 1840.

Sama postać założyciela zakonu kaznodziejskiego do czekała się już niejednego opracowania; z nich polecamy:

Lacordaire, Henri Dominique, O. P., Vie de saint Dominique. Poussielgue, 1901. S. 339. ś.

*Guiraud, J., Saint Dominique (1170—1221)*¹⁰. Lecoffre (Les Saints), 1923. S. 212.

Saint Dominique, son esprit, ses vertus, d'après les témoins oculaires de sa vie et de sa mort. La vie spirituelle, 1923. S. 211. ś.

Petitot, H. O. P., Vie de Saint Dominique. La vie spirituelle, 1925. S. XIII + 478. ś.

Tak ważne w życiu św. Dominika zagadnienie o herezji albigensów doskonale przedstawia wyżej wzmiankowany:

Guiraud, J., Questions d'histoire et d'archéologie chrétienne. Lecoffre, 1906. S. 304.

Dobre studjum, poświęcone stronom, w których św. Dominik najpiękniejsze lata swego życia spędził na nawracaniu albigensów, wyszło w języku angielskim:

Antony, C. M., In St. Dominic's country. London, Longmans, 1912. S. XXIV + 316.

Podobna praca ukazała się też w języku francuskim:

Constant, M. D., O. P., Sur les pas de Saint Dominique en France. Descleé, 1926. S. 320. ś.

Cel i charakter zakonu kaznodziejskiego doskonale ujęli:

Clerissac, H., O. P., L'esprit de Saint Dominique. Vie Spirituelle, 1924. S. III + 230. ś.

Jacquin, M., O. P., Le Frère Prêcheur autrefois et aujourd'hui. Lethielleux, 1911. S. XI + 312.

Rings, Mannes, O. P., Das Werk des heiligen Dominikus. Laumann, 1910. S. XIV + 199.

Nie możemy też na tem miejscu pominąć pięknego:

Vie des Frères de l'Ordre des Frères-Prêcheurs. Traduites des chroniques du XIII-e siècle (tłumaczył O. Lecocq, H. O. P.). Lethielleux, 1912. S. 472. ś.

Z innych świętych zakonu dominikańskiego na pierwszym miejscu zasługują na poznanie św. Tomasz z Akwinu:

Endres, J. A., Thomas von Aquin. Die Zeit der Hochscholastik, Kirchheim, 1910. S. 107.

Grabmann, M., Dr., Thomas von Aquin. (Sammlung Kösel), Kösel, 1912. S. 168.

Rings, M., O. P., Der Engel von Aquino. Laumann, 1911. S. 180.

Petitot, L. H. O. P., Saint Thomas d'Aquin, la vocation, l'oeuvre, la vie spirituelle. Revue des Jeunes, 1923. S. 155. ś.

Pègues, T. O. P. et Maquart, M., Saint Thomas d'Aquin, sa vie par Guillaume de Tocco et les témoins au procès de canonisation. Toulouse, Privat, 1924. S. XXV + 402. ś.

Podajemy tu jednocześnie śliczny zbiór żywotów błogosławionych dominikanek od XIII do XVI wieku:

de Ganay, M. C., Les Bienheureuses Dominicaines (1190—1577). D'après des documents inédits. Perrin, 1913. S. 559. ś.

Rolę, jaką zakony zebrzące w dziejach sztuki odegrały, dobrze przedstawia:

Gillet, E., Histoire artistique des ordres mendiants. Laurens, 1912. S. VIII + 376.

Architektom wspaniałych katedr gotyckich dobrą rozprawę poświęcił w kolekcji „Les grands artistes”:

Stein, H., Les architectes des cathédrales gothiques. Laurens. S. 126.

Na szczególną też uwagę zasługuje pomnikowe dzieło, które źródłom natchnienia sztuki średniowiecznej poświęcił:

Mâle, E., L'art religieux du XIII siècle en France. Etude sur l'iconographie du moyen âge et sur ses sources d'inspiration, Armand Collin, 1910. S. 510.

Z świętych XIII wieku kilku jeszcze posiada niezłe monografie:

Laurentie, J., Saint Ferdinand III, (1198 — 1252). Lecoffre (Les Saints).

Sepet, M., Saint Louis. Paris, Lecoffre (Les Saints).

Do poznania panowania św. Ludwika warto też przeczytać pracę:

Boutié, L., Paris au temps de St. Louis. Perrin, 1911. S. V + 408.

§ 8. XIV—XV.

Upadek wpływów Kościoła.

Śmierć papieża Bonifacego VIII (1303 r.) zamyka okres, w którym papieże stali u szczytu potęgi materialnej, używając jej dla dobra Chrześcijaństwa. Nastąpił potem przykry w dziejach okres t. zw. „niewoli awinjońskiej” papieństwa, w którym papieństwo zmuszone było z krzywdą dla Kościoła powszechnego wysługiwać się polityce świeckiej królów francuskich.

Czasom tym poświęcił uwagę:

*Mollat, G., Les papes d'Avignon (1305—1378)*⁴. Lecoffre (Bibl. de l'ens. de l'Hist. eccl.), 1920.

Chaillan, M., Le bienheureux Urbain V (1310—1370). Lecoffre (Les Saints).

Udział pewien w powrocie papieży do Rzymu miały niewiasty, Brygida szwedzka i Katarzyna ze Sieny:

de Flavigny, C-tesse, Sainte Brigitte de Suède. Oudin, 1910. S. XIII + 775. ś. Polski przekład dawniejszego wydania wyszedł w Krakowie 1897 r.

Drane, A. Th., Histoire de Sainte Catherine de Sienne. Traduction de l'anglais Lethielleux, 1892. 2 tomy. S. 950. ś.

Joergensen, G., Sainte Catherine de Sienne. Beauchesne, 1919. S. XII + 648. ś.

Riesch, H., Die heilige Katharina von Siena. Ein Zeitbild aus dem italienischen Mittelalter. Herder, 1911. S. IV. + 131.

Niestety, powrót papieży do wiecznego miasta spowodował rozdwojenie w Kościele, t. zw. „wielką schizmę zachodnią”:

*Salembier, M. L., Le grand schisme d'Occident*⁵. Lecoffre (Bibl. de l'ens. de l'Hist. eccl.).

Następstwem znowu schizmy zachodniej był niezdrowy ruch soborowy, który zaczął trapić życie kościelne, o czym informuje dobrze:

Vansteenberghe, E., Le cardinal Nicolas de Cues (1401—1464). Paris, 1920. S. XX + 507. ś.

Wiele nowego i ciekawego bardzo światła na cały ten okres rzuca *Ludwik Pastor* w pierwszych tomach *Historji Papieży* (p. niżej, str. 364). Dzieło to pozwala także wniknąć dokładnie w prądy humanizmu i odrodzenia, do których niejako wstępem służyć mogą studia dantejskie oraz dotyczące sztuki kościelnej na schyłku wieków średnich.

Ozanam, F., Dante et la philosophie catholique au XIII siècle. Lecoffre, 1895. S. 508.

Klaczko, J., Wieczory florenckie. Tłumaczył Stanisław Tarnowski. Hoesick, 1908. S. 319.

Mâle, E., L'art religieux de la fin du moyen-âge en France. Armand Collin, 1910. S. XII + 567.

O stosunku papieństwa do odrodzenia pisał:

*Guiraud, J., L'Eglise romaine et les origines de la Renaissance*⁵. Lecoffre (Bibl. de l'ens. de l'Hist. eccl.).

Specjalnie zaś stanowisko papieża Juljusza II w dziejach odrodzenia świetnie przedstawił:

Klaczko, J., Rome et la Renaissance, essais et esquisses: Jules II. Plon, 1898. S. X + 451. Polski przekład wyszedł u Wendego.

Z żywotów świętych w tym okresie wymienimy:

*Gorce, M. M., Saint Vincent Ferrer (1350 — 1419)*⁴. Plon, 1924. S. VI + 303. s.

Hogan, S., O. P., Saint Vincent Ferrer, O. P. Longmans. S. VIII + 117.

Schauenberg, A., Der heilige Vincenz Ferrer aus dem Dominikanerorden. Laumann, 1913. S. 124.

Moucheron, C-te de, Sainte Elisabeth d'Aragon reine de Portugal et son temps. Firmin-Didot, 1896. S. XXIX + 229.

Touchet, Card., Vie de Sainte Jeanne d'Arc. Le-thielleux, 1920. S. IX + 216. s.

Petit de Julleville, L., Sainte Jeanne d'Arc. 16 mille. Lecoffre (Les Saints), 1922.

Thureau-Dangin, Vie de Saint Bernardin de Sienne. Un prédicateur populaire dans l'Italie de la Renaissance. Plon, 1897. S. XV + 332.

de Rambuteau, C-tesse. Sainte Françoise Romaine (1384—1440). Lecoffre, 1908. S. XI + 307. ś.

Fitzgerald, Vincent, O. F. M., Saint John Capistran. Longmans, 1911. S. X + 115. Polski przekład, M. Rzewuskiej wyszedł u św. Wojciecha, 1916.

Sainte Marie Pérrin, E., La belle vie de Sainte Collette de Corbie (1381—1447). Plon, 1921. S. III + 289. ś.

Cochin, H., Le bienheureux Fra Angelico de Fiesole. Lecoffre (Les Saints).

Costa de Beauregard, Amour de Sainte. M-me Loyse de Savoie, récit du XV siècle. Plon-Nourrit, 1907. S. 281. Rzecz klasyczna w swoim rodzaju.

Z polskich prac niesposób pominąć dzieł, jakie królowej Jadwidze poświęcili:

Bandurski, Władysław, Ks. Bkp., Jadwiga, święta królowa na polskim tronie. Kraków, Prawda, 1910. S. 383.

Rydel, Lucjan, Królowa Jadwiga. Kozłowski, 1910. S. 326.

Nadto wskażemy jeszcze:

Abraham, Wł., Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904. ś.

Fijałek, J. Ks., Mistrz Jakób z Paradyża i Uniwersytet Krakowski w okresie soboru Bazylejskiego. Kraków, 1900. T. I. S. 448; t. II. S. 423. ś.

Szajnocha, K., Jadwiga i Jagiełło. 4 tomy. Lwów, 1861.

Smolka, S., W pięciowiekową rocznicę. Kraków, 1886.

Abraham, Wł., Jakób Stropa, arcybiskup halicki (1391—1409). Z 7 tablicami. Kraków, 1908. S. 115. ś.

Morawski, K., Historia uniwersytetu Jagiellońskiego, średnie wieki i odrodzenie, z wstępem o uniwersytecie Kazimierza Wielkiego. Kraków, 1900. ś. T. I. S. XVIII + 467; t. II. S. XV + 472.

Bogdalski, C., O. F. M., Bł. Jan z Dukli, wspomnienia z jego życia i czci pośmiertnej. Kraków, 1903.

— *Bł. Szymon z Lipnicy. Jego życie i cześć pośmiertna.* Kraków, 1909.

— *Szkice z dziejów humanizmu w XV w.* Kraków, 1909. S. IX + 158. ś.

§ 9. XVI—XVIII wiek.

Do rewolucji francuskiej. Okres wojen religijnych i działania reformy trydenckiej.

Szczytem nieszczęść dla Kościoła, (przygotowanym od dawna przez „niewolę awinjońską“, humanizm i sekciarstwo wieków ubiegłych) była próba „reformy“ przez zbuntowanego mnicha augustjańskiego Marcina Lutra. Zamiast pożądanego uzdrowienia przyniosła ona Kościołowi tylko rozpętanie instynktów, nienawiść wśród rodziny chrześcijańskiej, i panowanie brutalne materji nad dziedziną ducha. Prawdziwą reformę dał dopiero sobór trydencki, pod którego tchnieniem Kościół, wyzbywszy się wielu zgangrenowanych, odpadłych do protestantyzmu członów, mógł się wzmocnić wewnątrz i błogosławiony wpływ nadal wywierać.

Najlepiej ilustruje przyczyny wybuchu protestantyzmu i okoliczności, mu towarzyszące, pomnikowe dzieło Pastora:

v. Pastor, L. Freiherr., Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. Mit Benutzung des päpstlichen Geheim-Archives und vieler anderer Archive bearbeitet. Dotąd wyszło jedenaście tomów. Tom I, 5—7 przerobione i powiększone wydanie, Herder, 1925, obejmuje: *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance bis zur Wahl Pius II (1417—1458)*. Na początku tego tomu omawia autor i „niewolę awinjońską“. Tom ostatni zawiera dzieje pontyfikatu papieża Klemensa VIII (1592—1605), Herder, 1927. S. XXII + 804. Tomy dawniej wyszłe zostały przetłumaczone na języki francuski i włoski.

Do poznania pseudoreformy Lutra służyć też może wielkie dzieło, jakie dziejom narodu niemieckiego poświęcił:

Janssen, J., Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters. Herder. Ośm dużych tomów, 1897—1903. Nowego wydania gruntownie przerobionego dokonał L. Pastor.

Obok powyższych dzieł, zbyt obszernych dla niejednego czytelnika, polecić można krótsze studjum:

Baudrillart, A., L'Eglise catholique, la renaissance, le protestantisme. Bloud, 1905. S. XV + 475.

Sama postać Lutra doczekała się dwóch wielkich opracowań. O. Denifle O. P. poświęcił kilkotomowe dzieło swe „Luther und Luthertum” rozbiorowi nauki Lutra, zaś O. Grisar S. J. zajął się szczegółowo jego życiem; podajemy pracę tego ostatniego, jako przystępniejszą.

Grisar, H. S. J., Luther. Herder, 1911—1912. Trzy tomy. S. LXII + 2184.

Krótsze studjum o Lutrze, streszczające pracę Deniflego i dawniejsze studia Döllingera, znaleźć można u:

Cristiani, L., Luther et le Luthéranisme. Bloud, 1909. S. 350.

— *Du Luthéranisme au protestantisme.* Evolution de Luther de 1517 à 1528. Bloud, 1911. S. 400.

Schizmę angielską opracował:

*Trésal, S., Les origines du schisme anglican (1509—1571)*³. Lecoffre, 1923. S. XXIII + 460. (Bibl. de l'ens. de l'Hist. eccl.).

Równolegle jednak do dziejów t. zw. reformacji trzeba poznać i to wszystko, co Kościół poczynił dla zwalczania nowych błędów i podniesienia swego życia wewnętrznego. Dwa zjawiska zasługują tu na szczególną uwagę; pierwszym z nich jest sobór trydencki, którego dzieje można poznać z przestarzałego już wprowadzie nieco dzieła:

Prat, J. M., Histoire du concile de Trente. Lecoffre, 1855, 2 tomy. S. 1218.

Nowsze i krótsze studjum o soborze trydenckim dał nam:

Swoboda, H., Das Konzil von Trient, sein Schauplatz, Verlauf und Ertrag. Wien, Leogesellschaft, 1913. S. 132.

Dembiński, Br., Rzym i Europa przed rozpoczęciem trzeciego okresu Soboru Trydenckiego, I. Kraków, Akad. Umiejętności, 1890. S. 264, w.

Drugim bardzo ważnym zjawiskiem w dziejach Kościoła XVI wieku jest powstanie Towarzystwa Jezusowego. Treściwe wiadomości o jego początkach, celu, organizacji i dziejach dają:

Archier, A., La Compagnie de Jésus, son histoire depuis sa fondation jusqu'à nos jours. Beauchesne, 1892. S. 286.

Meschler, M. S. J., Die Gesellschaft Jesu, Ihre Satzungen und ihre Erfolge. Herder, 1911. S. XII + 308.

Św. Ignacy Loyola, założyciel Tow. Jezusowego posiada parę dobrych monografij: z nich polecić można na pierwszym miejscu jego autobiografię:

Le récit du pèlerin. Traduction du P. Thibaut, S. J. Louvain, 1922. S. VI + 110, s.

Bartoli, S. J., Vie de Saint Ignace de Loyola, traduite par le P. Terrien S. J. Paris, Lefort, 2 tomy. S. 1016.

van Nieuvenhoff, W. S. J., Leben des hl. Ignatius von Loyola. Regensburg, Habbel, 1900, 2 tomy. S. VIII + 1522.

Thompson, Fr., Ignatius von Loyola, Ein Heiligenbild. Kösel, 1912. S. IX + 318.

Z pośród synów św. Ignacego dobre monografje posiadają:

Suau, P. S. J., Saint François de Borgia. Beauchesne, 1910. S. 588.

Brou, A. S. J., Vie de Saint François Xavier. Beauchesne, 1913, 2 tomy. S. XVI + 894.

Vianney, J., Saint François Régis. Lecoffre (Les Saints).

Wymienić też musimy:

Brou, A. Les Jésuites de la Légende. Téqui, s., cz. I: Les origines jusqu'à Pascal, 1906. S. 484; cz. II: De Pascal jusqu'à nos jours, 1907. S. 551.

Z innych świętych wieku XVI niewszyscy zostali dotąd dostatecznie opracowani. Polecić możemy jednak kilka następujących monografij:

Antony, C. M., Saint Pius V, Pope of the holy Rosary. Longmans, 1911. S. XII + 114.

Grete, G., Saint Pie V. Lecoffre (Les Saints).

Capecelatro, Card., Vie de Saint Philippe Neri. Traduite par. P. H. Bazin, Poussielgue.

*Celier, L., Saint Charles Borromée (1538—1584)*⁵. Lecoffre (Les Saints), 1923. S. XII + 205.

Morawski, Z., Św. Karol Boromeusz, na tle odrodzenia religijnego w XVI wieku. Św. Wojciech, 1922. S. 137, ś.

Histoire de Sainte Thérèse par une Carmélite, Rétaux, 1892, 2 tomy. S. XVIII + 1042.

Bocheńska, M., Żywot św. Jana od Krzyża Karmelity Bosego. Lwów, 1925. S. 76, ś.

Brémond, H., Le bienheureux Thomas More. Lecoffre (Les Saints).

Meuffels, H., Les martyres de Gorcum. Lecoffre (Les Saints).

Vaussard, M. M., Sainte Marie Madeleine de Pazzi. Lecoffre (Les Saints), 1925.

Dzieje Urszulanek od początku ich istnienia aż do czasów ostatnich, zwłaszcza rozwój ich we Francji wraz z biografją świętej ich założycielki daje:

Sainte Angèle Merici et l'Ordre des Ursulines, par une Religieuse du même Ordre, de Gigord, ś., t. I. S. XXIII + 440, t. II. S. 591.

Kinzing, J. S. J., Der hl. Petrus Canisius. Benzinger, 1925. S. 128, m.

Braunsberger S. J. Petrus Canisius, ein Lebensbild. Herder, ś.

Christiani, L., Le bh. Pierre Canisius. Lecoffre (Les Saints), 1925.

Thermes, J., Le bh. Robert Bellarmin. Lecoffre (Les Saints), 1925.

Wiek XVII i XVIII są to smutne czasy dla Kościoła. Wprawdzie reformy soboru trydenckiego ogromnie wzmacniają jego siły, ale z drugiej strony absolutyzm rządów świeckich coraz bardziej daje mu się we znaki.

Nie brak jednak i w tych czasach całego szeregu wielkich świętych, którzy przyświecają ludowi Bożemu przykładem swych cnót; z dobrych monografij możemy wskazać:

Hamon, M., Vie de Saint François de Sales. Lecoffre, 1909. 2 tomy. S. 1294. To samo w wydaniu skróconem.

de Margerie, A., St. François des Sales. Lecoffre (Les Saints).

Lager, Joh., Chr., Leben von hl. Franz von Sales. Bonifacius-Druckerei, 1903. S. 710.

*Bougaud, Mgr., Histoire de Sainte Chantal*¹⁶. de Gigord, 1923. ś., t. I. S. 648, t. II. S. 633.

— *Histoire de Saint Vincent de Paul*⁶. de Gigord, 1922. ś. T. I. S. XV + 386, t. II. S. 352. Polski przeład w Bibl. Dzieł Chrześcijańskich.

de Broglie, E., Saint Vincent de Paul. Lecoffre (Les Saints).

Goyau, G., Les dames de la Charité de Monsieur Vincent (1617—1660). Paris, 1918. S. 34. ś. W dodatku kilkanaście artystycznych ilustracyj.

*Wildanger, H., Bartholomäus Holzhauser und sein Weltpriesterinstitut*³. Manz, 1916. S. 120. ś.

Górka, J., Ks. Dr., Żywot i dzieła wielbnego sługi Bożego Bartłomieja Holzhausera. Tarnów, 1908.

Hamon, A., Vie de la Bienheureuse Margueritte Marie (Alacoque). Beauchesne, 1912. S. XII + 520. Wizytka, której Zbawiciel odkrył tajemnice swego serca. Krótszy jej żywot napisał:

Demimuid, Mgr., La bienheureuse Margueritte Marie (1647—1690). Lecoffre (Les Saints).

Jac, E., Le bienheureux Grignon de Monfort. Lecoffre (Les Saints).

Timon, D., Vie de Saint Joseph Calasact, fondateur des Ecoles Pies. Marseille, 1884. 2 tomy. S. 868. Założyciel tak zasłużonego u nas zakonu Pijarów.

Guibert, J., Histoire de Saint Jean Baptiste de la Salle. Poussielgue, 1901. S. XLVII + 725.

Berthe, C. SS. R., Vie de Saint Alphonse de Liguori. Beauchesne. 2 tomy. S. 1100.

Pichler, A. C. SS. R., Der heilige Alfons von Liguori, ein Charakterbild. Kösel u. Pustet, 1922. S. 383. ś.

Lubiński, O. Bernard, C. SS. R., życie świętego Alfonsa Marji Liguorego. Gebethner, 1911. S. 907.

de Grandmaison, Geoffroy: Madame Louise de France. La vénérable Thérèse de St. Augustin (1737—1787). Lecoffre (Les Saints).

Mantenay, M., Saint Benoît Joseph Labre. Lecoffre, (Les Saints).

Sprawy polskie omawiają:

Warmiński, J., Ks. Dr., Andrzej Samuel i Jan Seklucjan. Z polecenia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu napisał. Poznań, 1906. S. XVI + 550. ś.

Bukowski, J., Ks. Dr., Dzieje Reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski, aż do jej upadku. Według najnowszych źródeł. Kraków, 1896. ś. — T. I.: Początki i terytorjalne rozszerzenie się reformacji z mapą diecezji krakowskiej w 16 w. T. II.: Polityczny wzrost i wzmaganie się reformacji aż do sejmu z r. 1599.

Gołąb, J., Ks., Starania Polski o sobór powszechny i reformę Kościoła za pontyfikatu Klemensa VII, 1523 do 1534. Kraków, 1911. S. 202. ś.

Halecki, O., Zgoda Sandomierska 1570 r. Jej geneza i znaczenie w dziejach reformacji polskiej za Zygmunta Augusta. Gebethner i Wolff, 1915. S. 422 + III. ś.

Janicki, St., Ks., Polski Kościół i dom św. Stanisława w Rzymie. Rzym, 1925. S. V + 63. ś. Skład główny w Księgarni św. Wojciecha. Książka zawiera szczegóły, dotyczące założyciela kard. Hozjusza.

Likowski, Ed., Ks. Bp., Unja Brzeska 1596. Bibl. Dzieł Chrześc.

Historję Unji w w. XVIII, napisaną przez tegoż dostojnego autora, podamy w następnym rozdziale.

Guépin, O. S. B., Un apôtre de l'union des Eglises au XVII-e siècle: Saint Josaphat. Oudin, 1897—1898. 2 tomy. S. CXCIV + 969. Skrócony przekład polski *ks. Kalinki* wyszedł u Gubrynowicza,

Urban, J., S. J., św. Józafat Kuncewicz, Biskup i Męczennik. OO. Jezuici.

Czerwiński, M. Ks., T. J., Bł. Andrzej Bobola. Kraków, 1922.

Rocci, L. S. J., Vita del beato Andrea Bobola, martire polacco. Roma, 1925. S. XII + 238, ś. Dzieło podaje też losy relikwii błóg. Andrzeja w ll. 1917—1924.

Czerwiński, M. Ks., T. J., życie ks. Wojciecha Męcińskiego T. J. Kraków, 1895. Mowa jest tu o męczenniku polskim, zmarłym w Japonji za wiarę w r. 1643.

To samo dzieło ukazało się w języku francuskim: *Vie du père Albert Mencinski, T. J. mis à mort au Japon en haine de la foi, 1598—1643.* Troyes, Bage, 1900. S. XIX + 158, ś. z portretem Męczennika.

Pietrzak, J. St., Veneralibis servus Dei O. Stanisław Papczyński a Jesu Maria, Instytutor Zakonu OO. Marjanów. Kraków, 1913. S. VII + 228. ś.

Załęski, St., Ks. T. J., Jezuci w Polsce. Lwów—Kraków, 1900—1907, tomów 5. To samo w skróceniu, w jednym tomie. Kraków, 1908.

Na końcu niniejszego rozdziału podamy też dla poznania stosunków rzymsko-rosyjskich:

Pierling, P. S. J., La Russie et le Saint Siège. Etudes diplomatiques. Plon, 1896—1912. 5 tomów od 400 do 500 str. każdy. ś.

Dodajmy jeszcze doskonale studjum o jansenizmie, który tyle szkody wyrządził Kościołowi:

Bournet, L., La querelle janseniste. Téqui, 1924. S. XII + 382, ś.

§ 10. XVIII—XIX w.

Rewolucja francuska i jej skutki.

Rozdział niniejszy wypadnie o wiele szerzej, aniżeli poprzednie, ale też i życie Kościoła w okresie rewolucyjnym, a zwłaszcza porewolucyjnym jest o wiele więcej skomplikowane, niż było przedtem. Wypadki bliższe czasom współczesnym mają charakter prawie aktualności, dlatego i literatura jest obszerniejsza.

Przydatnem bardzo do zrozumienia rewolucji francuskiej będzie:

Cochin, A., Les sociétés de pensée et la démocratie, études d'histoire révolutionnaire^o. Plon, 1921. S. 300. ś.

— *La révolution et la libre-pensée, La socialisation de la pensée (1750—1789), La socialisation de la personne (1789—1792), La socialisation des biens (1793—1794)*². Plon, 1924. S. L + 292. ś.

Jeske-Choiński, T., Psychologja rewolucji francuskiej. Bibl. Dz. Chrześc., 1906. S. 153. ś.

Ustosunkowanie zaś rewolucji specjalnie do Kościoła daje:

De la Gorce, P., Histoire religieuse de la révolution française. Plon. ś. T. I., wyd. 14, s. 515; t. II., wyd. 12, s. 538 z 3 mapami; t. III., wyd. 3, s. 598; t. IV., s. 379; t. V., 1923, s. 415. Jest to dzieło znakomite, zakończone opisem zwycięstwa Kościoła, odniesionego przez konkordat z 1801 r. Sama ilość wydań pierwszych tomów znamionuje poczytność dzieła. Autor opracował też między innymi i historję Drugiego Cesarstwa.

Mniejszych pracami są:

*Welschinger, H., Les martyrs de septembre*². Lecoffre (Les Saints).

*Misermont, L., Les Bienheureuses Filles de la Charité d'Arras*⁴. Lecoffre (Les Saints).

Z rewolucji francuskiej niepodobna jest zdać sobie racji dokładnej bez poznania wpływów masońskich:

Pelczar, J. S., Ks. Bp., Masonerja. Kraków, 1914.

Boucher, E., Francs-Maçons Septembriseurs. Téqui, 1892. S. 136. ś.

Szerzej poza okres i stosunki rewolucyjne sięga:

Bois, G., Avocat à la Cour d'Appel, Maçonnerie nouvelle du Grand-Orient de France, dossier politique et rituels réformés. Rétaux, 1892. S. 521. ś.

Rewolucja francuska, aczkolwiek Kościoła katolickiego nie zburzyła, osłabiła go jednak na długi szereg lat; od niej też datują się zasadnicze zmiany w stosunkach między Kościołem a państwem, i bardzo ciekawą rzeczą jest śledzić, jak Kościół w ciągu 19-go wieku powoli musiał się do nowych warunków bytu zastosować, lecz jednocześnie jak

potrafił nieraz w najcięższych warunkach dawne placówki odzyskać i przywrócić wpływy swe i dawne znaczenie.

Pokrótce sprawy te przedstawia:

Löffler, Kl., Prof. Dr., Papstgeschichte von der französischen Revolution bis zur Gegenwart. Sammlung Kösel nr. 46, 1923. S. 220. ś.

Do dziejów odrodzenia katolickiego w poszczególnych krajach Europy w ciągu XIX-go stulecia podać można:

Bourgain, L'Eglise de France et l'Etat au XIX siècle. Téqui, 1901. 2 tomy. S. 720.

Ferrata, Card. D., „Memoires“, Ma nonciature en France. Action Populaire, 1922. S. 631. ś. Autor zaczyna opisem nuncjatury kard. Czackiego, pod którym był audytorem.

Brück, H., Dr., Geschichte der katholischen Kirche im 19 Jahrhundert. Geschichte der katholischen Kirche in Deutschland. Münster, Aschendorff, 1903—1908. 5 tomów po 500—600 stron.

Goyau, G., L'Allemagne religieuse. Paris, Perrin, 1898—1909. 5 tomów, od 300 do 400 str. każdy.

— *Bismarck et l'Eglise, Le Culturkampf (1870—1878),* Perrin, 1911—1913. 4 tomy, od 300—400 s. każdy.

Thureau-Dangin, La renaissance catholique en Angleterre au XIX siècle. Plon, 1899—1906. 3 tomy. S. LXII + 1330.

To samo w skróceniu:

— *Le Catholicisme en Angleterre au XIX siècle.* Conférences faites à l'Institut Catholique. Bloud, 1909. S. 257.

Do historii poszczególnych papieży podamy:

Starowieyski, Fr., Ks., Z dziejów Stolicy Apostolskiej za pontyfikatu Piusa VII. Kraków, 1904. S. 162. ś.

— *Z dziejów Stolicy Apostolskiej za pontyfikatu Leona XII i Piusa VIII.* Kraków, 1906. S. 221. ś.

— *Z dziejów Stolicy Apostolskiej za pontyfikatu Grzegorza XVI.* Kraków, 1911. S. 347. ś.

Pelczar, J. S. Bkp., Pius IX i jego pontyfikat na tle dziejów Kościoła w XIX wieku². Przemyśl, Juszyński, 1908.

To samo wyszło i w tłumaczeniu na język włoski.

Leon XIII, Żywot i prace, z ilustracjami. Bibl. Dz. Chrześc., 1902. S. 314. ś.

Smolka, S., Leon XIII wobec nauki i cywilizacji. Kraków, 1885.

Gdy teraz przejdziemy do Świętych XIX wieku, przekonamy się, że jest ich spora grupa i że niektórzy z nich posiadają już niezłe monografie. Krótkie wiadomości o wszystkich osobach, zmarłych w XIX i XX wieku, a których proces beatyfikacyjny już jest albo był w toku, znaleźć można w doskonałej pracy, jaką dał nam świeżo:

Kempf, C., S. J., Die Heiligkeit der Kirche im XIX Jahrhundert. Ein Beitrag zur Apologie der Kirche, Benziger, 1913. S. VI + 378.

Z żywotów osób, które już doczekały się zaszczytu kanonizacji lub beatyfikacji, wymienić można:

Łubieński, B., Ks., C. SS. R., Apostoł Warszawy, Żywot Świętego Klemensa Marji Hofbauera. Warszawa, 1909. S. 336.

Eckardt, J. Dr., Klemens Maria Hofbauer. Sammlung von Zeit- und Lebensbildern. München Gladbach, 1916. S. 88. ś.

Vianney, J., Le Bienheureux Curé d'Ars. 32 mille. Lecoffre (Les Saints). Obecnie już kanonizowany.

de Grandmaison, G., S. J., Sainte Mère Barat (1779—1865). Lecoffre (Les Saints).

Święta Magdalena Zofja Barat. Wyd. XX. Jezuitów, 1925. S. 137. ś.

Dodajmy tu zaraz parę prac, mogących zaznajomić z duchem ożywiającym to młode a tak już zasłużone zgromadzenie:

Brou, A., S. J., Travail et prière. Sainte Madeleine Sophie Barat. Beauchesne, 1925. S. VIII + 301. ś.

Religieuses du Sacré Coeur. Quelques contemporaines de la Sainte. De Gigord, 1924. S. 269. ś.

Erskine Stuart, J., Towarzystwo Najświętszego Serca Jezusowego. Szkic charakterystyczny. Warszawa, 1923. S. 123. m.

Giloteaux, P., La Bienheureuse Thérèse de l'Enfant Jésus et la vie de Victime. Téqui, 1925. S. X + 204. ś.

M. A., Żywoć św. Teresy od Dzieciątka Jezus, Kar-melitanki bosej². Powiększone. Lwów, 1925.

Petitot, L. H., O. P., Sainte Thérèse de Lisieux. Desclée, 1926. S. 219. ś.

La confidente de l'Immaculée, Bernadette Soubirous, Vénérable Soeur Marie-Bernard de la Congr. des Soeurs de la Charité et de l'Instruction chrétienne de Nevers. 20 mille, Nevers, St.-Gildard, 1921. S. XXIV + 320. ś. Beatyfikowana w 1925 r.

Oprócz świętych XIX wiek widział wielu dzielnych obrońców Kościoła i odrodzicieli myśli katolickiej, którzy całe swoje życie na usługi sprawy Bożej oddali i zewszec-miar zasługują na poznanie; szereg krótkich monografij im poświęconych ukazał się w Paryżu w księgarni „Librairie des S-ts Pères“ pod wspólnym tytułem: *Les Grands Hom-mes de l'Eglise au XIX siècle.* Poza tem polecieć można na-stępujące dzieła:

Lecanuet, R. P., de l'Oratoire, Montalembert, de Gigord. ś., t. I.: *Sa Jeunesse* (1810—1836)¹², 1925. S. IV + 506; t. II.: *La liberté d'enseignement* (1835—1850)⁹, 1919. S. 519; t. III.: *L'Eglise et le second empire* (1850—1870).

Veuillot, E., Louis Veuillot (1813—1855). Rétaux, 1903—1904, 2 tomy. S. XI + 1196.

de Ponlevoy, S. J., Vie du P. Xavier de Ravignan. Téqui, 1907. 2 tomy. S. VIII + 968.

Chocarne, O. P., Le Père Lacordaire, sa vie intime et religieuse. Poussielgue, 1912. 2 tomy. S. 700.

Baunard, Mgr., Frédéric Ozanam d'après sa corre-spondance⁵, de Gigord, 1922. S. XX + 616. ś.

Cabrol, Dom. F., Histoire du cardinal Pitra. Rétaux, 1893. S. 432. ś

Baudrillart, Alfr., Vie de Mgr. d'Hulst, de Gigord. ś. t. I., 3 wyd., 1921. S. 582; t. II., 2 wyd., 1914. S. 660.

Broel-Plater, M., Contardo Ferrini, profesor prawa rzymskiego... mąż głębokiej wiedzy i wielkiej świętości. Wilno, 1916. S. 88. ś.

Goyau, G., Ozanam. Payot, 1925. S. 120. ś.

Baunard, Mgr., *Les deux frères Philibert Vrau et Camille Féron-Vrau (1829—1908)*. Bonne Presse, 1910. S. XXI + 640. ś.

Galland, J., Joseph Görres. Herder, 1876. S. 704.
v. Köth, K. S. J., Wilhelm Emmanuel Freiherr von Ketteler. Herder, 1912. S. XII + 276.

Knopp, J. M., Ludwig Windhorst. Dresden, Reissner, 1898. S. 293.

Ward, W., *Le Cardinal Wiseman, sa vie et son temps*. Traduit par l'Abbé Joseph Cardon. Lecoffre, 1900. 2 tomy. S. 1229.

de la Faye, J., *L'Irlande au XIX siècle*. O'Connel, ses alliés, ses adversaires. Bloud, 1904. S. 400.

Peltier, E., *L'Apôtre de la tempérance (Le P. Matthieu)*, Paris, Librairie St. François, 1902. S. 263.

Berthe, A., C. SS. R., García Moreno, *Président de l'Equateur, vengeur et martyr du droit chrétien*. Paris, Librairie de la S-te Famille, 1903. 2 tomy. S. 832.

Donders, A., P. Bonawentura O. P. *Ein Lebensbild*. Herder, 1923. S. VIII + 326. ś.

Sieberts, P., Karl Fürst zu Loevenstein. *Ein Bild seines Lebens und Wirkens*. Kösel, 1924. S. XIII + 577. w.

Wreszcie warto też zwrócić uwagę i na cały szereg konwertytów, którzy w ciągu XIX wieku z rozmaitych wyznań, a nieraz i z niedowiarstwa zupełnego powrócili na łono Kościoła katolickiego. Dobry wstęp do tego rodzaju studjum znajdziemy u:

Mainage, M., O. P., *Introduction à la Psychologie des convertis*. Lecoffre, 1913. S. 129.

— *L'heure des âmes*. Première série: Albert de Ruville — Miss Baker — Johannes Joergensen, Le thielleux, 1912. S. 198.

Lub też w dawniejszych pracach:

Baunard, *La foi et ses victoires*. Poussielgue, 1912. 2 tomy. S. XIX + 800.

Baunard, Le doute et ses victimes. Poussielgue, 1909. S. 492.

Rosenthal, D., Konvertitenbilder aus dem XIX Jahrhundert. Manz, 1868—1902. 3 tomy, około 3,500 stron. Tom I. poświęcony konwertytom niemieckim, tom II. angielskim, tom III. francuskim, amerykańskim i rosyjskim. Do konwertytów niemieckich polecić można:

Janssen, J., Friedrich Leopold Graf zu Stolberg. Sein Entwicklungsgang und sein Wirken im Geiste der Kirche. Herder, 1910. S. X + 154.

Schmidt, Exp., Vom Lutheraner zum Franciskaner. Konvertitenbriefe, Landshut, Hochneder, 1912. S. 184.

von Ruville, A., Zurück zur hl. Kirche. Erlebnisse und Bekenntnisse eines Konvertiten. Walther, 1910. S. 149. Polski przekład w Bibl. Dz. Chrześc.

— *Das Zeichen des echten Ringes.* Walther, 1910. S. 166.

Wybitniejszych francuskich konwertytów doskonale opracował Baunard w dopiero co przytoczonej pracy: „*La Foi et ses victoires*”. Zasługuje też na uwagę:

Retté, A., Du Diable à Dieu. Histoire d'une conversion. Préface de François Coppée. Paris, Vannier, 1907. S. VIII + 208. Wyszło i w tłumaczeniu polskim p. t. **Z przepaści ku wyżynom.** Szczepkowski, 1909

Loewengard, Paul, La splendeur catholique. Du judaïsme au catholicisme. Perrin, 1900. S. X + 298.

Inny konwertyta z judaizmu, czcigodny Libermann, wkrótce zapewne doczeka się zaszczytu beatyfikacji; posiada on doskonałą biografię pióra:

Pitra, I. B., Card., Vie de François Marie Paul Libermann. Poussielgue, 1882. S. VIII + 686.

Do historii nawrócenia Alfonsa Ratisbone'a najlepiej służyć może:

Craven, A., Le récit d'une soeur. Perrin, 1911. 2 tomy. S. 939.

W sąsiedniej z Francją Genewie powrócił na łono Kościoła katolickiego i nawrócenie swe opisał:

De la Rive, Théodore, De Genève à Rome. Impressions et souvenirs. Plon, 1895. S. LII + 243.

W dwadzieścia pięć lat po nawróceniu wydał on jeszcze:

— *Vingt cinq ans de vie catholique.* Expérience et observations. Plon, 1907. S. LXXXIII + 280.

Dzieje nawróceń w Anglii najlepiej będzie można poznać z przytoczonych wyżej (str. 372) prac Thureau-Dangin; oprócz nich polecić jeszcze można:

Hemmer, Vie du Cardinal Manning. Lethielleux, 1898. S. LXVIII + 496.

Newman, J. H., Card., Histoire des mes opinions religieuses. Téqui, 1866. S. XXXIV + 564.

Craven, A., Lady Georgianna Fullerton. Perrin, 1909. S. XVI + 558.

Baker, B. A., Vers la maison de lumière. Histoire d'une conversion. Ouvrage traduit de l'Anglais par un Bénédictin de Solesme. Lecoffre, 1912. S. XXIV + 297.

Niemniej i kraje skandynawskie kilka pięknych dusz zwróciły Kościołowi katolickiemu w ciągu XIX wieku. Danja Joergensena, który w dwóch pracach potraça o dzieje swego nawrócenia:

Joergensen, J., Le livre de la route. Perrin, 1913. S. XXIII + 250.

— *Vita vera.* Beauchesne, 1913. S. XXVIII + 324.

Norwegja zaś jednego z wybitniejszych swych teologów, który też sam opisał dzieje swego powrotu do Kościoła.

Krogh-Tønning, Dr. Knut, Erinnerungen eines Konvertiten. Trier, Paulinus-Druckerei, 1907. S. XIV + 462.

Wreszcie i Rosja nie pozostała wtyle i niejedną piękną duszę w ubiegłym stuleciu Kościołowi oddała; niestety niewszyscy konwertyci rosyjscy posiadają dotąd swe biografje; polecić można:

de Falloux, C-te., Madame Swetchine. Sa vie e ses oeuvres. Perrin, 1908. 2 tomy. S. VIII + 873.

Pavie, André, Madame Swetchine intime. (Collection: Figures des femmes), Librairie des Saints Pères, 1906. S. 176.

Schouvaloff, Barnabite, Ma conversion et ma vocation. Téqui, 1901. S. 368.

Craven, A., La soeur Natalie Narischkin. Perrin, 1910. S. VIII + 445. Polski przekład Kraków. 1903.

d'Herbigny, M., S. J., Un Newman russe: Vladimir Soloviev (1853—1900). Beauchesne, 1911. S. XVI—336.

Conversion de S. A. la princesse Alexandrine Dietrichstein, née comtesse Schouvaloff, racontée par elle même. Paris, Mignard.

Do dziejów Kościoła w Polsce podajemy:

Załęski, St. Ks., O Masonji w Polsce od r. 1738 do 1822, na źródłach wyłącznie masonskich². Anczyc, 1908. S. VII + 248. w.

Likowski, E. Ks., Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku, uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku². Bibl. Dz. Chrześc., 1906. ś. I. S. XIV + IV + 277; II. S. 311 + IV.

Boudou, A., S. J., Le Saint-Siège et la Russie, leur relations diplomatiques au XIX siècle. ś. T. I: 1814—1847. Plon, 1922. S. XV + 580; t. II: 1848—1883. „Editions Spes“, 1925. S. XIII + 566.

Urban, J. Ks., T. J., Makryna Mieczysławska w świetle prawdy. Kraków, 1923.

Feliński, Z. S., Arcbp., Pamiętniki². Lwów, 1911. Cz. I od r. 1822—1851. S. XVI + 431; cz. II od r. 1851—1883, S. 306.

Dubiecki, M., Romuald Traugutt i jego dyktatura podczas powstania styczniowego. Gebethner, 1907. S. 216. ś.

Popiel, W., Arbp. Pamiętniki. Wydane przez Ks. J. Urbana, Spółka Wydawnicza Polska, 1915. ś. T. I. S. VIII + 371; t. II. S. 257.

Pelczar, J. S. Ks., Pius IX i Polska. Miejsce Piastowe, 1914.

Lubiński Konstanty, biskup sejneński. Kraków, 1898.

Chotkowski, Wł. Ks., Z męczeńskich dziejów Unji. Poznań, 1888.

Chotkowski, Wł. Ks., Dzieje zniweczenia św. Unji na Białorusi i Litwie w świetle pamiątek Siemaszki, Kraków, 1898.

Pruszkowski, J., Ks., Martyrologjum czyli męczeństwo Unji świętej na Podlasiu². Lublin, cz. I. (1864 do 1882,) 1921. S. 311. ś.; cz. II. (1882—1921), 1923. S. 287. ś.

Biskupi nasi uwięzieni lub wygnani od r. 1767. Kraków, 1913.

Janiszewski, J., Ks., Obecne prześladowanie katolików w Prusach. Kraków, 1876.

Wiśniewski, Moje wspomnienia z walki kulturalnej. Poznań, 1912.

Kilka rysów z życia ks. Augusta Czartoryskiego, salezjanina. Warszawa, nakł. Inspektoratu Salezjańskiego.

§ 11. Dzieje współczesne.

Obserwując pilnie świat współczesny, zauważymy coraz wyraźniejsze różniczkowanie się dwóch społeczeństw, powiedzielibyśmy za św. Augustynem, królestw: Bożego i szatańskiego. Kościół współczesny traci wprawdzie wiele dusz, które skłonne są hołdować raczej nowożytnemu poganizmowi, ale zato ci, co przy Kościele zostają, są coraz bardziej zdecydowanymi i przeświadczonymi katolikami. Jest to niewątpliwie wielki zysk dla Kościoła, że tracąc plewy, może coraz czystsze zachowywać ziarno.

Z literatury, która służy ku zorientowaniu się w dziejach współczesnych, podamy:

Vaussard, M., L'Intelligence catholique dans l'Italie du XX siècle. Lecoffre, 1921. S. XVII + 346. ś.

Manuel illustré de la littérature catholique en France de 1870 a nos jours. Ed. Spes., 1926. S. CXVI + 255. ś.

La vie catholique dans la France contemporaine, Publication du Comité Catholique de Propagande Française à l'Etranger. Bloud et Gay, 1918. S. XVI + 529. ś.

Goyau, G., L'effort catholique dans la France d'aujourd'hui. Desclée, 1922. S. 152. ś.

Legendre, Maurice, Portrait d'Espagne. Desclée, 1923. S. 307. ś.

Goyau, G., Les origines religieuses du Canada. Grasset, 1924. S. XLVII + 285. ś.

Holzappel, P. H., Die Sekten in Deutschland. Mainz, 1925. ś.

Van Rossum, Card., Die religiöse Lage der Katholiken in den nordischen Ländern. München, 1924.

Louis, Die katholische Kirche in Schweden in neuerer Zeit. Aachen, 1925.

„*Roczniki Katolickie*“, spisywane i wydawane co roku w Poznaniu przez ks. *Nikodema Cieszyńskiego*. Dotychczas wyszło pięć, za lata 1922—1926. Są doskonałym informatorem o współczesnym ruchu religijnym i kościelnym w kraju i zagranicą. Wartość ostatnich roczników podnoszą ilustracje, które jednak winny być starannie dobierane i dokładniejsze.

Tarnawski, M., Ks., Arcybiskup Józef Bilczewski. Krótki rys życia i prac, „*Bibl. Religijna*“, 1924. S. 210. ś.

Barmarcin, Dr., Kacerska sekta mankietników, jej początek i odstępstwo od Kościoła. Warszawa, 1906.

Kantak, K., Ks., Mankietnicy i mankietnictwo. Poznań, 1910.

Kwiatkowski, Ks., Polski kościół narodowy. Poznań, 1923.

Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską. Lwów, „*Bibl. Religijna*“, 1925. S. 456. ś. Książka zawiera wstęp ks. *prof. Gerstmann*a, tekst konkordatu dosłowny, polski i francuski, i przedruk dyskusji nad konkordatem w sejmie i senacie. Ta ostatnia jest ciekawa, jako wyraz poglądów na wiarę i Kościół różnych odłamów naszego społeczeństwa.

Palmieri, A., La missione politica e religiosa della Polonia. Firenze, 1922.

Mac Cullagh Kap. Fr., Prześladowanie chrześcijaństwa przez bolszewizm. Tłum. z angielskiego. Wyd. XX. Jezuitów, 1924. S. 468. ś.

Wasilewski, J. Ks., *W szponach antychrysta, wspomnienia księdza z prześladowania bolszewickiego*. Kraków, wyd. XX. Jezuitów.

Herbigny, S. J., *L'Ame religieuse des Russes*. Roma, 1924.

Janin, R., *Les Eglises orientales et les rites orientaux*. Bonne Presse, 1922. S. VIII + 720. ś.

Dodajmy wreszcie kilka ciekawych życiorysów świadczących o głębokiem odrodzeniu życia religijnego już w dobie wojennej i nawet powojennej:

Guilton, G., S. J., *Un preneur d'hommes: Louis Lenoir*. de Gigord, 1921. S. 546. ś.

Roupani, E., S. J., *Une femme du monde Apôtre: Elisabeth Leseur*. Gigord, 1920. S. 122. ś.

Klein, F., *Madeleine Sémer, Converti et mystique (1871—1921)*. Bloud, 1923. S. 273. ś.

Rivière, J., *A la trace de Dieu*. Paris, Gallimard, 1925. S. 348. ś.

Bazin, R., *Charles de Foucauld*. Plon, 1921. S. 478 ś.

Goichon, A. M., *Ernest Psichari*. Desclée, 1921. S. 371. ś.

Własne dzieje swego powrotu do Boga opisał Psichari w książce przełożonej na polskie, p. t.:

Psichari, E., *Głosy wołające na puszczy*. Przekład Z. Morstinowej. Fiszer i Majewski, 1923. S. 257. ś.

d'Arnoux, J., *Paroles d'un revenant*. Plon, 1925. S. XI + 261. ś.

de Plessis de Grenadan, *La vie héroïque de Jean de Plessis de Grenadan Commandant du Dixmuide*. Plon, 1924. S. 348. ś.

§ 12. Akcja misyjna Kościoła.

Wreszcie na zakończenie niniejszego działu podamy bibliografię działalności misyjnej Kościoła, która w ostatnim wieku przybrała tak wielkie rozmiary, że wymaga osobnego uwzględnienia.

Kto chce poznać podstawowe zasady, na których się opiera akcja misyjna Kościoła, i ducha, który ją ożywia, ten

winien zacząć od przestudjowania encyklik ostatnich dwóch papieży, poświęconych misjom. Zarówno „**Maximum illud**“ **Benedykta XV**, jak i „**Rerum Ecclesiae**“ **Piusa XI** jest potężnem wezwaniem Namiestnika Chrystusowego, skierowanem do wszystkich wiernych w celu zainteresowania ich wielkiem dziełem nawracania pogan.

O stanie akcji misyjnej informuje wiernych co parę lat sama św. Kongregacja „de propaganda fide“, wydając sprawozdanie ze swej działalności; ostatnie wyszło 1922 r. pod tytułem:

Missiones catholicae cura S. Congregationis de Propaganda fide descriptae. Florentiae, 1922. S. XLII + 553. ś.

Doskonale informuje o stanie misyj mały kalendarz-atlasik misyjny, sprzedawany w roku jubileuszowym na wystawie misyjnej w ogrodach watykańskich.

Calendario-Atlante delle Missioni Catholiche. Esposizione missionaria Vaticana, 1925.

Posiadamy też większy atlas misyjny wprawdzie nieco wcześniejszej daty:

Streit, K., S. V. D., Katholischèr Missionsatlas. Steyl, 1906. 29 kart geograficznych.

Piękny zbiór kart geograficznych krajów misyjnych w poszczególnych arkuszach wydawały „**Les Missions Catholiques**“, wychodzące w Lyonie, rue Sala 12.

Z dzieł ogólnych, informujących o akcji misyjnej, polecimy na pierwszym miejscu dwa bardziej przystępne:

Manna, P., Mis. Ap., La conversione del mondo infedele. Milano, 1922. S. 280. ś.

Jest to ujęty w formę katechizmu wykład najelementarniejszych wiadomości, jakie każdy o misjach mieć powinien.

Louis, P., Katholische Missionskunde. Ein Studienbuch zur Einführung in das Missionswerk der katholischen Kirche. Xaveriusverlag, 1924. S. XII + 240. ś.

O wiele poważniejsze pod względem naukowym są dzieła pierwszego profesora nauk misyjnych na uniwersytecie w Monasterze **dr. Józefa Schmidlina**; zawdzięczamy mu trzy znakomite prace:

*Schmidlin, J., Einführung in die Missionswissenschaft*². Aschendorff, 1925. S. VI + 188. ś.

— *Katholische Missionslehre im Grundriss*². Aschendorff, 1923. S. VIII + 446. ś.

— *Katholische Missionsgeschichte*. Steyl, 1925. S. Cennemi pracami pomocniczymi do poznania katolickiej akcji misyjnej są dzieła, których autorem jest:

Arens, B., T. J., Handbuch der katholischen Missionen. Herder, 1920. S. XIX + 417. ś.

— *Die katholische Missionsvereine*. Herder, 1922. S. XIV + 363. ś.

Natomiast nader doniosłe wiadomości o kulturalnej roli misji daje nam:

Berg, L., Die katholische Heidenmission als Kulturträger. Xaveriusverlag, 1923-24. 3 tomy, około 1000 s. ś. Bardziej specjalny charakter ma:

Der Düsseldorfer Missionskursus für Missionäre und Ordenspriester. Xaveriusverlag, 1920. S. XVI + 304. ś.

O budzeniu powołań do pracy na misjach dali doskonałe studja:

Manna, P., Mis. Ap., „Operarii autem pauci“. La vocazione alle Missioni estere. Milano, 1923. S. 296. ś.

Tragella, G. B., Mis. Ap., La „Santa Folia“ della Vocazione Missionaria. Milano, 1923. S. 190. ś.

Podajemy następnie pewną ilość monografij, dotyczących już to poszczególnych terenów misyjnych, już to wybitniejszych postaci misjonarzy lub instytucji misyjnych, już to wreszcie niektórych ważniejszych zagadnień, związanych z akcją nawracania pogan:

Monfat, A., Mar., Les premiers missionnaires des Samoa. Vitte, 1923. S. VIII + 336. w.

— *Dix années en Mélanésie*. Vitte, 1925. S. 301. w.

— *Les origines de la foi catholique dans la Nouvelle Zélande*. Vitte, 1896. S. 410. w.

Dourisboure, P., Les sauvages Ba-hnars, (Cochinchine orientale). Téqui, 1904. S. XII + 334. ś.

Tapie, H., O. P., Feuilles de route d'un Missionnaire chez les Peaux Rouges². Marseille, 1918. 2 tomy. S. 800. ś.

Cothonay, O. P., Trinidad. Journal d'un missionnaire dominicain des Antilles Anglaises. Paris, 1908. S. 273. ś.

Marelaygue, D., O. P., Sur la frontière de Chine. Mission Dominicaine du Tonkin. Paris, 1921. S. 240. ś.

Duchaussois, Obl., Aux glaces polaires. Indiens et esquimaux. Ed. Spes., 1920. S. 312. ś.

— *Apôtres inconnus. Ed. Spes., 1924. S. 251. ś.*

Baunard, Le Cardinal Lavigerie. De Gigord, 1922. 2 tomy. I. XXIV + 550; II. 702. ś.

Goyau, G., Le Cardinal Lavigerie. Plon, 1925. S. 253. ś.

La Société des Missionnaires d'Afrique. (Pères Blancs). Letouzey, 1924. S. 158. ś.

Brou, A. et Gibert, S. J., Jésuites Missionnaires. Un siècle (1823—1923). Ed. Spes., 1924. S. VII + 94. ś.

La Société des Missions étrangères. Téqui, 1919. S. 221. ś.

Tragella, G., B., Mis. Ap., L'infanticidio e la Santa Infanzia, con particolare riguardo alla Cina. Milano, 1920. S. 174. ś.

Becker, C., S. D. S., Indisches Kastenwesen und christliche Mission. Xaveriusverlag, 1921. S. 164. ś.

Les aspirations indigènes et les missions. Comptendu de la troisième semaine de Missiologie de Louvain. Louvain, Desborax, 1925. S. 200. w.

Zwróćmy wreszcie uwagę na doskonałą biblioteczkę misyjną, wydawaną przez niemieckie towarzystwo misyjne św. Franciszka Ksawerego w Akwizgranie pod tytułem:

Abhandlungen aus Missionskunde und Missionsgeschichte. Xaveriusverlag. Wyszło już przeszło 50 tomów mniejszej lub większej objętości.

Bardziej popularna jest wydawana przez Instytut Misyjny w Medjolanie:

Bibliotheca Missionaria. Milano. Istituto Missioni Estere. Wyszło już około 20 zeszytów, podzielonych na pięć seryj.

I u nas coś podobnego poczęli wydawać oo. Jezuici pod tytułem:

Sprawy misyjne. Kraków, Nakładem oo. Jezuitów.

Wyszły dotąd 3 tomiki, a mianowicie:

1. *Krzyszkowski, J., T. J., Przez pola misyjne.* S. 80.

2. *Jeż, M., Ks., Wspieraj misje. Kazanie misyjne na uroczystość Ducha Św.* S. 15. m.

3. *Franciszkanki Misjonarki Marji.* S. 40. m.

Z dawniejszych książek polskich o misjach przypominamy:

Czerwiński, M., T. J., O. Maksymiljan Ryłło, T. J., misjonarz apostolski. Wyd. oo. Jezuitów, 1905. 2 tomy. T. I. — S. XV + 344; T. II. — 252. ś.

— *Ks. Jan Beyzym, ofiara miłości.* Wyd. oo. Jezuitów, 1920. S. 270. ś.

— *Misje oo. Kapucynów.* Kraków, 1889. S. 216. ś.

X. Krzyszkowski, J., T. J., Polska misja w Afryce. Wyd. oo. Jezuitów, 1923. S. 62. m.

Z pism, poświęconych misjom, wymienimy najpierw wszystkie polskie. Powstało ich w ostatnich dwóch latach dość dużo, co jest bardzo pocieszającym objawem wobec dotychczasowej obojętności naszego społeczeństwa na sprawy misyjne. Na czele kroczą zasłużone **Misje katolickie**, wydawane przez oo. Jezuitów w Krakowie, ul. Kopernika 26.

Mamy następnie:

Roczniki Św. Dzieciństwa. OO. Misjonarze, Kraków, Kleparz ul. Św. Filipa 19.

Echo z Afryki i Murzynek. Sodalicia Św. Piotra Klawera, Kraków, ul. Św. Marka 25.

Nasz Misjonarz. Ojcowie Słowa Bożego, Górna Grupa, Pomorze.

Młodzież Misyjna. OO. Salezianie, Kraków, Zakład Lubomirskich.

Pobudka Misyjna. Organ Towarzystwa Misyjnego, Pniewy, Wielkopolska.

Posłaniec Matki Boskiej Saletyńskiej. OO. Saletyni, Dębowiec, Małop.

Królowa Apostołów. OO. Palotyni, Wadowice, Małop.

Oblat Niepokalanej. OO. Oblaci, Krobia, Wielkop.

Wiadomości Misyjne. OO. Trapiści, Katowice.

Posłaniec Św. Antoniego. Organ franciszkańskiego Związku misyjnego. OO. Franciszkanie, Lwów.

Posłaniec Św. Rodziny. OO. Misjonarze Św. Rodziny, Górka pod Łobżenicą, Wielkop.

Bardzo należy żałować, że **Roczniki rozkrzewiania wiary** przestały wychodzić.

Obcych czasopism, poświęconych misjom, niesposób wszystkich wymieniać, jest ich bowiem w najróżnorodniejszych językach około 300. Nie podamy nawet wydawnictw ogólnych, odpowiadających temu, czem u nas są „Misje Katolickie”, zwrócimy natomiast uwagę na parę bardziej specjalnych wydawnictw, mogących wzbudzić zainteresowanie.

Po niemiecku mamy:

Zeitschrift für Missionswissenschaft. Aschendorff.

Poważny kwartalnik naukowy, wydawany pod redakcją *Ks. prof. Schmidlina*.

Missionsblätter für Studierende und Gebildete.

Aschendorff. Pismo kwartalne dla inteligencji i kół akademickich.

Po francusku wychodzi:

Revue d'histoire des missions. Ed. Spes. Kwartal-

nik bardzo poważnie redagowany.

Wreszcie niesposób pominąć ślicznego wydawnictwa, poświęconego Watykańskiej Wystawie Misyjnej 1925 roku; wychodziło ono w trzech językach, podajemy wydanie francuskie:

Revue illustrée de l'exposition missionnaire Vaticane. Rome, Vatican, 1925.

Wyszło w roku jubileuszowym 26 numerów; jednak wobec obfitego materiału, jaki w redakcji pozostał, wydano jeszcze 6 dodatkowych numerów.

Spis księgarskich firm wydawniczych wzmiankowanych w Przewodniku.

A. Krajowe.

Arct, Warszawa.
Biblioteka Religijna, Lwów.
Fiszer i Majewski, Poznań.
Gebethner i Wolf, Warszawa.
Jezuici, oo., albo Przegląd Powszechny, Kraków.
Kronika Rodzinna, Warszawa.
Księgarnia Powszechna, Włocławek.
Polska Spółka Wydawnicza, Kraków.
Św. Wojciech, Poznań.
Szczepkowski, Warszawa.
Uniwersytet Lubelski, Lublin.
Zawadzki, Wilno.

B. Zagraniczne.

1. Austrja.

Braumüller, Wiedeń.
Rauch, Innsbruck.
Styria, Graz.
Tyrolia, Innsbruck.

2. Belgja.

Action Catholique, Bruxelles, Chaussée de Haecht 79.
Beyaert Ch., Brugges.
Castermann, Tournai.
Desbarrax, Louvain.
Devit, Bruxelles, 53, rue Royale.
Institut Supérieur de Philosophie, Louvain.
Librairie de l'Abbaye St. André, Brugges-Loppem.
Librairie de l'Abbaye Mont César, Louvain.
Librairie du Mont de la Vierge, Vépion (Namur).
Vromant, Bruxelles, rue de la Chapelle.

3. Francja.

Action Populaire, Reims, rue des Trois-Raisinets.
 Alcan, Paris, 108, boul. Saint Germain.
 Amat, Charles, Paris, 11, rue Cassette.
 Art Catholique, (Librairie de l) Paris, 6, Place St. Sulpice.
 Aubanel, Avignon.
 Beauchesne, Paris, 117, rue de Rennes.
 Berche et Tralin, Paris, 69, rue de Rennes.
 Bloud et Gay, Paris, 3, rue Garancière.
 Bonne Presse, Paris, 5, rue Bayard.
 Chronique sociale de France, Lyon (Rhône), 16, rue du Plat.
 Colin, Paris, 103, boulevard Saint-Michel.
 Desclée, Paris, 30, rue Saint-Sulpice.
 Douniol (patrz Téqui).
 Gabalda, Paris, 90, rue Bonaparte.
 Gigord de, Paris, 15, rue Cassette.
 Grassin, Angers.
 Laurens, Paris, 6, rue de Tournon.
 Lecoffre (patrz Gabalda).
 Lethielleux, Paris, 10, rue Cassette.
 Letouzey et Ané, Paris, 87, boulevard Raspail.
 Librairie des Jeunes Paris, 3 rue de Luynes.
 Mame, Paris, 6, rue Madame.
 Nouvelle Librairie Nationale, Paris, 3, place du Panthéon.
 Oudin (patrz Mame).
 Perrin, Paris, 35, quai des Grands-Augustins.
 Plon-Nourrit, Paris, 8, rue Garancière.
 Poussielgue (patrz de Gigord).
 Privat, Toulouse (Haute-Garonne), 14, rue des Arts.
 Rétaux et Bray (patrz Téqui).
 Rivière, Paris, 31, rue Jacob.
 Roger et Chernoviz, Paris, 99, boulevard Raspail.
 „Spes“, Editions, Paris, 17, rue Soufflot.
 Téqui, Paris, 82, rue Bonaparte.
 Tolra, Paris, 28, rue d'Assas.
 „Vie Spirituelle“, St. Maximin (Var).
 Vitte, Paris, 5, rue Garancière.

4. Italja.

Vita e pensiero, Milano, 8 via s. Agnese.

5. Niemcy.

Aschendorf, Münster.
 Bachem, Köln.

Bonifaciusdruckerei, Paderborn.

Grunewald, Mainz.

Herder, Freiburg in B.

Kircheim, Mainz.

Kösel, München.

Laumann, Dülmen.

Manz, Regensburg.

Paulinusdruckerei, Trier.

Pustet, Regensburg.

Quelle u. Meyer, Leipzig.

Schöningh, Paderborn.

Schwanz, Düsseldorf.

Teatinerverlag, München.

Volksverein, M. Gladbach.

6. Szwajcarja.

Benzinger, Einsiedeln.

Librairie St. Paul, Fribourg.

Payot, Lausanne, 1, rue du Bourg

INDEKS OSOBOWY.

- Abraham 353, 355, 363.
 Abrantowicz 108.
 Abt 105.
 Adamski J. 46.
 Adamski J. St. 121, 134, 311, 325, 326.
 Adamski St. 139, 140.
 Adhémar d'Alès 23.
 Agobard 230.
 d'Agnel 205.
 Aigner 109.
 Albin 256.
 Alfons Liguori św. 214, 368.
 Alibert 47.
 Alkuin 230.
 Allard 113, 293, 344, 345, 349, 351
 Allgeier 150, 155.
 Amalarjusz 230.
 Ambroży św. 220, 349.
 Andrasz 222.
 André 238, 241.
 Angela Merici, św. 367.
 Angelico da Fiesole 363.
 Aniela z Foligno bł. 225, 358.
 Antoine 271, 273, 277, 300.
 Antoni opat św. 348, 350.
 Antoni z Padwy św. 358.
 Antony 359, 366.
 Anzelm św. 57.
 Apponyi 331.
 Archambault 289.
 Archier 366.
 Archutowski 126, 171, 181, 182, 183, 187, 243.
 Arens 22, 383.
 Arent 303.
 Ariès 271, 273.
 Armfeld 105.
 Arndt 178.
 Arnou 301, 303.
 d'Arnoux 381.
 A rystoteles 31, 32, 39, 43, 57, 59, 210
 Atanazy św. 347, 348, 349.
 Augustyn św. 57, 58, 211, 330, 347, 349, 350.
 Augustyn Kantuaryjski św. 353.
 d'Azambuja 301.
 Badeni 313.
 Badet 85.
 Baerwald 156.
 Bainvel 90, 93, 119, 133, 136, 218, 219.
 Baker (miss) 81, 102, 375, 377.
 Bakon Werulamski 59.
 Bakunin 312.
 Ballanche 286.
 Balau 328.
 Balmes 289.
 Balzac 286.
 Bandurski bp. 363.
 Bappert 154.
 Baptysta Varani bł. 358
 Barat J. L. 70.
 Barat Magdalena-Zofja św. 373.
 Barbedette 40, 54.
 Barbier 348.
 Barda 106.
 Bardy 348.
 Barmarcin 380.
 de la Barre 95, 124.
 Bartłomiej Holzhauer 368.
 Bartmann 97.
 Bartoli 366.
 Batiffol 118, 121, 135, 142, 232, 234, 235, 246, 252, 255, 344, 346.
 Battisti 242, 258, 259, 260, 261.
 Baudot 244, 252, 255, 256, 257, 258, 261, 264.
 Baudrillart Alfr. 291, 323, 365, 374.
 Baudrillart Andrée 350, 351.
 Baumann 184.
 Baumgartner G. 301.
 Baumgartner H. 203.
 Baumstark 232, 246, 253.
 Bäumer 232, 255.
 Baunard 102, 210, 292, 349, 374, 375, 376, 384.
 Baur L. 49.
 Baur R. 349.

- Bazin G. 356.
 Bazin R. 282, 328, 381.
 Bazyli św. 349, 350.
 Beaudenom 216.
 Beaudoine 233, 248, 250, 259, 264, 265.
 Beaufreton 358.
 Beaupin 206.
 Behel 295.
 Le Bec 127, 128.
 Becker 384.
 Beer 295.
 Bellarger 320.
 Belliot 273.
 Beleth 230.
 Bellwald 150.
 Belmont 140.
 Belzer 187.
 Benedict 292.
 Benedykt XIV 230.
 Benedykt XV 280, 301, 382.
 Benedykt św. 350, 352.
 Benoit 349.
 Benson 119.
 Berg 383.
 Bergson 39, 59.
 Bernadot 217, 218, 219.
 Bernard św. 225, 352, 357.
 Bernardyn z Sieny św. 362.
 Bernberg 202, 204.
 Bernold z Konstancji 230.
 Berthe A. 375.
 Berthe C. 368.
 Berthier 206.
 Bertrand 349.
 Bertrin 127, 128.
 Besse 224, 238, 348.
 Bessières 208.
 Bessmer 46, 47, 148.
 Besson 320.
 Bethléem 203.
 Beyer 154.
 Beyzym 385.
 Biederlack 274, 277, 303.
 Biegelman 111.
 Bielawski 204.
 Bieszk 237.
 Bihlmeyer H. 209.
 Bilczewski arcb. 136, 137, 205, 311, 346, 380.
 Bilz 138.
 Birkner 88, 90.
 Biron 255, 356.
 Birot 352.
 Bishop 232, 246.
 Bismarck 372.
 Bitter 147.
 Blanc Saint-Bonnet 286.
 Blatz 122.
 Blot 140.
 Blume 232.
 Błażejczak 324.
 Bobola Andrzej bł. 369, 370.
 Bocheńska 367.
 Böckeler 258.
 Böckenhoff 323, 325.
 Boeglin 291.
 Bogdalski 363.
 Bois 371.
 du Bois de Vroylande 287.
 Boissard 306, 320.
 de Boissieu 217.
 Boisson 178.
 Boistel 318.
 Bojarska 287.
 Bolesław Chrobry 353.
 Bolesław Śmiały 355.
 Böminghaus 189.
 Bon 127.
 Bona 230.
 Donald 286.
 Bonawentura św. 225, 358.
 Bonifacy VIII 361.
 Bopp 205.
 Borch 203.
 Borcher 98.
 Bord J. B. 76, 110, 123.
 Bord J. E. 259.
 Bordas-Demoulin 286.
 Bordeaux 209.
 Borkowski-Dunin 59.
 Borowska 207.
 Bossuet 145.
 Boucaud 320, 322, 323.
 Bouchberger 23.
 Boucher 371.
 Boudon 378.
 Bougaud 68, 74, 82, 83, 85, 91, 94, 106, 115, 116, 119, 123, 135, 137, 139, 144, 216, 350, 368.
 Boulenger 67, 77, 82, 85, 110, 115, 123, 130, 134, 135, 139.
 Boulrier 321.
 Bourchany 125.
 du Bourg 103, 216, 353.
 Bourgain 372.
 Bourget 102.
 Bournet 117, 370.
 Bousquet 141, 343, 351.
 Boutard 291.
 Boutie 360.
 Bouvier 204.
 Bouyssonie 82, 83.
 Brants 271, 273, 296, 300, 303.

- Brauer 299, 303, 331.
 Braun C. 51.
 Braun J. 237, 239, 258, 262, 263.
 Brauns 277, 309.
 Braunsberger 367.
 Bréhier E. 23, 57.
 Bréhier L. 354.
 Breit 207.
 Brémond H. 93, 95, 367.
 Brémond L. 124, 129, 157.
 Brentano 105.
 Bricout 96, 115.
 de la Brière 122, 327.
 Briot 52.
 Broel-Plater 374.
 de Broglie 78, 79, 84, 97, 106, 107,
 134, 184, 349, 368.
 de la Broise 133.
 Bromski 121, 183.
 Brors 72, 76, 123.
 Bros 96, 97, 188.
 Brou 189, 215, 218, 353, 366, 373,
 384.
 Brück 372.
 Brugere 322.
 Brun H. 281.
 Brun L. 305, 327.
 Brunetière 78, 79, 102, 103, 114, 286
 Brunhes 117.
 Bruno św. 356.
 Brygida św. 361.
 Brykczyński 262.
 Brzozowski 5.
 Bucher 286, 302.
 Budaszewski 217, 260.
 Bukowski A. 142, 182.
 Bukowski J. 369.
 Buliński 344.
 Bull 104.
 Bumüller 89, 90.
 Bureau 289, 303.
 Buyse 74, 81, 110, 116, 123.
 Buzy 184.
 Cabrol 131, 231, 232, 239, 241,
 242, 243, 244, 245, 246, 248,
 256, 346, 353, 374.
 Cagin 231, 252.
 Cagnac 330.
 Caillard 184.
 Calippe 286, 292, 293.
 Calmes 308.
 Calvet 144.
 Canus 214.
 Capecelatro 366.
 Carbonnel 209.
 Cardon 375.
 Carnoy 189.
 Caro 271, 273, 301, 311.
 Caronti 238.
 Carrère 343.
 Casel 239, 248, 253, 254, 255.
 Castel 255.
 Castelein 308, 317, 318.
 Cathrein 76, 107, 198, 199, 201,
 307, 308, 317, 318, 319.
 Cauly 77, 82, 91, 123.
 Cavagnis 158.
 Cecylja św. 346.
 Celier 367.
 Cepeda 317, 318.
 Chabin 67, 77, 115.
 Chaillan 361.
 Chamard 350.
 Chaminade 292.
 Champault 129.
 Chantal św. 368.
 Chapman 105.
 Charcot 124.
 Charszewski 71, 81, 92, 139, 149.
 Chateaubriand 286.
 Chautard 217, 248.
 Chełmiński 120, 121.
 Chenon 297, 323, 342.
 Chénot 209.
 Chevalier 59.
 Cheysson 291.
 Chinchole 51, 89.
 Chipier 248.
 Chlebowski 88.
 Chłodzik 351.
 Chocarne 374.
 Chotkowski 313, 378, 379.
 Christiani 144, 145, 367.
 Cichoń 135.
 Cierniewski 149, 205.
 Cieplucha 92.
 Cieszkowski 288.
 Cieszyński 380.
 Clacs 304.
 Clément 117.
 de Clercq 286.
 Clerissac 359.
 Cochin 291, 363, 371.
 Coconnier 46, 48.
 Condamin 189.
 O'Connel 375.
 Constant 359.
 Coppée 102, 376.
 Costa de Beauregard 363.
 Cothonay 384.
 Coulet 311, 320, 321.
 Courbet 84.
 de Coux 286.

- Crampon 177.
 Craven 376, 377, 378.
 Cristiani 296, 365.
 Cron 127.
 Cros 126.
 Crosnier 109.
 Cuche 320.
 de Curson 291.
 Cuthbert 357.
 Cybulski 243, 261.
 Cyon 88.
 Cyprjan św. 345.
 Czahay 320.
 Czartoryski 379.
 Czeczott 325.
 Czerkawski 273, 312.
 Czermiński 143, 369, 370, 385.
 Czuj 119, 121, 137, 153.

 Dacier 220.
 Dahlmann 189.
 Dalbor kard. 243.
 Dante 362.
 Dausch 125.
 Debaisieux 79, 83.
 Dębicki 153.
 Dębiński 150.
 Decurtins 279, 289.
 Delacroix 222.
 Defourny 285, 304.
 Delatte 237.
 Delos 319.
 Dembiński 313, 365.
 Demimuid 357, 368.
 Deneffe '59.
 Denifle 225, 355, 365.
 Dentler 176.
 Déploige 201, 320.
 Dermine 138, 207.
 Descamps 188.
 Descartes 59.
 Deschamps 128.
 Desclée 240.
 Desdevise du Désert 23.
 Deslandres 311, 320, 330.
 Dessain 240.
 Dessers 201.
 Destrée 352.
 Destrez 57.
 Detilleux 245.
 Devas 120, 121, 271, 297.
 Deves 322.
 Dhorme 190.
 Dionizy Kartuz 215.
 Dieckmann 118, 121.
 Dietrichstein 378.
 Diligent 304.

 Dimmler 179, 221.
 Dobroniewski 148.
 Döllinger 343, 365.
 Domet de Vorges 49, 57, 330.
 Dominik św. 358 i n.
 Donat 108.
 Doncoeur 225.
 Donders 218, 375.
 Dorlodot 52, 110.
 Doumic 291.
 Dourisboure 383.
 Doyle 138, 209.
 Drane 361.
 Drewes 232.
 Dreyfus 329.
 Duballet 210.
 Dubanowicz 324.
 Dubiecki 378.
 Dubois 250.
 Dubowski 158.
 Duchaussois 384.
 Duchesne 141, 232, 245, 343, 346.
 Dufourcq 296, 345.
 Duilhé de Saint-Projet 80, 82, 83, 123.
 Dumaine 254.
 Dunin-Borkowski 59, 206.
 Dupanloup E. 220.
 Dupanloup F. 207.
 Durand 230.
 Duthoit 291, 293, 304, 311, 319, 330.
 Dutilliet 244.
 Duval 318, 327.
 Dymek 311.
 Dyroff 41, 44.

 Eberle 300, 301.
 Ebers 122.
 Eblé 281, 304.
 Eckardt 373.
 Eger 108.
 Egger 350.
 Eggersdorfer 211.
 Ehrhard 101.
 Eibl 331.
 Eisenhofer 244.
 Elżbieta św. 358.
 Elżbieta z Aragonji św. 362.
 Endres 36, 41, 56, 58, 359.
 Engels 308.
 Englert 152.
 Epikur 59.
 Ermoni K. 293.
 Ermoni V. 136, 259, 264.
 Ernst E. 207.
 Ernst J. 132.

- Erskine 373.
 d'Espiney 205.
 Esser T. 219.
 Esser F. 105.
 Esser G. 74, 90.
 Esser-Mausbach 91, 110.
 Ettlinger 56.
 Eutymjusz św. 348.
 Euzebjusz z Cezarei 345.
 Eymieu A. 85, 110, 117.
 Falk 354.
 Fallon 271, 273, 299, 300, 311.
 de Falloux 377.
 Farges 39, 40, 43, 46, 59, 82, 121, 202.
 Fahsel 81.
 Fassbender 206.
 de la Faye 375.
 Feder 339.
 Felder 112, 114, 115, 123.
 Feldheim 181.
 Feliński Arcbp. 311, 378.
 Felis 217.
 Fenelon Bp. 330.
 Ferdynand św. 360.
 Féron-Vrau 286, 375.
 Ferrata kard. 372.
 Ferrini 374.
 Festugière 247.
 Feuling 93.
 Fevre 292.
 Fiedorowicz 327.
 Fijałek 363.
 Filip Nereusz 366.
 Fillion 111, 125, 177, 183, 184, 186.
 Firnstein 122.
 Fillon 256.
 Firnstein F. 122.
 Fischer 258, 261.
 Fitzgerald 363.
 Flaczyński 76.
 Flad 240, 245.
 de Flavigny 356, 361.
 Fleuriot 199.
 Fliche 355.
 Flarus 230.
 Le Floch 138.
 Foch 216.
 Foisset 286.
 Fonck 22.
 Fonsegrive 107, 298, 322, 325, 330.
 Fonsagrives 207.
 Fontaine 312.
 Fontanille 290.
 de Fontgalland 209.
 Forest 58.
 Forschner 290.
 Fortescue 252.
 Fortin 103.
 Fouard 121, 186.
 de Focauld 218.
 Frauche 357.
 Fraget 134.
 Franciszek z Asyżu św. 225, 312, 357.
 Franciszek Borgiasz św. 366.
 Franciszek Ksawery św. 366.
 Franciszek Regis św. 366.
 Franciszek Salezy św. 213, 214, 218, 226, 367 i n.
 Franciszka Rzymianka św. 363.
 Frank 87, 109.
 Franz 232, 259, 291.
 Froget 223.
 Freppel 345.
 Fröbes 45.
 Fullerton 377.
 Fulman 258.
 Funke 35.
 le Fur 322, 327.
 Gabryl 8, 37, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 57, 108.
 Gadowski 326.
 Gael 128.
 Galland 375.
 Gander 88, 90.
 de Ganay 360.
 Garcia Moreno 375.
 Garriguet 136, 274, 277, 281, 284, 285, 293, 300, 301.
 Garrigou-Lagrange 222.
 Gartmeier 137.
 Gasque 136.
 Gastone 255, 264.
 Gaume 223.
 Gautherot 310.
 Gauthey 226.
 Gay 219, 220.
 Gayraud 308, 313, 330.
 Gébert 230.
 Gelazy I Pap. 113, 121.
 Gemelli 52, 107.
 Genier 348.
 Genowefa św. 353.
 Génier 348.
 Gerbert 353.
 Gerest 213, 222.
 Gerg 211.
 Gerland 133.
 Gerstman 324, 380.
 Gertruda św. 224.
 Geyser 45, 59.

- Gibbons 66, 130.
 Gibert 384.
 Gibier bp. 297.
 Gihl 254.
 Gillet E. 360.
 Gillet M. 298, 320.
 Gillet St. 200, 201, 204, 206, 207, 236.
 Giloteaux 374.
 Gilson 56, 58, 200.
 Girard 207.
 Giraud 290, 329.
 Girodon 66, 85, 91, 106, 115, 116, 130, 134, 135, 139.
 Gisler 148.
 Gladston 282.
 Glinka 142, 320, 329.
 Głabiński 273, 324.
 Głubokowski 121.
 Gobbi 292.
 Godard 322.
 Goichon 381.
 Gołab 369.
 Gołuchowski 77.
 Gondal 92, 118, 121, 123.
 Gorce M. 356, 362.
 Gorce P. 371.
 Górka 368.
 Görres 375.
 Gostomski 271, 308, 317.
 Göttler 203, 204.
 Gougaud 262, 347.
 Gounin 140.
 Górská 209, 245.
 Goyau 144, 279, 282, 285, 292, 328, 349, 368, 372, 375, 379, 380, 384.
 Grabiński 129, 147, 154.
 Grabmann 56, 58, 222, 359.
 Gracjan 328.
 Grandal G. 214.
 de Grandmaison B. 127, 292, 369, 373.
 de Grandmaison L. 114, 158, 189.
 Grasset 86, 109.
 Gratry 64, 70, 86, 286.
 Grèa 244.
 Gredt 47.
 Gregorie 87, 282, 284, 285.
 Gregorius 237.
 Gregorowicz 186.
 Grente 366.
 Grignon de Monfort błog. 368.
 Grimaud 138, 209.
 Grisar 232, 354, 365.
 Grodecki 356.
 Groegaert 248.
 Gromnicki 355.
 Grüber 159.
 Grundl 179.
 Grupp 80, 354.
 Grzegorz XVI 372.
 Grzegorz z Nazjanzu św. 350.
 Grzegorz W. św. 295, 352, 353.
 Grzegorz VII bł. 355.
 Grzelak 113, 121.
 Grünne 286.
 Guardini 248, 264.
 Guépin 369.
 Guéranger 230, 231, 237, 263, 346.
 de Guibergues 207.
 Guibert 51, 89, 90, 109, 199, 205, 207, 368.
 de Guigné 209.
 Guilloux 114.
 Guiraud 341, 359, 362.
 Guitton 293, 304, 381.
 Günther 356.
 Guyot-Daubès 23.
 Gurnaud 326.
 Gutberlet 41, 46, 51, 201.
 Haase 143.
 Haeckel 89.
 Haessle 274, 277.
 Hagemann 41, 42, 44, 49.
 Hagen 215.
 Halban 301, 312, 324.
 Halecki 322, 327, 369.
 Hamm 199, 297.
 Hammenstede 236, 248.
 Hammerstein 104, 146.
 Hamon 367, 368.
 Hardy 152.
 Harmel 286, 293.
 Harnack v. 113, 114, 165.
 Hatzfeld 57, 349.
 Haurand 292.
 Heimbucher 150, 151, 158.
 Heiner 149.
 Heinisch 113.
 Heinen 208.
 Helena św. 348.
 Hello 72, 115.
 Hellwig 205, 206.
 Hemmer 377.
 Hempel 288.
 de Hemptine 352.
 Henin 204.
 Henryk Suso bł. 225.
 Henryk II cesarz św. 356.
 Henryk zwany Kietliczem 356.
 d'Herbigny bp. 105, 142, 143, 310, 387, 381.
 Hergenröther 340.

- Hertling v. 107, 320, 321, 350.
 Herwegen 235, 249, 253.
 Hessen 58.
 Hettlinger 68, 74, 116.
 Heuzé 156.
 Hieronim św. 349.
 Hildegarda św. 357.
 Hirscher 230.
 Hitze 208, 274, 276, 278, 290, 302, 303.
 Hofbauer Klemens Marja św. 373.
 Hoerber 123.
 Hoffmann J. 206.
 Hoffmann L. 304.
 Hogan 362.
 Hohof 301, 308, 309.
 Holzapfel 358, 380.
 Holzhammer 185.
 Honorat 149.
 Hoornaert 207.
 Hoppe 129.
 Horn 356, 358.
 Hortyński 87, 89, 90.
 Hostachy 216.
 Houtryve van 264.
 Hozakowski 137, 175, 183, 252, 254.
 Huber 134.
 Huby 96, 101, 189.
 Huet 286.
 Hugon 41, 86, 116, 119, 133, 135, 219.
 Hugueny 68, 74, 85, 91, 110, 115, 116, 123, 135, 139, 256, 257.
 Huguenot 211.
 L'Huiller 352.
 d'Hulst 320, 321, 374.
 Hurtaud 225.
 Haussert 98.
 Hüsger 328.
 Huvelin 218.
 Huysmans 102, 103, 128.
 Ignacy Loyola św. 215, 218, 366.
 Iłakowiczówna 310.
 Innocenty III 230.
 Innocenty IV 355.
 Insadowski 118, 324.
 Ireneusz św. 345.
 Jac 368.
 Jacek św. 356.
 Jacquier 125, 184, 187.
 Jacquin 347, 359.
 Jadwiga królowa 363.
 Jagiełło 363.
 Jakób z Paradyża 363.
 Jan Bapt. de la Salle św. 368.
 Jan Chryzostom św. 293, 349, 350.
 Jan z Dukli błog. 363.
 Jan od Jezusa i Marji 215.
 Jan Kapistran św. 363.
 Jan od Krzyża św. 222, 224, 367.
 Janet 302.
 Janicki 369.
 Janin 141, 381.
 Janiszewski 379.
 Janiszowski bp. 324.
 Jansen 36.
 Janssen E. 198.
 Janssen J. 364, 376.
 Janssens 158.
 Janvier 135, 199, 298.
 Jaroszyński 282, 284, 285, 312.
 Jasionowski 158.
 Jay 305, 307.
 Jędrzejowicz 78.
 Jeleńska 57.
 Jełowicki 213.
 Jeske-Choiński 69, 371.
 Jezus Chrystus passim.
 Jeż 385.
 Joanna d'Arc 343, 362.
 Joergensen 102, 104, 357 i n., 361, 375, 377.
 Joly 283, 284, 285, 287, 342.
 Jordan 289, 291.
 Joret 218, 221.
 Jozafat św. 369.
 Józef św. 22.
 Józef Kalasanty św. 368.
 Jugie 141, 144.
 Julian Apostata 343, 345, 350.
 Julien 145, 312, 327.
 Juljusz II 362.
 Justyn św. 345.
 K. G. 122.
 Kaczmarczyk 114.
 Kalinka 217, 369.
 Kalinowski 75.
 Kallenbach 288.
 Kannengiser 288, 290.
 Kant 40, 43, 57, 59.
 Kantak 149, 321, 324, 344, 380.
 Karol Boromeusz św. 367.
 Karol W. 351, 352.
 Karwacki 356.
 Karyłowski 257.
 Kassjan 213.
 Kaster 305.
 Katarzyna Sieneńska św. 225, 361.
 Kaufmann 49.
 Kautsky 295, 308.

- Kaysiewicz 217.
 Kazimierz Wielki 363.
 Keiter H. 22.
 Keller 300, 302.
 Kellershohn 305.
 Kempf 373.
 Keppler A. 216.
 Keppler P. 85.
 Ketteler 278, 288, 290, 302, 375.
 Ketterer 352.
 Kiefl 111, 293.
 Kinga bł. 356.
 Kinzing 367.
 Kirch 342.
 Kirschkamp 71, 91.
 Kissling 288.
 Klaczko 362.
 Klara z Asyżu św. 358.
 Klawek 112, 183.
 Klein 381.
 Klemens VII 369.
 Klemens VIII 364.
 Klimke 35, 43, 47, 52, 57, 77, 88, 90.
 Kliszewski 331.
 Klopp 279.
 Klotylda św. 351.
 Klug 70, 75, 110, 116.
 Kneib 46, 75, 106, 110, 115, 123, 148.
 Kneller 110.
 Knopp 375.
 Knöpfler 340.
 Knur 125.
 Kobylecki 47.
 Koch 153.
 Kochanowski 6.
 Kolb 146, 215.
 Koleta św. 363.
 Kologrivov 143.
 Kolomban św. 353.
 Kolping 288, 289, 291.
 König 111.
 Könn 206.
 Konstantyn W. 348.
 Koperska 328, 355.
 Koppers 308, 309.
 Kopyciński 106 117.
 Kornilowicz 237, 249.
 Korzonkiewicz 181.
 Kossowski 175, 186, 223.
 Kostanecki 299.
 Köth 375.
 Kott 188.
 Kozubski 202.
 Kralik 291.
 Kramp 251, 254, 264, 265.
 Krasiński 288.
 Krebs 221.
 Kremer 132.
 Kreuzer 206.
 Krieg 203.
 Krier 22.
 Krogh-Tonning 104, 377.
 Krose 297.
 Krotoski 355.
 Krucjaty 354, 357.
 Krukowski 65.
 Krus 204.
 Kruszyński 98, 166, 167, 170, 171, 175, 176, 177, 180, 183, 188, 312.
 Krynicki 340.
 Krzeński 55.
 Krzeszkiewicz 312.
 Krzyszkowski 385.
 Krzyżanowska 288.
 Kuefstein 300.
 Kurth 282, 296, 341, 351, 353, 354.
 Kwiatkowski F. 48, 139, 151, 325, 380.
 Kwiatkowski W. 83, 182.
 Labauche 135.
 Labourt 347.
 Labre Benedykt Józef św. 369.
 Lacordaire 286, 359, 374.
 Ladeuze 187.
 Lager 368.
 Lagrange F. 349.
 Lagrange M.-J. 114, 178, 184, 345.
 Lahousse 112.
 Lahr 38, 42.
 Lajeunie 209.
 Lallemand 214.
 Lalo 59.
 Lamartine 286.
 Lamballe 221.
 Lamennais 291.
 Laminne 108, 116.
 Lamy 309, 312.
 Landrieux 223, 224, 250.
 Langénieux 286.
 Lanzac de Laborie 289, 291.
 Lapeyre 286.
 Largent 349.
 Lassalle 312.
 Lasserre 162.
 Laurentie 360.
 Lavigerie kard. 384.
 Lavoillée 106.
 Lavraud 128.
 Lebreton 86, 136.
 Lebrun 52.

- Lecannet 374.
 Leclercq 231, 343, 347.
 Lecocq 359.
 Lecoq 307.
 Leduc 264.
 Lefebvre 244, 248.
 Legendre 380.
 Legrand G. 271, 311.
 Legrand Rh. 200.
 Lehmen 41, 198.
 Lehodey 215.
 Lejeune 215, 217, 222.
 Lenoire 326.
 Lemann 184.
 Lemmens 358.
 Le Monnier 357.
 Lemonnier 200.
 Lemonnyer 90, 98, 219.
 Leon I Wielki św. 349.
 Leon IX 352, 355.
 Leon XII 372.
 Leon XIII pż. 138, 277, 280, 281,
 282, 289, 312, 320, 321, 373.
 Lépin 113, 114, 123.
 Lépitre 358.
 Le Pley 279, 286, 291.
 Le Roy 66, 96, 115, 134, 188, 189.
 Leroy 124.
 Leroy-Baulieu 322.
 Lesêtre 65, 85, 115, 116, 130, 134,
 135, 139, 353, 356.
 Leseur Elżbieta 72, 220, 381.
 Letourneau 218.
 Levêquex 353.
 L'hermitte 216.
 Liberatore 272.
 Libermann 376.
 Libiński 187.
 Lilly 81.
 Lindowski 45.
 Lingens 66, 85, 115, 119, 130, 134,
 135.
 Linsenmayer 345.
 Likowski bp. 369, 378.
 Lionnet 290.
 Lipiński 181.
 Lipke 283, 289, 302.
 Lippert 66, 74, 110.
 Lisiecki bp. 345, 348.
 Littré 124.
 Loevenstein 375.
 Loewengard 376.
 Löffler 123, 372.
 Lohman H. 126.
 Lohman J. 187.
 Lorin 286, 293, 305.
 L. P. 103.
 Lotin 247.
 Louis 380, 382.
 Louise de France 369.
 Louismet 215, 222.
 Loyse de Savoie 363.
 Lubelski 321.
 Ludwik Grignon św. 219.
 Ludwik IX św. 360.
 Lueger 291.
 Lugan 289, 293.
 Luther 59, 144, 296, 364, 365.
 Lutosławski K. 82, 200, 332.
 Lutosławski W. 140.
 Lutz 219.
 Ładzina 127.
 Łubieński O. Bernard 368, 373.
 Łubieńska H. 103.
 Łubieński K. Bp. 378.
 Łooton 293.
 Łoziński bp. 331.
 Mabillon 230, 231.
 Mac Cullagh 310, 380.
 Macko 148.
 Mac-Neil 189.
 Madeja 126.
 Maere 262.
 Mager 158.
 Maignan 329.
 Mailhet 112, 127.
 Mainage M. 375.
 Mainage Th. 46, 48, 101, 102, 140,
 155, 157, 188.
 Maire 356.
 de Maistre 286.
 Makarewicz 274.
 Maklakov 143.
 Malachjasz św. 122.
 Mâle 360, 362.
 Malherbe 249, 250.
 Mallinckrodt 328.
 Mallon 189.
 Małgorzata z Kortony św. 358.
 Małgorzata Marja Alacoque św.
 226, 368.
 Mame 240.
 Mandonnet 57.
 Mangenot 126, 186.
 Mańkowski arcb. 135, 213, 218, 251.
 Manna 382, 383.
 Manning 223, 291, 293, 377.
 Manser 149.
 Manteney 369.
 Maranget 253.
 Marcella św. 349.
 Marchand 128.
 Marcin św. 350.

- Maréchaux 124, 129, 157, 220, 223, 352.
 Marelaygue 384.
 de Margerie 368.
 Marja Magdalena Pazzi św. 224, 367.
 Marion 340.
 Maritain J. 36, 42, 59, 108, 215.
 Maritain R. 215.
 Marks 309, 312.
 Marmion 217.
 Martène 230, 231.
 Martens 355.
 Martin A. L. 209.
 Martin E. 352, 353, 355.
 Martin J. 57, 58, 294.
 Martindale 189.
 Marucchi 136.
 Marja Matka Boża 130—133, 219, 346.
 Masson 211.
 Massonius 310.
 Massoulié 215.
 de Mathies 105.
 Matiussi 41.
 Matteo (Crawley Bouvey) 219.
 Mattiussi 132.
 Matulewicz 312.
 Matzel 122.
 Maumigny 215, 222.
 Maumus 148.
 Maurice 348.
 Maurras 321.
 Mausbach 74, 90, 200, 201, 208, 210, 305, 311.
 May 288.
 Mayer 202.
 Mayrhofer 358.
 Mechtylda św. 224.
 Meda 287, 329.
 van der Meer de Walcheren 104.
 de Meester 253.
 Meffert 111, 294, 295, 309.
 Melanja św. 349.
 Méline 289.
 de Mehm 286.
 Mendrys 331.
 Menge 147.
 Mercier 36, 38, 39, 42, 43, 44, 46, 49, 133, 146, 148, 229, 233, 234, 271.
 Meric 140.
 Merkle 211.
 Meschler 223, 366.
 Meuffels 367.
 Meyer 55.
 Meynard 212, 222.
 Męciński 370.
 Michael 354.
 Michalski K. 118, 137.
 Michalski W. 175, 177, 181, 182, 183, 256.
 Michel 140, 159, 201, 298, 326.
 Michelet 83.
 Michelitsch 43.
 Michels 258.
 Mickiewicz 7.
 Mieczysławska 378.
 Mignot 80, 106, 116, 123.
 Mikołaj I pż. 352.
 Mikołaj z Kuzy 361.
 Milcent 292.
 Milewski 321.
 Milliot A. 209.
 Milliot J. 138, 209.
 Miller 256.
 Miłkowski 148.
 Minucjusz Feliks 345.
 Mirek 139, 312, 326.
 Misermont 371.
 Mocquereau 231.
 Mohl 52, 69, 74, 88, 129, 143, 144.
 Moisant 101.
 Molieu 244.
 Mollat 361.
 Monceaux 345.
 Monetti 275.
 Monfat 383.
 Monika św. 350.
 Monsabré J. 214, 219.
 Montaigne 57.
 Montalembert 286, 352, 358, 374.
 Morawski J. 7.
 Morawski K. 350, 363.
 Morawski M. 35, 51, 76, 91, 106, 114, 116, 134, 140, 202, 346.
 Morawski Z. 367.
 Moreau O. S. B. 253.
 Moreau S. J. 254.
 Moreux 109.
 Morineau 66, 115, 134.
 Morstinowa 381.
 Mortier 358.
 Mossier 103.
 Moucheron 362.
 Moulart 324.
 Mourret 289, 341.
 Mourri 305.
 Montier 208.
 Montz 202.
 Muckermann 79, 83, 136, 139.
 Mugnier 85, 216.
 de Mun 278, 286, 290, 302.
 de Munnynck 99.

- Murphy 113.
 Muser 126.
 Musil 181.
 Muszyński 205.
 Mutz 213.
 Müller A. 278, 307.
 Müller K. 299.
 Mystkowski 150, 324.

 Napoleon 352.
 Narajewski 201.
 Naryszkin 378.
 Naskręcki 245, 254.
 Nelli 209.
 Neuberg 332.
 Neubert 131, 346.
 Newman 93, 98, 346, 350, 377.
 Neyron 119, 121.
 Niedziałkowski 72, 157.
 Niemojewski 71, 111.
 Nietzsche 273.
 Nikel 185, 189.
 Nitecki 48, 59, 156.
 van Nieuvenhoff 366.
 Noble 200, 202.
 Nojszewski 254.
 Norbert św. 356.
 Nowakowski M. 332.
 Nowakowski P. 182.
 Nowowiejski Bp. 137, 245, 253, 255.
 Nys 38, 39, 51.

 Obermeier 88, 90.
 Odon św. 353.
 Oehl 225.
 Ogórkiewicz 151.
 v. Oer 215.
 Okoniewski bp. 147.
 Oksza-Grabowski 159.
 Olgiati 275, 287, 305, 309.
 Olier 218.
 Ollé-Laprune 71.
 Onclair 324.
 Orel 279.
 Osende 213.
 Oursel 275, 305.
 Ozanam 286, 291, 292, 296, 362, 374, 375.

 Pacheu 79.
 Palmieri 380.
 Panfoeder 249.
 Pannier 178.
 Papczyński 370.
 Pargoire 351.
 Parsch 240, 255.
 de Pascal 198.

 Pascal B. 57, 366.
 Pascal G. 80, 137, 279.
 du Passage 271, 329.
 Pastor 362, 364.
 Patryk św. 350.
 Paula św. 349.
 Paulin z Noli św. 350.
 Paulus 137.
 Pauthe 349.
 Pavie 377.
 Pawelski 313.
 Paweł św. 193, 293.
 Pawlicki A. 55.
 Pawlicki S. 182.
 Pawłowski 108.
 Pecci J. kard. 120.
 Pechnik 309, 339.
 Peeters 241.
 Pègues 57, 67, 91, 115, 139, 360.
 Pelczar bp. 69, 82, 83, 85, 91, 115, 116, 130, 134, 135, 139, 159, 212, 329, 371, 372, 378.
 Peltier 375.
 Peretiatkowicz 322.
 Périn 272, 273, 279, 292, 300, 327.
 da Persico Elena 349.
 Pesch Ch. 93, 116, 133, 149, 272, 292, 297, 300.
 Pesch P. 50.
 Petit de Julleville 362.
 Petitot H. 36, 58, 359, 360.
 Petitot L. 374.
 Pflügel 295.
 Pfülf 290.
 Pfeilschifter 147.
 Piat 46, 57, 202.
 Piątkiewicz 135, 306.
 Picart 248.
 Pichler 368.
 Pie 286.
 Pieper 211, 290, 302, 303, 305, 308.
 Pierling 370.
 Pietrzak 370.
 Pinard de la Boullaye 97.
 Piotr św. 121.
 Piotr z Alkantary św. 214, 215.
 Piotr Damiani św. 356.
 Piotr Kanizy św. 367.
 Piotrowski 114, 297.
 Pion 290.
 Pisani 343.
 Pitra kard. 374, 376.
 Pius II pż. 364.
 Pius V pż. św. 366.
 Pius VII pż. 372.
 Pius VIII pż. 372.
 Pius IX pż. 372, 378.

- Pius X pż. 217, 232, 250, 280.
 Pius XI pż. 250, 287, 382.
 Piwowarczyk 302.
 Plater-Zyberkówna 204, 207, 299.
 Platon 55, 57.
 Platz 328.
 de Plessis de Grenadeau 381.
 Plus 217.
 Podoleński 139, 204, 326.
 Poey 67.
 Pohl 107.
 Pölze 184.
 de Povleuoy 374.
 Popiel arcyb. 378.
 Post 82.
 Pothier 231.
 Potocki 322.
 Pottier 275, 302.
 Poulain 222.
 Pourrat 135, 212.
 Power 189.
 Prat 184, 365.
 Prats-de-Molo 187.
 Prawdzic 108.
 Probst 232.
 Prohaszka 189.
 Proudhon 312.
 Proulx 145.
 Prunel 66, 74, 81, 83, 85, 110, 115,
 116, 123, 130, 134, 135.
 Pruszkowski 378.
 Pryscylla św. 346.
 Przewłocki 78.
 Przywara 98.
 Psichari 103, 108, 381.
 Ptaśnik 356.
 Puchałka 280, 283, 306, 307.
 Puech 349.
 Puller 121.
 de Pully 113, 187.
 Puniet 259.
 Pustet 240.
 Puzyńianka 322.
 Quénet 141.
 Quinet 204.
 Rackl 95.
 Rademacher 92, 95, 106, 107, 120, 342.
 Radziwińska 282.
 Radziszewski 88, 90, 98, 109, 188.
 Rambaud J. 272, 273.
 Rambaud P. 255.
 de Rambuteau 363.
 de Rancé 218.
 Rashdall 355.
 Ratisbone 376.
 Rauch 97.
 Raupert 156.
 de Ravignan 220, 374.
 Régnier 349, 350.
 Régnon 50.
 Reichensperger 329.
 Reinach 115.
 Reinelt 211.
 Reinhold 70, 84, 86, 106, 115, 130.
 Reinke 79, 106.
 Reischl 179.
 Reiter 299.
 Rembowski 289.
 Renan 114, 124, 182.
 Renard 319.
 Renaudin 132.
 Renz 275.
 Retté 102, 103, 376.
 Retzbach 276.
 Reumont 328.
 de Ribbes 291.
 Ribet J. 215.
 Ribet M. J. 222.
 Riboulet 203.
 Richard 36.
 Riche 110.
 Rieder 145.
 Rieff 125.
 Ries 207.
 Riesch 361.
 Riguet 350.
 Rings 359, 360.
 Rivain 289.
 de la Rive 377.
 Rivière 114, 200, 344, 381.
 Robert Bellarmin błog. 367.
 Rodrycjusz 214.
 Roetzer 151.
 Rohr 115, 185.
 Rolland 327.
 Rolland-Gosselin 200.
 Roloff 210.
 Romanowski 283, 284, 285.
 Rosenberg 257.
 Rosenthal 376.
 Roślaniec 175, 182, 183.
 Rossi 232.
 van Rossum kard. 380.
 Rost 120, 289.
 Rostworowski 118, 137, 321.
 Roszkowski 94.
 Rothe 318.
 Rouillon 348.
 Roupani 381.
 Roure 48, 100, 153, 155.
 Rousseau 59.
 Roussel 190.

- Rousselot 189.
 Rousset 213.
 Roy 352.
 Ruczyński 120.
 Ruf 89.
 Rupert z Deutz 230.
 Rutkiewicz 51.
 Rutten 70.
 Ruville 102, 104, 146, 342, 375, 376.
 Ruybroeck 226.
 Ruyssen 57.
 Ryan 299.
 Rybkowski 155.
 Rydel 363.
 Ryelandt 251.
 Ryłło 385.
 Rzymiski 313.

 Sadet 134.
 Saint Jure 214.
 de Sainte Marie 209.
 Sainte Marie Pérrin 363.
 Saint-Simon 282.
 Sajdak 345.
 Salembier 361.
 Salomea błog. 356.
 Salsmans 103.
 Samuel Andrzej 369.
 de la Salle de Rochemaure 353.
 Sangnier 305.
 Santi 232.
 Sartorius 206.
 Saudreau 213, 222.
 Sauer 262.
 Sauter 352.
 Savatier 302.
 Savio 209.
 Savonarola 343.
 Sawicki 54, 75, 79, 83, 123, 339.
 Sayn-Wittgenstein 220.
 Scaramelli 214.
 Schauenberg 362.
 Schaller 242.
 Schanz 75, 83, 91, 106, 116, 123.
 Schaub 296, 299, 309.
 Scheffmacher 146.
 Scheiwiller 207.
 Scheler 98.
 Schelling 7, 57.
 Schilling 58, 320.
 Schiwietz 348.
 Schlöss 47.
 Schmid 43.
 Schmidlin 382, 383, 386.
 Schmidt E. 251.
 Schmidt Exp. 376.
 Schmidt Fr. 328.

 Schmidt G. 99.
 Schmidt W. 97, 98, 100.
 Schmitt 89.
 Schneider E. 353.
 Schneider J. 48.
 Schneider K. C. 109.
 Schneider W. 139.
 Schnitzer 121.
 Schnürer 351, 353, 354, 357.
 Schopenhauer 57.
 Schott A. 241.
 Schott K. 149.
 Schouvaloff 105.
 Schreyvogel 296.
 Schryvers 217, 219, 272.
 Schuleman 37.
 Schulte A. 257.
 Schulte J. 23, 120.
 Schultes 306.
 Schürholz 303, 306.
 Schuster 185, 246, 263, 265.
 Schüth 131.
 Schwalm 94.
 Schwer 289.
 Schwertschlagel 47, 50.
 Scriptor 144.
 Scupoli 214.
 Sédir 154.
 Seiler 204.
 Seipel 295, 321, 331.
 Seitz 154.
 Seklucjan 369.
 Selbst 185.
 Semeneńko 340.
 Sémer 381.
 Semeria 232, 254.
 Senderens 80, 82, 83, 90, 106, 123.
 Sentroul 34, 43, 59.
 Sepet 360.
 Sercanti 373.
 Serclacs 289.
 Sérol 92.
 Sertillanges 22, 57, 83, 117, 119,
 198, 217, 309, 320, 321, 326.
 Seweryn z Noryku św. 351.
 Sicard 247.
 Sickenberger 185.
 Sieberts 375.
 Siemaszko 379.
 Sieniatycki 83, 132.
 Simons 216, 253.
 Sinthern 119.
 Six 276.
 Ski 324, 326.
 Skrudlik 159.
 Skwara 149.
 Służańek 129, 142.

- de Smedt 213.
 Smolka 363, 373.
 Sobański 332.
 Sochaniewicz 43, 353.
 Sokołowski Bp. 26, 95, 102.
 Sokrates 55, 57.
 Sołowiew 105, 141, 143, 378.
 Sopicki 321.
 Sopoćko 326.
 Sortais 55, 56, 84, 123, 322.
 Soubirous Bernadetta bł. 374.
 Spahn 329.
 Spencer 98.
 Spinoza 57.
 Stach 111, 115, 183, 295.
 Staudenmeier 156.
 Stanisław Bp. św. 355, 369.
 Stapper 244.
 Starowiejski 94, 372.
 Stateczny 357, 358.
 Stefan św. 356.
 Steffes 96, 97.
 Stein 360.
 Steinbuchel 308, 309.
 Steiner 157, 158.
 Steinmann 295.
 Steinmetzer 115.
 Steren 105.
 Sticker G. 208.
 Sticker S. 264.
 Stock 242, 249, 262.
 Stöckl 54, 55, 56.
 Stolberg 186, 376.
 Storchenau 94.
 Straszewski 58, 350.
 Streit 382.
 Strauracz 291.
 Stroński 324.
 Strowski 57.
 Strzempel 307.
 Suarez 328.
 Suau 366.
 Swetchine 377.
 Symon Arcb. 176, 256, 257.
 Swirski 140.
 Swoboda 365.
 Sydonjusz Apolinary św. 351.
 Sylwester II pż. 353.
 Szajnocha 363.
 Szandlerowski 253.
 Szaniawski 280.
 Szczepański 176, 182.
 Szczesniak 340, 353.
 Szczodrowski 88.
 Szałowski 136, 176, 180.
 Szmigielski 158, 332.
 Szoldrski 340.
 Szottowa 357.
 Szuca 89, 90.
 Szuwałow 378.
 Szydelski 97, 98, 111, 181, 188, 189.
 Szymański 188, 277, 306, 310, 313, 341.
 Szymeczko 112, 186.
 Szymon z Lipnicy bł. 363.
 Taczak 153.
 de la Taille 221, 254, 320.
 Tanguerey 212.
 Tapie 384.
 Taparelli 321.
 Tarnawski 380.
 Tarnowski 362.
 Tarquini 324.
 Tauler 225.
 Iavernier 323.
 Telakowski 253.
 Teodorowicz Arcb. 313.
 Teresa św. 367.
 Teresa od Dzieciątka Jezus św. 209, 223, 374.
 Terrien 130, 131, 133, 219, 366.
 Teresa od św. Augustyna 369.
 Tessier 307.
 Texier 206.
 Thalhofer 232, 244.
 Thellier de Poncheville 322.
 Thermes 367.
 Thibaut 366.
 Thiriout 225.
 Thomasius 230.
 Thomin 84.
 Thompson 366.
 Thullie 243.
 Thureau-Dangin 362, 372, 377.
 Thurston 232.
 Tiberghier 281, 301.
 Tichon patryarcha 143.
 Tillman 121, 179.
 Timon 368.
 Tischleder 321.
 Tissier 76, 220.
 Tixeront 345, 347.
 de Tocco 360.
 Tocqueville 286.
 Tomasz z Akwinu św. 31, 39, 41, 57, 58, 199, 200, 211, 215, 221, 222, 277, 296, 320, 321, 359 i n.
 Tomasz Becket św. 357.
 Tomasz More bł. 367.
 Tomczak K. bp. 149, 243, 332.
 Toniolo 272, 279, 292, 293, 306.
 de Tongrédec 123.
 Törst 296.

- Touchet 362.
 de la Tour du Pin 278, 279, 286,
 289, 300, 302.
 Tourville 286.
 Tragella 383, 384.
 Traugutt 378.
 Trésal 365.
 Tretiak 131.
 de Troos 224.
 Trzeciak 112, 145, 182.
 Trznadel 82, 83, 299.
 Tual 112, 123.
 Turmann 283, 284, 289, 313.
 Twardowski Arch. 138.
 Tylor 98.
 Tyszkiewicz 107.

 Ude 89, 205.
 Umiński 333, 355, 356.
 Urban 143, 149, 207, 313, 332, 369,
 378.
 Urban V pż. bł. 361.

 Vacandart 131, 133, 260, 325, 355,
 357.
 Vaissière 45.
 Valensin 115, 300, 318, 319.
 Valentinow 142.
 de la Vallée Pohssin 152, 189.
 Valois 272, 273, 303, 304, 321.
 Van den Boom 278, 309.
 Van der Elst 124, 128.
 Vanderpol 328.
 Vandeur 251, 253, 264.
 Vansteenbergh 361.
 Vaquer 203.
 Vareilles-Sommières 318.
 Vasék 326.
 Vaussard 292, 293, 322, 367, 379.
 Vegiani 284.
 Vercessi 287, 292, 329.
 Verdier 306.
 Verger 348.
 Verhaegen 286, 292.
 Verhelst 199.
 Vermeersch 219, 299, 313, 325.
 Vernches 85.
 Verschare 329.
 Veuillot E. 286, 374.
 Veuillot L. 374.
 Vialatoux 320, 322.
 Vianney J. 366, 373.
 Vianney św. 373.
 Vigourel 245, 252, 253.
 Villeneuve-Bargemont 280, 286,
 293.
 Vintimille 230.

 Vismara 251.
 Vittoria 328.
 Vogelsang 279, 300, 302.
 Vollmar 262, 263.
 Vosen 70, 85.
 Vourch 128.
 Vrau 375.
 Vuillermet 22, 206.

 Waffelaert 203.
 Wais 45, 48, 51, 52, 69, 82, 88, 140,
 154, 155, 157.
 Walter 201, 272, 300, 302, 309.
 Walz 119.
 Waninger 285.
 Ward 375.
 Warmiński 369.
 Wasilewski 381.
 Wasmann 52, 87, 89, 90.
 Wawrzyniak 288.
 Weber 117, 295.
 Wecker 153.
 Weigl 211.
 Weinhart 179.
 Weiss A. 68, 78, 280.
 Weiss J. 105.
 Weiss 110.
 Weitz 202.
 Welschinger 371.
 Welte 23.
 Wesołowski 120.
 Wetzel 22.
 Wetzer 23.
 Wichler 296.
 Wiecki 128.
 Wieger 189.
 Wierzejski 87, 99.
 Wilanowski 113, 182.
 Wildanger 368.
 Willems 203.
 Willi 255, 257.
 Willmann 35, 55, 210.
 Wilmart 246.
 Wilms 225, 356.
 Wincenty Fererjusz św. 214, 362.
 Wincenty Kadłubek bł. 356.
 Wincenty à Paulo św. 218, 368.
 Windhorst 288, 328, 375.
 Winterer 309.
 Wintersig 251, 257.
 Wiseman kard. 135, 375.
 Wislicki 325.
 Wiśniewski 379.
 Wiszniewski 111.
 Wittmann H. 59.
 Wittmann M. 201.
 Włoszczewski 306, 307.

Wolter 231.
 Woroniecki 57, 142, 144, 200, 202,
 214, 284, 313, 322.
 Wóycicki 288, 309.
 Wrzół 154, 213.
 Wujek 175.
 de Wulf 36, 38, 39, 56.
 de Wyzewa 225, 357.

Xenofont 22.

Zabużnyj 141.
 Zach 107, 120, 332.
 Zahm 110.
 Zahn 202, 222.
 Zakrzewski 260.
 Załęski 159, 356, 370, 378.
 Zamański 306.

Zamoyska 204.
 Zbyszewski 323.
 Zdziechowski 322.
 Zegarliński 59.
 Zeiller 321.
 Zeller 209.
 Zimmermann K. 288.
 Zimmermann O. 84, 85, 154.
 Żarnowiecki 214.
 Żelazowski 214.
 Żeleński (Boy) 80.
 Żółtowski 322.
 Żukiewicz 356.
 Żukowski J. 80, 85, 94, 114, 130,
 148.
 Żukowski St. 217.
 Żychliński 41.

INDEKS RZECZOWY.

- Action Française 321.
 Adwent 264.
 Afryka 347, 384, 385.
 Agnostycyzm 43, 83.
 Akcja katolicka 280.
 Akcja pracy 275, 277, 365.
 Albigensi 359.
 Anglja 353, 372, 377.
 Anglja społeczna katolicka 285.
 Anglikanizm 142, 146, 365.
 Animizm 98.
 Antropozofja 157, 158.
 Antyfonarze 252.
 Antyklerykalizm 329.
 Antylle 384.
 Apologetyka 73, 77.
 Apologia 63, 67, 70, 80, zob. Encyklopedje apologetyczne.
 Apostolstwo liturgiczne 232, 233, 234, 236, 237, sq.
 Artyści a liturgia 235, 236.
 Ascetyka 196, 212.
 Asceza a liturgia 235.
 Athos 143.
 Augustyn św. — jego katolicyzm 118, — o hierarchji 119.
 Autorytet 276, 319, 330.
 Badacze Pisma św. 150.
 Belgja społeczna katolicka 285.
 Benedyktyni 352 i n.
 Bezrobocie 275.
 Bierzmowanie 259.
 Biskup-konsekracja 260.
 Biskupstwo 118.
 Bizancjum 351.
 Bóg 81, 83, — idea Boga, jej geneza 97, 98, 99.
 Bogactwo 279.
 Bolszewizm 307, 380, 381.
 Boże Narodzenie 264.
 Bramanizm 152.
 Braterstwo 294.
 Brewjarz 240, 241, — historia 255, — reforma 232, 233, 256, — wydania 240.
 Buddyzm 152, 153.
 Celowość 51.
 Celtowie 347.
 Charakter 205.
 Chiny 384.
 Chrystocentryczny kult 232.
 Chrystus — historyczne istnienie Chrystusa — 110, Bóstwo — 112, Nieomyślność — 115, Chrystus w Kościele — 119, Ob. Wcielenie, Odkupienie, Cuda w księgach Ewangelji, Ukrzyżowanie.
 Chrzest 259.
 Cierpienie 85, 216.
 Cnoty 215.
 Cuda 123; „cuda” szatana 124.
 Cud ciernia (Andria) 129, — krwi św. Januarego 129.
 Cywilizacja współczesna a chrześcijaństwem 81, 120.
 Czas 39, 40.
 Czasopisma ogólne 24, 25, 26, — ascetyczne 220, — biblijne 185, — filozoficzne 59, 60, — liturgiczne 236, 238, — pedagogiczne 211, 212, — społeczne 314.
 Człowiek — pochodzenie, starożytność rodu ludzkiego 86, — stan pierwotny ludzkości 90.
 Zob. Wiara a nauki przyrodnicze.
 Czyścić 140.
 Czystość 207.
 Czytania brewjarzowe 257.
 Czytania duchowe 217, — Pisma św., Nauka kość. — Syllabus, encykliki 163; nauka prot. 164, zarządzenia — Kościoła — 165, określenia — K. — 166, — Czytanie Pisma św. a sprawa zbawienia 167, potrzeba czyt. Pisma św. 168. Warunki do czyta-

- nia P. św. 169, pożytek — 170,
 odpusty — 171, sposoby — 172,
 usposobienie — 173.
- Danja 377.
- Darwinizm 52, 53, 87, 88, 110.
- Demokracja 275, 282, 322, 330,
 — chrześcijańska 280, 282, 331.
- Demokratyzacja 274.
- Dobroczynność 311.
- Dodatki rodzinne 299.
- Dogmat 94, 95.
- Dominikanie 357, 358 i n.
- Doskonałość chrześcijańska 222.
- Duchowieństwo — a kwestja spo-
 łeczna 311, — a polityka 324.
- Dusza ludzka 69, 86.
- Duszpasterstwo a liturgia 235.
- Dynamizm 38, 40.
- Dzieci i ich życie religijne 208,
 209, — nieślubne 298.
- Dziecko 262.
- Dzwony — poświęcenie 261.
- Duch św. 259.
- Encyklika „Pascendi” 147 — zob.
 Modernizm.
- Encyklopedje ogólne 23, 24, —
 apologetyczne 72.
- Energetyzm 38.
- Epistemologia p. Kryterjologia.
- Eskimosi 384.
- Etyka 38, 40, 41, 198, — a religja
 201.
- Eucharystja 105, 135, 136, 218,
 252, 259, 260, 346.
- Ewangelja a kwestja społeczna
 293, 295.
- Ewolucja 52, 53, 109, ob. Rozwój
 gatunków, Darwinizm.
- Ewolucjonizm religijny 80.
- Feminizm 275, 294.
- Fideizm 6.
- Filozofja historii 339, — katolicka
 32, 53, — przyrody p. Kos-
 mologia, — religij 95, 97.
- Francja 379, — społeczna kato-
 licka 286.
- Franciszkanie 357 i n., 360.
- Geneza religij zob. Religja.
- Germanja i Germanie (p. Niemcy)
 351 i n.
- Gregorjański śpiew 233, 250, 251.
- Grzech pierwotny 142.
- Hałciarstwo kościelne 263.
- Hilemorfizm 40.
- Hipnotyzm 48, 154.
- Historja filozofji 38, 39, 53 i n., —
 pedagogiki 203, — religij 95,
 96, — ludów pierwotnych 90, —
 religij Indyj 152.
- Historjografja 339.
- Hiszpanja 347, 380.
- Hodurowcy 151.
- Holandja społeczna katolicka 287
- Homilja 250.
- Humanizm 362 i n.
- Hymny kościelne 256, 257.
- Idealizm 31, 55.
- Indjanie 384.
- Indywidualizm 232.
- Inkwizycja 81, 355.
- Intelektualizm 102.
- Irlandja 375.
- January św. — cud krwi 129.
- Janseniści 370.
- Jedność Kościoła 119, zob. Ko-
 ściół, — a Liturgia 236.
- Jezuici 365 i n. 370, 384, 385.
- Józefinizm 230.
- Kanada 380.
- Kanon mszy św. 254.
- Kapitał 274, 302, 331.
- Kapitaizm 300, 301, 302.
- Kapłan — święcenia 260.
- Kapłaństwo 137.
- Kapucyni 385.
- Katechizm rzymski 65, 91, 134.
- Katolicyzm a cywilizacja 120, —
 społeczny 276, 281, 282, 312.
- Kielich 262.
- Kobieta a ruch liturgiczny 234,
 235, 237, — a życie chrześci-
 jańskie 220.
- Kodeks kanoniczny a kwestja
 społeczna 312.
- Komunizm 310, — chrześcij. 295,
 — w pierwotnem chrześcijań-
 stwie 111.
- Komunja św. 257, zob. Eucharystja,
 Msza św., — a liturgia
 251, — codzienna 260.
- Konieczność należenia do Kościo-
 ła 119, — zob. Kościół.
- Konieczność religij, zob. Religja.
- Konkordat 324, 325, 332.
- Konsekracja biskupa 260, — ko-
 ściół 261.

- Korporacjonizm 281, 282, 302.
 Kosmogonja 51, 89.
 Kosmologia 38, 40, 41, 49, 50 sq.
 Kościół 116, — ustrój 117, —
 przymioty 119, — życie 119, —
 cywilizacyjne znaczenie 120, —
 papieństwo 121, — kwestja
 rzymska 122.
 Kościół — czynnik kultury 120,
 por. 81, — inowiercy o katoli-
 cyzmie 120, — jedność a li-
 turgia 236, — a kwestja spo-
 łeczna 277, 278, 281, 283, 297,
 298, 311, — a nauka 81, 108,
 120, zob. Wiara, — a państwo
 323, — narodowy 151, — pier-
 wotny a kwestja społeczna 283,
 293, 295, — wschodni 141.
 Kościół, budowa archit. 262.
 Kościół, konsekracja 261.
 Kryterjologia 37, 38, 41, 42.
 Krytycyzm 31.
 Krytyka p. Kryterjologia.
 Kult Ducha św. 223.
 Kult — określenie 247, — historia
 232, — przodków 97, 98, —
 Serca Jezusowego 218, 219, —
 św. Józefa 220.
 Kulturkampf 372.
 Kwestja kobieca 274, 275, — ro-
 botnicza 274, 276, 277, — rze-
 mieśnicza 274, — rzymska
 zob. Kościół.
 Lekcjonarze 252.
 Lektura moralna dla młodzieży
 206.
 Liberalizm 274, 277, 281, 283, 300,
 330.
 Lichwa 276, 299, 300, 301.
 Liga Narodów 319, 327.
 Limpias (cud w Limpias) 129.
 Liturgia 229, — biura lit. 234, —
 czasopisma 236, 238, — dusz-
 pasterstwo-parafia 236, 250, —
 dzieła źródłowe 231, 232, —
 encyklopedje 239, — histo-
 ria 246, istota, określenie
 247, — a jedność Kościoła 236,
 — kalendarz 240, — katechizm
 244, 264, — komunja św.
 251, — kult pogański, misterja
 pogańskie 248, 249, — łacina
 240, — nauczanie i wycho-
 wanie 235, 245, 249, — ofi-
 cjalne księgi 240, 252, —
 podręczniki szkolne 245, —
 ruch, apostołstwo 232, 237,
 — rzymska 231, 233, — a sto-
 warzyszenia św. Wincentego
 234, 237, — sztuka 235, 239,
 249, — a tradycja 231, — ty-
 godnie 232, 235, 239, — w
 Polsce 251, — zadania kobiety
 234, 235, 237, 239, — związki,
 stowarzyszenia 234, 237.
 Liturgika 229, — podręczniki 244,
 — serja wydawnictw lit. 239,
 240.
 Logika 37, 38, 40, 41, 42.
 Lourdes 126.
 Ludność 276, 298.
 Luteranizm 144, 145.
 Łaska Boża 134.
 Magja 156.
 Małżeństwo 81, 138, 260, 325, —
 etyka małżeńska 207, 208.
 Mankietnicy 149, 380.
 Marjańska — księga pamiątkowa
 131.
 Marjawityzm 149.
 Marjologiczna bibliografia polska
 130.
 Martyrologium 257, 258.
 Masoneria 158, 159, 329, 371, 378.
 Materializm 40, 78, 87.
 Matka 262.
 Mechanizm 38.
 Męczennicy 81, 343, 345, 367, 371,
 męczeństwo 113.
 Melanezja 383.
 Metafizyka 37, 38, 40, 41, 48 sq.
 Metampsychoza 139, — zob. Pa-
 lingeneza, Reinkarnacja.
 Metoda historyczna 339.
 Metodysci 151.
 Milenaryzm dzisiejszy zob. Sekty.
 Miłość 294, 299.
 Misje 381.
 Misterja pogańskie a liturgia 248,
 249.
 Mistyka 196, 221.
 Modernizm 93, 147, 148.
 Modlitwa 214, 215, — starochrze-
 ścijańska 233, 242, — a stałość
 praw przyrody 84, — zob.
 Apologia.
 Monizm 57.
 Monoteistyczne początki religji 98
 Moralność chrześc. 294, 297, 319,
 — polityczna 332.
 Msza św. 136, — zob. Eucharystja,
 — obrz. greckiego 253, —

- teorie o istocie mszy św. 254,
— chórálne 251, — dzieła
o mszy św. 252, 254.
Mszały 240, 243.
Muzyka kościelna 250, 251.
Myśl wolna 106.
- Nabożeństwo żałobne 243.
Nacjonalizm 321, 328, 331.
Naczynia kościelne 262.
Nadprzyrodzoność 134.
Najemnictwo 277, 305.
Nauka i religja 108 zob. Religja.
Nawrócenie 81, 101, 131, 146, —
z niewiary 103, — z prawosła-
wia 105, — z protestantyzmu
104, 147, zob. psychologia re-
ligji.
Neokantyzm 40.
Neoscholastyka 31, 36, 38.
Niemcy 135, 354, 364, 372, — spo-
łeczne katolickie 288.
Nieomyślność Chrystusa 115, zob.
Chrystus.
Nieomyślność Kościoła 120, zob.
Kościół.
Niepokalane Poczęcie Najśw. Ma-
rji Panny 131.
Niewiara — jej źródło 94.
Nieszpory 241, 242, 255.
Nieśmiertelność duszy 45, 46.
Niewola awinjońska 361.
Niewolnicy 295.
Nirwana 152.
Noetyka p. Kryterjologia.
Norwegja 377.
Nowa Zelandja 383.
- Objawienie 65 nn., 68 nn., 73 nn.,
— pierwotne 98.
Odkupienie 115, 116.
Obłóczyny 261.
Odpowiedzialność 276, 330.
Odpusty 137.
Odrodzenie 362 in.
Ofiara Mszy św. 252—254, — te-
orie ofiary 97.
Officium divinum 255, 256, —
parvum 257.
Ojcowie Kościoła 257.
Okultyzm 153, 154.
Olejem namaszczenie 260.
Ołtarz 262.
Ontologia 38, 40, 41.
Opatrzność 81, 84.
Opętanie 129 zob. Cuda.
- „Orfeusz” — dzieło S. Reinacha —
115.
Ostatnie namaszczenie 260.
Palingeneza 140.
Państwo 275, 276, 283, 294, 311,
319, 323.
Papiestwo 121, 343, zob. Kościół.
Parafja a Liturgia 236, 250.
Paralelizm psychofizyczny 46, 47.
Patriotyzm 331.
Pedagogika 195, 202, 210, — a re-
ligja 204.
Persowie 347.
Piekło 140.
Pijarzy 368.
Piotrowski rytuał 258.
Pismo św. a kwestja robotnicza
283 — wydania popularne 171,
tekst i komentarze 174, wyd.
polskie 174, wyd. francuskie
177, wyd. niemieckie 178, na-
uki pomocnicze 179, potrzeba
nauk pomocniczych 180.
Płaca 275, 283, 291, 331.
Pochodzenie człowieka 88, 109.
Początek życia na ziemi, zob.
Życie.
Początki chrześcijaństwa 111, 118.
Początki religji, zob. Religja.
Podanie 145.
Podatki 330.
Podręczniki — o całości religji
chrześcij. 67, — o jej podsta-
wach (apologetyka) 77.
Pogrzeb 261.
Pokój międzynarodowy 294, 327.
Pokuta 137, 142, — spowiedź 216,
217, — sakrament 260.
Polityka chrześcijańska 320, 324,
329.
Polska 344, 353, 369, 378, 379, 380,
— społeczna katolicka 287.
Pontyfikał 258.
Pornografja 313.
Postęp świata a Kościół 120.
Pośrednictwo N. Marji Panny 133.
Poważ — jej pierwiastek w Ko-
ściele 95, — zob. Kościół, Wia-
ra, Religja.
Powołanie — do stanu duchowne-
go 138, — na służbę Bożą 209.
Poznanie Boga 82, 83, zob. Reli-
gja — religijne zob. Religja.
Pozytywizm 78, 79.
Praca 274, 275, 276, 279, 294, 295,
299, 319, 330. —międzyn. or-

- ganizacja 277, — umowa 277, — czas 283.
 Pracodawcy 277.
 Pragmatyzm 31, 40, 43.
 Prawo gwarancyjne włoskie, zob. kwestja rzymska, — międzynarodowe 327, 330, — państwowe 320, — przyrodzone 317.
 Prawosławie w Polsce 143.
 Prezbiterat 118.
 Procent 299, 319.
 Proces w Dayton, zob. pochodzenie człowieka.
 Proletaryzacja 274.
 Propaganda Wiary 382.
 Proroctwo 154, zob. Apologia, Apologetyka.
 Proroctwa Starego Testamentu a chrystjanizm 113, zob. Apologia, Apologetyka.
 Protestantyzm 144, 145, 283.
 Prusy 379.
 Prymat papieża, zob. Papiestwo.
 Przestrzeń 39, 40.
 Przeżycie religijne, zob. Psychologia religii.
 Psalmy 256.
 Psychologia 37, 38, 40, 41, 44 sq. — religja 99, — wiary 93.
 Psychjatria 47.
 Psychoterapia, psychoanaliza 205.
 Racjonalizm 230, — rozwój 185, — stosunek do Chrystusa Pana 185, — walka z religją 187.
 Radość chrześcijańska 216.
 Rady fabryczne 277, 305.
 Raskoń 150.
 Reinkarnacja 140, zob. Metempsychoza, Palingeneza.
 Realizm 40.
 Reforma brewiarza 233, — śpiewu i muzyki ibid.
 Reformacja w Polsce 369.
 Reformy społeczne 277.
 Religja 91, — poznanie religijne 79, — konieczność religii 92, — geneza religii, początki i ewolucja religii 98, Religja i życie 107. — Por. Bóg, Wiara, Filozofja religii, Psychologia religii, — pochodzenie 187, pochodzenie rel. a Pismo św. 188, — charakter rel. 189, — historia 189, — spirytystyczna, zob. Spirytyzm.
 Rerum Novarum 274, 280, 281, 282.
 Rewolucja francuska 341, 344, 364, 370 i nn.
 Rodzina 276, 294, 299, 313, 318, 325, 331.
 Rok kościelny 231, 263, 264.
 Rosja 370, 377, 378, 380, 381.
 Równość 274, 294.
 Rozkrzewienie chrystjanizmu 114, zob. Apologia, Apologetyka.
 Roztropność 200.
 Rozum i wiara — rozumność wiary 106.
 Rozwód 138, 298, 326.
 Rozwój dogmatów, zob. Dogmat, — gatunków 86, 88, zob. Ewolucja, Darwinizm.
 Rzeczy ostateczne 139.
 Różaniec św. 219.
 Ruch liturgiczny 232, 233, 234, 236, 237 sq.
 Rytuał 258.
 Sakramenta św. 135, 258.
 Sakramentalja 258, 259.
 Sakramentarze 252.
 Samobójstwo 298.
 Sceptycyzm 33.
 Sekty 149, 150, 343, 365, 369, 370.
 Serce Jezusowe 136.
 Sercanki.
 Schizma wschodnia 343, 351, — zachodnia 361.
 Scholastyka 36.
 Septuagesima 264.
 Sillon 283, 328.
 Skandynawja 377, 380.
 Śluby zakonne 261, — cywilne 138.
 Słowianie 351 i nn.
 Sobór Trydencki 364 i n.
 Socjalizm 274, 275, 277, 279, 281, 282, 283, 298, 302, 307, 312, 322.
 Solidaryzm 282.
 Śpiew kościelny 250, 251.
 Spirytualizm 92.
 Spirytyzm 48, 155.
 Spoistość nauki katolickiej, zob. Eymieu A., Apologia, Apologetyka.
 Społeczność chrześcijańska 233, 249.
 Społeczeństwo 294, 319.
 Spowiedź 137, 260, zob. Wykłady systematyczne nauki chrześcijańskiej.
 Sprawiedliwość 277, 282, 294, 298, 311, 332.

- Stałość nauki katolickiej, zob. Eymieu A., zob. Apologia, Apologetyka.
 Stan pierwotny ludzkości, zob. Człowiek.
 Starochrześcijańska modlitwa 233, 242.
 Starożytność rodzaju ludzkiego zob. Człowiek.
 Stowarzyszenie św. Wincentego a Liturgia 234, 237.
 Stowarzyszenia — przymus 275.
 Strajk 275, 277, 313.
 Stworzenie świata, zob. Bougaud Pelczar (obrona religii) Schanz, Senderens, Trznadel, Ewolucjonizm.
 Stygmatyzacja 129.
 Subiektywizm 31.
 Sugestia 128.
 Sumienie 202.
 Summa teologiczna 200.
 Syllabus Piusa X. 149.
 Symbolizm, zob. Religia — po-znanie religijne.
 Synody prow. w Polsce 355.
 Szarytki 368.
 Szaty liturgiczne 263.
 Szkoła 326, 330, 331, 354, 355, — chrześcijańska 210.
 Sztuka chrześcijańska 360, — a liturgia 235, 239.
 Szwecja 380.
 Światopoglądy współczesne 35, 77.
 Święci 133, — z kanonu mszy 254.
 Święcenia kapłańskie 260, — p. Rytuał p. 259.
 Średniowiecze 354, — społeczne katolickie 297, 331.
 Świętopietrze w Polsce 355.
 Świętych obcowanie 140.
 Tatarzy 355.
 Temperament 205, 206.
 Teodycea 40, 41, 49.
 Teologia dla wykształconego ogó-łu 82.
 Teoria poznania p. Kryterjologia.
 Teozofia 154, 157, 158.
 Tolerancja 294, 295, 323, 325, — religijna 92.
 Tomizm 31, 37.
 Tradycja a liturgia 231.
 Transformizm, zob. Rozwój gatun-ków.
 Trójca św. 81, 85.
 „Tysiąclecie państwo” Chrystusa 150.
 Ubezpieczenia 275, 276, 277, 299, 307.
 Ubóstwo 311.
 Ukrzyżowanie Chrystusa 126.
 Umowa zbiorowa 304.
 Uniwersytety 355.
 Uniwersytet Jagielloński 363.
 Unja 144, 146, zob. Kościoły Wschodnie, — i Unici 369, 378, 379.
 Urlopy 307.
 Urszulanki 367.
 Ustawodawstwo pracy 276, 277, 282, 283, 299, 306.
 Ustrój Kościoła, zob. Kościół.
 Uwielbienie ciał 139.
 Wady 215.
 Walka klasowa 277.
 Wątpliwości — trudności w wie-rze, zob. Wiara.
 Wcielenie słowa Bożego 115.
 Wiara 92, 94. Pewność wiary, wąt-pliwości, trudności w wierze 93, — wiara i wiedza, wiara i rozum 16—108. — Uczeni i wiara 160, zob. Religia — i nauki przyrodnicze 108.
 Wielki Post 264, 265, — Tydzień 243.
 Widzialność Kościoła, zob. Ko-ściół.
 Wigilie nocne 255.
 Wincentego (św. Stowarzyszenia) a liturgia 234, 237.
 Wizytki 368.
 Władza 283.
 Własność 274, 275, 276, 307, 311, 312, 313, 319.
 Włochy społeczne katolickie 287.
 Wniebowstąpienie 126, zob. Chry-stus.
 Wniebowzięcie N. Marji Panny 132.
 Wojna 327.
 Wola 46.
 Wolna miłość 325.
 Wolność 294.
 Wstępy do filozofii 34—37.
 Wybory 330.
 Wychodztwo 313.
 Wychowanie społeczne i obywa-telskie 211.

- Wykłady systematyczne nauki chrześcijańskiej 65.
- Y. M. C. A. w Polsce 150.
- Zakony żebracze 357 i nn.
- Zgoda Sandomierska 369.
- Zielone Świątki 265.
- Zjazdy katolickie 130.
- Złagodzenie kar potępionych, zob. Rzeczy ostateczne.
- Zło i cierpienie 85.
- Zmartwychwstanie ciał 136, zob. Rzeczy ostateczne.
- Zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa 125, 126, 145, — zob. Chrystus, cuda w Ewangelji.
- Znaczenie cywilizacyjne Kościoła 120.
- Związki zawodowe 277, 282, 304.
- Zysk 301, — udział 305, 312, — przymus 275.
- Żałobne nabożeństwo 261.
- Żeromskiego powieść, zob. Nawrócenie.
- Życie chrześcijańskie niewiast 220, — nadprzyrodzone Kościoła 119, zob. Kościół, — na ziemi, jego początek 87, 88.
- Żydostwo 312, 321, 331.
- Żywoty świętych 335 i nn.

SPIS ROZDZIAŁÓW

ROZDZIAŁ I.

Wstępny

opracował O. Jacek Woroniecki O. P.

		Str.
§ 1.	Stan wykształcenia religijnego wyższych klas naszego społeczeństwa	3
§ 2.	Konieczność pogłębienia wykształcenia religijnego wyższych klas naszego społeczeństwa	12
§ 3.	Wykaz bibliograficzny ogólnych dzieł pomocniczych	22

ROZDZIAŁ II.

Filozofja

opracował ks. Antoni Poboży

§ 1.	Myśli wstępne	29
§ 2.	Wiadomości ogólne o filozofji i t. zw. „wstępy do filozofji”	34
§ 3.	Podręczniki i prace, obejmujące mniej więcej całość filozofji	37
§ 4.	Logika	42
§ 5.	Teorja poznania (krytyka, kryterjologia, noetyka, epistemologia)	42
§ 6.	Psychologia	44
§ 7.	Metafizyka	48
§ 8.	Filozofja przyrody (kosmologia)	50
§ 9.	Historja filozofji	53
§ 10.	Czasopisma filozoficzne	59

ROZDZIAŁ III.

Nauka wiary

opracował ks. P. Kremer.

§ 1.	Całość zasad wiary katolickiej	63
A.	Wykłady systematyczne nauki chrześcijańskiej	65
1.	Dzieła dla ogółu czytelników	65
2.	Podręczniki	67
B.	Apologje wiary	67
1.	Dzieła apologetyczne, obejmujące całość obrony nauki religji	67
2.	Dzieła apologetyczne, nie obejmujące całości obrony wiary	70

§ 2.	Podstawowe prawdy religii katolickiej	73
A.	Dzieła omawiające całość apologetyki	74
1.	Dzieła dla ogółu czytelników	74
2.	Podręczniki	77
B.	Dzieła omawiające tylko niektóre zagadnienia z apologetyki	77
1.	Zagadnienia ogólne i wstępne	77
2.	Zagadnienia apologetyczne, ich całość lub niektóre, rozważane ze szczególnego stanowiska	79
3.	Zagadnienia różne z apologetyki, nieuwjęte w systematyczną całość	80
§ 3.	Bóg	81
A.	Bóg-Stworzyciel i Opatrzność	81
1.	Całość zagadnienia o Bogu-Stworzycielu	81
2.	Możliwość naturalnego poznania Boga	83
3.	Dowody istnienia Boga	83
4.	Opatrzność	84
5.	Zło i cierpienie	85
B.	Trójca Święta	85
§ 4.	Człowiek	86
1.	Teoria rozwoju gatunków w ogólności	86
2.	O pochodzeniu człowieka	88
3.	O starożytności rodzaju ludzkiego	90
4.	Stan pierwotny ludzkości	90
§ 5.	Religia	91
A.	Pojęcie i istota religii	91
1.	Natura religii i wiary w ogólności	92
2.	Dogmat. Rozwój dogmatów	94
B.	Historja religii. Filozofja religii	95
1.	Historja religii	96
2.	Filozofja religii	97
C.	Psychologia religii	99
D.	Psychologia nawróceń	101
1.	Psychologia nawrócenia w ogólności	101
2.	Dzieje nawróceń	102
3.	Auto- i biografje nawróceń	102
§ 6.	Wiara i nauka	106
1.	Wiara i rozum	106
2.	Wiara i nauka w ogólności (historja, filozofja, nauki przyrodnicze)	107
3.	Wiara i nauki przyrodnicze	108
4.	Wiara i uczeni	110
§ 7.	Jezus Chrystus	110
1.	Historyczne istnienie Jezusa Chrystusa	110
2.	Bóstwo Chrystusa Pana i boskość Jego nauki	112
3.	Wcielenie Słowa Bożego. — Odkupienie	115

§ 8. Kościół	116
1. O Kościele Chrystusowym w ogólności	116
2. Ustrój Kościoła	117
3. Nadprzyrodzone życie i przymioty Kościoła	119
4. Cywilizacyjne znaczenie Kościoła	120
5. Papiestwo	120
6. Kwestja rzymska	121
§ 9. Cuda	123
1. Cuda w ogólności	123
2. Cuda w księgach Ewangelji	124
3. Cuda w Kościele Chrystusowym	126
§ 10. Najśw. Marja Panna. Święci	130
A. Najśw. Marja Panna	130
1. Wielkość i cześć Najśw. Marji Panny w ogólności	130
2. Niepokalane Poczęcie Najśw. Marji Panny	131
3. Wniebowzięcie Najśw. Marji Panny	132
4. Pośrednictwo Najśw. Marji Panny	133
B. Święci Pańscy	134
§ 11. Łaska Boża i Sakramenta św.	134
A. Łaska Boża	134
B. Sakramenta święte	135
1. O sakramentach w ogólności	135
2. Eucharystja	135
3. Sakrament Pokuty	137
4. Sakrament Kapłaństwa	137
5. Sakrament Małżeństwa	138
§ 12. Rzeczy ostateczne	139
§ 13. Społeczności i kierunki niekatolickie w łonie chrześcijaństwa	141
1. Kościoły wschodnie	141
2. Protestantyzm	144
3. Modernizm	147
4. Sekty	149
§ 14. Społeczności i kierunki niechrześcijańskie oraz antyreligijne	151
1. Buddyzm	152
2. Okultyzm	153
3. Spirytyzm	155
4. Teozofja i antropozofja	157
5. Masonerja	158

ROZDZIAŁ IV.

Pismo święte

opracował ks. Józef Kruszyński.

§ 1. Kościół katolicki a czytanie Pisma św. przez świeckich	164
§ 2. Pismo święte. Tekst i komentarze	174

	1. Wydania w języku polskim	174
	2. Wydania w języku francuskim.	177
	3. Wydania w języku niemieckim.	178
§	3. Nauki pomocnicze: Wstępy, historia, archeologia, monografie	179
§	4. Żywoty Pana Jezusa.	185
§	5. Historia religii a Ewangelja	187
	A. Pochodzenie czyli geneza religii	188
	B. Historia i charakter poszczególnych religij	189

ROZDZIAŁ V.

Życie chrześcijańskie

opracował O. Jacek Woroniecki O. P.

§	1. Ogólne uwagi wstępne	193
§	2. Ogólna etyka chrześcijańska	198
§	3. Pedagogika chrześcijańska	202
§	4. Ascetyka chrześcijańska	212
§	5. Mistyka chrześcijańska	221

ROZDZIAŁ VI.

Liturgia

opracował ks. Wł. Kornilowicz.

§	1. Myśli wstępne	229
§	2. Rzut oka na współczesny ruch liturgiczny na Zachodzie	236
§	3. Księgi liturgiczne i ich najlepsze wydania.	240
§	4. Ogólne dzieła, obejmujące całość liturgji. Historia liturgji	243
§	5. Poszczególne zagadnienia z dziedziny liturgji i życia litur- gicznego	246
§	6. Poszczególne obrządki, ceremonje i składniki kultu litur- gicznego	251
	Msza święta	252
	Brewjarz	254
	Martyrologjum	257
	Rytuał i Pontyfikał	258
	Chrzest św.	259
	Bierzmowanie	259
	Komunja święta	259
	Sakrament Pokuty	260
	Ostatnie Olejem św. Namaszczenie	260
	Kapłaństwo	260
	Sakrament Małżeństwa	260
	Obłóczyny i śluby zakonne	261
	Nabożeństwo żałobne	261
	Poświęcenie kościoła	261
	Inne święcenia i błogosławieństwa	261

Kościół i jego urządzenie	262
Ołtarz	262
Szaty liturgiczne	263
§ 7. Rok kościelny	263

ROZDZIAŁ VII.

Życie społeczne

opracował ks. Antoni Szymański

Część I.

Socjalistyka

Uwagi wstępne	269
§ 1. Podręczniki ekonomiki	271
§ 2. Podręczniki socjalistyki	273
A. Dzieła o przeważającym charakterze ekonomicznym i społecznym	274
B. Dzieła o przeważającym charakterze prawnym	276
§ 3. Dzieła twórców współczesnego katolicyzmu społecznego	278
§ 4. Encykliki	280
§ 5. Historia katolicyzmu społecznego	281
1. Wogóle	281
2. Poszczególne narody i państwa	285
Anglja	285
Belgia	285
Francja	286
Holandja	287
Italja	287
Polska	287
Niemcy	288
3. Poszczególne osobistości	289
§ 6. Społeczna działalność i nauka Kościoła	293
1. Pierwsze wieki	293
2. Średniowiecze	296
3. Charakterystyka tej działalności, jej źródła i obrona	297
§ 7. Poszczególne zagadnienia	298
1. Sprawiedliwość i miłość	298
2. Praca i płaca	299
3. Kapitalizm. Lichwa	300
4. Korporacjonizm. Udział w zyskach i zarządzie. Strajk	302
5. Ustawodawstwo społeczne	306
6. Socjalizm, bolszewizm i własność	307
§ 8. Różne	311

Część II.

Zagadnienia prawne i polityczne.

§ 1.	Dzieła ogólne	317
§ 2.	Zagadnienia szczegółowe	319
	1. Władza, państwo, prawo	319
	2. Nacjonalizm. Mniejszości	321
	3. Katolicyzm i demokracja	322
	4. Kościół i Państwo	323
	5. Małżeństwo	325
	6. Szkoła	326
	7. Prawo międzynarodowe. Liga narodów	327
	8. Polityczna działalność katolików	328
	9. Akcja antykościelna i walka z nią	329
§ 3.	Różne	330

ROZDZIAŁ VIII.

Dzieje Kościoła

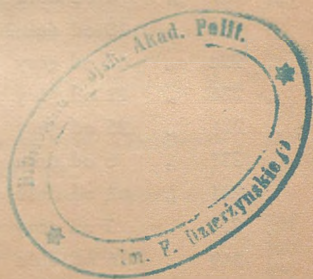
opracował ks. J. Umiński

§ 1.	Wstępne uwagi. Doniosłość żywotów świętych	335
§ 2.	Dzieła treści ogólnej, wstępne	339
§ 3.	Dzieła obejmujące całokształt dziejów Kościoła	340
§ 4.	Wiek I—III. Do edyktu medjolańskiego	344
§ 5.	Wiek IV—V. Ostatnie chwile pogańskiego cesarstwa rzymskiego	347
§ 6.	Wiek VI—X. Nawrócenie ludów germańskich i Słowian. Narodziny chrześcijaństwa rzymskiego	351
§ 7.	Wiek XI—XIII. Walka o nienaruszalność praw kościelnych	354
§ 8.	Wiek XIV—XV. Upadek wpływów Kościoła	361
§ 9.	Wiek XVI—XVIII. Do rewolucji francuskiej. Okres wojen religijnych i działania reformy trydenckiej	364
§ 10.	Wiek XVIII—XIX. Rewolucja francuska i jej skutki	370
§ 11.	Dzieje współczesne	379
§ 12.	Akcja misyjna Kościoła	381
	Spis księgarskich firm wydawniczych wzmiankowanych w Przedwodniku	387
	Indeks osobowy	390
	Indeks rzeczowy	406
	Błędy druku	419

Errata.

Str.	38	wiersz	4	od dołu	zamiast	philosophie	ma	być	Philosophie
"	44	"	3	od góry	"	wyróżniamy	"	"	rozróżniamy
"	46	"	15	od góry	"	Gutbertet	"	"	Gutberlet
"	54	"	18	od dołu	"	pracy	"	"	prac
"	59	"	1	od góry	"	zajmującemi	"	"	zajmujących
"	115	"	6	od dołu	"	4	"	"	3
"	130	"	14	od góry	"	dla wielu	"	"	z wielu
"	130	"	15	od góry	"	być z źródłem	"	"	być źródłem
"	145	"	4	od dołu	"	Proux	"	"	Proulx
"	167	"	17	od dołu	"	metoda	"	"	metodę
"	167	"	3	od dołu	"	nicejski	"	"	nicejskie
"	187	"	18	od dołu	"	Ottoka	"	"	Ottokara
"	224	"	13	od góry	"	Laudrieux	"	"	Landrieux
"	224	"	22	od góry	"	Saite	"	"	Sainte
"	224	"	25	od góry	"	amor	"	"	amour
"	231	"	6	od dołu	"	Moqueraeu	"	"	Mocquereau
"	231	"	1	od dołu	"	Leceerq'a	"	"	Leclercq'a
"	233	"	7	od góry	"	utvetus	"	"	Ut vetus
"	249	"	16	od dołu	"	Malherbe Dom OSB.	"	"	Malherbe G.
"	250	"	18	od góry	"	" " "	"	"	Malherbe G.
"	251	"	7	od góry	"	Wintesig	"	"	Wintersig
"	252	"	15	od góry	"	Baudet	"	"	Baudot
"	253	"	8	od góry	"	Baumstarck	"	"	Baumstark
"	258	"	15	od dołu	"	Baudet	"	"	Baudot
"	261	"	15	od dołu	"	Baudet	"	"	Baudot
"	264	"	8	od dołu	"	Gastoné	"	"	Gastoué
"	272	"	12	od dołu	"	trzeba opuścić	Rektor	U. K.	w Neumegen
"	279	"	19	od góry	"	sceletti	"	"	scelti
"	274	"	14	od góry	"	cendota	"	"	condotta
"	288	"	5	od dołu	"	Kannegieser	"	"	Kannengieser

Str. 291	wiersz 16 od dołu	zamiast die	ma być der
" 301	" 15 od dołu	" Eberlé	" " Eberle
" 304	" 3 od góry	" christliche	" " christlicher
" 305	" 9 od góry	" Cogestion	" " Congestion
" 328	" 16 od góry	" Goyan	" " Goyau
" 345	" 8 od góry	" leçon	" " leçons
" 352	" 2 od dołu	" beneyktynów	" " benedyktynów
" 356	" 7 od góry	" Kieticzem	" " Kietliczem
" 361	" 2 ₁ od dołu	" Cues	" " Cuse

~~Oblique~~ ~~Wastewall~~
~~XII~~ 1752

KSIEGAR

POZNAŃ W
PLAC WOLNOŚCI 1. AL. JI

58975/

2

Benson, R. H. Chrystus w życiu Kościoła.	1.40
Biblia i teologia. Praca zbiorowa	4.—
Bougaud, X. Bp. Kościół. Wydanie drugie	8.50
— Życie chrześcijańskie. Wydanie drugie	6.—
Ciemniewski, J. X. Dr. O nowożytną metodę nauczania religii	2.—
— Poznanie i kształcenie charakteru 2 tomy. Wyd. drugie, przejrzone i poprawione przez autora	18.—
Cuthbert, P. (O. F. S. C.). Żywot św. Franciszka z Asyżu, przekład autoryzowany A. Szottowej	10.—
Devas, K. S. Dr. III. Postęp świata a Kościół	2.—
Dzieje duszy czyli żywot św. Siostry Teresy od Dzieciątka Jezus i od Najśw. Oblicza, karmelitanki bosej. Tłum. z francuskiego. Z 7 ilustr. Wydanie szóste	6 — 7.50 kart.
Gantkowski P., Prof. Dr. Med. Medycyna Pastoralna oraz Podstawy Higieny codziennego życia w stosunku do duszpasterza i parafji. Podręcznik naukowy dla kleru katolickiego. 24 ryciny w tekście	14.— 17.— kart.
Gratry, A. O. Credo w rozważaniu filozoficznym	2.—
Hugon, E. (O. P.) Zasady filozofji. 24 tezy tomistyczne Tłum. X. Prof. Dr. A. Zychliński.	7.20
Kazania katechizmowe Z „Nauk katechizmowych, ułożonych na podstawie nauk różnych autorów przez kapłana archidiecezji gnieźnieńskiej” przełożył X. Józef Kłos. 3 tomy. Tom I. O wierze	12.—
Tom II. O przykazaniach	12.—

— y, Fel. Polskie Logos a Ethos. Rozstrząsania o znaczeniu i celu Polski. 2 tomy	6.—
Kozubski, Z. X. Dr. Fryderyk Nietzsche i jego etyka	2.40
Kwiatkowski, W. X. Dr. Palingeneza	1.20
Lekeux, M. O. Piomień ofiarny (w druku)	4.80
Seyda, M. Polska na przełomie dziejów. Fakty i dokumenty Od wybuchu wojny do zbrojnego wystąpienia Stanów Zjednoczonych.	22.—
Sieniatycki, M. X. Problem istnienia Boga	1.60
Stateczny, E. X. (O. F. M.) Św. Franciszek z Asyżu. Na podstawie materiałów źródłowych. Wyd. drugie.	6.50
Szlagowski, A. X. Mowy narodowe	8.—
Teodorowicz, J. X. Arcyb. Na przełomie. Kazania i przemówienia narodowe	5.—
Teresa św. od Jezusa. Droga doskonałości. Polski przekład X. Bpa Kossowskiego. Opracował i przedmową poprzedził O. J. Woroniecki.	2.80
Woroniecki, J. O. (O. P.) Królewskie kapłaństwo. Studium o powołaniu i wychowaniu kapłana katolickiego	—90
— Katolicka etyka wychowawcza. Część pierwsza analityczna	5.20
— Pełnia modlitwy. Studium teologiczne dla inteligencji. Serja pierwsza. (Zadania, składniki i własności modlitwy)	3 —
Zychliński, A. X. Prof. Dr. Teologia. Jej istota, przymioty i rozwój według św. Tomasza z Akwinu	3.20